

**ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი**

**ნუგზარ ანთელავა
ბერდია მარსაგიშვილი
შახბან ხაფიზოვი**

**ჩრდილოეთ კავკასიის ავტონომი
ხალხების ეთნოგენეზის პრობლემები**

**გამომცემლობა „უნივერსალი“
თბილისი 2026**

შოთა რუსთაველის ეროვნული
სამეცნიერო ფონდი
SHOTA RUSTAVELI NATIONAL
SCIENCE FOUNDATION

გამოიცა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით [გრანტის ნომერი - CS-I-25-58]

რედაქტორი

ნუგზარ ანთელავა

ინგლისური ტექსტის რედაქტორი

ნანა ქავთარაძე

© ნ. ანთელავა, ბ. მარსაგიშვილი, შ. ხაფიზოვი, 2026

დაცულია საავტორო უფლებები

გამომცემლობა „**უნივერსალი**“, 2026

თბილისი, 0186, ა. ჰოლიბაოვსკაიას №4, ☎: 5(99) 17 22 30; 5(99) 33 52 02
E-mail: universal505@ymail.com; gamomcemlobauniversali@gmail.com

ISBN 978-9941-533-99-0

სარჩევი

წინასიტყვაობა	5
შესავალი	9

თავი I.

აფხაზურ-ადიღური ეთნოლინგვისტური ჯგუფის ეთნოგენეზის პრობლემები (ნუგზარ ანთელავა)	18
--	----

თავი II.

ნახური/ვაინახური ჯგუფის ეთნოგენეზი და თავდაპირველი განსახლების არეალი (ნუგზარ ანთელავა)	51
--	----

თავი III.

ინგუშური და ჩეჩნური ენდო- და ეგზოეთნონიმები (ბერდია მარსაგიშვილი)	73
--	----

თავი IV.

დაღესტნის ცალკეული ხალხების ეთნოგენეზი და ეთნიკური ისტორია (შახბან ხაფიზოვი)	104
1.1 კავკასიის „ჰონები“	107
1.2 ეთნონიმი „ავარი“ და ავარების ეთნიკური ისტორია	115
1.3 ეთნონიმი „ლაკზი“ და მისი წარმოშობა	129

1.4	ეთნონიმი „დარგო“ და მისი წარმოშობა	134
1.5	ლაკები (ყაზიყუმუხები)	138
1.6	თაბასარანელები	142
1.7	რუთულები, წახურები, აღულები	147
1.8	დასკვნა	153

წინასიტყვაობა

ორ კონტინენტზე მდებარე კავკასია მსოფლიოს უძველესი რეგიონი და დიდი გეოგრაფიული ერთეულია. მიჩნეულია, რომ კავკასიონის მთავარი ქედი ევროპისა და აზიის გამმიჯნელი და ჩრდილოეთისა და სამხრეთის გზათა შესაყარზეა განფენილი, რაც ამ რეგიონს ყოველთვის უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა და ანიჭებს დღესაც.

კავკასია ადამიანთა უძველესი საბინადრო რეგიონია. ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევარში კავკასიაში ჩამოყალიბდა მონათმფლობელური სახელმწიფო ურარტუ, ძვ. წ. VI საუკუნეში შეიქმნა კოლხეთის სამეფო, ძვ. წ. IV საუკუნეში არარატისა და ძვ. წ. IV-III საუკუნეებში იბერიის სამეფოები. ძვ. წ. II საუკუნეში წარმოიშვა კავკასიის ალბანეთის სახელმწიფო.

კავკასიის რეგიონი რეალურად უფრო ვრცელი ფართობის მომცველია, ვიდრე მას განსაზღვრავენ. გეოგრაფიული თვალსაზრისით, ის საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის მოსაზღვრე თურქეთისა და ირანის რაიონებსაც მოიცავს. ისტორიულად კავკასია მთლიანად რომელიმე იმპერიის შემადგენელი ნაწილი არ ყოფილა. XIX საუკუნის დასაწყისიდან ცარისტული პოლიტიკის შედეგად ის რუსეთის შემადგენლობაში აღმოჩნდა. დღეს პოლიტიკურ რუკაზე სამხრეთ კავკასია საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის სუვერენულ სახელმწიფოებს მოიცავს, ხოლო ჩრდილოეთ კავკასია რუსეთის ფედერაციულ სახელმწიფოში შედის.

კავკასია ბუნებრივ-გეოგრაფიული მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. აქ ერთმანეთისგან სრულიად განსხვავებული 21 ფიზიკურ-გეოგრაფიული რეგიონი და 11 კლიმატური ოლქი გამოიყოფა. შესაბამისად, მრავალფეროვანია მისი ფლორა და ფაუნა.

კავკასია მსოფლიოს ერთ-ერთი პოლიეთნიკური რეგიონიცაა. მისი მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა, ენათა მრავალრიცხოვნობა, მატერიალური კულტურისა და სამეურნეო ყოფის ნაირგვარობა, საზოგადოებრივ-ისტორიულ ფაქტორებთან ერთად, დიდწილად კავკასიის ბუნებრივ-გეოგრაფიულმა და კლიმატურმა პირობებმაც განაპირობა. სხვადასხვა ლანდშაფტურ და კლიმატურ პირობებში განსახლებულ ეთნოსებს ერთმანეთთან მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ჰქონდათ და უმდიდრეს კულტურას ქმნიდნენ.

ევროპისა და აზიის შესაყარზე მდებარეობის გამო, კავკასიის მოსახლეობას მშვიდობიანი განვითარების საშუალება იშვიათად ჰქონდა. კავკასიის ეთნიკური რუკა განსაკუთრებით აქ რუსეთის იმპერიის შემოჭრის შემდეგ შეიცვალა. რუსეთის იმპერიამ კავკასია ეთნიკურად უფრო ჭრელი გახადა.

როგორც ცნობილია, კაცობრიობის ისტორიაში მონადირე-შემგროვებელთა მეურნეობიდან მწარმოებლურ ეკონომიკაზე გადასვლა ფუნდამენტური ცვლილებებით აღინიშნა. „ნეოლითური რევოლუცია“, „დემოგრაფიული აფეთქება“, ადამიანთა განსახლება მთელ დედამიწაზე (მათ შორის კავკასიის რეგიონში) საზოგადოების ეკონომიკური, სოციალური და კულტურული განვითარების დონის აჩქარება – მწარმოებლური ეკონომიკის საფუძველზე მოხდა. ამიტომ გასაგებია ის განსაკუთრებული ინტერესი, რომელსაც არქეოლოგები მწარმოებლური ეკონომიკის გენეზისის პრობლემებისადმი იჩენენ. მომდევნო პერიოდში მწარმოებლური ეკონომიკის შემდგომი განვითარების კვლევაში, არქეოლოგებთან ერთად, აქტიურად არიან ჩართული პალეობიოლოგები (არქეობოტანიკოსები, პალეოზოოლოგები, პალინოლოგები). კაცობრიობის ისტორიაში მომხდარი უმნიშვნელოვანესი ცვლილებების შედეგის (მწარმოებლური ეკონომიკის) კვლევა – შეუძლებელია მთლიანად კავკასიის შესწავლის გარეშე, რომელიც სამართლიანად მიიჩნევა მეურნეობის განვითარების, მეცხოველეობის, ბრინჯაოსა და რკინის მეტალურგიის ერთ-ერთ პირველ და უძველეს კერად.

პრეისტორიული კავკასიის არქეოლოგიური, პალეობიოლოგიური, ანთროპოლოგიური და ლინგვისტური მონაცემების გათვალისწინების გარეშე ვერ შეიქმნება სრული სურათი უძველესი ეთნოსების, მათი ეთნოგენეზის, განსახლების არეალის, ყოფა-ცხოვრების, ენისა და კულტურის შესახებ.

კავკასიის ხალხების მეცნიერული აღწერა და შესწავლა XIX საუკუნიდან დაიწყო, თუმცა, მოყოლებული ანტიკური პერიოდიდან, ინტერესი ამ რეგიონის მკვიდრთა ენის, ყოფისა და კულტურის ცალკეული ელემენტების ფიქსაციისა და მათში არსობრივი წვდომის მცდელობებისა არასოდეს განელებულა. უკანასკნელი ორი საუკუნის განმავლობაში მეტნაკლები წარმატებით განხორციელდა კავკასიის, როგორც ავტოქთონი (პალეოკავკასიელი) ეთნოსების – ქართველების, აფხაზურ-ადიღური (ჩერქეზები, უბიხები, აფხაზები, აბაზები), ნახური (ჩეჩნები, ინგუშები, წოვა–თუშები–ბაცები)

და დაღესტნური (ხუნძები, ანდიელები, ბოთლიხელები, კარატა-ელები, ტინდიელები, ბაგვალეები, ახვახები, ჭამალალები, დიდო-ელები, ჰუნზიბელები, ბეჟიტელები, ჰინუხები, ინხოყვარელები, ხვარშიელები, დარგუელები, ყუბაჩელები, ლაკები, ლეზგები, არჩი-ბელები, ალულელები, ხინალულები, ბუდუხები, თაბასარანელები, წახები, რუთულები, კრიჩები, უდიები) ეთნოლინგვისტური ჯგუფე-ბის, ისე კავკასიაში გვიან მოსული ინდოევროპული (სომხები, ბერ-ძნები, ოსები, თათები, თალიშები, ქურთები), თურქული (აზერბა-იჯანელები, ნოღაელები, ყარაჩაელები, ბალყარელები, ყუმიკები, თურქმენები) და მონღოლური (ყალმუხები) მოდგმის ხალხების სინქრონული აღწერა. მსოფლიოს არაერთი საენათმეცნიერო და ანთროპოლოგიური ცენტრი დღესაც დიდ ყურადღებას უთმობს კავკასიელი ხალხების, მათი ენებისა და კულტურების წარმომავ-ლობის პრობლემებს; აზრთა სხვადასხვაობა თავჩენილია პალეოკ-ავკასიელთა გენეტიკური ნათესაობის თაობაზე. კავკასია დიდი ხა-ნია სხვადასხვა პროფილის მკვლევრების – ისტორიკოსების, არ-ქეო-ლოგების, ეთნოლოგების, ლინგვისტების, ფოლკლორისტე-ბის, კულტუროლოგების ყურადღებას იპყრობს. და ეს შემთხვევი-თი არაა: სწორედ აქ იყო თავმოყრილი ეთნიკური ერთობებისა და კულტურების გავრცელების საკვანძო წერტილები. ამიტომ ზოგი-ერთი ხალხების ეთნოგენეზისა და ევოლუციის პრობლემების გა-დაწყვეტაში შესაძლოა, იმ ხალხების ფორმირების პრობლემის გა-დაწყვეტაც იმალება, რომლებიც, ერთი შეხედვით, თითქოს, არაფ-რით არიან დაკავშირებულნი კავკასიასთან. რას წარმოადგენენ კავ-კასიის ხალხები? მაშინაც კი, როცა მათ ავტოქთონურ ნაწილს ვგუ-ლისხმობთ, მოცემულ კითხვაზე პასუხის გაცემა საკმაოდ რთულია, არაოდენ იმ უბრალო მიზეზით, რომ ამ ძალზე ძველი ხალხების საწყისები წარსულში იკარგება, არამედ, აგრეთვე, იმიტაც, რომ თვით ეს ერთობა არაერთმნიშვნელოვანია და მისი (ერთობის) გე-ნეალოგიური კრიტერიუმების გამოყოფა არცთუ ისე იოლი საქ-მეა, თუმცა ენობრივი და კულტურული ნათესაობა აშკარაა. მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ კულტურის კრიტერიუმებზე დაყრდნობით, თავს იჩენს ავტოქთონი მოსახლეობისა და დანარჩენი ჩრდილო-კავკასიელი ხალხების მსგავსებაც. სწორედ ამ მიზეზის გამო სა-კითხი საკმაოდ რთულია და სკრუპულოზურ შესწავლას მოითხოვს. ჩრდილოეთ კავკასია რთული რეგიონია არამარტო ენობრივი, ეთ-ნიკური და რელიგიური თვალსაზრისით. აქ შედარებით მცირე ტე-

რიტორიაზე უძველესი დროიდან გვერდიგვერდ ცხოვრობდნენ ხალხები, რომლებიც ერთმანეთისაგან მეურნეობის, ყოველდღიური ყოფის, ტრადიციების თავისებურებებით განსხვავდებოდნენ. შორეულ წარსულში ჩამოყალიბებული ასეთი მრავალგვარობა დღემდეა შემორჩენილი. რეგიონის განსაკუთრებულობად შეიძლება ის გარემოებაც ჩაითვალოს, რომ აღნიშნულ სფეროებში არსებული განსხვავებები შეიმჩნევა არაოდენ ეთნოსებს შორის, არამედ ხშირ შემთხვევაში იგი ერთი ეთნოსის შიგნითაც ფიქსირდება: არცთუ იშვიათად სოფლები და თემები ერთმანეთისგან განცალკევებულნი იყვნენ, რამაც ყოველი მათგანის ლოკალური ტრადიციებისა და ჩვეულებების ფორმირება განაპირობა. ეს პირველ რიგში დაღესტანს ეხება, სადაც ხშირად არამარტო ცალკეული სოფლები, არამედ თუხუმებიც კი ენდოგამიური იყო, რაც მეზობლებთან კონტაქტს დიდწილად ზღუდავდა. „ყოველი აული ხორცს მისებურად ჭრის“, – ამბობს ბოთლიხური ანდაზა. ლოკალური ეთნიკური ტრადიციები მოქმედებდა კულტურის ისეთ ერთიან ნორმებშიც კი, როგორიცაა სქესთა შორის შრომის განაწილება.

მაგალითად, დაღესტნის მთიანეთში ზურგით მძიმე ტვირთის გადაზიდვა უცილობლად ქალების საქმეა, ხოლო ბარის მოსახლეობაში – მამაკაცების; დიდოელი მამაკაცი სამეთუნეო დაზგასთან დაუშვებელი მოცემულობაა, მაშინ, როცა სულევექენტელ დარგულებსა და ჯულინელ თაბასარანელებში – ჩვეულებრივი; დაღესტანში თიბვა მამაკაცის საქმეა, მაგრამ თინდიელებში – ტრადიციულად ქალების. ასეთი მაგალითები მრავლადაა. მიუხედავად აღნიშნულისა, ჩრდილოეთ კავკასიის ავტოქთონი მოსახლეობის ეთნიკური კულტურა თავის ძირითად ნაწილში ერთიანია, მაგრამ რიგ შემთხვევაში მათი და დანარჩენი ჩრდილოკავკასიელი ხალხების შესაბამისი მონაცემების მსგავსებაც აშკარაა. ყოველივე ამის გამო, შეუძლებელია იმის დადგენა, დაკავშირებულია თუ არა კულტურის ცალკეული ელემენტები მათ საერთო გენეზისთან, თუ ეს მხოლოდ ნაწილობრივი აკულტურაციის შედეგია.

შესავალი

ეთნოგენეზი ეთნიკური ერთობების წარმოქმნა-ჩამოყალიბებისა და განვითარების სტადიების ხანგრძლივი პროცესია და დაკავშირებულია ენის, კულტურის, თვითშეგნების ფორმირებასთან. ეთნიკური ერთობის უმნიშვნელოვანესი მახასიათებელია მისი ეთნონიმი. მაგრამ ამ ფაქტორების კავშირი, როგორც წესი, საკმაოდ მედიაციურია. პრაქტიკულად ყველა ცნობილი ეთნოსი რთული გზით, რამდენიმე სხვადასხვაგვარი ნაწილისგან ყალიბდებოდა, ვიდრე თავის ერთობას არ შეიმეცნებდა. გამორკვევა ეთნიკური კომპონენტებისა, რომელთაგან ესა თუ ის ეთნოსი შედგება, მის ფორმირებაში თითოეული მათგანის მონაწილეობის სვედრითი წილის განსაზღვრა, ხშირად ძალზე ძნელია, ზოგჯერ შეუძლებელიც კი. ძველ პერიოდსა და შუასაუკუნეებში მიმდინარე მასობრივი მიგრაციების პირობებში შეუძლებელია ვისაუბროთ რომელიმე ხალხზე, როგორც ეთნიკური თვალსაზრისით „სუფთა“, უმინარევო წარმონაქმნზე. აღნიშნული პალეოკავკასიელ ხალხებსაც ეხება.

ეთნოგენეზის პრობლემის მართებული გადაწყვეტა ვერ გულისხმობს როგორც გამარტივებულ მიგრაციულ კონცეფციებს (რომელთა თანახმად, ცალკეული ხალხების ეთნოგენეზი ძველთაგანვე არსებული ეთნიკური წარმონაქმნების უბრალო გადაადგილებაა), ისე ნ. მარისა და მისი მიმდევრების წარმოდგენებს ეთნოგენეზზე, როგორც „ენობრივი აფეთქებების“, ენათა შეჯვარების გზით ახალი ენებისა და ხალხების წარმოშობის შედეგზე. ნებისმიერი ხალხის, ნებისმიერი ეთნიკური ერთეულის ჩამოყალიბება რეზულტატი იყო ხანგრძლივი ისტორიული პროცესისა, რომელშიც გამოხატულება ჰპოვა ცალკეული ჯგუფების განვითარების შინაგანმა კანონზომიერებებმა, სხვადასხვაგვარმა ორმხრივმა გავლენებმა, გადაადგილებებმა და განსხვავებული ეთნიკური ჯგუფების შერწყმებმა.

ამა თუ იმ ხალხის ეთნოგენეზის შესწავლა მოიცავს მისი წარმოშობის არაოდენ საწყის პერიოდს, არამედ ეთნოსის ფორმირების შემდგომი ისტორიის ეტაპებს, თანამედროვე ეთნოგრაფიული, ლინგვისტური და ანთროპოლოგიური თავისებურებების ჩათ-

ვლით, რაც ეთნოლოგიური, არქეოლოგიური, ანთროპოლოგიური, ისტორიული, ლინგვისტური მონაცემების გათვალისწინებას, ანუ კომპლექსურ მიდგომას მოითხოვს.

ეთნიკური ერთობა – არაოდენ ენისა და კულტურის, წეს-ჩვეულებებისა და რიტუალების, არამედ ისტორიის ერთობაა, საერთო წარმოშობის, ყველასა და თითოეულის ისტორიული ნათესაობის შესახებ მეხსიერებაა. სწორედ ამიტომ, კოლექტიური მეხსიერება ეთნოსის მთლიანობაზე წარმოდგენების ერთ-ერთი საბაზისო მდგენელია, ხოლო ეთნიკური ისტორია მისი უმნიშვნელოვანესი მახასიათებელი.

ეთნიკური ისტორიის ყველაზე საინტერესო ნაწილი მისი საწყისი, ხალხის გენეზისი, ისტორიის სცენაზე ეთნოსის გამოჩენის დრო და ადგილია. რაც უფრო უუშორეს წარსულს უკავშირდება ამა თუ იმ ხალხის ეთნიკური ისტორიის სტარტი, მით უფრო ამაყია იგი. პრაქტიკულად ყოველ ხალხს თავისი წარმომავლობის თაობაზე სხვადასხვა ვერსია გააჩნია, რომელთა უმრავლესობა წყაროთმცოდნეობითი ბაზით არ არის გამყარებული და უპერსპექტივო ვარაუდებზეა დაფუძნებული. სავსებით გასაგებია, რომ ამა თუ იმ ხალხს სურს ჰქონდეს რაც შეიძლება ძველი ისტორია და მდიდარი კულტურა, საიდანაც წარმოიქმნება კიდევ ე. წ. „ისტორიის დაძველების“ პრობლემა. ხშირ შემთხვევაში ესა თუ ის ხალხი ცნობილი მსოფლიო კულტურების, პირველ რიგში, მახლობელადმოსავლური და სამხრეთაზიური (მაგალითად, ინდური) კულტურების მემკვიდრედ ცხადდება. პრინციპში, გარკვეული მიზეზის გამო, ამაში არაფერია დასაძრახი, თუკი საკუთარი ისტორიის გადღიდება და „დაძველება“ სხვა ხალხების როლის დამცრობითა და მათი ისტორიის უპატივცემულობით არ ხდება. სამწუხაროდ, უკანასკნელ ხანებში კავკასიოლოგიაში ხშირად ჩნდება ტენდენციური ხასიათის ნაშრომები, რომლებშიც მონათესავე ხალხების ეთნიკური ისტორიისა და კულტურის „მითვისების“ მცდელობა აშკარად იკვეთება.

ასეთ ვითარებაში კავკასიის ავტოქთონი ხალხების ეთნოგენეზისა და ეთნიკური ისტორიის კვლევა ძალზე რთულია, მაშინაც კი, როცა საამისოდ გამოყენებულია არქეოლოგიური და ანთროპოლოგიური მასალები, წერილობითი ძეგლები, ლინგვისტური,

ფოლკლორული, ეთნოგრაფიული და სხვა ხასიათის წყაროები. არქეოლოგიური კულტურების ეთნიკური კუთვნილების განსაზღვრა და მათ შორის პირდაპირი პარალელის გავლება ხშირად შეუძლებელია და მართებულიც არაა. ამასთან, მატერიალური კულტურის ერთგვაროვნება არ შეიძლება იყოს ეთნიკური შემადგენლობის ერთგვაროვნების მოწმობა, რადგან მატერიალური კულტურის საგნების (საბრძოლო და შრომისა იარაღები, სამკაულები და სხვ.) სესხება და გავრცელება სწრაფად ხდებოდა. ამიტომ უძველეს წარსულში ამა თუ იმ ხალხის საცხოვრებელი არეალის გამოყოფის დროს არქეოლოგიური მონაცემების აბსოლუტიზირება დაუშვებელია.

კავკასიის ავტოქთონი ხალხების ეთნოგენეზის კვლევისათვის მნიშვნელოვანი წყაროა ლინგვისტური მონაცემები; ადგენს რა ენობრივ ნათესაობას, ეს მონაცემები მისი მატარებლების ეთნიკურ ნათესაობაზეც მოწმობს. რეგიონის ხალხების ეთნიკური ისტორიის სირთულე განპირობებულია უკიდურესი ენობრივი სიჭრელით, რაც გამოიხატა შუა საუკუნეების აღმოსავლელი ავტორების თხზულებებში, რომლებშიც კავკასია „ენათა მთად“ იწოდება. ლინგვისტური მონაცემები შესაძლებლობას იძლევა განისაზღვროს ადგილობრივი მოსახლეობის ენებზე გვიანმოსული ხალხების ლექსიკის გავლენა, შეფასდეს ნასესხობათა ხარისხი და შედეგები. ენობრივი მასალების რიგში განსაკუთრებულ როლს თამაშობს ტოპონიმია (ჰიდრონიმების ჩათვლით). ყველაზე ხშირად სწორედ გეოგრაფიული ობიექტების სახელწოდებები ინახავენ ინფორმაციას რეგიონის პირველმოსახლეთა შესახებ. თუ ტოპონიმები თანამედროვე მოსახლეობის ენაზე ვერ აიხსნება, საძიებელია აღნიშნულ სახელწოდებათა მიმნიჭებელი ეთნოსები. აქედან ჩანს, რომ ენობრივი ნათესაობა ყოველთვის კულტურათა ნათესაობა არაა.

კავკასიელი ავტოქთონების შესახებ არსებული წერილობითი წყაროები (ანტიკური, ბიზანტიური, არაბული, სპარსული, თურქული და სხვ.) დროსა და სივრცეში შეზღუდულია. მათი ადრეული ინფორმაცია, რომლებიც კავკასიიდან შორს მცხოვრებ ავტორებს ეკუთვნით, მნიშვნელოვანია, მაგრამ ამა თუ იმ ხალხის ლოკალიზაციის საკითხში ყოველთვის ზუსტი არაა. ამასთან, რიგ შემთხვე-

ვამი ფიქსირდებიან ეთნოსები, რომლებიც უკვე გამქრალნი არიან. ამ თვალსაზრისით, შედარებით სანდოა ქართველი და სომეხი ავტორები, რომლებიც უკეთ იცნობენ კავკასიაში არსებულ ვითარებას, თუმცა ზოგიერთი ხალხის ზუსტი ლოკალიზაციისა და ენობრივ სიტუაციასთან დაკავშირებულ საკითხებში მოიკოჭლებენ. უკვე აღრეულ წერილობით წყაროებში მოცემულია ეთნონიმები (ენდო- და ეგზოეთნონიმები), დიდწილად განსაზღვრულნი რეგიონში არსებული პოლიტიკური და ეთნიკური ვითარებით. ამასთან, ეთნონიმთა გენეტიკური მემკვიდროებითობის დადგენა ყოველთვის ვერ ხერხდება, რამდენადაც მსგავსი სახელწოდებები ერთმანეთს ასეული წლებით ან სულაც ათასწლეულებით არიან დაშორებულნი. გარდა ამისა, ერთი და იგივე ეთნონიმით სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდში სხვადასხვა ხალხები ან მათი ცალკეული ნაწილები იწოდებიან.

განსაკუთრებულ წყაროს განეკუთვნება კარტოგრაფიული მასალა. ჯერ კიდევ ძვ. წ. IV საუკუნიდან იყო მცდელობები შეედგინათ რეგიონის რუკა ადგილობრივი ხალხების სახელწოდებების დატანით, მაგრამ შედარებით სრული და სანდო კარტოგრაფიული მონაცემები XVIII-XIX საუკუნეებს განეკუთვნება.

არსებული წყაროები საშუალებას იძლევა ვამტკიცოთ, რომ ჩრდილოეთ კავკასიის ეთნიკური რუკა, ისევე, როგორც მსოფლიოს სხვა ტერიტორიებისა, მუდმივ ცვლილებებს განიცდიდა და განიცდის. თავდაპირველად ეს ცვლილებები დაკავშირებული იყო მონადირეებისა და შემგროვებლების მოძრაობასთან, შემდეგ კი მიწათმოქმედი და მესაქონლე ტომებისა და ხალხების გადაადგილებასთან და ამ პროცესის თანმხლებ ურთიერთგავლენებთან, რომელიც ხშირად აკულტურაციასა და ასიმილაციას იწვევდა. ხალხთა დემოგრაფიულ დინამიკაზე გავლენას ახდენდა სტიქიური უბედურებები (უმოსავლიანობა, შიმშილი), ავადმყოფობები (ისეთი ინფექციური დაავადებები, როგორიცაა ჭირი, ქოლერა, ყვავილბატონები და სხვ.), რაც, ბუნებრივია, კავკასიელ ავტოქთონებსაც შეეხო.

მრავალი საუკუნის განმავლობაში ხალხთა ურთიერთობებმა, ხან მშვიდობიანი, ხანაც მტრული ფორმებით, განაპირობეს ის, რომ რეგიონში შეუძლებელია მოვიძიოთ ყველაზე „ძველი“ და

ყველაზე „სუფთა სისხლის“ ეთნოსები. კავკასიის ხალხების ეთნიკურ სისტემაში (უწინარესად ენის, მატერიალური და სულიერი კულტურების ჩათვლით) ძველ ავტოქთონურ ელემენტებთან ერთად შეიძლება ინდოირანული, მახლობელადმოსავლური, თურქული და სხვა სახის გავლენებიც აღმოვაჩინოთ. ამასთან, უმედეგოა მცდელობები დიდი წინაპრების (ხათების, ურარტუელებისა თუ ალანების) „პრივატიზებისა“.

მეცნიერების სხვადასხვა დარგების მონაცემები კავკასიელ ავტოქთონთა შესახებ გვიჩვენებს, რომ რაც უფრო ძველია ხალხი, მით უფრო მეტნი არიან წინაპრები, მით უფრო მდიდარია მისი ენა, მატერიალური და სულიერი კულტურა, რომელშიც ბევრი ეპოქისა და ტრადიციის დანაშრევი შეიმჩნევა.

კავკასია განსაკუთრებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონია ძალზე რთული ეთნიკური შედგენილობით. იმ ხალხებთან ერთად, რომლებიც მილიონობით ადამიანს ითვლიან, რეგიონში ბინადრობს ბევრი მცირერიცხოვანი ეთნოსი, რომელთაგან თითოეულის რაოდენობა რამდენიმე ათასს კაცს, სულაც ათეულ ადამიანს, არ აღემატება. მათი დიდი ნაწილი იბერიულ კავკასიურ ენათა ოჯახს განეკუთვნება. ენობრივი და არქეოლოგიური მონაცემების ანალიზი საფუძველს იძლევა ვივარაუდოთ, რომ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახში შემავალი ხალხების წინაპრები კავკასიის ავტოქთონი მოსახლეობაა. აფხაზურ-ადიღური ეთნოლინგვისტური ჯგუფის დაკავშირება ძველ ხათურ ენასთან, ხოლო ნახური და დაღესტნური ენებისა – ჰურიტულ ურარტულთან ის თემებია, რომელიც არაერთ ლინგვისტს, ისტორიკოსს, ეთნოლოგსა თუ კულტუროლოგს იზიდავს. მაგრამ ეს კავშირები მოცემული მომენტისათვის მხოლოდ ჰიპოთეტურია, და ავტოქთონთა ჩრდილოკავკასიური ნაწილის წარმოშობა ურარტუელებისგან ან ხათებისგან ვარაუდების სფეროს ვერა და ვერ ცდება.

არქაული პერიოდის შემდგომ, განსაკუთრებით შუა საუკუნეებში, ჩრდილოეთ კავკასიის მოსახლეობა პერმანენტულ კონტაქტში იყო სხვადასხვა წარმომავლობის მომთაბარე ტომებთან. ძვ. წ. I ათასწლეულსა და ჩვენი ერის დასაწყისში სტეპის ზონის კავკასიისწინეთი ირანულენოვანი სკვითების, სარმატების, შემდეგ კი ალანების სამომთაბარეო ტერიტორიას წარმოადგენდა; IV საუკ-

უნეში კავკასიაში ჰუნები მოვიდნენ, მათ კვალდაკვალ კი – აკაცირ-
თა თურქული ტომების კავშირი. V საუკუნეში აკაცირებს თურქი სა-
ბირები ჩაენაცვლნენ; VI საუკუნეში ვოლგის პირეთიდან მოსული
თურქი ავარები გამოჩნდნენ, ხოლო VII საუკუნის დასაწყისში კავ
კასიისწინეთში იქმნება სხვადასხვა თურქული ტომების მძლავრი
კონფედერაცია ბულგარეთის სახელწოდებით; შემდეგი იყო ხა-
ზართა კაგანატი, პაჭანიგები, ალანთა სამეფო, ოქროს ურდო. ყვე-
ლა ამ მომთაბარე ტომმა, ბუნებრივია, გავლენა იქონია ჩრდილო-
კავკასიელ ავტოქთონთა ენასა და კულტურაზე. თურქულ- და ირ-
ანულენოვანი მომთაბარეების ნაწილი კავკასიის მთისწინეთსა და
მთებში დამკვიდრდა, ზოგი ადგილობრივ ტომებს შეერწყა, ზო-
გიც მათი მეზობელი გახდა და კავკასიის ეთნოპოლიტიკური, ეთ-
ნოენობრივი, ეთნოკულტურული სურათიც შეიცვალა.

აქვე უნდა შევხვით ერთ მნიშვნელოვან საკითხს.

კავკასიური ერთობა, ეთნიკური, გენეალოგიური, ეკონომიკუ-
რი და პოლიტიკური თვალსაზრისით, პირობითი ცნებაა. ეთნოგე-
ნეტიკურად კავკასიის ხალხები წარმოადგენენ ძალზე ჭრელ პო-
ლიფილიურ შტოს, უფრო სწორად მრავალ შტოებს, რომელთა
რასობრივი შედგენილობაც კი არაერთგვაროვანია, რაც ზოგიერთ
ეთნიკურ ჯგუფებში ევროპოიდული და მონღოლური რასების შე-
რევის შედეგია.

სავსებით ბუნებრივია დაისვას კითხვა – მრავალსაუკუნოვანი
ისტორიის განმავლობაში რატომ ვერ მოახერხეს კავკასიის ხალ-
ხებმა ერთიან ეთნოსოციალურ ერთობაში ინტეგრირება? საუბარ-
ია არა მარტო ეთნიკურ, არამედ სოციალურ-პოლიტიკურ და ეკონ-
ომიკურ ინტეგრაციაზე. ეთნიკურ პლანში კავკასია ყოველთვის
წარმოადგენდა და დღესაც წარმოადგენს პალეოკავკასიელების
(ავტოქთონების), სომხების, ბერძნების, ირანულ- და თურქულე-
ნოვანი ეთნოსების, სლავებისა და სხვა ხალხების ძალზე მოზაიკ-
ურ და დაქსაქსულ ნარევს. როგორც ჩანს, ინტეგრაციისათვის და-
მახასიათებელი ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი ის იყო, რომ კავკასი-
ელი ხალხები არასოდეს ყოფილან რომელიმე მთლიანი ერთო-
ბის შემადგენლობაში.

კავკასიის ავტოქთონმა ეთნოსებმა, იყვნენ რა ჩრდილოეთი-
სა და სამხრეთის ხალხებისა და სახელმწიფოების სტრატეგიული

ინტერესების ზონაში, ძალზე არაერთმნიშვნელოვანი (სხვადასხვაგვარი) გავლენები განიცადეს. ამიტომ ინტეგრაციის შემაფრხებელი არცთუ უმნიშვნელო ფაქტორი ლანდშაფტის ჰეტეროგენურობა და ერთმანეთისგან გასხვავებული მეზობლების გავლენები იყო.

ევროპისა და აზიის გზათა შეასაყარზე მდებარე კავკასია, გეოლოგიური, პალეობიოლოგიური, ანთროპოლოგიური, არქეოლოგიური და ისტორიული მონაცემების მიხედვით, ევრაზიის ბიოგეოგრაფიული, კულტურული და პოლიტიკური გზაჯვარედინის როლს ასრულებდა და დღემდე ასრულებს. ადრეული ჰომინიდების კავკასიაში განსახლება, რაც 1.800 ათასი წლის წინ დაიწყო (მხედველობაშია დმანისელი ჰომინიდები, რომელთა ნაშთები ზოგიერთი პარამეტრით იმდენად არქაულია, რომ დედამიწაზე ყველაზე ძველ ოლდუვას კულტურას უახლოვდება), მთელი პალეოლითის განმავლობაში მიმდინარეობდა, ხოლო ზედა პალეოლითიდან აქ ჰომო საპიენსი მკვიდრდება. ამდენად, თამამად შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ კავკასია ანთროპოგენეზის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი კერაა.

კავკასიაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური და პალეობიოლოგიური მასალები შესაძლებლობას იძლევა თვალი მივადევნოთ აგრარულ (ნეოლითურ) რევოლუციას, მიმთვისებლური მეურნეობიდან მწარმოებლურ ეკონომიკაზე გადასვლისა და მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის, როგორც მეურნეობის ძირითადი დარგების, ჩამოყალიბების პროცესებს, რაც ძვ. წ. VII-VI ათასწლეულების მიჯნაზე დასრულდა. ეს ეპოქალური წინსვლა დაფიქსირებულია მეშოყოს, ჭოხის, დარკვეთის, ... განათხარი მასალებით, რომლითაც დასტურდება კავკასიის მეზოლითისა და ნეოლით-ენეოლითის კულტურების მემკვიდრეობითობა. ეს მემკვიდრეობითობა გრძელდება ადრებრინჯაოს ხანამდე, ძვ. წ. IV ათასწლეულამდე, როცა აშკარად შეიმჩნევა ადრესამიწათმოქმედო (ენეოლითური) კულტურებისა და მტკვარ-არაქსისა და მაიკოპის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურების სოციალურ-ეკონომიკურ და მატერიალურ კომპლექსებს შორის არსებული მკვეთრი კონტრასტი (თუმცა

არის ვარაუდი, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბები-სათვის სუბსტრატის როლს სიონ-წოფის კულტურა თამაშობს, ხოლო მაიკოპისათვის – მემოყოს კულტურა). ეს ცვლილებები კავკასიის ადრესამიწათმოქმედო საზოგადოებების წიაღში, თითქმის, სამი ათასი წელი მწიფდებოდა და რეალიზებას ახდენდა საწარმოო ძალების განვითარებითა და ცხოვრების დონის ამაღლებით (არ გამოირიცხება ამ პროცესში მიგრირებული ჯგუფების მონაწილეობაც). ძალზე ვრცელ ტერიტორიაზე განფენილი და ათასი წლის განმავლობაში არსებული მტკვარ-არაქსის მაღალგანვითარებული და სტაბილური კულტურის წიაღში ძვ. წ. IV ათასწლეულის უკანასკნელ მესამედში თვისობრივად ახალი სტრუქტურა – ადრეული კომპლექსური საზოგადოება¹. ჩამოყალიბდა. წინაურართულ პერიოდში კავკასიაში ვითარდება მსხვილი დასახლებები, რომლებსაც ურბანისტულ ცენტრებად ფორმირების ყველა პირობა გააჩნდათ (მოსახლეობისა და ხელოსნური წარმოების მნიშვნელოვანი კონცენტრაცია), მაგრამ ადრეული კომპლექსური საზოგადოებების განვითარება ადრე და შუაბრინჯაოს ხანების ყორღანული კულტურების გზით წარიმართა, რაც, საბოლოო ჯამში, არაურბანისტული, სამხედრო-არისტოკრატიული პოლიტოგენეზით დასრულდა. განვითარების ეს გრძელი გზა, რომელიც, როგორც ყველგან, ადრესამიწათმოქმედო კულტურების წიაღში დაიწყო, სამხრეთ კავკასიაში საქართველოს, სომხეთისა და ალბანეთის ცივილიზაციური სისტემების ფორმირებით დასრულდა, ხოლო ჩრდილოეთ კავკასიაში – სამხედრო მენტალობით გაჯერებული

¹ ადრეული კომპლექსური საზოგადოებები ხასიათდება: ორგანიზაციული სტრუქტურების იერარქიზაციით; რთული სტრუქტურებით სოციალურ, პოლიტიკურ და ეკონომიკურ სფეროებში, სადაც ეკონომიკური სფერო შესამჩნევად განსხვავდება პრიმიტიული ავტარკიისგან; სოციალური იერარქიით, ცენტრის როლის ამაღლებით, ხოლო პოლიტიკურ პლანში – ბელადის/ლიდერის როლით, საზოგადოების ინტეგრაციით; ახალი ორგანიზაციული შესაძლებლობებით, რაც საშუალებას იძლევა კონცენტრაციის გაძლიერების გზით მიღწეულ იქნას მნიშვნელოვანი ეფექტი, განსაკუთრებით სამშენებლო საქმეში. ამასთან ერთად, სოციალურ სტრატატა არამდგრადობა პირველი ცივილიზაციებისა და სახელმწიფოებისათვის დამახასიათებელ მემკვიდრეობით სტატუსთან უკმარის ბმაში გამოიხატება. უნდა ითქვას, რომ ადრეულ კომპლექსურ საზოგადოებებში, სახელმწიფო წარმონაქმნებისგან განსხვავებით, არ არსებობდა მუდმივი ცენტრალიზებული ბიუროკრატიული მანქანა, რომელიც სოციალურ-პოლიტიკურ და სოციალურ ეკონომიკურ სტაბილურობას ხელს შეუწყობდა.

ტრადიციული საზოგადოებების მილიტარული კულტურის ჩამოყალიბებით. განვითარების ეს ხაზი ჩრდილოეთ კავკასიის ავტოქთონი ხალხების ისტორიასა და კულტურას მთელი შუასაუკუნეების მანძილზე წითელ ზოლად გასდევდა.

ასეთია პალეოკავკასიელი ხალხების განვითარების ზოგადი სურათი, რაც თავის ძირითად ნაწილში ადგილობრივ კულტურათა მემკვიდრეობითობაზე მიუთითებს (შეუძლებელია კულტურათშორისი კავშირების გაუთვალისწინებლობა).

თავი I. აფხაზურ-ადიღური ეთნოლინგვისტური ჯგუფი

აფხაზურ-ადიღურ ეთნოლინგვისტურ ჯგუფში შემავალი ხალხების (აფხაზები, აბაზები, ადიღები, უბიხები) ადრეული ეთნოგენეზის პრობლემა კვლავ დიდ სირთულეს წარმოადგენს. დროითი სიშორის გამო, მათი წარმოშობის სწორედ ეს პერიოდი, მიუხედავად არაერთი მცდელობისა, მეცნიერებაში არასაკმარისად არის გამოკვლეული, რის გამოც პერიოდულად მრავალგვარი ვარაუდები ჩნდება, ზოგჯერ წარმოუდგენელიც კი.

აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის, ისევე როგორც კავკასიის სხვა ხალხების, ჩამოყალიბების პრობლემა დიდი ხანია მკვლევართა ყურადღებას იპყრობს. პრობლემის სირთულემ და მის მიმართ გაუწელებელმა ინტერესმა, როგორც ითქვა, სხვადასხვა ჰიპოთეზა და ვარაუდი გააჩინა. XX საუკუნის 20-იან წლებამდე ისტორიოგრაფიაში პოპულარული იყო აფხაზ-ადიღთა წარმოშობის მიგრაციული ვერსია. მიიჩნეოდა, რომ აღნიშნული ეთნოსების წინაპრები მიგრაციული მოძრაობის ნარჩენები, კერძოდ, კიმერიელები, სარმატ-ალანები, ინდოარიელები, თურქები, არაბები, სლავები და სხვა ხალხები იყვნენ. აღნიშნული ვერსიებიდან ზოგიერთმა 20 იანი წლების შემდგომაც მხარდაჭერა პოვა, ზოგიც საერთოდ არ განიხილებოდა. ბევრმა მეცნიერმა უარი თქვა მიგრაციულ თეორიაზე და აფხაზ-ადიღების ჩამოყალიბების პროცესი ათასწლეულების სიღრმეში გადაწია. შესაბამისად, წამყვანი ადგილი ავტოქთონურმა კონცეფციამ დაიკავა, რაც ამ ხალხთა წინაპრების ცხოვრებას ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში პალეოლითის ეპოქიდან გულისხმობს. მაგრამ მხარს უჭერენ რა ავტოქთონობის თეზისს, არც მიგრაციული ფაქტორის არსებობას გამორიცხავენ და ავტოქთონურ-მიგრაციულ თეორიას ანვითარებენ, რის დასტურადაც მოჰყავთ ანთროპოლოგიური და ლინგვისტური მონაცემები. ამ მონაცემთა საფუძველზე ადიღთა და აფხაზთა ფორმირება ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში მათი მოსული წინაპრებისა და ადგი-

ლობრივი მოსახლეობის ეთნიკური შერწყმის ხანგრძლივი პროცესის შედეგად მოხდა.

მიუხედავად აღნიშნულისა, ცალკეულ შრომებში კვლავ რეანიმირდება მიგრაციული ვარაუდები, რომელთაგან ერთი, როგორც ჩანს, ე. წ. სინო(დენე)-კავკასიურ ჰიპოთეზას უკავშირდება. აღნიშნული თვალსაზრისის თანახმად, პროტოადიდურ-აფხაზური ჯგუფები კავკასიელი ავტოქთონები არ არიან და შესაძლოა მათი ადრეული მიგრაცია ჩინეთიდან განხორციელდა. ამ აზრის საფუძველი გახდა ძალზე საეჭვო ლინგვისტური მონაცემები ჩინური და აფხაზურ-ადიდური ენების გენეტიკური ნათესაობის შესახებ [ჰანეში 1996 : 67]. ამ ვარაუდის მომხრეთა აზრით, ერთ დროს ჩინეთში მოსახლე ძველევროპოიდული რასის წარმომადგენლებმა, ე. წ. დინლინებმა, ეთნიკური კონფლიქტის შედეგად დატოვეს რა თავიანთი პირველსაცხოვრისი, ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში დაიღეს ბინა და პროტოადიდების ყოფა კულტურის ბევრი ელემენტით, მათ შორის რაინდული კოდექსით [ჰანეში 1996 : 69], ზოგადად, ქცევის ეთნიკური სტერეოტიპებით გაამდიდრეს და დინლინური კულტურა ადიღთა წინაპრებისთვის სუბსტრატული გახადეს [გუდაკოვი 2007 : 33]. გარდა აღნიშნულისა, ჰიპოთეზის ავტორები ვარაუდობენ, რომ ნართული ეპოსის ოსურ და ჩერქეზულ ვერსიებში ნახსენებ ხალხთან – ჩინებთან (გაიგივებულია ჩინელებთან) დაკავშირებული სიუჟეტები დინლინებისა და ჩინელების კონფლიქტის (ძვ. წ. III ათასწლეული, როცა ჩინური წყაროები ეთნონიმ „დინლინს“ ჯერ კიდევ არ იცნობს) გამოძახილია [გუდაკოვი 2007 : 33].

ვინ იყვნენ დინლინები და რა ვიციტ მათ შესახებ?

დინლინთა შესახებ პირველი ფუნდამენტური გამოკვლევა, დაფუძნებული იმ დროისათვის ხელმისაწვდომ თითქმის ყველა წერილობით წყაროზე, გ. გრუმ-გრჟიმაილოს ნაშრომია [იხ. გრუმ-გრჟიმაილო 1929], რომელშიც წამოყენებულია ჰიპოთეზა ცენტრალურ აზიაში დინლინების (და არამართო მათი) სახით ევროპოიდული ადგილობრივი მოსახლეობის არსებობის თაობაზე. მოგვიანებით, დინლინებით ბევრი მეცნიერი დაინტერესდა, მაგრამ კვლევები ასე თუ ისე პირველი ავტორის ნაშრომზეა ბაზირებული. 1959 წელს დინლინების საკითხს სპეციალურად შეეხო ლ. გუმი-

ლიოვიც, რომელმაც, დაწვრილებით განიხილა რა გრუმ-გრჟიმა-ილოს ნაშრომი, შემდეგ დასკვნამდე მივიდა:

1. გრუმ-გრჟიმაილოს ჰიპოთეზა ახ. წ. X საუკუნემდე პერიოდში ცენტრალურ აზიაში ევროპოიდული ადგილობრივი მოსახლეობის არსებობის შესახებ დადასტურდა, როგორც სამხრეთ ციმბირში განხორციელებული არქეოლოგიური გათხრებით, ისე ჩინეთის ტერიტორიის შესახებ გამოვლენილი ახალი წერილობითი წყაროებით. ცენტრალურ აზიაში ძველი თეთრი რასა ნამდვილად არსებობდა. სამხრეთციმბირელი დოლიქოცეფალები (დინლინები) და ჩრდილო ჩინელი ბრახიცეფალები (დი) ურთიერთმიმართებაში მეორე რიგის ევროპულ რასობრივ ღერძს წარმოადგენდნენ.
2. დინლინებს ევროპელებთან პირდაპირი კავშირი არ ჰქონდათ, შეადგენდნენ რა ჯერ კიდევ პალეოლითში გადახრილი შტოს.
3. დინლინების მემკვიდრეები – ენისეელი ყირგიზები – ახ. წ. II ათასწლეულში სამხრეთიდან მონღოლებმა შთანთქმეს, ჩრდილოეთიდან კი – უგრებმა. ჟუნ-დის მემკვიდრეები I ათასწლეულში ნაწილობრივ ძველჩინელთა შემადგენლობაში შევიდნენ, ნაწილობრივ ასიმილირებულ იქნენ აღმოსავლელი ტიბეტელების მიერ, შერევისას წარმოშვეს რა ტანგუტების ტომები.
4. სტეპის დინლინებმა ჰუნების შემადგენლობა შეავსეს, ხოლო დი-უსუნი და ტელე – IX XII საუკუნეებში (840 წელს იუგურების სახანოს განადგურების შემდეგ) მონღოლურ ტომებს შეერწყნენ“ [გუმილიოვი 1959 : 128].

ზემოჩამოთვლილი ეთნონიმებით სახელდებულ ხალხებში რომ გავერკვეთ, მოკლედ გადავხედოთ ჩინურ ისტორიულ წყაროებს, რომლებსაც გრუმ-გრჟიმაილო და ლ. გუმილიოვი იხილავენ.

ჩინური ისტორიოგრაფიის მიხედვით, პირველი ნახევრად ლეგენდარული ჩინური დინასტია სია ძვ. წ. III ათასწლეულში ებრძოდა ქვეყნის ჩრდილო-დასავლეთში მცხოვრებ ჟუნისა და დის ტომებს. რამდენადაც ეს უკანასკნელნი მუდამ ერთად იხსენიებიან, სპეციალისტები მათ ერთ ხალხად (ჟუნ-დი) მიიჩნევენ. საყურადღებოა, რომ ჟუნ-დისთან სიას დინასტიის ომები დაპყრობითი ხასიათისაა, თუმცა წყაროები მათ აბორიგენობაზე მიუთითებ-

ენ. ჩინელებმა ამ ომში „წითურთმიანი დემონები“ დაამარცხეს და ჩრდილოეთისკენ განდევნეს.

ხალხი „დი“ ჩინურ წყაროებში ძვ. წ. III საუკუნეში ჰუნთა (ჩრდილოჩინური ტრანსკრიფციით „სიუნი“) დაპყრობებთან დაკავშირებით კვლავ ჩნდება. წყაროები მათ განაკუთვნიებენ სიჩუანის, ჰანსუსა და შენსის მთიანეთში მცხოვრებ ბაი-დისა („თეთრი დი“ -) და სიჩუანის სტეპურ ზონაში დამკვიდრებულ ჩი-დის („წითელი დი“) ტომებს (თანის ქრონიკებში მოხსენიებული ჩი დი ჩრდილოეთ მონღოლეთში, საიანის მთისწინეთამდე სახლობს).

ჰუნების (სიუნების) მიერ დამარცხებულმა ჩი-დიმ, „დილი“ თვითსახელწოდებით, საცხოვრისი ორდოხის დასავლეთ სივრცეში მოიძია. ჩინურმა წყაროებმა ეთნონიმი „ჩი-დი“ თანდათანობით „დილი/დინლინი“ სახელწოდებით ჩაანაცვლა, მაგრამ ეს ეთნონიმებიც ჯერ „გაოჩე“ („გაოგიუი“), შემდეგ კი „ტელე“ სახელებით შეცვალა. მას მერე დინლინები არ იხსენიებიან, თუმცა წარმოადგენენ დომინირებულ კომპონენტს უპირატესად ტელეს შემადგენ- ლობაში.

ამგვარად, მიიჩნევა, რომ ჩრდილო-დასავლეთ ჩინეთისა და მონღოლეთის ძველი აბორიგენი ხალხების – ჟუნ-დისა და შუა საუკუნეების ტელეების – გენეტიკური კავშირი ეჭვგარეშეა. ტელეს ტომობრივი ჯგუფები, რომელთა შთამომავლები დღემდე ცხოვრობენ საიან ალთაის ტერიტორიაზე, თანამედროვე ტელეუტები, ხაკასები და უიგურები არიან.

როგორია დინლინთა ანთროპოლოგიური სახე?

„არსებობს ყველა საფუძველი, რომ დინლინები ევროპოიდული რასის განსაკუთრებულ ხალხად ჩაითვალოს“ [გუმბელი 1959 : 92].

უარყოფილია დინლინების კავშირი გვიანი ნეოლითის აფანასიევოს კულტურასთან. ამ სამხრეთციმბირული არქეოლოგიური კულტურის პერიოდში დის (დინლინები მაშინ ჯერ კიდევ არ იყვნენ) ტომები ჩრდილოეთ ჩინეთსა და მონღოლეთში ლოკალიზდებიან, რაც ციმბირში ავტოქთონურად განვითარებულ სხვა პალეოევროპულ შტოზე მიუთითებს. აფანასიევოს მკვიდრებს მკვეთრად გამოწეული ცხვირი, შედარებით დაბალი სახე, დაბალი თვალის ბუდე, ფართო შუბლი ჰქონდათ. ყველა ეს ნიშანი

მეტყველებს, რომ ისინი ევროპულ ღერძს მიეკუთვნებიან, მაგრამ თანამედროვე ევროპელებისგან შედარებით ფართო სახით განსხვავდებიან. ამ ნიშნით, აფანასიევილები დასავლეთ ევროპის ზედაპალეოლითურ თავის ქალებს – „კრომანონურ“ ტიპს ემსგავსებიან, მაგრამ ევროპის ხალხებთან მათი იდენტობა არ დასტურდება: „ეს ტიპი ევროპული რასობრივი ღერძის არადიფერენცირებული საერთო პროტოტიპია“ [დებეცი 1948 : 65]. გარდა ამისა, მეცნიერი ძალზე საფუძვლიანი არგუმენტებით ასკვნის, რომ სამხრეთის სტეპური ზოლი (ციმბირი ენისეიმდე) ჯერ კიდევ პალეოლითში ევროპოიდულებით იყო დასახლებული“ (იქვე, 68), რაც გამორიცხავს მათი წარმოშობის შესახებ არსებულ ვერსიას, როგორც დასავლეთიდან – ორმოსამარხელთა, ისე სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან დი ხალხის მიგრაციის თაობაზე.

ანდრონოვოს კულტურის (ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურა) მატარებელნი ახლოს დგანან აფანასიევის კულტურის შემქმნელებთან, მაგრამ მათი იდენტურნი არ არიან. ანდრონოველები ყაზახეთის სტეპებში ჩამოყალიბდნენ, ხოლო მინუსის ტაფობში „კარასუკის ეპოქაში“ გამოჩნდნენ, როგორც მოსულები [კისელიოვი 1951 : 142].

აფანასიევოსა და ანდრონოვოს კულტურების შემქმნელთაგან განსხვავებით, ბრინჯაოს ხანის კარასუკის არქეოლოგიური კულტურის მოსახლეობის რასობრივი ტიპი უკიდურესად ნარევი აღმოჩნდა: შეინიშნება ევროპოიდულ ბრახიკრანულ (მოკლეთავიანი) ტიპთან ვიწროსახიანი მონღოლოიდური ელემენტის (განეკუთვნება შორეულაღმოსავლურ რასას) შერევა. მონღოლოიდური ელემენტის წყარო ცხადია, ხოლო ბრახიკრანული ევროპოიდული ელემენტი ედარება აფანასიევო-ანდრონოვოს ავტოქთონ მოსახლეობასა და დის.

სწორედ ეს ევროპოიდულ-მონღოლური სუბსტრატია დამახასიათებელი დინლინებისათვის, რომლებმაც იგი თავიანთ მემკვიდრეებს გადასცეს. აი, როგორ აღწერენ ძველი ჩინელები დინლინებსა და უიგურებს: მსხვილი ცხვირი, დიდი თვალები, სახესა და მთელ სხეულზე ძლიერ განვითარებული თმის საფარი, წვეროსნები, ფუმფულა უღვაშებით და ხშირი წარბებით [გრუმ-გრჟიმაილო 1926 : 18].

მაგრამ, როგორც სპეციალისტები მიუთითებენ, არ შეიძლება სამხრეთ ციმბირის ევროპოიდული ტიპის არსებობა მაინცდამაინც ჩრდილოეთ ჩინეთიდან დი ხალხის გადმოსახლებას დაუკავშიროთ. აქ ევროპოიდული ტიპი ჯერ კიდევ პალეოლითიდან ცხოვრობს [დებეცი 1948 : 68; ოკლადნიკოვი 1955 : 56]. მიუხედავად ამისა, არ გამოირიცხება სამხრეთ ციმბირისა და ჩრდილოეთ ჩინეთის მოსახლეობის გენეტიკური ნათესაობაც. მაგრამ ციმბირის ნეოლითური ხანის ავტოქთონი ევროპოიდული ტომები კი არ გახდნენ დინლინების წინაპრები, არამედ მათთან შერწყმული დი.

კიდევ ერთხელ გადავავლოთ თვალი დინლინების წინაპრებსა და შთამომავლებს:

- სიას დინასტიის სამხედრო ოპერაციების შედეგად ჩრდილოეთ ჩინეთსა და მონღოლეთში გადახვეწილი ჟუნ-დის ტომები თითქმის 2500 წლის განმავლობაში ჩინელთა ინტერესების სფეროში არ მოხვედრილან.
- ჟუნ-დის ერთ-ერთი შტო, ჰუნ-იუი, რომელიც გობის სამხრეთ ნაწილში მკვიდრობდა, ძვ. წ. III საუკუნეში ცნობილი გახდა, როგორც ჰუნუ.
- ჰუნუს შეტევის შედეგად, ადრე ერთიანი დი ხალხის დანარჩენი შტოები იძულებულნი გახდნენ სამოსახლო ადგილებიდან აყრილიყვნენ: ბაი-დი გვხვდება პამირსა, იშქაშიმსა და ჰინდუ-ყუშში, ბომა – ბაიკალისპირეთში, ჩი-დი მთლიანად ინარჩუნებს ლოკაციას ორდოსის დასავლეთით. უკვე „დილი“ სახელწოდებით ისინი ახერხებენ მინუსსა, ალთაისა, ტიან-შანსა და ყაზახეთში შეღწევას. რიგი მკვლევრები, ეყრდნობიან რა მონაცემებს ირტიშის აუზში დასავლელი დინლინების არსებობის შესახებ, მათი ფესვების კვალს ყაზახთა წინაპრებში – ძველ ყივჩაყებსა (ქიუე-შე) და ნაიმანებში – აფიქსირებენ.
- დაწყებული II საუკუნიდან ეთნონიმი „დილი“ ანუ „დინლინი“ თანდათანობით ცვლილებას იწყებს ეთნონიმ „ტელეს“ მიმართულებით, რომელიც IV საუკუნის წყაროებში ერთმნიშვნელოვნად დომინირებს.

- დინლინ-ტელეების თანამედროვე შთამომავლებს ტელეუბებს, უიგურებს, ხაკასებს, ალთაელებსა და სხვებს განაკუთვნებენ.

ანთროპოლოგიური და პალეოგენეტიკური მონაცემებით, დინლინების წინაპრებისა და შთამომავლების რაიმე კავშირი მახლობელ აღმოსავლეთთან (უარყოფილია ამ რეგიონიდან ევროპოიდული რასის წარმომადგენელთა მიგრაცია ცენტრალურ აზიაში) და, მითუმეტეს, ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის მკვიდრ ადიღებთან, გამორიცხულია.

ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს დინლინთა მიერ ჩინეთში ათვისებული კულტურული ელემენტებისა და ქცევის ეთნიკური სტერეოტიპების ადიღთა წინაპრებისთვის გადაცემა. ჩერქეზული ეთიკის, ეტიკეტისა და ჩვეულებითი სამართლის დაუწერელი კოდექსი – „ადიღა ხაბზე“, ისევე როგორც აფხაზური „აფსუარა“, ინგუშური „ეზდელი“, ჩეჩნური „ღალღან“, ბალყარულ-ყარაჩული „თაუ-ადეთ“, ოსური „ადღაუ“ და სხვა, წარმოადგენს საკუთრივ კავკასიაში შემუშავებულ მორალურ ფასეულობათა და ნორმათა რთულ სისტემას, რომელიც ლოკალური თავისებურებებით ხასიათდება და საერთო არაფერი აქვს ქცევის მარეგულირებელ ჩინურ სოციალურ-ნორმატიულ კულტურასთან.

აქვე უნდა ითქვას „დინლინური ჰიპოთეზის“ მიმდევართა კიდევ ერთ არგუმენტზე, კერძოდ, ჩერქეზული და იაპონური რაინდული კოდექსების („უორკ ხაბზესა“ და „ბუსიდოს“) გენეტიკურ კავშირზე.

ცნობილია, რომ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასია, ჩერქეზთა ისტორიული სამშობლო, ათასწლეულების მანძილზე საერთაშორისო გეოპოლიტიკური ინტერესების განუწყვეტელი დაპირისპირების რეგიონი იყო. ამ დაპირისპირებათა ფონზე წარიმართა ჩერქეზი ხალხის ეთნოგენეზის პროცესი, მისი პერმანენტული ბრძოლა გადარჩენისა და თავისუფლების შენარჩუნებისათვის. მუდმივი საგარეო საფრთხე და ფეოდალური შინააშლილობა ამ ხალხის ეთნიკური და პოლიტიკური ცხოვრების თანამდევი მოვლენა, ყოველდღიური რეალობა გახდა. ასეთმა ვითარებამ განაპირობა გასამხედროებული ხასიათის ადიღური კულტურისა და სამხედრო მენტალობით გაჯერებული ეთნიკური თვითშეგნების ჩამოყალიბ-

ბება. მეომრის განსაკუთრებულმა სტატუსმა და სამხედრო საქმის მაღალპრესტიჟულობამ დიდად განსაზღვრა მილიტარული ჩერქეზული საზოგადოების ტრადიციული კულტურის, თითქმის, ყველა დარგის ფორმირება და განვითარება.

თავისი მაღალი პრესტიჟულობის ძალით, თავადაზნაურული კულტურა მნიშვნელოვან გავლენას ახდენდა საზოგადოების ყველა ფენის ქცევის სტილზე, რამაც, სოციალური განსხვავების მიუხედავად, ელიტარულ რაინდულ კოდექსს შესაძლებლობა მისცა, რაინდული შეხედულებები საერთოეთნიკურ ფასეულობათა სათავეში მოექცია, ჩერქეზული კულტურის ბირთვი გაეხადა. ჩერქეზი თავადაზნაურობის განუწყვეტელ თარეშსა და ომში მიმდინარე ცხოვრების წესი ეფუძნებოდა ხანმოკლე სიცოცხლის გარდუვალობის იდეოლოგიას, რომლის თანახმად, ხანგრძლივი სიცოცხლე საჩოთიროდ მიიჩნეოდა; ყოველი ჩერქეზი უორკი (აზნაური) ღირსეულ სიკვდილს ესწრაფვოდა. სიბერისაგან ან ავადმყოფობისაგან სახლში გარდაცვალება მისი ბიოგრაფიის სასურველ და სასრულად არ მიიჩნეოდა. ასეთი სიკვდილი არათუ საზოგადოების, არამედ უახლოესი ნათესავების თვალშიც კი დაცინვის ობიექტს ხდიდა და, უკვე სიბერეში შესულს, სიცოცხლესთან განშორებისკენ უბიძგებდა [მარზეი 2000 : 215].

ჩერქეზმა თავადაზნაურობამ, რომლის დევიზი „ღირსება და ომი“ იყო, მეტად ორიგინალური რაინდული კოდექსი, ე. წ. „უორკ ხაბზე“ შეიმუშავა. ამ დაუწერელი კოდექსით რეგულირდებოდა მისი ქცევის ნორმები არა მარტო საომარ სიტუაციაში, არამედ ყოველდღიურ ცხოვრებაშიც. კოდექსს საფუძვლად ედო რაინდული ღირსების სისტემა, რომელიც, თავის მხრივ, საერთოჩერქეზულ ეთიკურ-ეტიკეტური კოდექსის, ე.წ. „ადიდა ხაბზეს“ პრინციპებს ეფუძნებოდა. ეს უკანასკნელი მოიცავდა არა მარტო ეტიკეტსა და მორალურ-ზნეობრივ, არამედ ჩერქეზული ეთნოსის ჩვეულებითი სამართლის ნორმებსაც. აზნაურები „ადიდა ხაბზეს“ პრინციპების დაცვაში სანიმუშონი უნდა ყოფილიყვნენ, ანუ ის, რაც ეპატიებოდა უბრალო ხალხს, მათ არ ეპატიებოდათ. წინააღმდეგ შემთხვევაში ნებისმიერი კატეგორიის აზნაური თავის სტატუსს ჰკარგავდა. ამდენად, ადიღურ საზოგადოებაში აზნაურის წოდება გაცილებით მეტი ვალდებულებით იყო დატვირთული, ვიდრე პრივილეგიით.

რაინდულ კოდექსში ასევე აისახა გაბატონებული კლასის შიდა-ურთიერთობების, კერძოდ, სიუზერენისა და ვასალის ურთიერთდამოკიდებულების მარეგულირებელი ნორმები.

ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიასა და იაპონიას ერთმანეთისგან ათასობით კილომეტრი ამორებს და ადიღებსა და იაპონელებს შორის კულტურული კავშირები შეუძლებელია ოდესმე ყოფილიყო. მიუხედავად იმისა, რომ ეს რაინდული კოდექსები (უორკხაბზე და ბუსილო) ერთმანეთისაგან აბსოლუტურად დამოუკიდებლად ვითარდებოდა, მათი (ისევე როგორც ევროპული რაინდული იდეოლოგიის) ფუნდამენტური საფუძვლების (ღირსება, ერთგულება, სიკვდილის არად ჩაგდება) მსგავსება თვალსაჩინოა. არანაკლებ თვალსაჩინოა სხვა რიგის განსხვავებებიც. აქ ვწყვეტთ ამ თემაზე საუბარს, რადგან იგი საფუძვლანად არის შესწავლილი [იხ. მირზოევი: 2017 : 29-37].

რაც შეეხება ოსურ და ადიღურ ნართულ თქმულებებში ხშირად ნახსენებ ხალხს – ჩინთებს, ნართების მეზობლებს, ისინი სხვადასხვაგვარად ხასიათდებიან: ოსი ნართებისათვის ჩინთები უპირატესად მეგობრები არიან (ერთ-ერთი თქმულებით – „ნართები და ჩინთები“ – მათ საერთო ნიხასიც კი ჰქონიათ) და შედარებით იშვიათად – მტრები, მაშინ, როდესაც ადიღი ნართებისათვის ისინი დაუძინებელი მტრებს წარმოადგენენ.

ნართოლოგებს ჯერ ისიც კი არ დაუდგენიათ, ჩინთები მითური ხალხია თუ რეალურად არსებული, ცდით კი, შეეცადნენ მის იდენტიფიცირებას რომელიმე ისტორიულ ეთნოსთან, მაგრამ ამას ვერც შეძლეს. იმთავითვე უარყოფილ იქნა ტ. გურიევის მიერ ჩინთების ჩინელებთან გაიგივება [გურიევი 1981 : 99], ისევე როგორც მ. კუმახოვის ეტიმოლოგია, რომლის მიხედვითაც ეთნონიმი ჩინთ-ი დაკავშირებულია ხათ-ი ეთნონიმთან [კუმახოვი 1982 : 118]. მკვლევარებს შედარებით მისაღებად მიაჩნიათ და არა საბოლოოდ არგუმენტირებულად XIX საუკუნის ავტორის, ლ. ლოპატინსკის, მოსაზრება ეპიკური ჩინთისა და ეთნონიმ სინდის იგივეობის შესახებ [ძიცოიტი 1992 : 138-161; ჯურთუბაევი 2010 : 537-541].

დავუბრუნდეთ აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ეთნოგენეზის პრობლემას.

თანამედროვე ისტორიული და ეთნოლოგიური მეცნიერება ეჭვქვეშ არ აყენებს პალეოკავკასიელი ხალხების ავტოქთონურ წარმოშობას, ანუ ადიარებს ადიღურ-აფხაზური ერთობის ფორმირებას იმ ტერიტორიაზე, სადაც იგი ისტორიამ მოიხელთა. საამისო საფუძველს მათ არქეოლოგიის, ლინგვისტიკისა და განსაკუთრებით ანთროპოლოგიის მონაცემები აძლევთ.

3. ალექსეევი, იკვლევდა რა კავკასიის ძირითადი ანთროპოლოგიური ტიპების წარმოშობის პრობლემას, მივიდა დასკვნამდე, რომ „... პოპულაციის პონტიური ტიპი (რომელსაც მეცნიერი დასავლელ ადიღებს, აბაზებსა და აფხაზებს (?) განეკუთვნებს. -ნ. ა.) წარმოადგენს იმ ტიპის გრაცილიზაციის (სახის ნაკვთების დახვეწა, დამახასიათებელი სამხრეთის ევრო პოიდულებისათვის. – ნ. ა.) შედეგს, რომელსაც ეწოდა კავკასიონური (ყაბარდოელები და ცენტრალური კავკასიის ხალხები, მათ შორის ქართველი მთიელები. – ნ. ა.). ამგვარად, ადიღი და აბაზი ხალხების დასავლური ეთნოგრაფიული ჯგუფების ავტოქთონური წარმოშობა სარწმუნოა, მაგრამ არა საბოლოოდ არგუმენტირებული. რაც შეეხება აღნიშნული ხალხების კავკასიონურ ტიპს, შეგვიძლია გაცილებით მეტი დამაჯერებლობით ვთქვათ, რომ ისინი ჩრდილოეთ კავკასიისა და დასავლეთ კავკასიის ავტოქთონი მოსახლეობის მთამომავლები არიან“ [ალექსეევი 1974 : 133]. რამდენადაც აღმოსავლელ ადიღ-აბაზათა ჯგუფები შეუძლებელია დასავლელთაგან ცალკე განვიხილოთ, ამ უკანასკნელთა ავტოქთონობა მოცემული დასკვნითაც მტკიცდება.

ზემოაღნიშნული, თავის მხრივ, მკვლევრებს შესაძლებლობას აძლევს, ჩრდილო დასავლეთ კავკასიის ხალხების ისტორიარეგიონის პირველი არქეოლოგიური კულტურების, უწინარესად, მაიკოპისა (ძვ. წ. IV-III ათასწლეულები) და დოლმენურის (ძვ. წ. III-II ათასწლეულები) წარმოქმნის დროიდან აითვალონ. საამისოდ ერთ-ერთი ძირითადი არგუმენტია ორივე კულტურის ერთობლივი არეალისა და ჩერქეზეთისა და აფხაზეთის ისტორიული ტერიტორიების თითქმის ზუსტი დამთხვევა. აფხაზურ-ადიღური ტომების ამ საცხოვრისის ფარგლებს გარეთ კავკასიაში ნამდვილი დოლმენები არსად არ გვხვდება. გარდა ამისა, უნდა ითქვას, რომ დოლმენური კულტურის საფუძველს, მის არსობრივ დომინანტს

მაგიურ-რელიგიური წარმოდგენები ქმნის, ხოლო მათი ლოკალური მახასიათებლები ადგილობრივი ტომების ყოფითი სპეციფიკის მარკერებს წარმოადგენენ. კავკასიური დოლმენებისათვის ასეთი მარკერებია კამერის ჰერმერტულობა და ფასადის დიობის მკვიდრად დახურვა ცობოლათი. სწორედ ეს ნიშნები განასხვავებს მათ მსოფლიოს სხვადასხვა რაიონების დოლმენებისაგან [ბლაჟნოყოვი 2012 : 50]. მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ კავკასიური დოლმენების თვითმყოფადობა არ გამორიცხავს საგარეო ზემოქმედების შესაძლებლობას, როგორც დასავლეთიდან, ისე აღმოსავლეთის მხრიდან. ადგილობრივ მოსახლეობას მაგიურ-რელიგიური წარმოდგენების დოლმენური ხორცმესხმის იდეა შესაძლოა განუვითარდა იმ ხალხებთან ურთიერთობის პროცესში, რომლებთანაც ეს იდეა უკვე რეალიზებული იყო. ამას ეთანხმება თანამედროვე მკვლევართა უმრავლესი ნაწილი და ხშირად მიუთითებენ დასავლეთ ევროპულ გავლენაზე, რამდენადაც პირენეის ნახევარკუნძულსა და ხმელთაშუაზღვისპირეთის კუნძულებზე, აგრეთვე, საფრანგეთსა და ბრიტანეთში არის დოლმენები, რომლებიც თავიანთ კავკასიურ ანალოგებზე თითქმის ათასი წლითაა უფროსი. სწორედ დოლმენებს უკავშირდება ვ. მარკოვინის ჰიპოთეზა უძველეს წარსულში კავკასიისა და ხმელთაშუაზღვისპირეთის არაინდოევროპული მოსახლეობის, კერძოდ, ბასკების ეთნიკური კავშირების შესახებ. მეცნიერი თავის თვალსაზრისს ასაბუთებს პირენეის ნახევარკუნძულზე მცხოვრებ დოლმენტა მშენებელ ბასკებთან სავარაუდო გენეტიკური ნათესაობით. იგი მიიჩნევს, რომ დასავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთიდან მოსულებმა მონაწილეობა მიიღეს ადიღ-აფხაზთა ადრეულ ეთნოგენეზში დასავლეთ კავკასიის მოსახლეობასთან შერევის გზით [მარკოვინი 1975 : 29-31; 40]. ამ ჰიპოთეზას საკმარისი დასაბუთება აკლია, თუმცა საკითხის დაყენება სავსებით მართებულია და მკვლევართა ყურადღებას ნამდვილად იმსახურებს.

გარდა აღნიშნულისა, არსებობს დოლმენური კულტურის დამოუკიდებელი განვითარების ძალზე სუსტად არგუმენტირებული ჰიპოთეზა ადგილობრივი საკულტო (ქვის კულტი, წინაპართა კულტი) ტრადიციებისა და ქვის დამუშავების ჯერ კიდევ ადრე ჩამოყალიბებული ტექნოლოგიური ხერხების გამოყენების საფუძ-

ველზე. ამ ჰიპოთეზის მომხრეთა აზრით, დოლმენური კულტურა მაიკოპამდელი და მაიკოპის კულტურის თავისებური გაგრძელება და განვითარებაა. როგორც ვარაუდობენ, ამაზე მოწმობს შუალედური ძეგლების დიდი რაოდენობა, მათ შორის დოლმენური ტიპის ყორღანქვეშა სამარხები (ნოვოსვობოდნაიას კულტურა). ამასთან, დოლმენური ნაგებობის ინვენტარში ტიპურად მაიკოპური ნაწარმის (განსაკუთრებით ქვისა და კერამიკის) არსებობა აღნიშნული ჰიპოთეზის სასარგებლოდ მეტყველებს [ბლაჟნოევი 2012 : 51].

მკვლევრები ადიღურ პარალელებს ხედავენ მაიკოპის კულტურაშიც, განსაკუთრებით ბუნებრივ გარემო პირობებთან დაკავშირებულ ყოფით ნაწილში. აღნიშნავენ, რომ „ეს ბრწყინვალე კულტურა არსად გამქრალა: გრძელდება გვიანბრინჯაოს ხანაში; ადრეული რკინის ეპოქაში შეიმჩნევა მაიკოპის კულტურის ბევრი ელემენტის არსებობა ყუბანელი ტომების კულტურაშიც. მათი აზრით, მსგავსი მოვლენა შეინიშნება X-XIII საუკუნეების კულტურაშიც და აღნიშნავენ, რომ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ადიღები მაიკოპის კულტურის მატარებელთა შთამომავლები არიან, რადგან მათ XIX საუკუნემდე მოიტანეს ბუნებასთან ადამიანის ურთიერთობის ძირითადი ფორმები, გამომუშავებული ჯერ კიდევ მაიკოპის კულტურის წიაღში [ლოვჰაჩე 1991 : 34-35]. უკანასკნელი არგუმენტი, ისევე როგორც აზრი ადრეული რკინის ხანისა და X-XIII საუკუნეების ადიღურ კულტურებში მაიკოპური კულტურის ელემენტების არსებობის თაობაზე, ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს. ვფიქრობ, ყველაფერი ნათელია და ამ საკითხის ფართოდ განხილვა აუცილებლობას არ წარმოადგენს.

„ადიღური (ჩერქეზული) ენციკლოპედია“ პირდაპირ მიუთითებს, რომ „... მაიკოპის კულტურის ტომები ადიღების ძველი წინაპრები არიან“ (იხ. გვ. 87). უფრო ადრე რ. ბეტროზოვმა დაასკვნა: „დღეისათვის მოპოვებული მასალების საფუძველზე შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ აფხაზ-ადიღთა წინაპრები ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ჯერ კიდევ III ათასწლეულში ცხოვრობდნენ“ [ბეტროზოვი 1990 : 8]. თუ ჩერქეზ მეცნიერებს დაუუჯერებთ, შავიზღვისპირა შაფსულები თავიანთ თავს დოლმენტა მშენებლებთან აიგივებენ, რაც გახდა საფუძველი შემდეგი თეზისა: „მეცნიერებამ

სარწმუნოდ დაადგინა, რომ შაფსულები დასავლეთ კავკასიაში ჯერ კიდევ შვიდი ათასი წლის წინ მკვიდრობდნენ“ [კუაჯე 1993 : 3].

XX საუკუნის 90-იან წლებში ავტოქტონური თეზისის საპირისპიროდ გვევლინება დღეისათვის ყველაზე პოპულარული ჰიპოთეზა ადიღთა ადრეულ ეთნოგენეზში ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში წინა აზიიდან ინდოევროპელი ხელების (ნესიტების) მიერ განდევნილი ხათური ტომების – კასკების/ქასქების მონაწილეობის შესახებ (ბეტროზოვი: 1990, 48-58), რისთვისაც მისმა ავტორმა მოგვიანებით ხათებსა და აფხაზ-ადიღებს შორის არსებული ლინგვისტური, ეთნონიმიკური და მითოლოგიურ-რელიგიური ხასიათის პარალელები გაავლო [ბეტროზოვი 1991 : 81-91]. რ. ბეტროზოვი თავის ვერსიაში ორივე თეორიის (ავტოქტონური და მიგრაციული) ერთგვარ კომპრომისს გვთავაზობს: მიგრანტებმა (კასკები/ქასქები), სამხრეთიდან შეერწყნენ რა ადგილობრივ მოსახლეობას დოლმენების არეალში, მათ თავიანთი ენა გადასცეს [ბეტროზოვი 1996: 92], თუმცა მკვლევარი ხათურ თეორიას ოდენ „პერსპექტიულს“ უწოდებს (იქვე, 77).

მაგრამ სხვა ისტორიკოსები უფრო კატეგორიულნი არიან და ხათებს მათ სავარაუდო შთამომავლებთან პრაქტიკულად პირდაპირ აიგივებენ. მაგალითად, ა. ბაკიევი ადიღთა ცივილიზაციის ისტორიის შემდეგ ეტაპებს გვთავაზობს: „პროტოადიღური ანუ ხათური (კასკური/ქასქური) პერიოდი (ძვ. წ. V-I ათასწლეულები), სინდო-მეოტური პერიოდი (ძვ. წ. X საუკუნიდან ახ. წ. IV საუკუნემდე), ზიხური ანუ ადრეჩერქეზული პერიოდი (V-XII საუკუნეები), გვიანჩერქეზული პერიოდი „მამლუქთა ისტორიის“ ჩათვლით (XIII საუკუნე – 1475 წელი), ახალჩერქეზული ანუ კლასიკური პერიოდი (1475-1864 წლები)“ [ბაკიევი 1997 : 9-14]. რ. კუაჯე, ავლებს რა ანალოგიას თანამედროვე ადიღებსა და ძველ ანთებს, აგრეთვე, ანთო-ადიღებს, ხათებსა და პელაზგებს შორის, ასკვნის: „პელაზგ-ხათოქაღდებმა, ეს კი ნიშნავს ანთო-ადიღებს (ჩერქეზებს), ბერძნებს გადასცეს შორეული ძვ. წ. V ათასწლეულის თავიანთი უდიდესი ცივილიზაცია და კულტურა [კუაჯე 1993 : 3], რომელიც „... თანამედროვე ევროპული ცივილიზაციის საფუძველია“ (იქვე, 1).; შესაბამისად, „... ანთო-ადიღები თავს შეიმეცნებენ შავი და კასპი-

ის ზღვებისა და ჩრდილოეთ კავკასიის წარმოქმნის დროიდან და წარმოადგენენ უიშვიათეს, ყველაზე ძველ ერს მსოფლიოში“ (იქ-ვე).

მხოლოდ ადიღები როდი არიან უძველესი წინააზიური მემკვიდრეობის პრეტენდენტები. მაგალითად, დაღესტნელი მეცნიერები, ი. იარალიევი და ვ. ოსმანოვი, სცადეს რა ლეზგიური ენის საფუძველზე გაეშიფრათ პელაზგების – კრეტისა და ეგეოსის კუნძულების ბერძნებამდელი, არაინდოევროპელი მოსახლეობის – ე. წ. „A ხაზოვანი დამწერლობა“, მივიდნენ დასკვნამდე, რომ ეთნონიმები „პელაზგი“ და „ლეზგი“ იდენტურია, ისევე როგორც ენები, და „ამიტომ ჩვენ შეგვიძლია დავუშვათ, რომ პელაზგები ლეზგების წინაპრები არიან“ [იარალიევი, ოსმანოვი 2003 : 508].

უკანასკნელ ხანებში დაისვა საკითხი მეზოლითის პერიოდში (შუა ქვის ხანა, პალეოლითიდან ნეოლითზე გარდამავალი ეპოქა) პროტოხეთური (ხათური) მოსახლეობის ორი შტოს – ანატოლიურისა და კავკასიურის (მაიკოპურის) – ფორმირების შესახებ. ამ კონცეფციის ავტორი „მაიკოპურ-ანატოლიურს“ უწოდებს ძველ ტომებს, ჩამოყალიბებულს ხათურ-აფხაზურ ადიღური კულტურულ-ენობრივი და გენეტიკური ურთიერთქმედების გავლენით. მისი აზრით, ასეთი მიდგომა შესაძლებლობას იძლევა აქცენტი გაკეთდეს, ერთი მხრივ, ხათების (კასკების/ქასქების) კავშირზე მაიკოპის არქეოლოგიურ კულტურასთან, აგრეთვე, ცირკუმ პონტიური ძველი ცივილიზაციების მეტალურგიულ პროვინციებთან ცენტრალურ ევრაზიაში, ხოლო, მეორე მხრივ, დაფიქსირდეს ხათ-კასკელთა/ქასქელთა უდაო (?) მონაწილეობა ჩერქეზების, აფხაზებისა და აბაზების ეთნოგენეზსა და ეთნიკურ ისტორიაში. მეცნიერის შეხედულებით, ხათურ-აფხაზურ-ჩერქეზული ტომების სემანტიკურად სავსებით არაერთმნიშვნელოვანი სახელწოდებებიდან პირველი (ხათები) ძირითადად თვითსახელწოდების (ენდო-ეთნონიმის) სახით ფუნქციონირებდა, როგორც კავკასიურ-ანატოლიური ერთობის თვითიდენტიფიკაციის გამომხატველი, ხოლო მეორე (კასკები/ქასქები) ეგზოეთნონიმის (გარესახელწოდების) ფუნქციას ასრულებდა და მიემართებოდა ე. წ. მაიკოპურ-ანატოლიურ ტომებს. კასკა/ქასქა ეთნონიმი წარმოიქმნა და აქტიურად გამოიყენებოდა უპირატესად ინდოევროპელებში (აღმოსავლეთ-

ში – მესოპოტამიასა, ირანსა და ანატოლიაში, ევროპაში – აზოვის-პირეთსა, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთსა და კარპატებში), რომლებთანაც, კონცეფციის ავტორის აზრით, ხათები მუდმივ კონტაქტში იმყოფებოდნენ [ბლაჟნოყოვი 2018 : 8].

ამდენად, ფართოდ გავრცელებული თვალსაზრისი, რომლის თანახმად ეთნონიმი კასკა/ქასქა წარმოადგენს მონათესავე (სავარაუდოდ ხათურ) ტომთა აღმნიშვნელ კრებით სახელწოდებას, ბ. ბლაჟნოყოვმა უარყო და დაასკვნა, რომ „რეალურად ეს არის ხათურ-აფხაზურ ადიღური ტომების ინდოირანული სახელწოდება, რომელიც ფაქტიურად ეთნიკური სახელის – ხათის – სინონიმი“ [ბლაჟნოყოვი 2018 : 8]. მეცნიერი უფრო შორს მიდის და მიიჩნევს, რომ ეთნონიმებს – კასკასა/ქასქასა და კასიტს – საფუძვლად უდევს საერთო ინდური ძირი „კას“ („ელვარება, კამკაში“), და აღნიშნავს, რომ კასიტები ხათ-კასკელების/ქასქელების განშტოებას წარმოადგენდნენ. ბ. ბლაჟნოყოვის ეს აზრი უფუძნება 1930 წელს გამოთქმულ ვარაუდს კასიტური და ხათური ენების შესაძლო ნათესაობაზე [ე. ფორერი 1930 : 230], აგრეთვე, ბ. ჰროზნის ჰიპოთეზას, რომლის მიხედვითაც კასიტური ერთ-ერთი კავკასიური ენაა [ჰროზნი 1953 : 2]. თავის დროზე, ნ. მარი, რიგი ლექსიკური ერთეულების შეპირისპირებით, კასიტურისა და ქართველური და ბასკური ენების სიახლოვეზე მიუთითებდა [მარი 1933 : 5; 156; 464]. მოგვიანებით კასიტური ენა ჰური-ურარტულსაც დაუკავშირეს [შნაიდერი 2003, 372-381; ფურნეტი 2011 : 1-19]. აღნიშნული კონცეფციების გასაძლიერებლად ბ. ბლაჟნოყოვმა მთელ ევრაზიულ სივრცეში კას-ძირიანი ტოპონიმები დაძებნა და იგი კასკებსა/ქასქებსა და კასიტებს, როგორც წარმომავლობით ერთიან ხალხს, დაუკავშირა, და ეს იმიტომ, რომ როგორმე შეეცაო ის დროითი სიცარიელე (ათასწლეულები), რომელიც კასკა/ქასქასა და ახ. წ. X საუკუნიდან ცნობილ ჩერქეზთა აღმნიშვნელ კასოგ/ქაშაგ/ქეშეგ ეთნონიმებს შორის არსებობს.

ორიოდ სიტყვა კასიტების შესახებ.

კასიტურ ენაზე შემონახული ტექსტები არ არსებობს. აქადურენოვან წყაროებში დაცული კასიტური სიტყვების რაოდენობა ძალზე მჭირია და ისეთ სემანტიკურ ველებს განეკუთვნება, როგორიცაა ცხენთა ჯიშები (ფერები), ეტლის დეტალები, ირიგაციის

ტერმინები, მცენარეთა სახელწოდება და ტიტულები. დაახლოებით 200 დამატებითი ფორმანტი ანთროპონიმთა, ტოპონიმთა, თეონიმთა და ცხენების სახელთა კვლევით დგინდება. კასიტური ტექსტების არარსებობა ამ ენის გრამატიკის რეკონსტრუქციას პრაქტიკულად შეუძლებელს ხდის, რის გამოც კასიტური ენის დამაჯერებელი გენეტიკური კავშირები გამოვლენილი არაა. ცნობილ კასიტურ სიტყვებს საერთო არაფერი აქვს სემიტურთან; იზოლირებულ ელამურ ენასთან ნათესაობის ჰიპოთეზაც ძალზე საეჭვოა. რიგ მკვლევართა შორის პოპულარულია მისი ინდოარიული წარმომავლობა. მათი აზრით, წინა აზიაში ინდოარიელების ყოფნის შესახებ მოწმობს ძვ. წ. XIV XIII საუკუნეების სირიულ, პალესტინურ და განსაკუთრებით მითანურ (ტიგროსისა და ევფრატის ზემოწელი) ტექსტებში მოცემული თეონიმები, მეფეთა და წარჩინებულთა სახელები, მეცხენეობასთან დაკავშირებული ტერმინების სერია, ამასთან, ღმერთების სახელები იგივეა, რაც რიგვედამი, იხსენიებიან იმავე რიგით: მითრა, ვარუნა, ინდრა და სხვ. ძვ. წ. XIV საუკუნის საცხენოსნო ტრაქტატში ჯირითთან დაკავშირებული ტერმინები – აიკა-ვართანა, ტერა-ვართანა, პანცა-ვართანა – ინდოარიულიდან შემდეგნაირად ითარგმნება: „ერთი მოსახვევი“, „სამი მოსახვევი“, „ხუთი მოსახვევი“ [კლეინი 2007 : 39].

ხამურაბის მმართველობის დროს, ძვ. წ. XVIII საუკუნის დასასრულს, ბაბილონში კასიტები (აქად. Kaššū) გამოჩნდნენ; მომდევნო საუკუნეში კი ისინი ხანის სამეფოში (ევფრატის შუაწელი) დამკვიდრდნენ, როგორც მმართველები. სპეციალისტები აღნიშნავენ, რომ კასიტების ინდოარიელობაზე მოწმობს მათი ღმერთების სახელები – მარუტაში (ინდოარიული მარუტი) და სურიაში (ინდოარიული სურა – „მზე“), მესამე ღმერთის, ბურიამის, სახელი მატერიალურად ახლოსაა ბერძნულ ბორეასთან (ჩრდილოეთის ქარის ღმერთი) (კლეინი: 2007, 39). „ინდოარიელები წინა აზიაში მოვიდნენ როგორც მეომარი-დამპყრობლები, ეტლით რბოლასა და ბრძოლაში გაწაფულები; მითანსა და ხანში დააფუძნეს თავიანთი დინასტიები და წარჩინებულები – „მარიანები“ (არიული „მარია“). მართალია, მათი ენა რიგვედის ენისგან დიალექტურად განსხვავდებოდა, მაგრამ რწმენა იგივე ჰქონდათ. ქრონოლოგიის მიხედვით, ეს ინდოარიელები ემთხვევიან ვედამდელ და ინდო-

ელებამდელ არიელებს. ზოგიერთი ნიშნით (ონომასტიკის ელემენტებით) გინდინი (Gindin) წინა აზიაში არიელების ამ პირველ მოძრაობაში პროტოარიელების მცირე ნაწილის მონაწილეობას დასაშვებად მიიჩნევს“ [კლეინი 2007 : 39].

როგორც ვხედავთ, კასიტების პრობლემა დღემდე გადაუწყვეტელია და ვარაუდების სფეროს ვერა და ვერ გაცდა. რაც შეეხება ბ. ბლაჟნოკოვის ჰიპოთეზას კასიტებისა და კასკების/ქასქების, როგორც გვიანდელი კასოგების/ქაშაგების წინაპრების, ნათესაობის თაობაზე, მას, შემდეგ, რაც, უკანასკნელი მონაცემებით, მაიკოპის კულტურისა და პროტოადიდების წინააზიური წარმომავლობა ეჭვქვეშ დადგა, საფუძველი ფაქტიურად გამოეცალა.

1980-იანი წლების შუა ხანებამდე მაიკოპის კულტურის პერიოდიზაცია დაფუძნებული იყო მის შინაგან სუბკულტურებზე; ესენია: მეშოყოს ხალკოლითური (ენეოლითური) კულტურა (ძვ. წ. 4500-3850 წლები), საკუთრივ მაიკოპის კულტურა (ძვ. წ. 3850-3300 წლები) და შედარებით გვიანდელი ნოვოსვობოდნაის კულტურა (ძვ. წ. 3300-2500 წლები). დღეისათვის დომინირებს აზრი მეშოყოს (მეშოყო-დარკვეთის), მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაის დამოუკიდებელ კულტურებზე [ტრიფონოვი 2001 : 190-194; ნეხაევი: 1983 : 16-32; კორენევსკი 2009 : 53].

მაიკოპის, ისევე როგორც მეშოყოს, კულტურის წარმოქმნის პრობლემა დღემდე აქტიური დისკუსიის საგანია. ბოლო დრომდე დომინირებდა მათი წარმოშობის მახლობელადმოსავლური კონცეფცია, რომელიც ეფუძნებოდა არქეოლოგიურ მასალებს, კერძოდ, მაიკოპური კერამიკის ზოგიერთი ნაირსახეობის მსგავსებას თეფე-გავრის ადრეულ კერამიკასთან (ჩრდილოეთ მესოპოტამია, სამხრეთ ანატოლია და ჩრდილოეთ სირია) [ანდრეევა 1977 : 53-55; მუნჩაევი 1994 : 169].

აღნიშნული პრობლემის განხილვაში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა რადიონახშირ ბადული ანალიზის თანამედროვე მონაცემებმა, რომელმაც მეშოყო-დარკვერთის კულტურების წარმოქმნის თარიღი ძვ. წ. V ათასწლეულამდე გადაწია, ხოლო მაიკოპის კულტურისა – ძვ. წ. III ათასწლეულიდან (ტრადიციული დათარიღება) ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასაწყისამდე [რისინი 2012 : 204-231; მისივე 2012 : 107-112]. მოცემული ქრონოლოგია ეჭვქვეშ აყენ-

ებს ტრადიციულ თვალსაზრისს, რომლის თანახმად მაიკოპის კულტურა სამხრეთიდან (ანატოლიიდან და/ან მესოპოტამიიდან) მოვიდა, ანუ მეშოყო-დარკვეთისა და მაიკოპის კულტურების წარმოშობის მახლობელადმოსავლური კონცეფცია გადაიხედა. ა. კასიანის აზრით, „წინააზიური თეორიის“ მომხრე მკვლევართა დასკვნა, რომ ლეილათეფეს კულტურა შეიძლება განვიხილოთ როგორც „შუამავალი“ უბეიდისა და ურუქის სირიულ-მესოპოტამიური ტრადიციის ჩრდილოეთისკენ მიგრაციის გზაზე მაიკოპის კულტურის დაფუძნებისათვის, კრიტიკას ვერ უძლებს; წინააზიურ ტომებს არ შეეძლოთ სამხრეთ კავკასიაში შეექმნათ კულტურა მოკრძალებული მეტალურგიით, შემდეგ კი სწრაფად გადაადგილებულიყვნენ ჩრდილოეთ კავკასიაში და რამდენიმე ათწლეულში ბრინჯაოს მაღალტექნოლოგიური მეტალურგია განვითარებისათ [კასიანი 2015 : 170-196]. არგუმენტირებულია დასკვნა, რომ ყორღანული სამარხები დამახასიათებელი არაა მახლობელ აღმოსავლური ტრადიციისთვის. ამ ტიპის სამარხებს ჩრდილოეთ კავკასიასა და მიმდებარე რაიონებში უფრო ძველი ფესვები გააჩნიათ. მაიკოპამდელი ყორღანები გავრცელებულია ცენტრალურ კავკასიისწინეთში, ყუბანის აუზსა, ქვემო ვოლგასა და ქვემო დონში, და ზოგიერთი ნიშნით მაიკოპურ სამარხებს ედარებიან [მუნჩაევი 1994 : 178-179]. ამის გათვალისწინებით, ა. კასიანი გვთავაზობს საპირისპირო სცენარს: მაიკოპის კულტურის გარკვეული ელემენტების სესხება ლეილათეფეს კულტურის მატარებელთა მიერ, ანუ მაიკოპელთა ნაწილის შედწევა ჯერ ხალკოლითურ სამხრეთ კავკასიაში, შემდეგ კი ანატოლიასა და მესოპოტამიაში ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველ ნახევარში (კასიანი: 2015, 170-196). მაიკოპის მსგავსი ყორღანების მნიშვნელოვანი რაოდენობა აღმოჩენილია ჩრდილო-დასავლეთ ირანშიც (სე გარდანის ყორღანები. – სავარაუდოდ ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარი) [ტრიფონოვი 2000 : 244-264], რაც, როგორც აღინიშნა, მეცნიერებს შესაძლებლობას აძლევს თვალი მიადევნონ მაიკოპის კულტურის შემქმნელთა გავლენებსა და მოძრაობას ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ იმ პერიოდამდე, ვიდრე ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასასრულს მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელება დაიწყებოდა [კაგაზეევი 2019 : 195]. ამასთან ერთად, ვლინდება კავკასიური კულტურების მჭიდრო

კავშირი ბალკანურ-კარპატულ რეგიონთან. აღნიშნული რეგიონის კულტურების ჩრდილოეთ კავკასიაზე არსებითი გავლენის მიუხედავად, ჩერქეზი მკვლევრები უარყოფენ მემოყო-დარკვეთის, მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნაიას კულტურების წარმოშობის ბალკანურ თეორიას. ამ სადისკუსიო საკითხის განხილვისაგან ამჯერად თავს ვიკავებთ და ვუბრუნდებით ჩერქეზულ-აფხაზური და წინააზიური ეთნონიმების ურთიერთმიმართების პრობლემას.

თავისთავად არაფერია უცნაური წინა აზიის ძველი ხალხების ენებსა და თანამედროვე კავკასიის ენებს შორის კორელაციაში. ეს მხოლოდ იმაზე მოწმობს, რომ ამ ტერიტორიებზე ინდოევროპელთა დასახლებამდე ენათა ოჯახი, რომელსაც ჩვენ „იბერიულ-კავკასიურს“ ვუწოდებთ, გავრცელებული იყო უფრო შორს – სამხრეთ-დასავლეთით და სამხრეთითაც. რა თქმა უნდა, არ შეგვიძლია ვამტკიცოთ, რომ ეს იყო ერთიანი ხალხი, მითუმეტეს, ძალზე საეჭვოა საერთო ენის არსებობა აღნიშნული ტერიტორიის უკიდურესად დიდი მოცულობის გამო. ამ სივრცეში კულტურული და ენობრივი პარალელების არსებობა უეჭველ ეთნიკურ ნათესაობაზე არ მეტყველებს – ის შეიძლება იყოს ხანგრძლივი სავაჭრო, სამეურნეო, კულტურული და სხვა ხასიათის კონტაქტების და შესაბამისად ე. წ. ენობრივი კავშირების შედეგი, მითუმეტეს, როცა მაიკოპისა და მტკვარ-არაქსის კულტურების შემქმნელი ტომების კონტაქტების კვალი წინა აზიის ხალხებთან რეალურად შეიმჩნევა. როგორც ჩანს, სპეციალურად გამოტოვა რა პროტოქარ თველები, ნ. ლოვპაჩე მსახიობთან დაკავშირებით დაასკვნა, რომ „ძვ. წ. III ათასწლეულის შუახანებისათვის კულტურათა სინთეზში მონაწილეობდა ოთხი კომპონენტი: ჩრდილო კავკასიური (ათიხები – მთიელი მესაქონლეები), წინააზიური (პროტომეურები – ადრეული მიწათმოქმედნი), ჩრდილოდასავლურ სტეპური (ორმოსამარხთა კულტურის შემქმნელნი) და ცენტრალურევროპული (პროტოარიელები), რომელთაგან განმსაზღვრელი იყო წინააზიური“ [ლოვპაჩე 1991 : 35]. აღნიშნული დასკვნა, გარდა სუბიექტურობისა, ფაქტობრივ უზუსტობებსაც შეიცავს.

რაც შეეხება ძველი და ახალი ეთნონიმების მსგავსებას (კასკა/ქასქა – კასოგი/ქაშაგი/ქაშეგი, აბეშლა – აფსილი/აბშილი/აფშილი), მათზე შეიძლება ვისაუბროთ მხოლოდ იმ შემთხვევაში

თუ ისინი თვითსახელწოდებებს წარმოადგენენ, რაც ასე არაა. როცა გამქრალ ეთნონიმებსა და გვიან წარმოქმნილ სახელებს შორის დაშორება რამდენიმე ათასწლეულს ითვლის, მათ შორის რაიმე ანალოგიის გავლების შესაძლებლობა პრაქტიკულად გამო-რიცხულია. ამგვარად, სიფრთხილე, რომელსაც ამ საკითხში ზო-გიერთი მეცნიერი იჩენს, სავსებით კანონზომიერი და დასაბუთე-ბულია.

პროტოადილთა და პროტოაფხაზ-აბაზათა ადრეულ ეთნოგე-ნეზში მაიკოპისა და დოლ მენური კულტურების შემქმნელი ხალ-ხების მონაწილეობა, ანუ ამ კულტურების მატარებელთა პირდა-პირ ადილებთან და აფხაზებთან გაიგივების მცდელობა (მითუმე-ტეს, როცა თავის დროზე დოლმენტა მშენებლები შავიზღვისპირე-თში მარტონი არ იყვნენ), რბილად რომ ვთქვათ, გაზვიადებ-ულია – ძალზე დიდია დროითი სიშორე და ძალზე ბევრი მოვლე-ნებითა და ხალხებით არის იგი გაჯერებული. იგივე არანაკლები ხარისხით ეხებათ ხათებს, კასკებს/ქასქებს, აბეშლაელებს, თუკი მათთან ადილ-აფხაზთა წინაპრების გენეტიკური კავშირის ჰიპო-თეზა ოდესმე დადებითად გადაწყდა, რაც ფრიად საეჭვოა (ამ სა-კითხს ქვემოთ დავუბრუნდებით).

ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარი მნიშვნელოვანია იმ-ით, რომ ანტიკურ წერილობით წყაროებში ჩნდებიან ტომები, სა-ხელდებულნი „მეოტების“ საერთო ტერმინით. „მეოტებს განე-კუთვნებიან სინდები, დანდარები, ტორეატები, აგრები და არეხე-ბი, აგრეთვე, ტარპეტები, ობიდიაკნები, სიტაეკნები, დოსხები და სხვანი. მათ მიეკუთვნებიან ასპურგიანები, რომლებიც 500 სტადი-ის სივრცეში ფანაგორიასა და გორგიფიას შორის სახლობენ“ [სტრაბონი 1964 : 471]. სტრაბონი მეოტებს განაკუთვნებდა ზღვისპირა კერკეტებს, ახეებს, ჰენიოხებს, ზიხებს და სხვა ტო-მებს. არსებობს ვერსია მეოტებისაგან ადილთა წარმოშობის შესა-ხებ, მითუმეტეს, რომ აზოვ შავიზღვისპირეთსშორისი მეოტების არეალი ისტორიული ჩერქეზეთის ფარგლებშია მოქცეული. არის ცდა ეთნონიმი „მეოტი“ გაიშიფროს ადილური ენით – мытхых – „მღვრიე, მყრალი ტბა, ჭაობი“, იგულისხმება აზოვის ზღვა [ისტო-რია 2005 : 393].

ეჭვგარეშედ მიიჩნევა, რომ შუა საუკუნეებში კასოგთა/ქაშაგთა და ზიხთა/ჯიქთა სატომო კავშირი მეოტთა ნაწილის ინტეგრაციის შედეგად მოხდა (სხვა შესაძლო ვარიანტების არარსებობის გამო), მაგრამ გასათვალისწინებელია ისიც, რომ მეოტები სხვადასხვაგვარნი არიან. „მეოტები“ კრებითი ტერმინია (როგორც „სკვითები“ ჰეროდოტესთან) და იგი ადიღის სინონიმად ჩავთვალოთ არაკორექტულია. ამასთან, საეჭვოა, რომ პანეთონიმი „მეოტი“ ზემოჩამოთვლილი ყველა ტომის საერთო სახელწოდება იყო. როგორც ჩანს, ბერძნები, თავად ან სკვითებისა და სარმატებისგან მიწოდებული ინფორმაციით, ასე უწოდებდნენ „ბარბაროსებს“, ერთ-ერთი აზოვისპირელი ტომის ეთნონიმის მიხედვით (თუ ზემოაღნიშნული ეტიმოლოგია სწორია).

ლ. ლავროვს ეჭვი ეპარებოდა ადიღების ეთნოგენეზში ყველა მეოტის მონაწილეობაში, მიუთითებდა რა მეოტური სერიის ბევრი ეთნონიმის აშკარა ირანულენოვან ჟღერადობაზე; იგულისხმება ტერმინები „სინდი“, „ტორეტი“ („ტორეატი“), „ტარპეტი“, „კერკეტი“ და საკუთრივ „მეოტი“ [ლავროვი 1978 : 39-41]. აღნიშნულ ეთნონიმებს აქვს ირანული დაბოლოება -ტი (-დ). ირანულენოვანობის ფაქტი შესაძლოა მოწმობაა იმისა, რომ ეს არის ან ადგილობრივი სკვითურ სარმატული ტომების ეგზოეთნონიმები, ათვისებული ბერძენ-რომაელთა მიერ, ან ირანულენოვან ტრანსკრიფციაში დამახინჯებული ენდოეთნონიმები.

მეოტური ტომების გავრცელების გეოგრაფია გაურკვეველი რჩება (ლავროვი: 2009, 83), რადგან ანტიკური წყაროები ამა თუ იმ ტომის ადგილსამყოფელზე ცნობებს არ გვაწვდიან. გამონაკლისს წარმოადგენს შავიზღვისპირეთი, რომელიც მრავალჯერ არის ზედმიწევნით აღწერილი. თუკი გავაანალიზებთ ძველი შავიზღვისპირეთის ეთნონიმიკურ ნომენკლატურას, შესაძლებელია მათში ორი ძირითადი ჯგუფი გამოვყოთ. პირველს შეადგენენ ზოგიერთ წყაროში ეპიზოდურად ნახსენები ეთნონიმები: „ტორეტები“, „ფტიროფაგები“, „მაკროფოგონები“ და სხვ. მეორე ჯგუფში შემავალი ეთნონიმები („კერკეტები“, „ახეები“, „ზიხები“, „ჰენიოხები“) დროში უფრო სტაბილურნი არიან და პრაქტიკულად ყველა წყაროში თითქმის ერთი და იმავე თანმიმდევრობით იხსენიებიან. ასეთი განსხვავების მიზეზი შეიძლება იყოს ის, რომ პირველ

შემთხვევაში საქმე ეხება პატარა ტომებს ან მთიელთა „საზოგადოებების“ (თემების) ლოკალურ სახელწოდებებს, ხოლო მეორე შემთხვევაში – კრებით ეთნონიმებს ან სატომო გაერთიანებათა სახელებს, რომლებსაც პირველი ჯგუფის ეთნონიმთა „გადაფარვა“ შეუძლიათ.

რაც შეეხება ეთნონიმ „კერკეტს“, ტერმინ „ჩერქეზის“ პირველსახედ მიჩნეულს, მას პირველად ვხვდებით აზოვის ზღვიდან სამხრეთით მცხოვრები ხალხების ჩამონათვალში, რომელიც სირაკ კარიანდელს (ძვ. წ. IV ს.) ეკუთვნის. ავტორი კერკეტებს განათავსებს სინდებსა და ტორეტებს შორის, ანუ სადღაც თანამედროვე ანაპასა და გელენჯიკს შორის. იქვე, ანუ სინდების სამხრეთით კერკეტები ეგულებათ პომპონიუს მელასა (I საუკუნე) და II საუკუნის ავტორს – დიონისე პერიგიეტს [ცნობები 1893 : 85; იარაღი 2003 : 120; 185].

მაგრამ შედარებით ავტორიტეტულ ანტიკურ ავტორთან კერკეტები წარმოდგენილია, როგორც ჰენიოხების შემდეგ მცხოვრებნი [სტრაბონი 1964 : 468]. გეოგრაფს მოჰყავს ზღვიპირა ტომების განსახლების კიდევ ორი ვარიანტი: პირველი შემოთავაზებულია ძვ. წ II საუკუნის ავტორის, არტემიდორის, მიერ, რომლის მიხედვით კერკეტები ახეების ჩრდილოეთით მკვიდრობენ; მეორე, მითრიდატეს ომების (დასრულდა ძვ. წ. 64 წ.) დროინდელი ისტორიკოსების ვარიანტით, კერკეტები ჰენიოხების სამხრეთით ცხოვრობენ, ისევე როგორც I საუკუნის ავტორთან – პლინიუს სეკუნდთან [ცნობები 1898 : 170]. გამოდის, რომ სტრაბონისა და პლინიუსის დროს კერკეტები თანამედროვე სოჩასა და ბიჭვინთას შორის სახლობდნენ.

III საუკუნის დასაწყისიდან კერკეტები წერილობითი წყაროებიდან საერთოდ ქრებიან, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში წინამორბედ ავტორთა ცნობების დამოწმებას, რომელთაგან უკანასკნელი V საუკუნეზე მოდის. ამგვარად, თუ ზემოთ წარმოდგენილ ცნობებს დავეყრდნობით, კერკეტები ან აფხაზთა წინაპრების მიერ იქნენ ასიმილირებულნი, ან სადღაც მიუვალ რაიონებში გადაადგილდნენ. ამ მომენტიდან სიტყვა ჩერქეზის, როგორც პანეთონონიმის, გამოჩენამდე 600 წელიწადზე მეტი გავიდა. ძალზე რთულია წარმოვიდგინოთ და დავასაბუთოთ საუკუნეების განმავლო-

ბაში მივიწყებული სახელის, თან ეგზოეთნონიმის, ასეთი უცაბე-
დი დაბრუნება. ამიტომ ვფიქრობ, რომ ეთნონიმებს – კერკეტსა
და ჩერქეზს – შორის არანაირი კავშირი არ არსებობს.

მაგრამ პირველად სწორედ შავიზღვისპირეთში ჩნდება ეთ-
ნონიმი ზიხი (ქართული წყაროების ჯიქი), რომელიც შემდგომში
საერთო გახდება არამართო ზღვისპირა ხალხებისათვის [არიანე
1836 : 28-29], არამედ ყველა მომავალი ადიღისათვის (ჩერქეზი-
სათვის). ახ. წ. I საუკუნეში ზიხები „... დღევანდელ ქალაქებს, ტუ-
აფსესა და გაგრას, შორის მკვიდრობდნენ... პაგრის ნავსადგური-
დან (არის აზრი, რომ ეს იყო თანამედროვე ნოვოროსიისკი – ნ. ან-
თელავა) ძველ ახეიმდე უწინ ე. წ. ახეები ცხოვრობდნენ, დღეს კი
ზიხები სახლობენ“ [იოანე დე გალონიფონტიბუსი 1967 : 67].

ანტიკური და შუა საუკუნეების პერიოდის ეთნონიმი ზიხი
ხანგრძლივი დროის განმავლობაში შემონახული ეთნიკური სახე-
ლის იშვიათი მაგალითია. სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ ეს ხალხი
ჰენიოხებსა და ახეებს შორისაა განთავსებული. ზიხებს იცნობენ
ბერძნულ- და ლათინურენოვანი ავტორები, რომლებსაც ისინი
პონტოს გასწვრივ ეგულებათ. ეთნონიმი ზიხი VI-X საუკუნეების
ბიზანტიურ ისტორიოგრაფიაშიც გვხვდება. XIII-XV საუკუნეების
იტალიელი ავტორები ყველა ადიღს „ზიხს“ უწოდებენ. „ზიხები,
ასე წოდებულნი ხალხურ, ბერძნულ და ლათინურ ენებზე, თათრე-
ბისა და თურქებისათვის ცნობილია სახელით ჩერქეზი, ხოლო
თავიანთ თავს ადიღას ეძახიან“, – წერდა XVI საუკუნის დასაწყის-
ში ჯ. ინტერიანო [ადიღები 1974 : 46]. მომდევნო ხანებში სახელი
„ზიხი“ წყაროებიდან თანდათან ქრება, მაგრამ ეთნოგრაფიულმა
სინამდვილემ ეს ტერმინი დღემდე შემოინახა: აფხაზები ადიღებს
ა-ზიხუ-ს უწოდებენ, ხოლო ჩერქეზები (შაფსულები) აფხაზებს –
აზიდა-ს. ლ. ლოპატინსკიმ მოცემული ეთნონიმი ჩაიწერა „ძიხი“
და „ძიგი“ ვარიანტებად და აღნიშნა: „... სახელწოდება ძიხი იგივ-
ეა, რაც აძიღე-ადიღე. სახელი აძიღა ეტიმოლოგიურად გამომყავს
აფხაზური სიტყვიდან ა-ძი „წყალი“ და ამდენად „ზღვისპირელს“
უნდა აღნიშნავდეს“ [ლოპატინსკი 1891 : 1]. შესაძლოა, სწორედ ამ
ეთნონიმიკური საკითხის ანალიზი დაგვეხმაროს იმ პროცესების
არსის გარკვევაში, რომლითაც ადიღური ეთნოსის ფორმირება
დასრულდა.

ცალკე უნდა განვიხილოთ „კასოგ“ ეთნონიმის წარმომავლობის პრობლემა.

კასოგები, როგორც ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის მკვიდრნი, პირველად X საუკუნეში იხსენიებიან, ხოლო XIII საუკუნის შემდეგ წერილობითი წყაროებიდან საერთოდ ქრებიან.

თანამედროვე ისტორიკოსებში კასოგების წარმომავლობასა და ისტორიაზე ორი განსხვავებული თვალსაზრისი არსებობს. XX საუკუნის მეორე ნახევარში ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის შუა საუკუნეების ისტორიის შესახებ ჩამოყალიბებული კონცეფციის თანახმად (ე. ალექსეევა, ე. ზევაკინი, ლ. ლავროვი, გ. მელიქიშვილი და სხვ.), კასოგები ადიღთა (ჩერქეზთა) შორეული წინაპრების, მცირეაზიელი კასკების/ქასქების, შთამომავლები არიან (მათ შესახებ ცნობები დაცულია ძვ. წ. II ათასწლეულისა და I ათასწლეულის დასაწყისის წერილობით წყაროებში). ადრეულ შუა საუკუნეებში კავკასიის ყუბანისპირეთსა და შავიზღვისპირეთში მცხოვრები მეოტურ-სარმატული ტომების ბაზაზე გაფორმდა მონათესავე ტომთა ორი კავშირი – ჯიქებისა და კასოგებისა. აღნიშნული კონცეფციით, კასოგები ყაბარდოელთა ფორმირების საფუძველი გახდა.

სხვა ჰიპოთეზის მიხედვით (ნ. ვოლკოვა, ი. გავრიტუხინი, ა. გადლო, ა. დმიტრიევი, ი. კიზლასოვი, ა. მიხეევი, ე. პანეში, ა. პიანკოვი, ვ. ტარაბანოვი და სხვ.), კასოგები მომთაბარე ან ნახევრად მომთაბარე ხალხია, რომელთა წარმოშობა დაკავშირებულია ცენტრალური აზიის თურქებთან და დონელ უგრებთან. კასოგები ხაზართა ქვეშევრდომები იყვნენ და ამ უკანასკნელებმა VIII საუკუნის პირველ ნახევარში ან შუა ხანებში გადაასახლეს ჩრდილო დასავლეთ კავკასიაში საზღვრების დაცვისა და რეგიონზე კონტროლის დამყარების მიზნით. მათი სხვა მონათესავე დაჯგუფება ხაზარებმავე მდინარე სევერსკი დონეცის აუზში დაასახლეს. აღნიშნული ჰიპოთეზა მოითხოვს საკითხის უფრო ვრცლად განხილვას.

მეცნიერები დიდი ხანია იკვლევენ ჩრდილოკავკასიელი, პირველ რიგში ადიღურენოვანი ტომების თანამედროვე მატერიკული უკრაინის ტერიტორიაზე განსახლების პრობლემას, რამაც დღის წესრიგში დააყენა სხვა საკამათო საკითხების გადაწყვეტის აუც-

ილებლობა. საქმე ეხება უძველეს პერიოდში ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთისა და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებს შორის კონტაქტებს. ამ კონტაქტების არსებობას არავინ უარყოფს, რისი დადასტურებაცაა ზოგიერთი ჰიდრონიმი, აგრეთვე, ლინგვისტური და არქეოლოგიური ხასიათის მასალები, რომელთა ახსნა შუა საუკუნეებისა და უფრო გვიანდელი ხანის რეალიებით შეუძლებელია. მაგრამ უცნობია რა მიმართულებით მიმდინარეობდა ეს ურთიერთქმედებები: ან ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში იმთავითვე ცხოვრობდა კავკასიურენოვანი მოსახლეობა, რომელიც მოსული ინდოევროპელების მიერ ასიმილირებულ იქნა, ან ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის ინდოევროპულ გარემოში კავკასიურენოვანი ჯგუფები პერიოდულად გადასახლდნენ. სამწუხაროდ, არსებული მონაცემების საფუძველზე ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა შეუძლებელია. ამასთან, ძალზე პრობლემატური აღმოჩნდა III-VII საუკუნეებში (ხალხთა დიდი გადასახლების ეპოქა) ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში აღიდურენოვანი ჯგუფების დასახლების საკითხი. თუმცა შეუძლებელია წარმოვიდგინოთ, რომ გვიანანტიკურ და ადრეული შუა საუკუნეების პერიოდში არ იყო ჩრდილოეთ კავკასიიდან აღიღთა მიგრაცია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში. მაგრამ წყაროთა უკმარისობა ამის მტკიცების შესაძლებლობას არ იძლევა.

სამაგიეროდ, მეცნიერები დარწმუნებით წერენ ხაზარების დროს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიიდან თანამედროვე სამხრეთ უკრაინის ტერიტორიაზე აღიღთა გადასახლების შესახებ [საკითხისა და ლიტერატურის შესახებ იხ.: О. Б. Бугенюк. Адыги в Северном причерноморье. Киев 2019]. აქვე უნდა ითქვას, რომ VIII-X საუკუნეებში ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის იმ ადგილებში, სადაც კასოგები მკვიდრობდნენ, დაკრძალვის კრემაციული წესი ვრცელდება. იმავდროულად ასეთივე წესს მისდევდა ახლომონათესავე ხალხი, რომელიც ხაზართა კაგანატის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვარზე, სევერსკი დონეცის აუზში ცხოვრობდა.

კასოგები იხსენიებიან ძველრუსულ მატიაწეებში იქ, სადაც საუბარია 965 წელს სვიატოსლავის ლაშქრობაზე ხაზარების წინააღმდეგ. გარდა ამისა, ძველრუსულ წყაროებში არის ცნობები 1022 წელს ტმუტარაკნელი თავადის, მსტისლავის, ლაშქრობაზე კასოგების წინააღმდეგ და ტმუტარაკნელი თავადის, როსტისლა-

ვის, მიერ მათგან ხარკის აღების თაობაზე, რაც იმაზე მოწმობს, რომ XII საუკუნეში კასოგები ტმუტარაკანის რუსული სამფლობელოს ახლოს ცხოვრობდნენ. რუსული მათიანეები კასოგთა შესახებ გვამცნობენ 1223 წელს, როცა ჩრდილოეთ კავკასიას მონღოლთა პირველი თავდასხმა დაატყდა. უნდა აღინიშნოს, რომ რუსული წყაროები ამ ეთნონიმის ორ ვარიანტს – კასოგსა და კოსოგს – იყენებს, რაც დიალექტურ სხვაობაზე უნდა მიუთითებდეს.

X საუკუნის ბოლოს „ხუდუდ ალ-ალემის“ ტრაქტატის უცნობი სპარსულენოვანი ავტორის ცნობით, ალანების ქვეყანაში შავი ზღვის სანაპიროზე ლოკალიზდება ქალაქი კასეკი [ხუდუდ ალ-ალემი 1930 : 31]. როგორც ვხედავთ, X საუკუნეში ეთნოტოპონიმი კასეკი უკვე ალანთა ქვეყანაში მდებარეობს, რაც სრულიად ემთხვევა ალ-მასუდის უფრო ადრინდელ ინფორმაციას კაშაკების მიწებზე ალანთა თავდასხმების შესახებ (მინორსკი: 1963, 206), რაც საბოლოო ჯამში ალანების მიერ კასოგების დამორჩილებით უნდა დასრულებულიყო.

ცნობილია, რომ კავკასიის ალანების შთამომავალი ოსები ყაბარდოელებს დღემდე ქასეგს, ქასგონს უწოდებენ ვოლკოვა 1973 : 20; 21]. მოცემული ეთნონიმის ოსურმა დაბოლოებამ გ. ტურჩანინოვს საფუძველი მისცა, რომ ამ ეთნიკური ტერმინის აღმოსავლელ სლავებში გავრცელება ალანთა მეშვეობით მოხდა [ტურჩანინოვი 1971 : 75]. შესაბამისად, აღმოსავლელმა სლავებმა, ბიზანტიელებმა, არაბებმა, სპარსელებმა და სხვა ხალხებმა ეთნონიმი კასოგი ალანებისგან ისესხეს.

იმის სასარგებლოდ, რომ ეთნონიმის თავდაპირველი ფორმა იყო კას-, წერილობითი წყაროებიც მოწმობს. ხაზართა მეფის, იოსების, მიერ X საუკუნის მეორე ნახევარში შედგენილ წერილში კავკასიელი ალანების სამფლობელოსთან ახლოს ნახსენებია „ქვეყანა კასა“ [კოკოვცოვი 1932 : 100-102], რომლის თაობაზე პ. კოკოვცოვი წერს: „ვესტერბერგის სავსებით დამაჯერებელი ვარაუდით, რომელსაც მარკვარტიც ეთანხმება, ამ სახელის ქვეშ უნდა ვიგულისხმოთ არაბი გეოგრაფების ქაშაგი ან რუსული მათიანეების კასოგი ხალხი, რომლის სახელი უფრო გვიანდელ არაბულ წყაროებში „კასა“ ფორმით არის მოცემული“ (იქვე, 105, შენიშვნა 14). უკანასკნელად ეთნიკური ჯგუფი კასა კავკასიის ხალხებს შორის

XIII საუკუნის შუა ხანებში პლანო კარპინმა თავის „მონღოლთა ისტორიაში“ ახსენა [პლანო კარპინი 1957 : 72].

უნდა აღინიშნოს, რომ ეთნონიმ კასოგის წარმოშობა მწვავე სამეცნიერო დისკუსიის საგნია; არსებობს რამდენიმე ჰიპოთეზა, თუმცა მკვლევართა შორის არცერთი მათგანი ფართო მხარდაჭერით არ სარგებლობს.

ჯერ კიდევ ალ-მასუდი დაინტერესდა ეთნონიმ კაშაკის წარმოშობით და მისი ახსნაც კი სცადა: „მათი სახელწოდება სპარსულად „სიამაყეს“, „ტრაბახს“ ნიშნავს, რამდენადაც ისინი ქედმაღალ, ამაყ ადამიანს კაშაკს უწოდებენ“ [მინორსკი 1963 : 207]. ეს თავის კომენტარებში ვ. მინორსკიმაც დაადასტურა: „სპარსულად კაშ „ამაყი“ (იქვე, შენიშვნა 85). მაგრამ სპარსელების ყოფნა ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ისტორიული დოკუმენტებით არ ფიქსირდება და ამიტომაც მკვლევართა მიერ აღნიშნულ სიტყვათა თანაჟღერადობა სათვალავში არ მიიღება.

დღეისათვის სხვაგვარი ახსნები არცთუ მცირეა. მათ შორის, შეიძლება ითქვას, ძალზე თამამია ი. დიაკონოვის ჰიპოთეზა ერთმანეთთან დააკავშიროს ეთნონიმ კასოგისა და ჩრდილო აღმოსავლეთ ანატოლიის ძველი ხალხის კასკას/ქასქას სახელწოდებები შემდეგი არგუმენტებით: „ეთნიკური სახელის – კასკას – მსგავსება ადიღურ-ჩერქეზული ტომების ერთ-ერთ ძველ სახელწოდებასთან (ძველქართული ქაშაქი, ქაშაგი, ძველსომხური გამკი, ბიზანტიურ-ბერძნული კასახია, არაბული კაშაკი, ძველრუსული კასოგი) შეიძლება შემთხვევითიც კი იყოს, მაგრამ იგი მყარდება კასკების ერთ-ერთი ტომის, აბეშლას, სახელით, რომელიც აფხაზთა ძველ სახელწოდებებს ემთხვევა (ბერძნული აფსილი, ძველქართული აფშილი, ძველსომხური აფშილკი, შეადარეთ აფხაზთა თვითსახელწოდება აფსუა ან აფშუა). ცნობილია, რომ ჩერქეზები და აფხაზები ენობრივად აფხაზურ-ადიღურ ჯგუფში ერთიანდებიან, და არ იქნებოდა გასაკვირი, თუ მას კასკებიც განეკუთვნებინა“ [დიაკონოვი 1988 : 118; 119]. მაგრამ ეთნიკური სახელი კასკა წერილობითი წყაროებიდან ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში ქრება, ხოლო კასოგები პირველად ახ. წ. I ათასწლეულის დასასრულს იხსენიებიან, ანუ მთელი 1500 წლის შემდეგ. ამდენად, ეს ქრონოლოგიური წყვეტა, შეუძლებელს ხდის ი. დიაკონოვ-

ის ჰიპოთეზის მხარდაჭერას. იმავე წინააღმდეგობას ვაწყდებით აბეშლა და აფსილ/აფშილ ეთნონიმთა ურთიერთმიმართებასთან დაკავშირებით. უფრო მეტიც, ახ. წ. I-II საუკუნეების რომაულ წერილობით ძეგლებში ნახსენები აფსილის, ისევე როგორც ძვ. წ. XII საუკუნეში ტიგლათფილესერ I-ის წარწერაში მოცემული აბეშლა ეთნონიმის (თუკი ამ უკანასკნელის აფშილთან კავშირი [იხ. აფხაზავა 1998 : 11] საბოლოოდ დადგინდება) წყარო აშკარად ქართულია: მიღებულია აფხაზთა აფსუა (შესაძლო ვარიანტი: აფშუა) თვითსახელწოდების აფს- (აფშ-) ძირზე ქართული სუფიქსის დართვით. ამდენად, დღეისათვის დანამდვილებით ვიცით, რომ აღნიშნული ეთნიკური ტერმინები ეგზოეთნონიმებს წარმოადგენს.

კ. მენგესი ეთნონიმ კასოგს შემდეგნაირად ხსნიდა: „ეს სახელი ძველრუსულ ენაში მოხვდა პირდაპირი გზით ან ალან-აორსების მეშვეობით. ალანთა შთამომავალი ოსების ენაში სიტყვა შემონახულია კასაგის ფორმით, აღნიშნავს რა ჩერქეზს ან ყაბარდოელს. შეუძლებელია დადგინდეს, არის თუ არა ეს სიტყვა ოსურში აქტიური მიმღეობა აწმყო დროისა (კას-აგ „მაყურებელი“ სიტყვიდან კას-ინ „ყურება“), თუ აღიღთა სახელი ხალხურ-ეტიმოლოგიური წარმონაქმნია ოსურ ნიადაგზე“ [მენგესი 1979 : 195-196]. კ. მენგესი ვ. აბაევის ნაშრომს იმოწმებს, მაგრამ ეს უკანასკნელი თავად აღნიშნავს, რომ „ამ ტერმინის წარმომავლობა დადგენილი არაა“ [აბაევი 1958 : 588-589].

ანალოგიურ დასკვნამდე მივიდა ნ. ვოლკოვაც, რომელიც აღიღთა ძველი ეთნიკური სახელების – ზიხისა და კასოგის – გავრცელებასთან დაკავშირებით წერდა: „ტერმინთა ასეთი გენეტიკური კავშირი რამდენიმე ათეული საუკუნის განმავლობაში... არ ნიშნავს, რომ ძველი ეთნონიმები ზიხი და კასოგი აღიღურ ეთნოსს მიემართებოდა. ცნობილია შემთხვევები, როცა ტერმინის ეთნიკური შინაარსი უფრო მოკლე ისტორიულ პერიოდშიც იცვლებოდა“ [ვოლკოვა 1973 : 19-21].

ეთნონიმ კასოგის წარმომავლობის თაობაზე სხვა ჰიპოთეზაც არსებობს.

მკვლევართა ნაწილის აზრით, ეთნონიმ კასოგის კას- ძირი უკავშირდება საერთოთურქულ სიტყვას კას (კოსა) „მომთაბარეო-

ბა“. აქვე უნდა ითქვას, რომ ადრეული შუასაუკუნეების წყაროებში ფიქსირდება ხაზარების თავდაპირველი სახელის ერთ-ერთი ვარიანტი კოსა [არტამონოვი 1962 : 114]. ვ. რადლოვის მიერ შედგენილ თურქული კილოების ლექსიკონში განმარტებულია სიტყვა „კოს=კოჩ „გადასახლება, მომთაბარეობა“ [რადლოვი 1899 : 1233]. „უეჭველია, რომ თავდაპირველად ტერმინი კას- (კოს-) თურქული მოდგმის ბევრი ხალხის თვითსახელწოდებას წარმოადგენდა, მაგრამ დაისმის კითხვა, არის კი არქეოლოგიური მტკიცებულება ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ადიღურ ტომების გარემოში ეთნონიმ კას-ის მატარებელთა შედგენის შესახებ?“ [ბუბენოვი 2014 : 42]. კითხვაზე პასუხის გასაცემად მეცნიერი მკვლევარ-არქეოლოგთა მონაცემებს ეყრდნობა.

VIII-X საუკუნეების ჩრდილოეთ კავკასიის არქეოლოგიური ძეგლების დახასიათებისას ა. გადლო მისი დასავლეთის ნაწილის შესახებ აღნიშნავს: „სამხრეთ-დასავლეთ რაიონის არქეოლოგიური ძეგლები წარმოგვიდგენენ ადიღურ ტომებს, იმ ზიხურ-კასოგურ გაერთიანებას, რომელიც წერილობით წყაროებში ფიქსირდება. ამ რაიონის მატერიალური კულტურის განსაკუთრებულობა, რაც ადიღური ტომების ტერიტორიულ თავისებურებას გამოხატავს, მისი მრავალვარიანტულობაა. აქ ერთმანეთთან არის გადაჯაჭვული ყირიმის შავიზღვისპირულ ბიზანტიური, ტამანისა და აზოვისპირეთის სალტოვო-მაიაცკის, ლაბისა და ზელენჩუყის ორმდინარეთის კულტურების ელემენტები. შუა საუკუნეების ჩრდილოეთ კავკასიის სხვა რაიონების მსგავსად, აქ ერთდროულად თანაარსებობს დაკრძალვის რამდენიმე განსხვავებული ფორმა, რაც ნათლად გამოხატავს ადიღების ეთნიკური და იდეოლოგიური კონსოლიდაციის დაუსრულებლობას“ [გადლო 1979 : 199-200].

ი. გავრიტუხინისა და ა. პიანკოვის დაკვირვებებით, VIII-IX საუკუნეების ჩრდილო დასავლეთ შავიზღვისპირეთში გარდა ინჰუმაციური სამარხებისა, დაკრძალვის ახალი, კრემაციული წესი ჩნდება [გავრიტუხინი, პიანკოვი 2003 : 195-200]. გამოთქმულია მოსაზრება ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში კრემაციის წესის მატარებელთა „კასოგურ“ წარმომავლობაზე, რამდენადაც შუა საუკუნეების ავტორების ცნობით, იქ X საუკუნის პირველ ნახევარში კასოგები ცხოვრობენ [პიანკოვი 2001 : 204-205]. საინტერესოა ალ-

მასუდის ერთი ცნობა, რომლის მიხედვით, ქაშაკები „მაგების რელიგიას მისდევნ“ [მინორსკი 1965 : 2006]. ამის თაობაზე ა. პიანკოვი აღნიშნავს: „... მასუდის ინფორმაცია განეკუთვნებოდა არა კასოგებს, არამედ ზიხებს. მაგრამ რამდენადაც ზიხებისათვის მიცვალებულთა კრემაცია დამახასიათებელი არ იყო, მასუდის ეს ცნობა შესაძლებელია მხოლოდ კასოგებს ეხებოდა“ [პიანკოვი 2001 : 205].

როგორც ვხედავთ, VIII-IX საუკუნეების მიჯნაზე ჩრდილოეთ კავკასიაში ეთნონიმი კასოგი და დაკრძალვის კრემაციული წესი პრაქტიკულად ერთდროულად ჩნდება. ო. ბუბენოკის ვარაუდით, „არ არის გამორიცხული, რომ თავდაპირველად ტერმინი კასოგი წარმოადგენდა ყუბანისპირეთის თურქულ-ადიღური მოსახლეობის განზოგადებელ სახელწოდებას... ასეთი სიმბიოზის შესაძლებლობაზე უნდა მოწმობდეს ბორისოვოს სამარხი ზელენჩუყთან ახლოს, სადაც ხაზარული პერიოდის მონაკვეთზე გვხვდება არამართო კრემაციის, არამედ ადგილობრივი ტრადიციის შესაბამისი ინჰუმაციის ჩვეულებაც [ბუბენოკი 2014 : 44].

ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის კრემაციის წესთან ძალზე ახლოსაა სევერსკი დონეცის აუზის ხაზარული პერიოდის კრემაციული სამარხები და იქ აღმოჩენილი ინვენტარი, რის საფუძველზეც ასკვნიან, რომ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიისა და სევერსკი დონეცის მოსახლეობა კავალერიაში სამხედრო სამსახურთან იყო დაკავშირებული, ანუ უშუალო კავშირი ჰქონდა სტეპურ ცხოვრებასთან.

ამგვარად, ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ბორისოვოსა და დონის აუზში მდებარე არტუგანოვოს სამარხების მონაცემებისა და რუსული წყაროების ცნობების საფუძველზე ასკვნიან, რომ VIII საუკუნის პირველ ნახევარში ხაზართა მიერ ჩრდილოეთ კავკასიიდან დონისპირეთში, ალანებისა და ბოლგარელების გარდა, გადასახლებულ იქნა მათ მორჩილებაში მყოფი ზიხ კასოგების ერთ-ერთი ტომი, რომლის კონტროლი ძალზე რთული იყო; მათ ადგილზე კი მომთაბარეების ერთგული ნაწილი დაასახლეს. უნდა აღინიშნოს, რომ ტამანის ნახევარკუნძულის სამხრეთით, ადიღთა სამკვიდრო ტერიტორიის მეზობლად გადიოდა ხაზართა კაგანატის საზღვარი, და ამ მონაკვეთს, რომელიც ქერჩის სრუტესთან

ახლოს მდებარეობდა, ხაზარებითვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მდინარე დონის ვიწროებში ადიღთა ყოფნა პასუხობდა ხაზარების სტრატეგიულ ინტერესებს, რაც დაკავშირებული იყო კავკასიის მიმართულებით მოსალოდნელი თავდასხმების მოგერიებასთან. „ხალხთა გადასახლების პოლიტიკის განხორციელებით, ხაზარები თავიანთ მნიშვნელოვან ამოცანებს წყვეტდნენ: 1) ასუსტებდნენ ქვეშევრდომთა სეპარატიზმს; 2) გადასახლებულთა ხარჯზე ამაგრებდნენ ხაზართა კაგანატის ახალ საზღვრებს...“ [ბუბენოვი 2019 : 154].

ალ-მასუდი აღწერს IX-X საუკუნეების მიჯნაზე ადიღებში შექმნილ სიტუაციას: „აღანებთან შედარებით ქაშაკების სისუსტის მიზეზი ისაა, რომ მათ არ ჰყავთ მეფე, რომელიც ამ ხალხს გაერთიანებდა და მის სიტყვას დაუჯერებდნენ“ [მინორსკი 1963 : 206]. საეჭვო არაა, რომ ადიღები ცალკეულ ტომებად იყვნენ დაქუცმაცებულნი ჯერ კიდევ VIII საუკუნეში, როცა ხაზარებმა თავიანთ საზღვრებზე სტაბილიზაციის დონისძიებების განხორციელება დაიწყეს. შექმნილი სიტუაცია ეწინააღმდეგებოდა მათ სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემას. ბუნებრივია, 215 რომ ერთიანი მმართველობის არარსებობის პირობებში ადიღები ხაზარების სასარგებლოდ არ ასრულებდნენ მათზე დაკისრებულ მოვალეობებს. ამიტომ შექმნილი ვითარებიდან ერთადერთი გამოსავალი ადიღებში ხაზართა ხაკანის ერთგული ხალხის ჩანერგვა და იქ მისი რწმუნებულის დანიშვნა იყო. ადიღურ-თურქული გაერთიანებით ჩამოყალიბებული, აწ უკვე კასოგებად ქცეული ხალხის გარემოში განხორციელებულმა რეფორმებმა, როგორც ჩანს, სასურველი შედეგი გამოიღო, რასაც ხაზართა მეფის, იოსების, წერილი მოწმობს: „...კასას ქვეყნის მკვიდრნი და კუსტანდინის ზღვამდე მცხოვრები ყველა ტომი მე ხარკს მიხდის...“ [კოკოვცოვი 1932 : 100-102].

საინტერესოა რა ტიტულს ატარებდა შერეული პოლიტიკური ალიანსის მმართველი – ხაკანის რწმუნებული. ამასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იქცევს ა. გადლოს დაკვირვება: „ჩრდილოეთ კავკასიის ადიღებში შემონახულია გენეალოგიური გადმოცემა, რომელიც მსხვილი თავადური დინასტიებისა და არისტოკრატების წინაპარზე მოგვითხრობს. გადმოცემა მათ პირველწინაპრად

ასახელებს ინალს, რომელსაც ადიღურ ტომთა გაერთიანება, ადმინისტრაცი ული და სასამართლო რეფორმების განხორციელება და ალან-ოსებსა და აფხაზებზე გამარჯვება მიეწერება. გადმოცემაში საუბარია იმაზეც, რომ ინალის მოღვაწეობამ გაგრძელება ვერ ჰპოვა და ყველა წამოწყება ჩაშალეს მისმა ვაჟებმა, რომელთა წინააღმდეგ ადიღებმა აჯანყება მოაწყვეს. რუსულ წყაროებში ინალი ცნობილი იყო სახელით აკაბგუ. ეს ტერმინი იგივე, რაც თურქულ ხაზარული მაკ-მაბგუ, ფართოდ გავრცელებული I ათასწლეულის მეორე ნახევარში. სახელი ინალი სოციალური ტერმინიც იყო და გამოიყენებოდა როგორც თურქულში, ისე ხაზართა კაგანატში. ადიღურ ფოლკლორში გადმოცემულმა ამ ვითარებამ, სხვა რეალიებთან ერთად, საშუალება მოგვცა გვევარაუდა, რომ ინალის შესახებ გადმოცემაში შემონახულია მოგონება ადიღთა დროებით კონსოლიდაციაზე, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის წინეთის ტერიტორიაზე ხაზარული კაგანატის წარმომადგენლის მოღვაწეობას ემთხვევა“ [გადლო 1979 : 195].

ტიტული მაკ-მაბგუ თურქული სიტყვაა და ითარგმნება, როგოც „თეთრი (დასავლეთის) მაბგუ“. სომხური წყაროები აღმოსავლეთ კავკასიაში აფიქსირებენ ტიტულების – შადისა და ჯმაბუს – მატარებლებს VII საუკუნეში, ე. ი. მაშინ, როცა ხაზართა მიწები ჯერ კიდევ თურქული კაგანატის შემადგენელი ნაწილი იყო. ა. ნოვოსელცევის აზრით, VII საუკუნის დასაწყისში, ანუ დასავლურ-თურქულ კაგანატში ხაზარეთის შესვლის დროს, შადისა და მაბგუს ტიტულებს ატარებდა ხაზარეთის 2 ყველაზე მსხვილი წარჩინებული, და ისინი ხაკანის ნათესავები იყვნენ [ნოვოსელცევი 1990 : 139]. ა. ბერნშტამის მონაცემებით, აღნიშნული ტიტულები ენიჭებოდათ ხაკანის გვარის წარმომადგენლებს; ინიშნებოდნენ მეფისნაცვლებად გარკვეულ ტომებში და ომის შემთხვევაში, შესაბამისად, მარცხენა და მარჯვენა ფლანგებს სარდლობდნენ [ბერნშტამი 1946 : 111].

ამგვარად, სპეციალისტთა აზრით, ეთნონიმი კასოგ-ი თუ კასი ხაზარულ პერიოდში გამოიყენებოდა არამარტო ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ადიღურენოვანი მოსახლეობის აღსანიშნავად, არამედ წარმოადგენდა იმ მომთაბარე ხალხის თავდაპირველ სახელწოდებას, რომელიც VIII-IX საუკუნეებში ხაზარულმა ადმინის-

ტრადიამ კაგანატის სამხრეთ-დასავლეთ საზღვრის სტაბილიზაციის მიზნით ადიღურ გარემოში ჩანერგა. სავსებით სარწმუნოდ მიაჩნიათ, რომ ეს იყო მოსულების თურქული წარმომავლობის თვითსახელწოდება, რომელიც მათ თავიანთ ქვეშევრდომ ადიღებზეც გაავრცელეს. მოსულებს უკავშირებენ ზემონახსენებ ბორისოვოსა და დდურსოს კრემაციულ სამარხებს, ხოლო ადგილობრივ ადიღურ მოსახლეობას – ინჰუმაციურ სამარხებს ქვის ყუთებში. არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე ფიქრობენ, რომ კრემაციული 216 კულტურის მატარებელთა ახლომონათესავე მოსახლეობა კაგანატის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვარზე, სევერსკი დონეცის აუზში ცხოვრობდა, ასრულებდა რა იქ იმავე ფუნქციას ადგილობრივ ალანურ და ბოლგარულ გარემოში; იმავდროულად ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ერთ-ერთი ავტოქთონი ტომი ხაზარების მიერ გადასახლებულ იქნა მდინარე დონის ქვემოწელში. საბოლოოდ ასკვნიან, რომ ხაზარების დროს კასოგ ტერმინით ცნობილი უნდა ყოფილიყო ხაზართა კაგანატის პოლიეთნიკური (თურქულ-ადიღური) მოსახლეობა [ბუბენოვი 2019 : 158-159].

ასეთია „კასკა“ (შესაძლოა ქასქა/ქაშქა), „კასოგ“, „ქესეგ“, „ქაშაგ-ი“ ეთნონიმების შეპირის პირების შედეგად დამკვიდრებული ორი ურთიერთგამომრიცხავი თვალსაზრისი, რომელიც დღემდე სადისკუსიო პრობლემაა.

საქმე ისაა, რომ თუ ბერძნული კასახია, რუსული კასოგი, ოსური ქესეგი, ქართული ქაშაგი მცირეაზიელ კასკებს/ქასქებს გულისხმობს, დაისმის კითხვა: რატომ არ იხსენიებიან ისინი წერილობით წყაროებში ახ. წ. X საუკუნემდე, ანუ თითქმის მთელი 1.5 ათასი წლის განმავლობაში, მითუმეტეს, იმ შემთხვევაში, როგორც ამას ბ. ბლაჟნოევი ასკვნის, თუ „კასკა/ქასქა“ ეთნონიმი ე. წ. მაიკოპურ-ანატოლიური ტომების (უფრო ზუსტად პროტოადიღურ-ხათური ტომების) გარესახელწოდების (ეგზოეთნონიმის) ფუნქციას ასრულებდა. ზემომითითებული დრო საკმარისზე მეტია საიმისოდ, რომ კასკებს/ქასქებს ასიმილაცია განეცადათ.

თავი II. ნახური/ვაინახური ჯგუფი

ნახები – ჩეჩნები და ინგუშები – კავკასიის ძირძველი ხალხებია, მცხოვრებნი რუსეთის ფედერაციის ჩეჩნეთისა და ინგუშეთის რესპუბლიკებში. ეთნონიმი „ჩეჩენი“, რომელიც სოფელ „ჩეჩენ“-ის სახელწოდებიდან მომდინარეობს, XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ვრცელდება [ალიროევი 1994 : 8]. მეორე ნახი/ვაინახი ხალხის ეთნონიმი „ინგუში“ სოფელ ანგუშტის (ანგუშტი = „ადგილი, საიდანაც ჩანს ჰორიზონტი“. – ბაგაევი 1968 : 209) სახელს უკავშირდება; ეთნონიმი პირველად XVIII საუკუნეში ყაბარდოელებში ჩნდება, რომლებისგანაც იგი რუსებმა კავკასიის კოლონიზაციის პერიოდში ისესხეს (კავკასიის ხალხები 1960 : 375).

დღემდე არსებული მონაცემების მიხედვით, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ უკანასკნელი რამდენიმე ათასწლეულის განმავლობაში ზემოაღნიშნული ტერიტორიის ეთნიკურ შემადგენლობაში არსებითი ცვლილებები არ შეინიშნება. ამდენად, სახეზეა აბორიგენი მოსახლეობის ეთნიკური და კულტურული განვითარების უწყვეტი ხაზი, რაც არავითარ შემთხვევაში არ გამორიცხავს ამ პროცესში მოსული უცხო ჯგუფების გარკვეულ მონაწილეობას ადგილობრივებთან ურთიერთქმედებით. ამასთან, ისიც უნდა ითქვას, რომ ნებისმიერი ეთნოსის ისტორიის ადრეული ეტაპებისა და ეთნოგენეზის კვლევისას შეუძლებელია შემოვიფარგლოთ მოცემული ხალხის თანამედროვე საცხოვრისის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული საზღვრებით, რადგან ეთნიკური ტერიტორიის პერიოდული ცვლილება (გაფართოება, შემცირება, გადასახლება) ძველ ეპოქებში ჩვეულებრივი მოვლენა იყო.

აქვე შევჩერდებით ერთ მნიშვნელოვან საკითხზე: მაშინ, როცა ჩეჩნებისა და ინგუშების წარმოშობა ერთიანი ნახური ეთნოტერიტორიული მასივის ბაზაზე ეჭვს არ იწვევს, განსხვავებით ჩეჩნური ტრადიციული ისტორიოგრაფიისგან, ინგუში მეცნიერები საკუთარი ხალხის ადრეული ეთნოგენეზის პრობლემას ცალკე გამოყოფენ, რაც მუდმივი დისკუსიის საგნად რჩება. რა თქმა უნდა, გვი-

ანი შუასაუკუნეების ისტორია, ანუ XVI-XVII საუკუნეებში მთიანეთიდან ბარში ინგუშთა იძულებითი გადასახლებისა (რაც რუსეთის იმპერიის კავკასიური პოლიტიკით იყო გამოწვეული) და რამდენიმე დასავლურვაინახური საზოგადოების კონსოლიდაციით ინგუში ეთნოსის ფორმირების დაწყების პერიოდი, ცალკე უნდა განიხილებოდეს. ერთიანი ნახური/ვაინახური ეთნომასივის საბოლოო დაშლა ჩეჩნებად და ინგუშებად, ანუ ამ უკანასკნელთა ცალკე ხალხად ჩამოყალიბება, სავარაუდოდ XVIII საუკუნეში უნდა მომხდარიყო. ამიტომ მათი დამოუკიდებელი ისტორიებიც ამ დროიდან უნდა დაიწყოს.

შუეძლებელია არ დავეთანხმეთ ჩეჩენ მეცნიერს: „თუ ჩვენ ვსაუბრობთ ორ ახლომონათესავე ხალხზე, ბუნებრივია, უნდა იყოს ერთი ხალხი, რომლისგანაც ეს ორი ხალხი წარმოიშვა. აუცილებელია გავერკვეთ, როდის განიყვნენ ისინი, და იმ დროიდან ვილაპარაკოთ ჩეჩნებისა და ინგუშების, როგორც დამოუკიდებელი ხალხების, ისტორიაზე“ (უმხაევი 2018 : 892). სხვა ჩეჩენი მეცნიერი აღნიშნავს, რომ ჩეჩენი ხალხის ეთნოგენეზი ბოლო დროის ცალკეული ავტორების პოლიტიკური სპეკულაციის ერთ-ერთი თემა გახდა. „ზოგიერთი არაკეთილსინდისიერი ავტორები, – წერს იგი, – იმაზეც კი თანხმდებიან, რომ ჩეჩნები წარმოადგენენ ინგუშებისგან შობილ ეთნიკურ წარმონაქმნს. ფაქტები მოწმობს, რომ ინგუშები, როგორც დამოუკიდებელი ხალხი, რიგი დასავლური საზოგადოებების საფუძველზე ჩამოყალიბდნენ, ამასთან, მათ ეროვნულ კონსოლიდაციაში გადამწყვეტი როლი ორმა ფაქტორმა ითამაშა. პირველ რიგში, ესაა დაბლობის კოლონიზაცია, რომელიც ჩეჩნურ კოლონიზაციამდე დაახლოებით ორი საუკუნით გვიან დაიწყო; მეორე ფაქტორია ჩეჩნებისაგან ხელოვნური ტერიტორიული განცალკევება, რაც ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში რუსული პოლიტიკის „ჩეჩნური“ მიმართულების უმნიშვნელოვანესი შემადგენელი იყო. XIX საუკუნის განმავლობაში განცალკევებულმა განვითარებამ შედეგად მოგვცა არამართო ჩეჩნური ბარის მეტყველებისა და ინგუშური ენის შემდგომი დაშორება, არამედ დამოუკიდებელი ინგუში ხალხის ფორმირების დაწყება. ამასთან, ჩეჩნებისა და ინგუშების ეთნიკური გამიჯვნა მხოლოდ ახლალა სრულდება“ (სიგაური 2005 : 504).

მაინც რა გახდა ჩეჩენტა და ინგუშთა განყოფის მიზეზი?

ჩეჩნებისა და ინგუშების საბოლოო გაუცხოების პროცესი, დაწყებული რელიგიური უთანხმოებით, რუსეთის ქვეშევრდომობის აქტზე ინგუშების ხელმოწერით გაძლიერდა. როგორც ცნობილია, რუსეთის იმპერიამ, მიისწრაფოდა რა სამხრეთ კავკასიისა და სპარსეთის ყურისკენ, ჩრდილოეთ კავკასიის „ათვისება“ დაიწყო. ცარიზმის სამხედრო ადმინისტრაცია აღნიშნული პროცესის ხელის შემწყობის, ამ დრომდე ერთიანი ვაინახური საზოგადოებების ერთმანეთზე გადაკიდების, წამქეზებლის როლს თამაშობდა. აი, რას წერს ამაზე პ. ბუტკოვი: „იმ დროს მოქმედებდა ძველ რომაელთა წესი, რაც გულისხმობდა კავკასიის ხალხების ერთმანეთთან დაპირისპირებას, რათა ჩვენ უფრო მშვიდად ვყოფილიყავით“ (ბუტკოვი 1869 : 148).

* * *

მიუხედავად მცდელობებისა, ნახური მოდგმის ხალხების ეთნოგენეზი და მათი ძველი ისტორია დღემდე შეუსწავლელ პრობლემათა რიგს განეკუთვნება. ის, რაც ამ თვალსაზრისით ჩეჩნურ და ინგუშურ ისტორიოგრაფიას გააჩნია, ძირითადად არქეოლოგიურ კვლევებს ეფუძნება, ხოლო ნახების ადრეული ისტორიის შესახებ აფხაზი მეცნიერის, გ. გუმბას, ნაშრომები, განსაკუთრებით ფუნდამენტურ გამოკვლევად მიჩნეული მონოგრაფია, რომელიც უპირატესად ძველსომხური, ძველქართული და ძველბერძნული წყაროების მწირ ცნობებს ეყრდნობა, შეიძლება ითქვას, ძალზე ტენდენციურია და, იქ თავმოყრილ სიყალბეებზე რომ არაფერი ვთქვათ, ნაშრომი მოცემული ეთნოლინგვისტური ჯგუფის ისტორიის განდიდების იშვიათი ნიმუშია. [იხ. გუმბა 2017]. სხვა რა უნდა ეწოდოს იმ ფაქტს, რომ გ. გუმბას მიერ წახალისებული ჩეჩენი და ინგუში მეცნიერები არამარტო ძვ. წ. II ათასწლეულის ყობანური კულტურის, არამედ მისი თანადროული კოლხური კულტურის შექმნასაც ნახებს მიაწერენ.

ნახთა წარმოშობის, ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის შესწავლის საქმეში შექმნილი პრობლემები ფაქტიურად სათანადო წყაროების არარსებობით არის განპირობებული. ამ სიცარიელის შესავსებად ფასდაუდებელი იქნებოდა ჩეჩენ ავტორთა მი-

ერ არაბული გრაფიკით ჩეჩნურ და არაბულ ენებზე შედგენილი ქრონიკები, უპირატესად თეიფური მატიანეები (თაიფან თეფთარები). ჩეჩნური ტრადიციით, ყოველ მსხვილ თეიფში სისტემატურად იწერებოდა და პერიოდულად ივსებოდა საკუთარი მატიანე (ისტორია), რაზედაც XVIII-XX საუკუნეების ბევრი ავტორი მიუთითებს. გარდა ამისა, უნდა აღინიშნოს შუა საუკუნეებისა და ახალი პერიოდის ჩეჩენი ავტორების არაბულენოვანი ისტორიული ხასიათის ნაშრომები, მათ შორის არსანუყო-ხაჯი ცენტოროევსკის ხელნაწერი „ჩეჩენტა წარმოშობის შესახებ“ (სარაკაევი 1912, № 4297). სამწუხაროდ, ეს უკანასკნელი და ზემოაღნიშნული სხვა ხელნაწერები, რომლებიც თანამედროვე მკვლევრებისთვის ჩეჩენტა წარსულის, განსაკუთრებით მათი ძველი და ახალი ისტორიის, შესასწავლად მნიშვნელოვანი წყარო იქნებოდა, მიზანმიმართულად არის განადგურებული.

როგორც ცნობილია, საბჭოთა ხელისუფლებამ 1944 წლის 23 თებერვალს ჩეჩნები და ინგუშები შუა აზიასა და ყაზახეთში ძალდატანებით გადაასახლა და ბრძანება გასცა, მოესპოთ ყველაფერი, რაც ამ ხალხების არსებობის შესახებ ხსოვნას ინახავდა. ამ ბრძანებით ნადგურდებოდა ყველა ხელნაწერი, იშვიათი წიგნები და არქივები, ფოლკლორული ტექსტების ჩანაწერები, პრაქტიკულად ნებისმიერი ლიტერატურა და პერიოდული გამოცემა, რომლებშიც ჩეჩნები და ინგუშები იყვნენ ნახსენებნი; მთებში აფეთქებდნენ შუა საუკუნეების უნიკალურ კოშკურ არქიტექტურას (ნახების სიამაყეს), სასაფლაოებს, წარწერებიან მემორიალურ ძეგლებს. გაქრა მათი ხსენება ისტორიული რუკებიდან; შეიცვალა ტოპონიმიკური სახელწოდებებიც. თვითმხილველთა ცნობით, ჩეჩნურ თეფთარებს გროზნოს ცენტრში ეზიდებოდნენ და სახალხოდ წვავდნენ. ეს რეპრესიები იყო არამარტო ნახური კულტურისათვის დიდი, გამოუსწორებელი ზიანის მიყენება [ვინოგრადოვი 1963: 7], არამედ ნახური მოდგმის ხალხების გენოციდის მცდელობა.

* * *

დღეისათვის არქეოლოგების მიერ სავსებით დამაჯერებლად დაადადგენილი, რომ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში ძვ. წ.

VII-V ათასწლეულებში ადრესამიწათმოქმედო კულტურა ჩამოყალიბდა, ანუ მაშინ, როცა ჯერ კიდევ არსებობდა იბერიულ-კავკასიური ენობრივი ერთობა (გაჯიევი, მაგომედოვი 1996: 91).

3. ალექსეევის ანთროპოლოგიური კვლევები შესაძლებლობას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ ზემოაღნიშნული დრო ემთხვევა საერთო კავკასიონური ტიპისგან პოპულაციის ნახური ჯგუფის გამოყოფის პერიოდს (ალექსეევი 1974: 184-207; მისივე: 1996 : 135-136). როგორც ჩანს, დაახლოებით ძვ. წ. V-IV ათასწლეულებში დაღესტანსა, ჩეჩნეთსა და ინგუშეთში ყალიბდება ნახურ-დაღესტნურ ენებზე მოლაპარაკე ეთნიკური მასივი (გაჯიევი, მაგომედოვი 1996: 244], რომელიც ძვ. წ. III ათასწლეულში დაიშალა [მუნჩაევი 1975: 413]. სავარაუდოა, რომ სწორედ ამ პერიოდში გამოცალკევდნენ საკუთრივ პროტონახური ჯგუფები. ამავე პერიოდში წარმოქმნილმა ტომობრივმა ორგანიზაციამ ძალზე მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ეთნიკურ კონსოლიდაციაში. როგორც მიიჩნევა, ტომი მკვიდრად აერთიანებდა მოსახლეობის უფრო ფართო წრეს, ვიდრე გვარი, და ხელს უწყობდა პატარა საგვარეულო ჯგუფების მჭიდროდ შეკვრას. ტომის შიგნით თემთა კავშირები, მათი დინამიკურობა და თვით ამ თემების ფორმაცვლილება მთელი ტომის ეთნიკური ნიშან-თვისებების სწრაფ უნიფიკაციას იწვევდა, რაც მას თანდათანობით ერთიან ეთნიკურ ჯგუფად გარდაქმნიდა (გენინგი 1970: 91).

ძვ. წ. III-I ათასწლეულების არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, ნახურმა საზოგადოებამ II ათასწლეულის დასაწყისში საზოგადოებრივი შრომის განაწილების სამივე სტადია გაიარა, რაც უეჭველად ეკონომიკური განვითარების პროგრესს წარმოადგენს; ეს კი საშუალებას გვაძლევს სოციალურ სფეროში ორი მიმართულება გამოვავლინოთ: ერთი მხრივ ფორმირება ტომებისა და ეთნიკური ჯგუფებისა, რომლებიც ერთმანეთთან მეტ-ნაკლები სიმყარის სხვადასხვაგვარი, მათ შორის პოლიტიკური, ინტერესებით არიან შეკავშირებულნი, მეორე მხრივ კი, ვრცელი ოლქების (ზონების) ჩამოყალიბება მეურნეობის მსგავსი ტიპების საფუძველზე (კოზენკოვა 2018 : 593).

პირველი ტენდენცია მნიშვნელოვნად ვლინდება საზოგადოების შინაგანი სტრუქტურის ტრანსფორმაციაში, მეორე – მე-

ურნეობის დარგების სპეციალიზაციასა და მოსახლეობის ცალკეულ ჯგუფებს შორის ეკონომიკური კავშირების განმტკიცებაში. საბოლოო ჯამში, ამ კავშირების ზრდა ტომების დაახლოებასა და ერთიანი ეთნიკური ერთობის ჩამოყალიბებაში გამოიხატება. (გენინგი 1970 : 94).

ამდენად, არსებული მონაცემების მიხედვით, ადგილობრივი ძირძველი ეთნოსის ფორმირების პროცესი შესაძლოა დაიწყო ძვ. წ. III ათასწლეულში და დამთავრდა დაახლოებით ძვ. წ. I ათასწლეულის დასასრულს ნახების ჩამოყალიბებით.

ასეთი დასკვნის შესაძლებლობას იძლევა ჩეჩნეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ყველა არქეოლოგიური კულტურა, უპირატესად ფართოდ ცნობილი ყობანური კულტურის არქეოლოგიური ძეგლების აღმოსავლური ვარიანტი (ძვ. წ. XI-XIV სს.), რომლის გავრცელების ტერიტორია, ჰიდროგეოგრაფიული თვალსაზრისით, მოიცავს არღუნ-სუნჯის მონაკვეთს, თანამედროვე ჩეჩნეთის მაღალმთიანეთის, მთისწინეთისა და ბარის ზონების ჩათვლით. ძალზე სრულყოფილ ინფორმაციას იძლევა ჩეჩნეთში გამოვლენილი იმავე პერიოდის სერჟენ-იურთის კომპლექსი – დასახლება და სამაროვანი. მთლიანობაში არქეოლოგიური გათხრებით მიღებულ მონაცემებს ისტორიული მოწმობის ძალა გააჩნია და წარმოადგენს სრულფასოვან წყაროს აბორიგენი მოსახლეობის ცხოვრების ყველა სფეროს რეტროსპექტული სურათის შესაქმნელად.

თავის დროზე, ინგუშურ კულტურაში ყობანური კულტურის კომპონენტების ტრადიციაზე წერდა კავკასიის სიძველეთა ჩინებული მცოდნე ე. კრუპნოვი, რომელიც, მაგალითად, მიუთითებდა, რომ ყობანური კულტურის ქვის ყუთის ფორმის ტიპური სამარხი ინგუშეთში XVIII საუკუნემდე არსებობდა.

ზემოაღნიშნული არავითარ შემთხვევაში არ ნიშნავს თანამედროვე ჩეჩნებისა და ინგუშების კულტურის პირდაპირ, უფრო ზუსტად, სწორხაზოვან კავშირს 5000 წლის წინანდელ კავკასიურ კულტურასთან, მაგრამ სახეზეა შეხების წერტილები, რაზედაც ისტორიული წერილობითი წყაროების ანალიზიც მოწმობს. გადავხედოთ ამ წყაროებს.

ნახები ძველი ავტორების ინტერესთა სფეროში ანტიკური პერიოდიდან მოხვდნენ. ყველაზე დამაჯერებელი ცნობები ჩრდი-

ლოეთ კავკასიაში მცხოვრები ნახური ტომების შესახებ სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ გვხვდება. მაგალითად, ჩრდილოკავკასიელი ტომების ჩამონათვალში წარმოდგენილი არიან: ტროგლოდიტები (მღვიმელები), ხამეკიტები, ისადიკები, ნაბიანები, პანკსაკები, აორსები [სტრაბონი 1964, XI, V, 7-8], რომლებიც, ე. კრუპნოვის აზრით, ლოკალიზებულნი არიან ვაინახების ქვეყნის მთისწინეთში [კრუპნოვი 1960 : 71-72; 75; 1961 : 42]. კრუპნოვის ამ თვალსაზრისის მხარდამჭერები უფრო შორს წავიდნენ და აღნიშნეს, რომ ტროგლოდიტებს შორის შესაძლოა ნახებიც იგულისხმებიან [ვინოგრადოვი, ჩოკაევი 1966 : 51]. მათივე აზრით, „ხამეკიტები“ ერთ-ერთი ძველი ნახური ტომია, რომლის ძირითადი დასახლების სახელწოდებაა ხამხი; აგრეთვე, ისადიკები [იქვე, 53-54; 64].

ინგუშური ისტორიოგრაფია ყობანურ კულტურასთან აკავშირებს სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ ნახსენებ ეთნონიმ „გარგარებს“ [სტრაბონი 1964, XI : 1-2], რომელიც ე. კრუპნოვის მიერ გაიგივებულია თანამედროვე ინგუშების აღმნიშვნელ „ღალღაი“ (ქართული დღიღვი) ეთნონიმთან [კრუპნოვი 1960 : 70-75; 1961 : 41-42]. მისი აზრით, ტერმინი „გარგარი“ აიხსნება ინგუშური „გარგარ“ და ჩეჩნური „გერგარ“ („ახლობელი, მეზობელი, ნათესავი“) სიტყვებით. მართალია, ჰიპოთეზა „გარგარისა“ და „ღალღაის“ იგივეობის თაობაზე საეჭვოდ არის მიჩნეული, მაგრამ ე. კრუპნოვის ეტიმოლოგია მხარდაჭერილია და მიემართება არა რომელიმე ერთ ტომს, ე. ი. ინგუშებს, არამედ, ზოგადად, ნახებს [დემურიევი 1963 : 38-70; ვინოგრადოვი, ჩოკაევი 2006 : 67; 70]. გარდა ამისა, არის სხვა ეტიმოლოგიაც, რომლის მიხედვითაც „ღალღაი“ ნაწარმოებია სიტყვიდან „ღალა“ („ქალაქი, ციხე-სიმაგრე, კოშკი“) და ნიშნავს „კოშკების მკვიდრთ“. უნდა ითქვას, რომ, მოგვიანებით გამოთქმული ანგარიშგასაწევი მოსაზრებით, გარგარები არიან არა ნახები, არამედ ძველალბანური ტომის ხალხი [გაჩიევი, კუზნეცოვი, ჩეჩენოვი 2006 : 147-148; გაჩიევი 2007 : 34-37].

VII-XI საუკუნეების სომხურ და ქართულ წყაროებში ნახსენებია რამდენიმე ეთნონიმი, რომლებსაც მეცნიერები აღრეული მუასაუკუნეების ვაინახებს უკავშირებენ. მაგალითად, ანანია შირაკაცის (VII ს.) „სომხურ გეოგრაფიაში“ (აღრე მოვსეს ხორენაცს მიეწ-

ერებოდა) ჩამოთვლილ 53 ხალხს შორის მოცემულია ეთნონიმები „ნახჩამატეანქ“ და „კუსტ“, (სომხური გეოგრაფია 1887 : 38), რომელთაგან ნახჩამატეანქი, მკვლევართა აზრით, ჩეჩნურ ტომზე მიუთითებს, ხოლო ქუსტები – ქისტებზე (ჩეჩნები 2012 : 50). ი. დეშერიევის თვალსაზრისით, სიტყვა ნახჩამატეანქ-ი სამი სეგმენტისგან შემდგარი კომპოზიტია – ნახჩა (შდრ. ჩეჩნების თვითსახელწოდება ნახჩო||ნოხჩო), მატ – საერთონახური მოტტ (მუოტტ), ბაცბური – მოტტ „ენა“, ეანქ – ძველსომხური ენის მრავლობითი რიცხვის სუფიქსი. „ამგვარად, – ასკვნის მეცნიერი, – ტერმინი „ნახჩამატეანქ“ მიემართება ჩეჩნებს და აღნიშნავს ჩეჩნურ ენაზე მოლაპარაკე ხალხს (დეშერიევი 1963 : 24-25). საეჭვოა, „სომხური გეოგრაფიის“ „ქუსტი“ ეთნონიმისა და „ქისტის“ იგივეობა, რადგან ამ ნახური მოდგმის ხალხს „ქისტი“ სახელწოდებით, ქართველების გარდა, არავინ იცნობდა, მათ შორის თვით ჩეჩნები და ინგუშებიც კი. შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოში გვიან დასახლებული ამ ვაინახური ჯგუფის გარესახელწოდების ავტორები ქართველები არიან. ამიტომ შეუძლებელია VII საუკუნის სომეხ ავტორის ქისტების არსებობის შესახებ ინფორმაცია ჰქონოდა.

„სომხურ გეოგრაფიაში“ ჩამოთვლილ ხალხთა შორის ნახსენებია ეთნონიმი „ცხავატები“, ზოგიერთი მეცნიერის მიერ გაიგივებული ეთნონიმ „ბაცბებთან“, რომელთა ქვეშ, თითქოს, წოვათაში (თუშეთი) მცხოვრები ვაინახური ტომი იგულისხმება [დეშერიევი 1963 : 43; ვინოგრადოვი, ჩოკაევი 1966 : 76-78]. რეალურად ცხავატი საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რეგიონია, მდებარეობს შიდა ქართლში, ახლანდელი ღუშეთის რაიონის დაბა ფასანაურის ჩრდილოეთით, სადაც ცხავატელები თეთრი არაგვის ხეობაში ცხოვრობდნენ. მთიულეთში სიტყვა „ცხავატი“ მთაგორიან, ბარიდან მთისკენ გარდამავალი რელიეფის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელია. შუა საუკუნეებში ცხავატისა და ხადის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების გაერთიანების შედეგად მთიულთა ეთნოგრაფიული ჯგუფი ჩამოყალიბდა [ენციკლოპედია 1987 : 247; თოფჩიშვილი 2010 : 59].

სომხურ წყაროში გვხვდება კიდევ ერთი ვაინახური ეთნონიმი – „დურცქ“ [ერემიანი 1939 : 49], რომელიც, შესაძლოა, XI საუკუნის ქართული ქრონიკების „დურძუკი“ იყოს. ქართველები XX სა-

უკუნის პირველ ნახევრამდე ვაინახებს იცნობდნენ, როგორც ღურძუკებს / ძურძუკებს, ღლიღვებსა (მდრ.: ინგუშთა თვითსახელწოდება „დალდაი“) და ქისტებს.

ასეთია წერილობითი წყაროების მწირი ცნობები ნახების/ვაინახების შესახებ.

ნახების/ვაინახების წარმოშობის თაობაზე ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში დამკვიდრდა და დღესაც არსებობს ორი ურთიერთგამომრიცხავი თვალსაზრისი. ერთის თანახმად, ისინი იმ ტომების შთამომავლები არიან, რომლებიც უძველეს წარსულში წინა აზიიდან კავკასიაში გადმოსახლდნენ (პ. უსლარი, კ. თუმანოვი, ნ. მარი, ი. ჯავახიშვილი და სხვ.). თანამედროვეობაშიც არცთუ მცირენი არიან მკვლევრები, რომლებიც ენობრივი პარალელების, აგრეთვე, ეთნონიმებისა და ტოპონიმების მსგავსების საფუძველზე ნახების წინააზიურ წარმომავლობას ემხრობიან. უფრო შორს მიდის ჩეჩენი ისტორიკოსი ს. ჯამირზაევი, რომელიც ამტკიცებს, რომ „თანამედროვე ნახებისა და კავკასიის სხვა ავტოქთონი ხალხების (ქართველების, აფხაზ-ადიგების, ხუნძების ლაკების, ლეზგებისა და სხვ.) წინაპრები ნეოლითის დროიდან, შესაძლოა, გაცილებით ადრეული პერიოდიდან, იკავებდნენ რა კავკასიისა (ჩრდილოეთი და სამხრეთი კავკასია) და წინა აზიის ვრცელ ტერიტორიას ხურიტული ტომების (ან გენეტიკურად მათი მონათესავე ხალხის) სახით ერთიან ეთნოკულტურულ და ენობრივ მთლიანობას შეადგენდნენ“ [ჯამირზაევი 2009 : 21]. ამგვარად, მისი აზრით, „ნახური ეთნიკური ელემენტის წარმოშობა და შემდგომი ფორმირება დაკავშირებულია კავკასიისა და წინა აზიის (ხურიტების სახით) უძველეს ავტოქთონებთან“ (იქვე).

ასეთივე აზრისაა პროფესორი ყატი ჩოკაევი, რომელიც წერს, რომ „კავკასიის ძველ ტომებს, მათ შორის ვაინახებს, პირდაპირი ნათესაობა აქვთ ძველი წინა აზიის ეთნოსებთან“ [ჩოკაევი 1977 : 5].

შედარებით მრავალრიცხოვანნი არიან მეორე თვალსაზრისის მომხრე მეცნიერები, რომლებიც ამტკიცებენ, რომ ნახები ჩრდილოეთ კავკასიის ძირძველი, აბორიგენი მოსახლეობაა, ჰქონდათ რა მჭიდრო სავაჭრო და კულტურული კავშირები სამხრეთ კავკასიასთან და წინა აზიასთან. უფრო მეტიც, ამ რეგიონ-

ებიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში დროდადრო სახლდებოდნენ სხვადასხვა ტომები, რომლებიც ადგილობრივ მოსახლეობას შეერწყნენ და გარკვეული როლი ითამაშეს ნახების ეთნოკულტურულ განვითარებაში [გაჯიევი, მაჰომედოვი 1991 : 21].

მიუხედავად ნახურ და ჰური-ურარტულ ენებს შორის გამოვლენილი პარალელებისა, დღეის მდგომარეობით შეუძლებელია ვამტკიცოთ, რომ ნახური მოდგმის ხალხები ჰურიტებისა და ურარტუელების პირდაპირი შთამომავლები არიან, და ამით პირდაპირი კავშირი გავავლოთ ნახებსა და ურარტუს სამეფოს მოსახლეობას შორის.

„უკანასკნელ ხანებში, – წერს რ. მუნჩაევი, – ზოგიერთი მეცნიერი ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ჩრდილოეთ კავკასიის ადრებრინბჯაოს ხანის კულტურა (კულტურები) შექმნილია, ერთი მხრივ, – მახლობელი ადმოსავლეთიდან, ხოლო, მეორე მხრივ, დასავლეთ ევროპიდან მოსული ხალხების მიერ. სხვაგვარად, რომ ვთქვათ, საუბარია აღნიშნული ეპოქის ჩრდილოეთ კავკასიაში სემიტებისა და ინდოევროპელების, აგრეთვე, (ერთი ვერსიით) თურქების, ანუ სამი მსხვილი ენობრივი ოპჯახის წარმომადგენელთა მკვიდრობაზე, გამოირიცხებიან რა საკუთრივ კავკასიელები. რა თქმა უნდა, ასეთი რამ შეუძლებელია ყოფილიყო. დაისმის კითხვა: ასეთ შემთხვევაში სად ცხოვრობდა ჩრდილოეთ კავკასიის ძირძველი მოსახლეობა და საერთოდ საიდან და როდის გამოჩნდნენ ისინი კავკასიაში? ჩემთვის ნათელია, რომ ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხების ეთნოკულტურული განვითარების პროცესი დაიწყო და მიმდინარეობდა მათ უძველეს ტერიტორიაზე, ამასთან, ბრინჯაოს ეპოქამდე დიდი ხნით ადრე“ [მუნჩაევი 1991 : 6].

საკითხთან დაკავშირებით არანაკლებ კატეგორიულია ცნობილი არქეოლოგ-კავკასიოლოგი ვ. მარკოვინი: „ვაინახებს, კულტურითა და ენობრივი წყობით დაღესტნის ხალხების ახლობებს, უფლება აქვთ აბორიგენ კავკასიელებად იწოდებოდნენ. ისინი არ საჭიროებენ თავიანთი წინაპრები ეგვიპტესა, ინდოეთსა თუ სხვა შორეულ და მახლობელ ქვეყნებში ეძიონ“ (მარკოვინი 1991 : 9).

დღეისათვის, ნახების ადრეული ეთნოგენეზისა და ბრინჯაოს ხანიდან მათი ტერიტორიული განსახლების თვალსაზრისით,

ჩეჩნურ ისტორიოგრაფიაში შემდეგი ჰიპოთეზა დომინირებს: ჩეჩნები ცნობილნი ძველსომხური (VII ს.) და ძველქართული (XI ს.) წერილობითი წყაროებიდან ნახჩემატეანების, ნახების, ღურძუკების/ძურძუკების სახელწოდებებით, წარმოადგენენ თანამედროვე ჩეჩნეთისა და ინგუშეთის ძირძველ მოსახლეობას, რომელიც ძვ. წ. III-I ათასწლეულებში იკავებდა დომინირებულ მდგომარეობას ცენტრალურ კავკასიაში, ჰქონდა რა „ძალზე ძლიერი გავლენა სამხრეთ კავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთზე“.

ზემოაღნიშნული თვალსაზრისი ცენტრალურ კავკასიაში (თანამედროვე ჩეჩნეთისა და ინგუშეთის ტერიტორია) ნახების ადრეული ეთნოგენეზის თაობაზე, დაფუძნებული არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების ანალიზზე, ვფიქრობ, სავსებით გასაზიარებელია, მაგრამ ძვ. წ. III-I ათასწლეულებში პროტონახების „ძალზე ძლიერი გავლენა სამხრეთ კავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთზე“, ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს, ისევე, როგორც გ. გუმბას მტკიცება, თითქოს, ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებში ყალიბდება ნახების ერთიანი სახელმწიფოებრივი ორგანიზმი, რომელიც ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილის ვრცელ ტერიტორიას მოიცავს და რომელიც ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში ჩრდილო-აღმოსავლეთ ევროპის ერთ-ერთ უმსხვილეს სახელმწიფოდ გვევლინება (გუმბა 2018 : 269 ...; მისივე: 2018ა : 25).

მომდევნო თავში სკრუპულოზურად განიხილება ის ეთნიკური მარკერები, რომლებიც ამ ორი ხალხის ეთნონიმებს შეადგენენ და ჩეჩნურ და ინგუშურ ისტორიოგრაფიაში სხვადასხვა მნიშვნელობით არიან წარმოდგენილი.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. აბდულვაჰაბოვა და სხვ. 2019 : L. B. Abdulvahabova, H. B. Navrazova, M. R. Ovhadov, A. D. Vagapov, 2019. On The Afinitiy Of Nostratic And Nakh Languages. – Languages <https://www.europeanproceedings.com>
2. აგლაროვი 2002 : Агларов М. А. Народы Дагестана. 2002.
3. აბაევი 1945 : Абаев В. И. Нартовский эпос // Известия Северо-Осетинского научно исследовательского института. Т. X. Вып. I. Дзауджикау.
4. აბაევი 1958 : Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. Ленинград.
5. აბაშვი 1989 : Абазины. Историко-этнографический очерк. Черкесск.
6. აგათია სქოლასტიკოსი 1936 : აგათია სქოლასტიკოსი // გეორგიკა. ტ. 3. ტფილისი/
7. ადილები 1974 : Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. Нальчик.
8. ალექსეევა 1971 : Алексеева Е. П. Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. Москва.
9. ალექსეევი 1974 : Алексеев В. П. Происхождение народов Кавказа. Краниологическое исследование. Москва.
10. ალექსეევი 1996 : Алексеев В. П. Несколько соображений о происхождении ваинахских народов по антропологическим данным // Проблны происхождения нахских народов. Материалы научной конференции, состоявшейся в Шатое (Чеченская республика) в 1991 г. Махачкала.
11. ალიროვი 1994 : Алироев И. Ю. История и культура чеченцев и ингушей. Грозный.
12. ანდრეევა 1977 : Андреева М. В. К вопросу о южных связях Майкопской культуры // Советская археология. № 1.
13. ანჩაბაძე 1975 : Анчабадзе З. В. Очерки этнической истории абхазского народа. Сухуми.
14. ანჩაბაძე 2006 : Анчабадзе Ю. Д. Абхазы // Адыгская (Черксская) энциклопедия. Москва.
15. არგუნი 1987 : Аргун Ю. Г., Павленко А. П., Спицына Н. Х. Семейно-родовая система и брачные ареалы // Абхазское долгожительство. Москва.
16. არიანე 1836 : Флавий Ариан. Перипл Понта Евксинского. Пер. А. Фабр. Одесса.

17. არტამონოვი 1962 : Артамонов М. И. История хазар. Ленинград.
18. აფხაზავა 1998 : ნ. აფხაზავა. აფშილთა ეთნიკური ვინაობისათვის (რა ენაზე მეტყველებდნენ აფშილები) / აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები. თბილისი.
19. აფხაზები 2007 : Абхазы. Серия «Народы и культуры». Москва.
20. ახმადოვი 2002 : Ахмадов Ш. Б. К вопросу о социальной стратификации чеченского общества в XVIII в. / Вестник АН Чеченской республики. № 1. Грозный.
21. აჯინჯალი 1969 : Аджинджал И. А. Из этнографии Абхазии. Сухуми.
22. ბაკაევი 1968 ; Багаев М. Х. Население плоскостей Чечено-Ингушетии // Археолого-этнографический сборник. Т. 2. Грозный.
23. ბაკიევი 1997 : Бакиев А. Ш. Адыгская цивилизация. Автореферат дис. канд. ист. наук. Нальчик.
24. ბერუჯი 1996 ; Берзедж Н. Изгнание черкесов. Майкоп.
25. ბერნშტამი 1946 : Бернштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII веков: Восточно-Тюркский каганат и кыргызы. Москва; Ленинград.
26. ბერჟე 1857 : Берже А. П. Краткий обзор горских племен // Кавказский календарь. 1558. Тифлис.
27. ბერჟე 1882 : Берже А. П. Выселение горцев с Кавказа // Русская старина. Т. 33. СПб. ბეტროზოვი 1990 : Бетрозов Р. Ж. Адыги (История этноса). Нальчик.
28. ბეტროზოვი 1991 : Бетрозов Р. Ж. Происхождение и этнокультурные связи адыгов. Нальчик.
29. ბეტროზოვი 1996 : Бетрозов Р. Ж. Этническая история адыгов. С древнейших времен до XVI века. Нальчик.
30. ბიგვაჟა 1983 : Бигвава В. Л. Современная сельская семья у абхазов. Тбилиси.
31. ბლარამბერგი 1994 : Бларамберг И. Историческое, топографическое, статистическое, этнографическое и военное описание Кавказа. Москва.
32. ბლიევი 1994 : Блиев М. М., Дегоев В.В. Кавказская война. Москва.
33. ბუბენოვი 2014 : Бубенок О. Б. Касоги на юго-западной границе хазарского каганата // Хазарский альманах. Т. 12. Харьков.
34. ბუბენოვი 2019 : Бубенок О. Б. Адыги в Северном Причерноморье. Киев.
35. ბუთბა 2001 : Бутба В. Ф. Племена Западного Кавказа по «ашхарацуйцу». Сухум.

36. ბუტკოვი 1869 : Бутков П. А. Материалы новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг. СПб.
37. ბტაქმუმი 1983 : Бгажноков Б. Х. Очерки этнографии общения адыгов. Нальчик.
38. ბტაქმუმი 2012 : Бгажноков Б. Х. Кавказские дольмены: Планетарные свойства и местные традиции / Археология и этнология Северного Кавказа. I выпуск. Нальчик.
39. ბტაქმუმი 2018 : Бгажноков Б. Х. К вопросу о происхождении и ранней истории майкопско анатолийских племен // Археология и этнология Северного Кавказа. Выпуск № 8. Нальчик.
40. გადლო 1979 : Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Ленинград.
41. გავრიტუხინი, ჰიანკოვი 2003 : Гавритухин И. О., Пьянков А. В. Северо-Восточное Причерноморье. Древности и памятники VIII-IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV-XIII вв. Москва.
42. გაჯივი 1991 : Гаджиев М. Г. Раннеземледельческая культура Северо-Восточного Кавказа. Москва.
43. გაჯივი, მაჰმედოვი 1991 : Гаджиев М. Г., Магомедов А. Г. Об относительной хронологии этноязыковых процессов у восточнокавказских народов по данным грамматических классов // Проблемы происхождения нахских народов. Шатой.
44. გაჯივი, მაჰმედოვი 1996 : Гаджиев М. Г., Магомедов А. Г. Об относительной хронологии этноязыковых процессов у восточнокавказских народов по данным грамматических классов // Проблемы происхождения нахских народов. Махачкала.
45. გაჯივი 2006 : Гаджиев М. С., Кузнецов В. А., Чеченов И. М. История в зеркале паранауки: критика современной этноцентрической историографии Северного Кавказа. Москва.
46. გაჯივი 2007 : Гаджиев М. С. Албанское письмо: история и современность // Дагестан и Северный Кавказ в свете этнокультурного взаимодействия в Евразии. Махачкала.
47. გენიბგი 1970 : Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности. Свердловск.
48. გენკი 1928 : Генко А. Н. О языкеубыхов // Известия АН СССР. Отдел гуманитарных наук.
49. გრუმ-გრჯიმაილო 1926 : Грумм-Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II. Ленинград.

50. გუდაკოვი 2007 : Гудаков В. В. Северо-Западный Кавказ в системе межэтнических отношений с древнейших времён до 60-х годов XIX века. СПб.
51. გუმბა 2017 : Гумба Г. Д. Нахи: вопросы этнокультурной истории (I тысячелетие до н. э.). Москва.
52. გუმბა 2018 : Гумба Г. Д. Нахи: вопросы этнокультурной истории. Москва. 3-е изд.
53. გუმბა 2018ა : Гумба Г. Д. Проблемы этногенеза и этнокультурной истории нахских народов // Этногенез и этническая история народов Кавказа. Материалы I международного нахского научного конгресса. 11-12 сентября 2018 г. Грозный.
54. გუმილიოვი 1959 : Гумилёв Л. Н. Динлинская проблема. Пересмотр гипотезы Г. Е. Грумм-Гржимайло в свете новых исторических и археологических материалов // Известия Всесоюзного Географического общества СССР. № 1.
55. გურიევი 1971 : Гуриев Т. А. К проблеме генезиса осетинского нарттовского эпоса. Орджоникидзе.
56. დაღვათი 2004 ; Далгат Б. К. Первобытная религия чеченцев и ингушей. Москва.
57. დებეცი 1947 : Дебец Г. Ф. О древней границе европеоидов и американоидов в южной Сибири / Советская этнография. № 1.
58. დებეცი 1948 : Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР. Москва-Ленинград.
59. დებუ 1829 : Дебу И. О Кавказской линии и присоединенном к ней Черноморском войске. СПб.
60. დეშერიევი 1963 : Дешериев Ю. Д. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских кавказских народов. Грозный.
61. დიაკონოვი 1988 : Дбяконов И. М. История Древнего Востока. Ч. 2. Москва.
62. დუბროვინი 1871 : Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.I. Книга II. СПб.
63. დუბროვინი 1927 : Дубровин Н. Черкесы (Адыги). Краснодар.
64. დუკმასოვა 1887 : Дукмасова И. О заселении черноморского побережья Кавказа казачьим войском. Москва.
65. დიუმეზილი 1959 : Dumezil G. Etudes Oubyks // BAH. Paris.

66. ევლია ჩელები 1983 : Эвлия Челеби. Книга путешествия. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Вып. 3. Москва.
67. ენციკლოპედია 1987 : ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. თბილისი.
68. ერემიანი 1939 : Еремян С. Т. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов // Вестник древней истории. № 1.
69. ვერეშაგინი 1871 : Верещагин А. В. Путевые заметки по Черноморскому округу. Москва.
70. ვინოგრადოვი 1963 : Виноградов В. Б., Лосев И. К., Саламов А. А. Чечено-Ингушетия в советской исторической науке. Грозный.
71. ვინოგრადოვი, ჩოკაევი 1966 : Виноградов В. Б., Чокаев К. З. Древние свидетельства о названиях и размещении нахских племен // ИЧИНИИИЯЛ. Т. 7, вып. 1.
72. ვოლკოვა 1973 ; Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. Москва.
73. ზვანბა 1982 ; Званба С. Т. Абхазские этнографические этюды. Сухуми.
74. თეოფანე ჟამთააღმწერელი 1941 : თეოფანე ჟამთააღმწერელი // გეოგრაფიკა. ტ. 4, ნაკვ. 1. თბილისი.
75. თოფჩიშვილი 2010 : თოფჩიშვილი რ. ქართველთა ეთნონიმები და ეთნოგრაფიულ ერთეულთა აღმნიშვნელი ტერმინები // საქართველოს ეთნოგრაფია / ეთნოლოგია. თბილისი.
76. თოფჩიშვილი 2015 : რ. თოფჩიშვილი. აფხაზურ-ადიღეური ეთნიკური ერთობების ეთნოგენეზის შესახებ. თბილისი.
77. თხაგუშევი 1956 : Тхагушев Н. А. Адыгейские сады. Майкоп.
78. იარალიევი, ოსმანოვი 2003 : Яралиев Я. А., Османов Н. О. История лезгин. Е. 1. Пеласги. Москва.
79. ინალ-იფა 1965 : Инал-Ипа Ш. Д. Абхазы. Историко-этнографические черки. Сухуми.
80. ინალ-იფა 1971 : Инал-ипа Ш. Д. Страницы исторической этнографии абхазов. Сухуми.
81. ინალ-იფა 1995 : Инал-ипа Ш. Д. Садзы. Историкп-этнографические очерки. Москва.
82. ინაძე 1992 : მ. ინაძე. ძველი აფხაზეთის ეთნო-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები // მაცნე. № 2.
83. ინგოროყვა 1954 : პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე. თბილისი.
84. ინგუშები 2013 : Ингуши. Серия «Народы и культуры». Москва.

85. იოანე დე გალონიფონტიბუსი 1967 : История Кабардино- Балкарской АССР с древнейших времен до наших дней. Т. 1. Москва.
86. ისტორია 2005 : История Кабардино-Балкарии в трудах Г. А. Кокиева. Нальчик.
87. კაგაზექევი 2019 : Кагазежев Ж. В. Древние культуры Северного Кавказа: проблемы происхождения и этногенетических взаимосвязей // Известия Кабардино-Балкарского научного центра № 6 (92). Нальчик.
88. კავკასიის ხალხები 1960 : Народы Кавказа. Т. I. Москва.
89. კარმოვი 2020 : Кармов Р. К. Первые упоминания этнонима «абаза» в историографии // Археология и этнология Северного Кавказа. Вып. 10. Нальчик.
90. კასიანი 2015 : Касьян А. С. Клинописные языки Анатолии (хатский, хурито-урартские, анатолийские): проблемы этимологии и грамматики. Дисс. ... докт. филол. наук. Москва.
91. კისელთოვი 1951 : Киселев С. В. Древняя история южной Сибири. Москва.
92. კილურაძე 1998 : კილურაძე თ. ენოლოგიიდან აღრებრიხაოზე გარდამავალი პერიოდი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. თბილისი.
93. კლეინი 2007 : Л. С. Клейн. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. Санкт Петербург.
94. კოზენკოვა 2018 : Козенкова В. И. К вопросу об истоках нахской истории и культуры // Этногенез и этническая история народов Кавказа. Материалы I международного нахского научного конгресса. 11-12 сентября 2018 г. Грозный.
95. კოკოვცოვი 1932 : Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград.
96. კორენევსკი 2009 : Кореневский С. Н. Поселение энеолитической эпохи Предкавказья Ясеновая Поляна – археологическое наследие П. А. Дитлера // Археология Адыгеи. К 90-летию со дня рождения П. А. Дитлера. Майкоп.
97. კორენევსკი 1913 : Коченевский Д. И. Сочи. Исторический очерк. СПб.
98. კრუპნოვი 1960 : Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. Москва.
99. კრუპნოვი 1961 : Крупнов Е. И. О чем говорят памятники материальной культуры Чечено Ингушской АССР. Москва.
100. კუაჯე 1993 : Куадже Р. З. Анты – это адыги // Шапсугия. № 4 (8).

101. კუმახოვი 1982 : Кумахов М. А., Кумахова З. Ю. Язык адыгского фольклора. Нартский эпос. Москва.
102. კუმიკოვი 1994 : Кумыков Х. Т. Выселение адыгов в Турцию. Последствие Кавказской войны. Нальчик.Тхагушев Н. А.
103. ლავროვი 1946 : Лавров Л. И. «Обезы» русских летиписей //Советская этнография. № 4.
104. ლავროვი 1954 : Лавров Л. И. О происхождении народов Север-Западного Кавказа // Сборник статей по истории Кабарды. Вып. 3. Нальчик.
105. ლავროვი 1955 : Лавров Л. И. Абазини //Кавказский этнографический сборник.Вып. I.
106. ლავროვი 1968 : Лавров Л. И. Этнографический очерк убыхов // Ученые записки АНИИ. Т. 8. Майкоп.
107. ლავროვი 1978 : Лавров Л. И. Историко-этнографические очерки Кавказа. Ленинград.
108. ლავროვი 1979 : Лавров Л. И. О происхождении абазин // Археология и этнография Карачаево Черкесии. Черкесск.
109. ლავროვი 2009 : Избранные труды по культуре абазин, адыгов, карачаевцев, балкарцев. Нальчик.
110. ლაპინსკი 1995 : Лапинский Т. Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских. Нальчик.
111. ლათინსკი 1893 : Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т. 1. СПб.
112. ლექსიკონი 1997 : Энциклопедический словарь по истории Кубани (с древнейших времен до октября 1917 г.). Краснодар.
113. ლოპატინსკი 1991 : Лопатинский Л. Г. Истоки Майкопской культуры. Связь ее с природой и народами Кавказа / Майкопский феномен в древнейшей истории Кавказа и Восточной Европы. Международный симпозиум. Новороссийск, 18-24 марта 1991, тез. докладов. Ленинград.
114. ლოპატინსკი 1891 : Лопатинский Л. Г. Заметка о народе адыге вообще и кабардинцах в частности // СМОМПК. Вып. 12. Тифлис.
115. მაღია, აკაბა 1982 : Малия Е. М., Акаба Л. Х. Одежда и жилище абхазов. Тбилиси.
116. მარზეი 2000 – Марзей А. Черкесское наездничество (Зеклуэ). Из истории военного быта черкесов в XVIII – первой половине XIX века. Нальчик.

117. მარი 1933-1937 : Марр Н. Я. Избранные работы. Т. 5. Москва-Ленинград.
118. მარკოზიბი 1975 : Марковин В. И. Дольменная культура и вопросы раннего этногенеза адыгов.
119. მარკოზიბი 1991 : Марковин В. И. Об археологическом аспекте в изучении этногенеза вайнахов // Проблемы происхождения нахских народов. Шатой.
120. მენგესი 1979 : Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Ленинград. V
121. საუკუნის ანონიმი 1965 : ანონიმი V საუკუნისა // გეოგრაფიკა. ტ. 2. თბილისი.
122. მიწორსკი 1963 : Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI вв. Москва.
123. მიწოზი 2017 : Мирзоев А. С. «Уорк хабзе» и «Бусидо» – Культурные параллели и отличия кодекса чести воинских сословий Черкесии и Японии // Вестник Кабардино-Балкарского института гуманитарных исследований. № 2 (33).
124. მუნჩაევი 1975 : Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. Москва.
125. მუნჩაევი 1991 : Мунчаев Р. М. Раннебронзовый век Северного Кавказа и проблема этногенеза вайнахов // Проблемы происхождения нахских народов. Шатой.
126. მუნჩაევი 1994 : Мунчаев Р. М. Майкопская культура. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Москва.
127. მუსხელიშვილი 1977 : დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. თბილისი. ნუსკი 1868 – Невский П. Кубанский край в 1864 г. // Кавказ. № 101.
128. ნეხაევი: 1983 : Нехаев А. А. Новое поселение майкопской культуры // Вопросы археологии Адыгеи. Майкоп.
129. ნოვიცკი 1829 : Новицкий Г. В. Географическо-статистическое обозрение земли, населенной народом адехе / Тифлисские ведомости. № 23.
130. ნოვოსელცევი 1990 : Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва.
131. ოკლადნიკოვი 1955 : Окладников А. П. История Якутской АССР. Т. 1. Москва- Ленинград.
132. ოლშევსკი 1841-1856 : Ольшевский М. Я. Кавказ с 1841 по 1856 г. // Русская старина. Т.79.

133. ორეხოვი 1869 : Орехов И. И. По южному склону Западного Кавказа // Военный сборник. № 9-12.
134. ოსმანი 1998 : Осман Айдин. Убыхи // Черкесский мир. № 2.
135. პაიჭაძე 1989 : Паичадзе Г. Г. Название Грузии в русских письменных и исторических источниках. Тбилиси.
136. პაიჭაძე 1993 : გ. პაიჭაძე. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი ტერმინები რუსულ წყა როებში / საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმი ნოლოგია. თბილისი.
137. პანეში 1989 : Панеш Э. Х. Холодное оружие адыгов (к вопросу об эволюции) // Сборник музея антропологии и этнографии. Ленинград.
138. პანეში 1996 : Панеш Э. Х. „Этническая психология и межнациональные отношения. Взаимодействие и особенности (На примере Западного Кавказа). СПб.
139. პლანო კარპინი 1957 : Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва.
140. პლინიუსი 1949 : Гай Плиний Секунд. Естественная история // Вестник древней истории. 1949. № 2.
141. პროკოფი კესარიელი 1950 : Прокопий Кесарийский. Война с готами. Москва.
142. პროკოფი კესარიელი 1965 : პროკოფი კესარიელი // გეორგია, 2. თბილისი. ტ. მ. 1880 : Т. М. Горцы абазинского племени. Москва.
143. რადლოვი 1899 : Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. II. Ч. I. Санкт-Петербург.
144. რისინი 2012 : Рысин М. Б. Проблемы хронологии и периодизации древних культур Кавказа // Археологические вести. Вып. 18. СПб.
145. რისინი 2012 : Рысин М. Б. Проблемы хронологии и периодизации майкопских памятников Северного Кавказа / Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. Кн. 2. СПб.
146. სარაკაევი 1912 : Саракаев И. Мюридизм // Терек. , № 4297. 22 апреля.
147. საფონოვი 1857 : Сафонов С. Поездка к восточным берегам Черного моря на корвете «Ифигения» 1856 г. Одесса.
148. სიგაური 2005 : Сигаури И. П. Очерки истории и государственного устройства чеченцев с древнейших времен. Т. 5. Москва.

149. სომხური გეოგრაფია 1887 : Армянская география, приписываемая Моисею Хоренскому. СПб.
150. სტრაბონი 1964 : Страбон. География. Москва. 1964.
151. სპენსერი 1994 : Спенсер Э. Путешествие в Черкесию. Майкоп. 1994.
152. სტალი 1900 : Сталь К. Ф. Этнографический очерк черкесского народа // Кавказский сборник. Т. 21. Тифлис.
153. ტორნაუ 1999 : Торнау Ф. Ф. Воспоминания и документы. Нальчик.
154. ტრიფონოვი 2000 : Трифонов В. А. Курганы майкопского типа в северо-западном Иране. Судьба ученого / К 100-летию со дня рождения Б. А. Латынина. СПб.
155. ტრიფონოვი 2001 : Трифонов В. А. Дарквети-мешоковская культура / Третья Кубанская археологическая конференция. Тезисы докладов. Краснодар-Анапа.
156. ტურჩანიнов 1971 : Турчанинов Г. Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. Ленинград.
157. უმხაევი 2018 : Умхаев Х. С. Об этногенезе чеченского народа в исследованиях ученых и материалах фольклора / Этногенез и этническая история народов Кавказа. Материалы I международного нахского научного конгресса. 11-12 сентября 2018 г. Грозный.
158. უსლარი 1887 : Услар П. К. О языке убыхов // Этнография Кавказа. Языкознание. Т. 1. Тифлис.
159. ფერანი 1842 : Ферран. Путешествие из Крыма в Черкесию через земли многих татар в 1709 г. / Русский вестник. № 4.
160. ფლავიუს არიანე 1961 : ფლავიუს არიანე. მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო. თარგმანი ნ. კუჭაძე-მამისა. თბილისი.
161. ფოგტი 1963 : Vogt G. Dictionaire de la langue Oubykh. Oslo.
162. ფონვილი 1927 : Фонвиль А. Последний год войны Черкесии за независимость. Краснодар.
163. ფორერი 1930 : forrer E. Stratification des langues et des peuples dans le Proche-Orient prehistorique / Journal Asiatique, CCXVII, 1930.
164. ფრეზერი 1984 : Фрэзер Дж. Д. Золотая ветвь. Москва.
165. ფურნეტი 2011 : Fournet Arnoud. The Kassite language in a comparative perspective with Hurrian and Urartean. The Macro-Comparative Journal 2(1).
166. შაბლოვსკი 1886 : Шабловский И. И. Медикаменты и способы лечения, употребляемые народными врачами Абхазии и Самурзакани... // Медицинский сборник. № 41. Тбилиси.

167. მნაიდგრი 2003 : Thomas Schneider. Kassitisch und Hurro-Urartäisch. Ein Diskussionsbeitrag zu möglichen lexikalischen Isoglossen, in: Altorientalische Forschungen 30(2003), 372-381.
168. მჩებდოკინი 1928 : Щепликин И. П. Искусство ингушей в памятниках материальной культуры / Известия ингушского НИИ краеведения Вып. I/ Dkflbrfdrfp/
169. ჩოკაევი 1977 : Чокаев К. З. Вайн мотт – вайн история. Грозный.
170. ჩურსინი 1957 : Чурсин Г. Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми.
171. ძიძარია 1975 : Дзидзария Г. А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Сухуми.
172. ძიციოიტი 1992 : Дзиццоити Ю. А. Нарты и их соседи. Владикавказ.
173. ცნობები 1898 : Известия Древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: собрал и издал с рус. пер. В. В. Латышев. Т. 1. Греческие писатели. Вып. 1. СПб.
174. ხატისოვი 1867 : Хатисов И. С., Ростипянц А. Д. Отчет Комиссии по исследованию земель на северо восточном берегу Черного моря // Записки Кавказского общества сельского хозяйства. Тиф лис.
175. ხაფიზოვა 2010 : Хафизова М. Г. Убыхи. Ушедшие во имя свободы. Нальчик.
176. ხუდუდ ალ-Алемი 1930 : Худуд ал-Алем: рукопись Туманского / с введением и указателем В. Бартольда. Ленинград.
177. ჯამირზაევი 2009 : Джамирзаев С. М. Древняя история чеченцев – нохчий. Грозный.
178. ჯურტუბაევი 2010 ; Джуртубаев М. Ч. Происхождение карачаево-балкарского и осетинского народов. Нальчик.
179. ჰროზნი 1953 ; Hrozny B. Ancient history of Wtstern Asia, India and Gret. New-York.

თავი III.
ინგუშური და ჩეჩენური ენდო-
და ეგზოეთნონიმიები

შესავალი

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ეთნოგენეზი მჭიდროდ არის დაკავშირებული ეთნოიდენტობასთან, ვინაიდან საკუთარი ერთობის აღქმა იწყება იდენტობის აღქმასთან ერთად, როდესაც დაისმევა კითხვა: ვინ ვარ მე? რის საფუძველზეც, შემდგომში ამ კითხვაზე პასუხის შედეგად იქმნება ეთნიკური ერთობა და ამ ერთობის იდენტობა. საკუთრივ ეთნოსის ფორმირებასთან ერთად იწყება იდენტობის ფორმირება და, პირიქით, ეთნოიდენტობის ფორმირებასთან ერთად იწყება ეთნოსის ფორმირება. შესაბამისად, ეთნოგენეზის კვლევისას გვერდს ვერ ავუვლით ეთნოიდენტობის საკითხს, ვინაიდან სწორედ იდენტობა ანუ თვითაღქმა განაპირობებს ერთიანობის ან ერთობის შექმნას. დღესდღეობით, კავკასიოლოგიურ ისტორიოგრაფიაში ინგუშებისა და ჩეჩენების წარმოშობის, ენდო და ეგზო ეთნონიმთა გაჩენის, განსახლების და სხვა საკითხებთან დაკავშირებით, მეცნიერთა აზრი სხვადასხვანაირია. შესაბამისად, მათი ეთნოიდენტობისა და ეთნოგენეზის შესწავლისას ჩნდება კითხვები.

1. ვინ არიან ისტორიულად ინგუშები და ჩეჩენები და როგორ შეიქმნა მათი ეთნოიდენტობათა ჩამოყალიბების საფუძველი?

2. გააჩნიათ თუ არა ისტორიული ერთობა? ან იყვნენ თუ არა ერთიანი ეთნოსი?

3. როგორი იყო წარსულში მათი სოციალურ-პოლიტიკური წყობა, არსებობდა თუ არა მათ შორის ეთნიკური დაყოფა?

პასუხის გასაცემად, პირველ რიგში, უნდა შევისწავლოთ მათი წარმოშობის ისტორია, ასევე უნდა განვსაზღვროთ მათი განსახლების ისტორიული ტერიტორია, ეთნონიმების გაჩენისა და წარმოშობის საკითხი, მათი სოციალურ-კულტურულ-პოლიტიკური ურთიერთობა მეზობელ ხალხებთან და მათი მიგრაციები კავკა-

სიაში. „ისტორიული წყაროების უკიდურესი სიღარიბის გამო ჩვენ ძალზე ცოტა ვიცით მათ შესახებ, მაგრამ ის თითო-ოროლა უმნიშვნელო ცნობა, რაც უპირატესად ქართულ და სომხურ წყაროებშია შემონახული და აგრეთვე არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული გზითაა მიღებული, საშუალებას გვაძლევს გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ მათ ყოფა-ცხოვრებაზე“ (ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევები.1969.57) ინგუშები და ჩეჩნები საკუთარი დამწერლობის არმქონე ხალხებია, მათი ისტორია ძირითადად ფოლკლორული გადმოცემების და ზეპირსიტყვიერების წყალობითაა შემონახული. შესაბამისად, ვაინახთა ისტორიის შესწავლა გვიხდება ძირითადად გარე წყაროებისა და გადმოცემების მეშვეობით. სანამ უშუალოდ საკითხის განხილვაზე გადავალთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ვინაიდან, ნაშრომში ვიყენებთ ტერმინ „ვაინახს“ და ჩვენთვის ცნობილია ამ ტერმინის ირგვლივ არსებული „სპეკულაციები“, თავს ვალდებულად მივიჩნევთ, განვმარტოთ ამ ტერმინის მნიშვნელობა და ორიოდ სიტყვა ვთქვათ მისი ისტორიის შესახებ. ტერმინი „ვაინახი“ უწინ საყოფაცხოვრებო ტერმინი გახლდათ. შეგვიძლია პარალელი გავავლოთ ქართულ სიტყვა „ჩვენებურთან“, შემდგომში ეს ტერმინი გამოიყენეს ენათმეცნიერებაში ინგუშური და ჩეჩნური ენების აღსანიშნავად. ამასთან გვაქვს მეორე ტერმინი „ნახი“, რომელიც ასევე ენათმეცნიერებაში გამოიყენება ერთმანეთთან მონათესავე: ინგუშური, ჩეჩნური და წოვათუშური ენების ერთიანობის აღსანიშნავად. ტერმინი „ვაინახი“ ისევე, როგორც ტერმინი „ნახი“ ხელოვნურია და მისი ეთნონიმად გამოყენება დაუშვებელია. ვინაიდან, „ვაინახი“ ან „ნახი“ ხალხის არსებობა ისტორიულად არ დასტურდება. ტერმინი „ვაინახი“ სამეცნიერო წრეებში აქტიურად მკვიდრდება XX საუკუნეში, ზაურბეკ მალსაგოვის მეშვეობით. რომელმაც აღნიშნული ტერმინი გამოიყენა ჩეჩნურ-ინგუშური ენის აღსანიშნავად. ტერმინი „ვაინახი“ ამგვარად განიმარტება: „ვაინახ-ურ-ში ვაი „ჩვენი“ კუთვნილებითი ნაცვალსახელია: ვაი-ნახ „ჩვენი ხალხი“, „ჩვენებურები“. მაშასადამე ვაინახ-ური ნიშნავს „ჩვენ ხალხს“, ჩვენებურებს“ ნახურ-ი ტერმინით აღინიშნება სამივე (ჩეჩნური, ინგუშური, წოვათუშური) ენა, ხოლო ვაინახურ-ით – ჩეჩნური და ინგუშური (წოვათუშურის გამოკლებით). ნ ა ხ სიტყვისგან ნაწარმოებია, აგრეთვე,

ტერმინი ნახოლოგია. „ყველა ეს ტერმინი ხელოვნურია, სამუშაო ტერმინებია და მათი გამოყენება მხოლოდ სამეცნიერო კვლევის თვალსაზრისით არის გამართლებული. ეს ტერმინები, მათი ხელოვნურობის მიუხედავად, კავკასიოლოგიაში ფართოდ გავრცელდა მე-20 საუკუნის 20-30-იანი წლებიდან“ (ფარეულიძე. 2011.6). აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ტერმინი, არ გამოიყენებოდა ეთნონიმის სახით, არც ერთი ჩვენამდე მოღწეული წყარო არ იცნობს ტერმინ „ვაინახს“, როგორც ეთნონიმს. არცერთი მეზობელი ხალხი არ იცნობს მათ ამ ტერმინით. ოსები მათ მაკალდონ//მახალდონ-ით (махъалдон) მოიხსენიებენ, ქართველები- ქისტებად, ღლიღვებად, ღურძუკებად. დაღესტნელი ალათაური მოდგმის ხალხები „მიცჯეებად“, ყაბარდოელები „მიშყიშ“-ად, „შეშენად“-ად, რუსებიც მათ დასახლებული პუნქტის სახელწოდებით წარმოქმნილი ეთნონიმით მოიხსენიებენ და მათთვისაც ვაინახი, როგორც ეთნონიმი, უცნობია. უფრო მეტად გავრცელებულია: „დალდა“, „ნოხჩო“ „ორტსხოი“ და სხვა. შესაბამისად, ძნელია ითქვას, არის თუ არა „ვაინახი“ მათი ისტორიული ერთობის თანამგზავრი ეთნონიმი.

ეთნოგენეზის კვლევისას, უპირველეს ყოვლისა, უნდა შევისწავლოთ ეთნოიდენტობის ჩამოყალიბებისა და შემდგომში რღვევის საფუძვლები, გავაანალიზოთ ეთნონიმები, როგორც ერთობის არსებობის უტყუარი ნიშანი. ამისათვის უნდა დავადგინოთ აღნიშნული ერთობის შექმნის მომენტი. შესაბამისად, უნდა განვსაზღვროთ თეორიული მიდგომა, რომელსაც გამოვიყენებთ კვლევისას. არჩევანი უნდა გავაკეთოთ სამ ძირითად მიმდინარეობას შორის ესენია:

1. პრიმორდიალიზმი: რომლის თანახმადაც ეთნოსი ობიექტური, თავდაპირველი და უცვლელი მოცემულობაა, დამყარებულია ბიოლოგიურ და კულტურულ ერთობაზე, რომელიც ძველ დროში ჩამოყალიბდა და უცვლელი რჩება დროთა განმავლობაში.

2. კონსტრუქტივიზმი: რომლის მიხედვით მიიჩნევა, რომ ეთნოსი არის „წარმოსახვითი საზოგადოება“ (ანდერსონი.1983) ეს მიდგომა ეთნოსს თვლის სოციალურ კონსტრუქტად, რომელიც შექმნილია ელიტების მიერ ახალ დროში.

3. ეთნოსიმბოლიზმი: ინარჩუნებს ბალანსს პრიმორდიალიზმსა და კონსტრუქტივიზმს შორის და აღნიშნავს, რომ ერები რეალურად არსებულ ფენომენებადაც გვევლინებიან და გარკვეულწილად, სოციალურ კონსტრუქტებადაც. შესაბამისად, „ერებს ეთნიკური ფესვები ჰქონდათ“ (ჩხარტიშვილი. 2020.4).

ჩვენი არჩევანი სწორედ ეთნოსიმბოლიზმზე შეჩერდება, ვინაიდან ვთვლით, რომ ზემოაღნიშნული თეორიული მიდგომა ყველაზე ზუსტად შეესაბამება კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხების შესწავლას. მაგალითისათვის, შეგვიძლია განვიხილოთ ლეონტი მროველისეული კავკასიის ხალხთა წარმოშობის თეორია, მიუხედავად იმისა, რომ მისი მოსაზრება ნათესაობის შესახებ ჰპოვებს გარკვეულ მტკიცებულებებს თანამედროვე ენობრივი და გენეტიკური კვლევების მეშვეობით, ავტორი ცდილობს, ამ პარადიგმას მოარგოს სომხებიც. ვინაიდან ერთიანი საქართველო სომხეთსაც მოიცავდა და პოლიტიკურად ამ ერთობის განსამტკიცებლად საჭირო იყო გარკვეული სახის ერთიანობის იდეის შექმნა. რაც თავისთავად მიუთითებს იმაზე, რომ ელიტები ძალიან დიდ როლს თამაშობდნენ კაცობრიობის ისტორიაში და ფაქტიურად მის შემქმნელებადაც გვევლინებოდნენ. მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ არ არსებობდა ობიექტურად არსებული ისტორია, რომელსაც ეთნოსი ქმნიდა.

ცნობილია, რომ ვაინახები წარმოადგენენ ორ ერთმანეთის მონათესავე ერთობას ინგუშებისა და ჩეჩნების სახით. მათი შემადგენელი კი გახლავთ შაჰარ-თუხუმი, თეიპი და გვარი. ვაინახთა გვარები ერთიანდებიან თეიპებში, თეიპები კი, თავის მხრივ, ერთიანდებიან ინგუშების შემთხვევაში შაჰარებში, ხოლო ჩეჩნების შემთხვევაში თუხუმებში. ამგვარი წყობა ამ ეთნიკური ერთობების სოციალური განვითარების საბოლოო ფორმაა. „რაც შეეხება ვაინახების „თუხუმის“ საზოგადო ინსტიტუტს, ადგილობრივი მეცნიერის მ. ა. მამაკაევის მიხედვით, ჩეჩნური თუხუმი, განსხვავებით დაღესტნური „თუხუმისგან“, არის არა სისხლისმიერი, არამედ, ერთი ტომის რამოდენიმე თეიფის კავშირი. მეტიც, ჩეჩნური თუხუმი, მ. ა. მამაკაევის აზრით, არის თავისებური სამხედრო-ეკონომიკური, და არა სისხლისმიერი ნათესაობით თეიფების გაერთიანება. ადგილობრივი მკვლევარი ლ. ილიასოვი ასევე მიიჩნევს,

რომ ჩეჩნური თუხუმი არის თეიფების უფრო მსხვილ და რთულ სოციალურ ორგანიზაციებში გაერთიანების კანონზომიერი პროცესი“ (ახმადოვი.2002:316). აქვე აღსანიშნია, რომ თუ ჩეჩნური თუხუმი არა სისხლისმიერ ნათესაობაზეა დამყარებული, ინგუშურ მაჰართა წარმოშობის ისტორია ყოველთვის მიუთითებს მათ საერთო წინაპრიდან წარმოშობაზე. რაც, უდაოდ, უნდა მიუთითებდეს მათი გაერთიანების სიძველეზე. ვინაიდან საერთო წინაპრის მითის არსებობა, უტყუარი ნიშანია ერთობის ძველ დროში ჩამოყალიბებისა. „ეთნოლოგ ა. ტუტაევის მიერ XIX საუკუნეში ჩაწერილ გადმოცემაში აულ ეგიკალში, მცხოვრები ელბერდის შვილები: ეგი, ხამხი და თარგიმი გახდებიან ინგუშური მაჰარის „ჰეჰალიე“¹-ს (Троеградие) ფუძემდებლები.“ (მალსაგოვი. 2014. 170.) შესაბამისად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნულ მაჰარ-თუხუმთა დაშლითა და ხელახლა გაერთიანებებით იქმნებოდა ვაინახებში მცირე ეთნიები, ისეთი, როგორიცაა ღალღაი², ნოხჩი³, ორცხოი⁴ და ასე შემდეგ. ეთნონიმების – ინგუშისა და ჩეჩენის – გაჩენამდე აღნიშნული ეთნოსები სხვადასხვა სახელით იყვნენ ცნობილნი კავკასიაში; ღურძუკი//ძურძუკი, ქისტი, ღლიღვი. ყოველი მათგანის გაჩენას წინ უძღოდა მასშტაბური კულტურულ-პოლიტიკური მოვლენები, რაც, უნდა ყოფილიყო ახალი ეთნონიმის და მასთან, სავარაუდოა, ახალი ეთნოიდენტობის გაჩენის საფუძველი. შესაბამისად, ინგუშებისა და ჩეჩენების ისტორიის გასაანალიზებლად და შესაბამისი დასკვნების გასაკეთებლად აუცილებლად უნდა განვიხილოთ ეთნონიმთა წარმოშობის საკითხი და მათი ისტორიულ წყაროებში უძველესი მოხსენიება. პირველად უნდა განვიხილოთ ეთნონიმი ღურძუკი//ძურძუკი ვინაიდან, ის ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიჩნეულია ვაინახთა ერთობის პირველ ფორმად. სამწუხაროდ ღურძუკთა//ძურძუკთა შესახებ კავკასიის ისტორიოგრაფია მცირე ცნობებით შემოიფარგლება. ვაინახთა წარმოშობის შესახებ მეცნიერებში აზრთა სხვადასხვაობაა, რიგი მეცნიერებისა

¹ ჰეჰალიე (ინგ. Кхаькхале) – ინგუშური მაჰარი, ასევე იხსენიება, როგორც ღალღაინ მაჰარ ან ხამხი მაჰარ.

² ღალღა (ინგ. Г1алг1а) - ინგუშთა ენდოეთნონიმი.

³ ნოხჩი (ჩეჩ. Нохчи) - ჩეჩენთა ენდოეთნონიმი.

⁴ ორცხოი (ვაინახ. Ортсхой) - ვაინახთა ერთ ერთი თემი. სახლობენ ინგუშეთსა და ჩეჩნეთის ტერიტორიაზე, ენდო ეთნონიმი „ორცხოი“.

(ველიკაია, ვინოგრადოვი,...) მიიჩნევს, რომ ვაინახები ხურიტული მოდგმისა უნდა იყვნენ, ვინაიდან მათი ენა გარკვეულ კავშირებს ავლენს ხურიტულ-ურარტულთან. „ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ამიერკავკასიაში გამოჩნდნენ ხურიტები, რომლებიც ეთნონიმ „ულივ“-ით არიან ცნობილი. ხურიტთა ულივების ტომი (როგორც მტკვარ-არაქსის მოსახლეობის ნაწილი) ჩრდილოეთ კავკასიის ცენტრალურ რეგიონებში გადასახლდა, ხოლო მათმა დასახლებებმა ამიერკავკასიაში სამხრეთიდან გარე შემოსევების შედეგად ძვ. წ. XXII-XXI საუკუნეებში შეწყვიტა არსებობა. სწორედ ამ მოვლენებთან – ხურიტების კავკასიაში შეღწევასთან – შეიძლება დავაკავშიროთ ვაინახური ეთნოგენეზის საწყისი ეტაპი, რადგან ვაინახური ენები უდიდეს ენობრივ მსგავსებას ავლენენ ხურიტულ-ურარტული ენების მიმართ“ (Очерки этнографий чеченцев и ингушей. 1990.15.) მეცნიერების მეორე ნაწილი (მაგ: ალექსეევი..) მათ მიიჩნევს კავკასიის ავტოქთონ მოსახლეობად. „ამრიგად, უკიდურესად უნიკალური გეოგრაფიული პირობებით გამოწვეულმა იზოლაციამ კავკასიური ტიპის ხალხებში შეინარჩუნა იმ მოსახლეობის შთამომავლები, რომლებიც პირველად დასახლდნენ კავკასიის მთავარი ქედის ცენტრალურ მთისწინეთში, როგორც ჩანს, ზედა პალეოლითის ხანაში. იზოლაციის ასეთი ხანგრძლივი პერიოდის შედეგები კარგად ხსნის მათი კულტურის უნიკალურობასა და არქაიზმს, რომელიც იდეალურად იყო ადაპტირებული მაღალმთიანეთის მკაცრ პირობებთან.“ (ალექსეევი. 1974.134.) თავად ვაინახთა გადმოცემები წარმოშობის შესახებ თითქმის ყოველთვის მიუთითებს მათი ეთნარქის უცხო ქვეყნიდან მოსვლაზე. რაც ჩვენი აზრით ტენდენციური ხასიათისაა. ვინაიდან, რიგი გადმოცემებისა მიუთითებს ეთნარქის იმ ქვეყნებთან კავშირზე, რომლებიც რაღაცა კუთხით საინტერესო იყო ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში ვაინახებისათვის. ვაინახების ეთნოგენეზის შესწავლა უნდა დავიწყოთ უძველესი ცნობებით მათ შესახებ. ასეთია ანტიკური ავტორების წყაროები, მაგალითად სტრაბონის გეოგრაფიაში ნახსენები „გარგარები“. ეს სახელწოდება ფონეტიკურად ახლოსაა ინგუშთა ენდოეთნონიმ „ღალღაი“-სთან, მაგრამ მათ შორის ისტორიული წყვეტა ძალიან დიდია, იმისათვის რომ ამ ეთნონიმების იგივეობაზე ვისაუბროთ. ეთნონიმი „ღალღაი“ გვი-

ანდელია, შუა საუკუნეებში უნდა იყოს ჩამოყალიბებული და თავდაპირველად ერთ-ერთი ინგუშური საზოგადოების ანუ შაჰარის „ღალღაინ შაჰარ“ სახელწოდებიდან უნდა მომდინარეობეს. ან საზოგადოებას სხვანაირად „ჰეჰალიე“ სახელსაც უწოდებენ. მდებარეობს ინგუშეთის სამხრეთ ნაწილში, ე.წ. მთიან ინგუშეთში, კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთ ნაწილში, მდინარე ასას ხეობაში. ამას გარდა არსებობს ე. კრუპნოვის მოსაზრება, რომ „გარგარი“ არა ღალღაის-თან, არამედ ნახური ჯგუფის ენებში გავრცელებულ სიტყვა „გერგარ“-თან უნდა იყოს დაკავშირებული, რომელიც ნათესავს აღნიშნავს. თუ, რაღა თქმა უნდა, სტრაბონისეული „გარგარები“ ნამდვილად ვაინახების წინაპრები არიან. ამ პერიოდის წყაროები სიზუსტით ნაკლებად გამოირჩევიან. აქაც სტრაბონი მათ კავკასიის ალბანეთსაც უკავშირებს. თავად ცნება „ნათესავი“, როგორც პირვანდელი სახელწოდება ეთნიკური ექსკლუზიურობის აღქმისა, აზრს მოკლებული არ უნდა იყოს. სავარაუდოდ, გაჩენილი უნდა იყოს ოპოზიციის მეშვეობით ჩვენი და სხვა, რაც გარკვეულ კავშირს ავლენს ტერმინ „ვაინახთან“. მსგავსი მაგალითები მსოფლიოს ხალხთა თვითსახელწოდებებში მრავლადაა: კეტები, ევენკები და სხვა. მათი ეთნიკური ერთობა დროის განმავლობაში ურთიერთობდა მრავალ სხვა ადგილობრივ თუ შემოსულ კულტურებსა და ხალხებთან, რამაც თავისთავად დატოვა კვალი მათ ეთნიკურ შემადგენელსა და კულტურაზე. „სამარისეულ კომპლექსთა შედგენილობის მიხედვით ჩანს, რომ ჩეჩნურ-ინგუშური ტომების წინაპრების კულტურას განუცდია სარმატიზაცია. რაც შეეხება თურქულენოვან ტომებს და განსაკუთრებით ხაზარებს, მათ ვეინახური ტომები უფრო პოლიტიკური გავლენის ქვეშ მოაქციეს“. (ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევები. 1969.62) ანტიკურ წყაროებში მოხსენიებული გარგარების გარდა, უძველესი ცნობებიდან გვაქვს ანანია შირაკაცის (ზოგი მის ავტორად მოვსეს ხორენაცის მიიჩნევს) სომხური გეორგაფიაში მოხსენიებული „ნახჩმატეანქ“ და „კუსტ“ (სომხური გეოგრაფია. 1877. 37) უნდა ითქვას, რომ ზემოაღნიშნული ნაშრომი, როგორც ჩანს, ხშირი გადაწერისა და შევსების „მსხვერპლია“. მასში არსებული ეთნონიმები ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში ჩნდება და, შესაბამისად, ვერ იქნება VII საუკუნისათვის ცნობილი, მითუმეტეს, ყველა ერ-

თად. მაგალითად „კუსტ“, როგორც ქისტის სომხური ვარიანტი, სავარაუდოდ გვიანდელი ჩამატებული უნდა იყოს. ამ პერიოდისათვის ქართულ ისტორიოგრაფიაში მხოლოდ ღურძუკი გამოიყენება. მაშინ, როდესაც ეთნონიმ ქისტს სწორედ რომ, ქართული ისტორიოგრაფია და ქართველი მთიელები იყენებენ ყველაზე აქტიურად. ამასთან სომხურ გეოგრაფიაში სარმატიის აღწერისას საინტერესო სურათი გამოიყოფა, რაც სავარაუდოდ მიუთითებს იმაზე, რომ ავტორი არ არის ნამყოფი იმ ადგილებში, რომელზეც საუბრობს. ის „სარმატიას“ ჩრდილო კავკასიას უწოდებს და მასში აერთიანებს წანარეთსა და ცხაოტს, რაც, რა თქმა უნდა, არასწორია. ვინაიდან, თუ ხევის ანუ წანარეთის მიკუთვნება ჩრდილო კავკასიისათვის კიდევ შესაძლებელია გეოგრაფიულად აიხსნას, (რადგან ხევი მდებარეობს კავკასიის მთავარი წყალგამყოფი ქედს მიღმა) ცხაოტის ანუ ისტორიული მთიულეთის ტერიტორიის ჩრდილო კავკასიისადმი მიკუთვნება, სრული აბსურდია. ამასთან შესაძლებელია „ცხაოტის“ სარმატიასთან დაკავშირება ქართლის ცხოვრებაში მოცემულ ცნობიდან გამომდინარეობდეს. ლეონტი მროველი საურმაგის მიერ ღურძუკთა გადმოსახლებისა და შემდგომ მირვანის მეფობისას მათ აჯანყებაზე მოგვითხრობს: „ამისსა მეფობასა ღურძუკთა დაივიწყეს სიყუარული ფარნავაზისი; და საურმაგისი: და გარდამოვიდეს ღურძუკეთს მყოფნი, და გერთნეს თანა ჭართალეთისა მსხდომნი კავკასიანნი მოტყუენეს კახეთი და ბაზალეთი“ (ყაუხჩიშვილი.1955.27-28) ჭართალი ცხაოტის მოსაზღვრეა სამხრეთიდან და შესაძლოა სომხური გეოგრაფიის „განმავრცობმა“ ქართლის ცხოვრებისეული წყარო „ჭართალეთისა მსხდომნი კავკასიანნი“ არასწორად გაიაზრა და ეს ტერიტორია სარმატიას, ანუ ჩრდილო კავკასიას მიაკუთვნა. ამ ნაშრომში ჩვენთვის ყველაზე საინტერესო არის „ნახჩმატიანქ“-ის მოხსენიება, ვინაიდან ის მიიჩნევა ჩეჩნების ენდოეთნონიმის აღმნიშვნელ ტერმინად. ი. დეშერიევის აზრით, სიტყვა „ნახჩმატიანქ“ შედგება: ნახჩა – ჩეჩნების თვითსახელწოდება, მოთთ- ენა და ეანქ -ძველ-სომხური ენის მრავლობითი რიცხვის სუფიქსი. ამრიგად ტერმინი „ნახჩმატიანქ“ ნიშნავს ჩეჩნურ ენაზე მოსაუბრეებს (დეშერიევი. 1963.24-25) რაც ასევე არ უნდა იყოს სწორი. ვინაიდან, მართალია, ჩვენთვის უტყუარად ცნობილი არ არის ენდოეთნონიმი „ნოხჩი“-ს

მნიშვნელობა და წარმომავლობა, მაგრამ მისი ახსნის მცდელობებიდან, ჩვენი აზრით, ყველაზე სარწმუნო უნდა იყოს მისი „ნაშხა“-დან მომდინარეობა. მითუმეტეს რომ „ნაშხა“ მიჩნეულია ჩეჩენთა წარმოშობის აკვანად. „ზოგიერთი ამ სახელს ადგილობრივ სახელ „ნაშხას“ უკავშირებს, რომელიც ჩეჩენი ხალხის აკვანად ითვლება, და ეთნონიმი მომდინარეობს მოდიფიცირებული „ნახშადან“ (მეტათეზით) > „ნახჩადან“ (იუ.დ. დეშერიევი, ა.გ. მაციევი, კ.ზ. ჩოკაევი). აქედან გამომდინარე, ჩეჩენები ნაშხოელები არიან. თუმცა, ჩვენი აზრით, ამ ეტიმოლოგიის სერიოზულ დაბრკოლებას წარმოადგენს ის ფაქტი, რომ თავად „ნაშხოს“ ძირმა, ცვლილებების მთელი ჯაჭვის განცდის შემდეგ (> ნაშხო > ნახჩო > ნოხჩო „ჩეჩენი“), მოახერხა თავისი პირვანდელი სახით დარჩენა სუბეთნონიმ „ნაშხოელში“! (ვაგაპოვი.2006.4.) ვაგაპოვის კრიტიკა ეთნონიმის ამ ტოპონიმიდან წარმოშობის შესახებ უსაფუძვლო ნამდვილად არ არის, მაგრამ აქვე გვაქვს ჩეჩენების მეზობელი ხალხის ქართველების სახელწოდებასთან მსგავსი სიტუაცია. ქართლი-ქართლელი-ქართველი, რაც როგორც ჩანს, ავტორმა არ გაითვალისწინა. ამას ემატება ის ერთადერთი ცნობა ჩეჩენთა ეთნონიმისა ქართულ ისტორიოგრაფიაში, სადაც მოხსენიებულია პატრიარქ ექვთიმეს მიერ მონახულებულ ქრისტიანულ ეპარქიებს შორის ხუნძთა და „ნახჩთა“ ტაძრები და თუ ეს ჩეჩენთა ენდოეთნონიმია, მაშინ უფრო მეტ მსგავსებას ავლენს „ნაშახ“თან, ვინაიდან პირველ მარცვალში გვაქვს ასო ა და არა ო. ზემოაღნიშნული ცნობა მ. ჯანაშვილის ნაშრომში „საქართველოს ისტორია“ მოგვეპოვება და ავტორი მიუთითებს, რომ ეს წარწერა გაკეთებულია თავად ლ.ა. მაღალაშვილის სახარებაზე. წარწერაში მითითებულია დაწერის დრო „ქსა: ფლ(?) თუესა: მაისსა:იდ: დასაბამიდ-თგან:ხმიდ: წელთა (1310 წ.)“ (ჯანაშვილი. 1895. 205) ამასთან პრობლემურია თვითონ „ნახჩმატიანის“ ანუ ნოხჩის ენაზე მოსაუბრე ხალხის ცნება. ვინაიდან, ჩვენთვის უცნობია, როდის შეიქმნა ეს ეთნიკური ერთობა და რა სახელს ატარებდა იგი, ქართული ისტორიული წყაროებიდან ჩეჩენთა ენდოეთნონიმის ყველაზე ადრეული მოხსენიება გვაქვს სწორედ ზემომოხმობილ წყაროში, რაც დიდ ისტორიულ წყვეტას აჩვენებს სომხური გეოგრაფიისეულ „ნახჩმატიანთან“. თუ ჩვენ ჩავთვლით, რომ ვაინახები ერთი ძი-

რის ხალხია და მათი დაყოფა გვიანდელია, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ ამ ერთობას გააჩნდა საკუთარი სახელი, ენა და განსახლების ტერიტორია. შესაბამისად, ეს ენა ვერ იქნებოდა ვერც ნოხჩის თემის ენა და ვერც ღილღოს თემის ენა. საინტერესო ცნობას გვაწვდის ამ საკითხთან დაკავშირებით იაკოვლევი: “ინგუშები საკუთარ თავს „ღალღაის“ უწოდებენ, თუმცა თავიანთ ენას მაინც უბრალოდ „ჩვენს ენას“ ეძახიან, ისევე როგორც, ხშირად საკუთარ თავს „ჩვენს ხალხს“ უწოდებენ. მათ უკვე აქვთ განსხვავებული ეროვნული სახელი, მაგრამ ჩვეულებრივ, მას თავიანთი ენის აღსანიშნავად არ იყენებენ. არ არის მიღებული „ღალღაი მოთ“ – ღალღაური ენა.” (იაკოვლევი.1925.§1.6) ეს ცნობა მიანიშნებს იმაზე, რომ მიუხედავად ეთნიკური ერთობის და საკუთარი ექსკლუზიურობის აღქმის არსებობისა, ჯერ კიდევ არსებობს მოძველებული ერთობის გადმონაშთები. რატომ არ ამბობენ ღალღაის ენას? იმიტომ, რომ ენა, რომელზეც ინგუშები საუბრობენ, არ არის ღალღაის თემის ენა. ეს ენა არ არის კუთვნილება იმ თემისა, რომლის სახელიც მთელს ხალხზე გავრცელდა და ეთნონიმად იქცა. შესაბამისად, ჯერ კიდევ ვერ დამკვიდრდა ახალი ეთნოიდენტობის ეთნონიმისასთვის კუთვნილი ენის სახელი, რაც ჩვენს დროში უკვე ფართოდ დამკვიდრებულია. ამრიგად, თუ XX საუკუნის ღალღაებში ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული ენისათვის საერთო სახელი, გარდა პრიმიტიულისა „ჩვენი ენა“, მაშინ VII საუკუნის ჩეჩნებში ენობრივი კუთვნილებით გამოცალკევება „ნახჩმატეანქის“ ანუ ნოხჩის ენაზე მოსაუბრეს სახით, ძალიან საეჭვოა. უძველესი წყაროების განხილვისას არ შეიძლება გამოვტოვოთ „ქართლის ცხოვრება“, ვინაიდან, „ქართლის ცხოვრება“ არის არა მხოლოდ საქართველოს, არამედ კავკასიის მემატიანეც. „ქართლის ცხოვრება“ ღურძუკთა გამოჩენას კავკასიაში ასე მოგითხრობს: „ხოლო კავკასიათა ჩრდილოთ არა იყო ხუდრი თარგამოსისა, არამედ არცა იყო კაცი კავკასიასა ჩრდილოთ; და უმკვდრო იყო ქუეყანა იგი კავკასიითგან ვიდრე მდინარემდე დიდად, რომელი შესდის ზღუასა დარუბანდისასა. ამისთვის გამოიყვანნა მრავალთა გმირთაგან ორნი გმირნი, ლეკან და კავკასი. და მისცა ლეკანს ზღვთგან დარუბანდისათ ვიდრე მდინარემდე ლომეკისა, ჩრდილოთ ვიდრე მდინარემდე დიდად ხაზარეთისად. და მისცა კავკასის ლომე-

კის მდინარითგან ვიდრე დასასრულადმდე კავკასისა, დასავალით.“ (ყაუხჩიშვილი.1955.5.) ამრიგად, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ღურძუკთა წინაპარი კავკასი იღებს მემკვიდრეობით მიწებს, რომლებიც არ იყო თარგამოსის წილი, მაგრამ უკაცრიელი იყო. „მას ჟამსა შინა განძლიერდეს ხაზარნი და დაუწყეს ბრძოლად ნათესავთა ლეკისათა და კავკასიოსთა და ესე თარგამოსიანთა ყოველნი მას ჟამსა იყვნეს მშვიდობით სიყუარულსა ერთმანერთისასა.“ (ყაუხჩიშვილი.1955.11.) აქვე ავტორი აღნიშნავს რომ კავკასიის ჩრდილოეთით განსახლებისთანავე იწყება შეტევა ნომადური ტომებისა, რომლებიც მომავალში დიდ როლს შეასრულებენ კავკასიელი მთიელების, როგორც ეთნოიდენტობის ფორმირებაში, ასევე ეთნოგენეზში. ავტორი აქვე გვისახელებს, რომ კავკასის მთამომავალთა ზედა „იყო უფალ ღურძუკ, ძე ტირეთისი.“ რაც სავარაუდოდ ღურძუკთა სიმრავლეზე და პოლიტიკურ ძლიერებაზე უნდა მიუთითებდეს. შემდგომ ავტორი მოგვითხრობს ოსთა გამოჩენაზე კავკასიაში, რამაც გამოიწვია ღურძუკთა სამოსახლოს შეცვლა: „ხოლო ოდეს პირველ გამოვიდა ხაზართა მეფე და მოტყუენნა ქუეყანანი, რომელნი ზემოთ დამიწერიან, და გარდავლო მთა კავკასია. და იყო ძე მისი სახელით უობოს, და მისცა ძესა თვსსა ტყუე სომხითისა და ქართლისა. და მისცა ქუეყანა კავკასის ნაწილი, ლომეკის მდინარისა დასავალით, დასავლეთამდე მთისა. და დაემენა უობოს:და მათნი ნათესავნი არიან ოვსნი, და იგი არს ოვსეთი, რომელ ნაწილი იყო კავკასისა. ხოლო ღურძუკ, რომელი უწარჩინებულეს იყო შვილთა შორის კავკასისთა, მივიდა და დაჯდა ნაპრალსა შინა მთისასა, და უწოდა სახელი თვსი ღურძუკეთი. და მისცემდა ხარკსა მეფესა ხაზართასა.“ (ყაუხჩიშვილი,1955.12.) ლეონტი მროველისეულ ცნობებს ადასტურებს ისტორია: „IV საუკუნის 70-იან წლებში ჩრდ. კავკასიის მოსახლეობას თავს დაატყდა ახალი დამპყრობელი. ამჯერად შემოიჭრენ ცენტრალური. აზიიდან მოსული ჰუნები. მათ დაამარცხეს ალანები და საგრძნობლად შეავიწროეს ისინი. ალანური მოსახლეობის ნაწილი იძულებული გახდა მთებში შეხიზნულიყო. ამიერიდან ალანური სამოსახლოები ჩნდება დიდი კავკასიონის მთიან რაიონებში, ყუბანის შესართავიდან მდ. სუნჯამდე.“(ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევები.30.) ამასვე გვამცნობს ვახუშტი

ბატონიშვილი: „დურძუკოს უწარჩინებულეს იყო ნათესავთა შორისკავკასისა, შემოივლტო კავკასის მთასა შინა, აღაშენა ქალაქი და უწოდა სახელი თვსი, ამის გამო ეწოდა არაგვს აღმოსავლის კერძს, ლეკეთის საზღვრამდე, ძურძუკეთი“ (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა.1941.106.) სწორედ აქედან უნდა ვივარაუდოთ დურძუკთა//ძურძუკთა, როგორც ცალკე ეთნოსის ჩამოყალიბება. ქართლის ცხოვრების მიხედვით ოსების გამოჩენამდე ამ ტერიტორიაზე მცხოვრებნი იყვნენ „კავკასიანნი“ ანუ კავკასოსის შთამომავალნი. ამ ერთობაში უფროსი გახლდათ დურძუკი. საინტერესოა, რატომ აღნიშნავს ამ მომენტს ლეონტი მროველი, ვინაიდან დღევანდელი ჩრდილოეთ კავკასიის ეთნიკური რუქიდან გამომდინარე უნდა ვივარაუდოთ, რომ კავკასოსის შთამომავალნი უნდა იყვნენ ის ხალხები, რომლებიც კავკასიის ავტოქთონ მოსახლეობას წარმოადგენენ და სახლობენ დარიალიდან დასავლეთით. „მისცა კავკასის ლომეკის მდინარითგან ვიდრე დასასრულადმდე კავკასისა, დასავალით.“ ამ ტერიტორიაზე კი აფხაზურ-ადიღური მოდგმის ხალხები სახლობენ. რატომდაც, სწორედ ამ ერთობაში მოიწოდება დურძუკიც, რომელიც მოგვიანებით შედარებით აღმოსავლეთით გადმოსახლდება. ოსთა გამოჩენა აიძულებს დურძუკს დატოვოს ის მამულები, რომლებიც მდებარეობს თერგიდან დასავლეთით და გადმოინაცვლოს ლეკოსის კუთვნილ მიწაზე. ზემოაღნიშნული მომენტი დაპირისპირებაში მოდის იბერიულ-კავკასიური ენათა ოჯახის ცნებასთან, ვინაიდან ამ ენობრივ ოჯახში ნახური ენათა ჯგუფი უფრო ახლოს ითვლება დადესტნურთან და ხშირად ერთ, ნახურ-დადესტნურ ჯგუფადაც მოიაზრება. შესაბამისად, უფრო მართებული იქნებოდა, დურძუკი ლეკოსის შთამომავლი ყოფილიყო, მაგრამ ლეონტი მროველი მას კავკასოსს უკავშირებს. ამრიგად, სწორედ ამ პერიოდში უნდა ვივარაუდოთ დურძუკთა გამოყოფა. ეთნოიდენტობის შესაქმნელად უკვე არსებობს ეთნარქი „დურძუკ, ძე ტირეთისი“ და იქმნება სამშობლო დურძუკეთის სახით. შემდგომში „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს, რომ: „ესრეთ განაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მიმსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა და მოიყვანა ცოლი დურძუკელთა, ნათესავი კავკასისი.“ შესაბამისად, საქართველოს სამეფო კარი უნათესავდება დურძუკეთს, რაც თავისთავად მიუთითებს იმაზე, რომ დურძუკ-

თა ეთნოგენეზისი დამთავრებულია და ისინი გვევლინებიან, როგორც უკვე შემდგარი ეთნოსი, რომელსაც სავარაუდოდ ჰყავს თავისი ელიტა. ფარნავაზის შვილის მეფე საურმაგის პერიოდში კი დურძუკნი, როგორც მეშველი ძალა, ეხმარებიან თავიანთ „დისწულს“ საურმაგს ტახტის დაბრუნებაში. „მაშინ საურმაგ ეზრახა ოვსთა მეფესა, მამისა დის-წულსა მისსა, და ითხოვა შეწევნა. ხოლო იგი სიხარულით წარვიდა შუელად მისა და საურმაგ შეიკრიბა დურძუკეთი-ცა, და წარმოემართა ქართველთა ზედა. და ვერ-ვინ წინა-აღუდგა მას. და დაიპყრა ქართლი, და მოსრნა განდგომილნი მისნი; და რომელთა-მე შეუნდო, ხოლო დაამდაბლნა ქართლოსიანნი და წარჩინებულ ყვნა აზნაურნი, ხოლო განმრავლებულ ყვნა დურძუკნი, ნათესავნი კავკასისნი. ხოლო ტყუენვასა მას ხაზართასა ყოველნი-ვე მშვიდობით დარჩომილ იყვნეს, სიმაგრისაგან ქუეყანისა, და ვერ-და-რა იტევდა დურძუკეთი.“ (ყაუხჩიშვილი.1955.27) აქვე აღსანიშნია ის მომენტი, რომ ოსეთს ჰყავს მეფე, ხოლო დურძუკეთს არა. შესაბამისად, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ დურძუკებს არ გააჩნიათ ერთიანი სამეფო ხელისუფლება, მაგრამ ამავე დროს ქართლის მეფის მიერ, დურძუკი ქალის შერთვა და შემდგომში მათ მიერ განხორციელებული სამხედრო დახმარება მიუთითებს იმაზე, რომ დურძუკეთში გარკვეული სახის ცენტრალიზებული ხელისუფლება არსებობდა, მაგრამ სავარაუდოდ არა სამეფო, არამედ რომელიმე ძლიერი მაჰარისა ან თეიფის ხელმძღვანელობით. აქვე შეგვიძლია გავავლოთ პარალელი გვიანდელი წყაროების მასალებთან. "ზოგიერთ საზოგადოებას ჰყავს დამოუკიდებელი მმართველი თავადები, როგორც, მაგალითად, ჩეჩნებს – გვამცნობს ავტორი – სხვებს არ ჰყავთ თავად-აზნაურობა, მაგრამ ირჩევენ უზუცესებად (старшины) თავიანთ ერთობაში ყველაზე მდიდრებს, განსაკუთრებით კი მათ, რომლებსაც დიდი სანათესაო ჰყავთ, რომლებსაც ისინი არ ექვემდებარებიან ისე, როგორც მათ (სტარშინებს) სურთ. ჩეჩნეთისა და ინგუშეთის რამოდენიმე საზოგადოებას საქმიანობის ანალიზისას ი. ა. გიულდენშტედტი, აღნიშნავს, რომ საზოგადოება ჩეჩენში მცხოვრებ მთიელებს ჰყავთ თავიანთი თავადები და გამეფებულია (царствую-

ყაყა) მათ შორის „ტურკან“-თა გვარი. ათაგის საზოგადოების მცხოვრებლებსაც ჰყავდათ თავადები, ხოლო ყარაბულაყის¹ საზოგადოების მცხოვრებლები, უფრო სწორედ კი მათი თემები – ი. ა. გიულდენშტედტის მიხედვით – იმართებოდა არა თავადების, არამედ უხუცესების მიერ.“ (ახმადოვი. 2002. 8) ამრიგად, წყაროთა გაანალიზების შედეგად შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ღურძუკი კავკასიის სარბიელზე წარმოადგენს პოლიტიკურად ერთიან ეთნოსს. მაგრამ ასევე ჩნდება ეჭვი, რომ ღურძუკთა შორის შიდა ეთნოსური დაყოფა არსებობს. ვინაიდან, შემდგომში ჩვენ ვიღებთ ორ ხალხს ინგუშებისა და ჩეჩნების სახით. საინტერესო ცნობას გვაწვდის ამ საკითხთან დაკავშირებით ვახუშტი ბატონიშვილი: „ხოლო შემდგომად ფარნაოზის გამეფებისა, დარჩა ფარნაოზს ძურძუკი და დვალეთი, და სხვანი ჰევნი იგინი დამთენ მეფეთა თვისთასა, და იწოდენ ჰევნი იგინი ოვსეთად, შემოსახლებითა და დამონებითა მათითა მათგანვე. ხოლო შემდგომად კვალად განიყო ძურძუკეთი ძურძუკად, ქისტად და ღლიღვად, და ისახელა ესრეთ ანუ ძურძუკოს ძეთაგან ანუ შემოსულთა ოვსთაგანვე (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. 1941. 107.) ძვ. წ. IV საუკუნიდან XIII საუკუნემდე ისინი ღურძუკებად მოიხენიებიან, ხოლო XIII საუკუნიდან კი ღურძუკთან ერთად ჩნდება ეთნონიმი ქისტი. „სახელწოდება ქისტი პირველად VII საუკუნის „სომხურ გეოგრაფიაში“ მოხსენიებული, იგივე ტერმინი მოხსენიებულია XIII საუკუნის ქართულ წყაროშიც“ (თოფჩიშვილი. 2012.94). მაგრამ როგორც ზემოთ ვახსენეთ, ჩვენამდე მოღწეული ვარიანტი სომხური გეოგრაფიისა არის მრავალჯერადი გადაწერის „მსხვერპლი“. შესაბამისად, ნაკლებად სანდოა ეთნონიმთა წარმოშობის პერიოდის დასადგენად. ეთნონიმ ქისტის წარმოშობასთან დაკავშირებით კავკასიოლოგიურ ისტორიოგრაფიაში რამდენიმე ვარიანტი არსებობს, რომლებიც ძირითადად ამა თუ იმ სოფლის სახელთან არის დაკავშირებული. ჩვენ კი მივიჩნევთ, რომ ქართული ქისტი ვაინახური „ლოამაროი/ლამ ქერსთი“- მთიელი ქრისტიანებისგან უნდა მომდინარეობდეს. ეთნონიმის ცვალებადობა თავისთავად მიუთითებს ახ-

¹ ყარაბულაყები (ყრც. Карабулаки) - ორცხოელთა ეგზოეთნონიმი, მომდინარეობს თურქული „ყარა“- „ბულაყ“-იდან, რუსულში გამოყენებადი სახელწოდება ორცხოელებისა.

ალი ეთნოიდენტობის ფორმირებაზე და, მართლაც, თუ ჩვენ გავა-
ანალიზებთ აღნიშნული ეთნონიმის გაჩენის პერიოდის (ქართუ-
ლი წყაროების მიხედვით) ისტორიულ მოვლენებს, შევძლებთ გა-
ვიგოთ, თუ როგორ მოხდა ახალი ეთნონიმის და, შესაბამისად, ახ-
ალი ეთნოიდენტობის ჩამოყალიბება. ეთნონიმის წარმოშობიდან
გამომდინარე აღსანიშნავია, რომ ვაინახთა ამ იდენტობის ფორ-
მირებაში უდიდესი როლი რელიგიამ შეასრულა. აღნიშნული ეთ-
ნონიმის რელიგიურ საფუძველზე წარმოშობა გარკვეულ წილად
ჰგავს ქართველისა და ქრისტიანის გაიგივებას. როგორც ცნობი-
ლია, IX-X საუკუნეებში საქართველოს სამეფო კარი ანხორციელ-
ებს აქტიურ მისიონერულ მოღვაწეობას ჩრდილოეთ კავკასიის
მთიელთა გაქრისტიანებისათვის, რასაც მოწმობს IX-X საუკუნეებ-
ის ტყობა//თხაბა ერდის, ალბი ერდის, გალ ერდის და სხვა ეკლე-
სიები. აქვე უნდა ითქვას, რომ, როდესაც რუსული წყაროები აღწე-
რენ ზემოთ ხსენებულ ხეობებსა და საზოგადოებებს, აღნიშნავენ,
რომ: „არც თუ ისე ცოტაა დალდაისა და ჯეირახში ნამდვილი
ქრისტიანული ტაძრები. ქრისტიანობს შენარჩუნებას დალდაისა
და ჯეირახში ხელს უწყობდა ქართველი ერი და საქართველოს სა-
მეფო კარი, აქ შემორჩენილია საეკლესიო წიგნები ძველქართუ-
ლად. ნელ-ნელა ქრებიან მოხუცები, რომლებიც იცავდნენ ქრის-
ტიანულ მარხვებს“. „დალდაი და ჯეირახი უფრო მდიდარია. ოდ-
ესღაც აქ არსებული ქრისტიანული ქვის შენობებითა და ძეგლე-
ბით, ვიდრე მეზობელი არდუნის ოკრუგის საზოგადოებები“. „მუ-
სულმანობა წლიდან წლამდე სულ უფრო ვრცელდება ჩეჩნეთის
დაბლობის ზეგავლენით, მაგრამ ამასთან რჩება სათაყვანისმცემ-
ლოდ ის ადგილები, რომლებიც დაკავშირებულია ქრისტიანობას-
თან“ (Сборник документов и материалов.2014.501) ასე რომ, ვაინ-
ახებში ქრისტიანობის ცენტრი უნდა ყოფილიყო ქისტის წყლის-
არმხისა და ასას ხეობები. შესაბამისად, ქისტთა, როგორც ვაინახ-
თა ახალი ეთნოიდენტობის წარმოშობის აკვნად, სწორედ რომ
დღევანდელი ინგუშეთის მთიანი ნაწილი უნდა ვივარაუდოთ. სა-
ინტერესოდ აღწერს მათ რელიგიურ აღმსარებლობას იოჰან გი-
ულდენშტედტი, რომელიც პროვინცია ქისტეთის აღწერისას ამ-
ბობს: „ყოველგვარი უკულტურობის მიუხედავად, ქრისტიანობის
კვალი მათ ყველაზე მეტად შემორჩათ სხვა კავკასიელთა შორის.

მათ სწამთ ერთი ღმერთი, რომელსაც დაკლას¹ უწოდებენ და არ იციან არც კერპები, არც სხვა ღმერთები და წმინდანები. როგორც აფხაზები, ისინიც კვირას უქმობენ, ყოველგვარი სამუშაოს მიტოვებით. ზაფხულში ისინი უფრო მცირე ხანს, ზამთარში კი უფრო ხანგრძლივად არ სჭამენ ხორცს. მთელი ხალხი პატივს სცემს მოხუც ღვთისმოსავ განდევილს, რომელიც თავის თავს ცანი სტაგს (წმინდა ადამიანს) უწოდებს, ცხოვრობს მაღალ მთებში ძველ ეკლესიასთან და დიდმარხვის შემდეგ დასაკლავ ცხვრებს აკურთხებს სახსნილოდ. ისინი, მაჰმადიანების მსგავსად, რამდენიმე ცოლს ირთავენ, მაგრამ ღორის ხორცს კი სჭამენ, წინააღმდეგ მაჰმადიანთა წესისა“ (გიულდენშტედტი.1809.81-82). ავტორი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ „ქრისტიანობის კვალი მათ ყველაზე მეტად შემორჩათ სხვა კავკასიელთა შორის“. ასევე ფრიად საინტერესოა „ცანი სტაგის“ შესახებ მონათხრობი, რომელიც პირდაპირ გამოძახილს ჰპოვებს ქართველ მთიელთა რელიგიურ კულტურაში, რასაც ნათლად გადმოგვცემს ალექსანდრე ყაზბეგი, თავის ნაწარმოებში „მამის მკვლელი“ მოხევე იაგოს და ჩეჩენი ფარჩოს დიალოგში. სადაც, მოხევე აღნიშნავს: დეკანოზები რომ მისულიყვნენ ხატთან, ორი კვირა საწმენდად უნდა გასულიყვნენ და მხოლოდ ამ პროცედურის შესრულების შემდეგ შეეძლოთ ხატთან მისვლა და საკლავის, შესაწირის დაკვლა ანუ მთის წესით ღვთისმახურების აღავლენა. გაწმენდაში კი, იგულისხმებოდა სოფლისა და ხალხისგან გარიდება, „უწმინდურს აღარას შეეხებოდესაო, აღნიშნავს მოხევე“ (ითონიშვილი.2006.254) ინგუშეთის მთიანეთის ვაინახთა რწმენა-წარმოდგენები რელიგიური კუთხით ძალიან ჰგავდა მათ მეზობელ ქართველ მთიელებისას. XII საუკუნეში კავკასიის ბარის ტერიტორიაზე ბატონდებიან მონღოლები. მონღოლთა შემოსევების შედეგად 1239 წელს დაეცა უმსხვილესი ჩრდილო კავკასიის ქალაქი „მაგადე“ – მაგასი. მთელი ჩრდილო კავკასიის ბარის ტერიტორია შედის ჯუჩის ულუსის შემადგენლობაში, რომელიც ერთიანდება ოქროს ურდოში. „XII საუკუნეში, ჯუჩის ულუსის შემადგენელი მიწები იყო საკმაოდ ერთგვაროვანი, მათ ბირთვს ქმნიდა შავი და კასპიის ზღვისპირეთი და ჩრდილო

¹ დაკლა/Дахла-(ნახ.) ღმერთი

ყაზახეთის სტეპები ციმბირულ ჩუღიმანის მდინარემდე. “ (ეგოროვი.1985. §2). ამრიგად, ჩრდილოეთ კავკასიის მოსახლეობაც იყოფა ორ ნაწილად, რომელიც ცხოვრობდა მთაში, ან გაიხიზნა და მეორე, რომელიც სახლობდა ბარის ტერიტორიაზე და შესაბამისად, აღმოჩნდა მონღოლთა ბატონობის ქვეშ. “ჩრდილო კავკასიის სტეპები და ყირიმის ნახევარკუნძული მონღოლების მიერ იყო დაპყრობილი, მაგრამ მთაში რჩებოდნენ ტომები, რომლებიც ინარჩუნებდნენ დამოუკიდებლობას. და ოქროს ურდოს ყაენები XII საუკუნის მეორე ნახევარშიც განაგრძობდნენ მათთან ბრძოლას.” (ეგოროვი ვ.ლ.1985 : §2) „როგორც ცნობილია, ჩრდილო კავკასიის ბარის ტერიტორიის დიდი ნაწილი: იმიერ კავკასია, პიტიგორიე, ყაბარდო-ბალყარეთი, ოსეთი, ინგუშეთი გაერთიანდა ოქროს ურდოში, ჩინგიზ ხანის შვილის ჯუჩის ულუსში“ (გრეკოვი, იაკუბოვსკი. 1937. 66; 1950. 61-62). ვინაიდან ბარის ტერიტორია მონღოლებს ეკავათ და იქაური მოსახლეობა, განსხვავებით თავის მოძმე მთიელებისგან, იყო მატარებელი განსხვავებული რჯულისა, რასაც მოგვიანებით ვახუშტიც აღნიშნავს: „ამ წყალზედ არს ანგუსტი, დაბა დიდი და არს შენობიანი ჰეობა ესე და დაბნებიანი. და მზღვრის ღლიდვს. ხოლო ანგუსტის მოსახლენი არიან მსგავსნი ჩერქეზთა, რჯულით მოჰმადლიანნი, სუნნი.“ (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. 1941. 118.) ეს აღწერა პირდაპირ მიუთითებს მთისწინეთის მოსახლეობის განსხვავებულობაზე მთიელებთან მიმართებაში. შესაბამისად, შეიქმნა ტერმინი, რათა აღენიშნათ თავიანთი თანამემამულენი, რომლებიც არ იყვნენ მონღოლთა ბატონობის ქვეშ და სავარაუდოდ აღმსარებლობითაც განსხვავდებოდნენ მათგან. ამასთან საინტერესოა ის გარემოება, რომ ინგუშებს ქისტთან, როგორც ქისტების ეთნარქთან დაკავშირებით ლეგენდაც აქვთ: “ამ გადმოცემებს შორის ჩვენ, ვადიარებთ ერთ განათლებული ინგუშის გ. ჩ. აფრიევის მიერ მოწოდებულ გადმოცემას, რომელიც იმსახურებს განსაკუთრებულ ყურადღებას. ამ გადმოცემის მიხედვით, ვინმე ქისტი სირიის მმართველის შვილი, დასახლდა თერგის სათავეებში, დააარსა აული ერზი(არწივი) და მსგავსად თავისი წინაპრებისა, გერბად აირჩია არწივის გამოსახულება. ქისტის შვილები აშენებდნენ კოშკებს, ციხე-სიმაგრებს და სახლდებოდნენ მახლობელ ტერიტორიებზე. (პანტიუხოვ. 1901. 2-3) სავა-

რაუდოდ, გადმოცემა ისლამიზაციის პერიოდშია შექმნილი და ქისტის სირიიდან მოსვლას რელიგიური დატვირთვა უნდა ჰქონოდა. ამრიგად, ნომადური ტომების მოწოლისა და ღურძუკთა საზოგადოების სავარაუდო გახლეჩვის ნიადაგზე, ვაინახებში ხდება ახალი ეთნოიდენტობის ჩამოყალიბება. მართალია, ღურძუკი რჩება და განაგრძობს არსებობას, რაზეც მოგვიანებით ვახუშტი ბატონიშვილი მიუთითებს, მაგრამ ამავე დროს გამოიყოფა ქისტი, რასაც საფუძვლად ახალი რელიგიური აღმსარებლობა (ამ შემთხვევაში ქრისტიანობა) უნდა ედოს სათავეში. მსგავსად ქართველი ქრისტიანისა და წარმართი ქართლოსიანისა, ხდება გადასვლა ახალ ეთნოიდენტობაზე. გვიან შუა საუკუნეებიდან კი ვაინახებში შემდეგნაირი სიტუაცია გვხვდება: ვაინახთა ერთობა დაყოფილია სამ დიდ ჯგუფად. ეს არის ქისტი – არმხის ხეობაში, ღლიღვი – ასას ხეობაში და ღურძუკი. ამ პერიოდის ვაინახებში არსებული ვითარების შესახებ ინფორმაციას გვაწვდის ვახუშტი ბატონიშვილი: “არამედ ეს ჰევნი, რომელნი აღვსწერეთ, პირველი იყო ყოველთა სახელი ძურძუკეთი, ხოლო აწ ესრეთ განიყოფებიან.” (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. 1941. 118) „ხოლო სად იყრებიან ორნი ესე მდინარენი, მუნ არს ჯარიეხი, კლდე დიდი, მოვლელული ველსა დიდსა გარე. ქარაფოვანი, და ამით არს ფრიად მაგარი, და შენი არს კოშკი დიდი, ზღუდოვანი, ვითარცა ციხე და ამ წყალსა ზედა ჰეობაში, ამ ჯარიეხის ზეით, არს ქისტეთი დაბიანი, შენობიანი.” (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. 1941. 118) „კვლავად ამისა სამჯრით, ქისტეთ ზეით არს ღურძუკი. შენობიანი, დაბიანი, კოშკოვანი ორივე. ხოლო ამ ქისტ-ღურძუკის აღმოსავლეთად არს ღლიღვეთი, ღლიღოსისაგან ღურძუკოს ძის ძისგან” (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. 1941. 118) ამრიგად, ჩვენ გვაქვს სამი ვაინახური საზოგადოება, და ამასთან კიდევ „ჯარიეხი“ და „ანგუსტი“ – „ამ წყალსა არს ანგუსტი, დაბა დიდი. და არს ხეობა ესე შენობიანი და დაბიანი” (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. 1941. 118) ასევე ვახუშტისეულ რუკაზე ქისტ-ღურძუკებისა და ღლიღვების პარალელურად აღნიშნულია ჩეჩენი, მაგრამ ამ საზოგადოებებთან საერთო არაფერი აქვს და მოქცეულია დაღესტნის ტერიტორიაზე. საფიქრებელია, რომ ამ დაყოფის შედეგად იწყება ღლიღვეთის გაძლიერება – სწორედ რომ ამ სამი თემიდან

ერთ-ერთის, რომელიც მომავალში მოახდენს სხვა თემების კონსოლიდირებას თავის გარშემო და გახდება ინგუშთა ენდოეთონიმი, რაზეც მიუთითებს გვიანდელი წყაროები : „ვაინახთა ამ ნაწილის წარმომადგენელნი: თავის თავს ეძახიან ქისტებს, ღალდაის, ინგუშებს და ეს სახელწოდებები გამოიყენება, როგორც სინონიმები. ერთ სახელწოდებას იყენებენ მეორეს მაგივრად“ (დახკილგოვი.2005.248). „თანდათანობით სახელწოდება „ინგუში“ იქნა გადატანილი ყველა ტომობრივ წარმონაქმნებზე, ოდესღაც ცნობილი, როგორც „ღალდაი“, „ქისტი“, „ცორელები“ („цоринцы“) და სხვა, გაერთიანებულნი საერთო ტერიტორიითა და ენისა და კულტურის ერთობით. ჯერ კიდევ, არც თუ ისე ადრე, ინგუშები – მთიელები ეძახდნენ საკუთარ თავს „ლამურ“-ს ან „ლამრო“-ს, რაც აღნიშნავს მთიელს. ხოლო ცალკეული მათი ჯგუფები, ცალკეული ტომები, არც თუ ისე შორეულ წარსულში საკუთარ თავს ეძახდნენ: „ღალდაი“, „ქისტი“, „ქიაპელები“ „ცორელები“ „არმტხოვლები“ და სხვა. დროთა განმავლობაში, როგორც ჩანს ღალდაის ტომობრივი ჯგუფის, რომელიც სახლობდა ასის ხეობაში – ინგუშური კულტურის უძველეს ცენტრში, სოციალურ-ეკონომიკური მნიშვნელობის გამო, ამ ტომის სახელი „ღალდაი“ გავრცელდა სხვა ინგუშურ ტომებზეც. ყოველ შემთხვევაში დღესაც ინგუშები საკუთარ თავს „ღალდაი“-თ მოიხსენიებენ.“ (კრუპნოვი. 1971.24-25.)

ამრიგად, ღურძუკიდან ღლიღვამდე ვაინახებში რიგი ეთნიკური გადასვლები ფიქსირდება, რამაც საბოლოოდ ჩამოაყალიბა ვაინახი ხალხები. აქვე ჩნდება კითხვა, თუ რა ხდება ამ პერიოდში ჩეჩნეთში, რაზეც პასუხის გაცემა ძნელია. ჩვენ მიერ დასახელებული ეთნონიმები ძირითადად განეკუთვნება დასავლეთ ვაინახებს, ვინაიდან, ვახუშტის მიერ მოცემული განსახლების არეალი მოიცავს სწორედ რომ დღევანდელი ინგუშეთის ტერიტორიას და დღევანდელი ჩეჩნეთის დასავლეთ მთის ნაწილს. ამ საზოგადოებებს რუსული წყაროები „Дальне Кистинцы“- ით ანუ შორეულ ქისტებად მოიხსენიებენ. სწორედ ჩეჩნეთის დასავლეთ ნაწილსა და ინგუშეთის აღმოსავლეთ ნაწილში სახლობენ რიგი ვაინახური თემებისა, რომლებიცაა აჰა და ორცხო. აუცილებელია გავმიჯნოთ ერთმანეთისგან ისტორიული და თანამედროვე ქისტები, ვინაიდან,

ჩემი აზრით, ისტორიული ქისტეთის შექმნით გაერთიანდა მთელი რიგი ღლიღვური თემებისა: ჯაირახის, მეცხალის, ღლიღვთა (ასის ხეობა,) ცორი¹ და არღუნის ქისტების². მოგვიანებით რუსული ადმინისტრაციული მოწყობითაც ეს საზოგადოებები ინგუშეთის „ოკრუგის“ მთის მონაკვეთში ერთიანდება „ჯეირახის სიმაგრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (ქართულ სამხედრო გზაზე) მდებარეობს ღრმა ხეობა, რომელსაც ქმნის მდინარე არმ-ხის (ქისტინკა) დინება, რომელშიც ბინადრობს ორი მთის საზოგადოება: ჯეირახის და ქისტთა; შემდეგ კოჯარ-დოგუშტის ქედის გადაღმა, მდინარე ასის ხეობაში, განლაგებულია ღაღლაელებისა და ცორელების დასახლებები; მათგან აღმოსავლეთით მდინარე გეხის გასწვრივ სახლობენ ახიელები და მდინარე ფორტანგზე კი მერე-ჯენლები (мереджинцы). 1866 წელს ეს ექვსი საზოგადოება ქმნიდნენ ინგუშეთის „ოკრუგის“ მთიან ნაწილს. (Сборник сведений о Кавказских горцах. 1870. том III. §5:1) როგორც ვხედავთ, XIX საუკუნისთვის ვახუშტის მიერ XVIII საუკუნეში აღწერილი სამი მსხვილი საზოგადოება (ღლიღვი, ქისტი, ღურძუკი) დაშლილია რამოდენიმე წვრილ საზოგადოებად, რაც გვაძლევს საფუძველს, ვიფიქროთ, რომ ვაინახებში არ არსებობდა ერთიანი, ეთნიკური ერთობა. ამასთან, როგორც ჩანს, ისინი ერთიანდებოდნენ საერთო მტრის წინააღმდეგ, ან სხვა გარემოებებიდან გამომდინარე და, სავარაუდოა, რომ ყველა მსხვილი გაერთიანება ღურძუკისა (რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, როგორც წყაროდან ჩანს, ნომადური ტომების მოწოლის, ასევე ოსების გამოჩენით და ზემოაღნიშნული ეთნარქის ღურძუკის გადასახლების შედეგად ჩამოყალიბდა) და ქისტის (რომელიც ასევე სავარაუდოდ, მონღოლთა შემოსევების შედეგად და საპასუხოდ ყალიბდება) სახით იქმნებოდა არსებული გამოწვევების საპასუხოდ და ვერ ახერხებდა დიდხანს არსებობას ამ გამოწვევების ცვალებადობის გამო. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი სიტუაცია არ ნიშნავს იმას, რომ ეს საზოგადოებები არ იყვნენ მონათესავე ან ერთი ეთნოსის ნაწი-

¹ ცორი – ღლიღვური თემი სახლობდნენ ღლიღვთა და ახიელთა შორის, მათ ასევე Далногалгаевцы-ის სახელითაც მოიხსენიებენ.

² არღუნის ქისტები – არღუნის სათავეებში მცხოვრები თემი, მათ ასევე Далные кистинцы-ის სახელით მოიხსენიებენ.

ლი. ზემოაღნიშნული სიტუაცია, ჰგავს ქართული სამეფო-სამთავროების ბრძოლას ვინაიდან, ვაინახებში არ არსებობდა ერთიანი ცენტრალიზირებული, სამეფო ხელისუფლება. არ არსებობდა ის პოლიტიკური ელიტა, რომელიც ისტორიულ მეხსიერებასა და ეთნიკურ ისტორიაზე დაყრდნობით, შეძლებდა ახალი სიცოცხლე მთაებერა ძველი ერთობისთვის. შესაბამისად, ვაინახთა ერთობა მყიფე გახლდათ და მათი ეთნოიდენტობის განგრძობადობა სავარაუდოდ ძალიან მცირე ისტორიულ პერიოდს მოიცავდა. მართალია, ქართული წყაროები მათ კრებითად მოიხსენიებენ, მაგრამ ამავე დროს ჩვენთვის უცნობია, რა პროცესები მიმდინარეობდა ამ კრებითი ეთნონიმის შიგნით. ვაინახთა ერთიანობის იდეა მათი ისტორიული მეხსიერების ნაყოფია. ისტორიულად დამოწმებული ღურძუკის არსებობა გარკვეულწილად, საფუძველს აძლევს დღევანდელი „ვაინახის“, როგორც არა სამეცნიერო ტერმინის, არამედ ეთნოიდენტობის არსებობას. მაგრამ ვაინახს არ გააჩნია ისტორიული დამოწმება. წყაროთმცოდნეობისათვის უცნობია ვაინახით აღნიშვნა ამ ხალხებისა. მხედველობაში გვაქვს შუასაუკუნეების ან უფრო ადრინდელი და გნებავთ გვიანდელი წყაროები. მართალია, ჩვენ არ შეგვიძლია, შესაბამისი წყაროების უქონლობის გამო, ისტორიულად ზუსტად გავშიფროთ მათი, როგორც ცალკეული ხალხების ჩამოყალიბების საფუძვლები და უწყვეტი ქრონოლოგიური ხაზით გავაანალიზოთ მათი ეთნოიდენტობათა ფორმირების პროცესი, მაგრამ მათი ისტორიის ცალკეული მონაკვეთების, ცალკეულ ეთნონიმთა და ეთნიათა ისტორიული გზის გაანალიზებით და დღევანდელობაში ამ ხალხების ენისა და კულტურის (ცალკეული ნიუანსების გამოკლებით) შესწავლის საფუძველზე მათ საერთო წარმოშობასა და საერთო ისტორიულ წარსულის არსებობაში ეჭვი არავის ეპარება. ამასთან ისტორიული მასალის უქონლობა მრავალ კითხვის ნიშანს სვამს და ღიად ტოვებს ვაინახთა ისტორიის მრავალ თავს. ხოლო უპირველესი მათ შორის, აქტუალურობიდან გამომდინარე, გახლავთ კითხვა: აქვთ თუ არა ვაინახებს, ინგუშებსა და ჩეჩნებს საერთო, საზიარო ისტორია? იყო თუ არა ღურძუკი//ძურძუკი ერთიანი ეთნოსი თუ წარმოადგენდა ცალკეულ ტომთა კავშირს? მსგავსად ჰუნებისა, ალანებისა და სხვა... ვინაიდან და რადგანაც, ჩვენ გავწვინილავთ ვაინახ-

თა ეთნოგენეზს ეთნოსიმბოლიზმის პრიზმამი, ჩვენ უნდა მოვახდინოთ ანალიზი ეთნოიდენტობის, სწორედ რომ ამოსავალი წერტილის – დურძუკისა, რის საფუძველზეც, შემდგომში, ყალიბდებოდა ახალი ეთნოიდენტობები. უნდა დავადგინოთ, აქვს თუ არა ისტორიული საფუძველი ეგრეთ წოდებული „ვაინახისტების“ თეორიას ერთობის, ვაინახთა ერთი ეთნოსის არსებობის შესახებ.

პასუხის გაცემა უნდა დავიწყოთ კითხვიდან, თუ ვინ არიან დურძუკნი და როდიდან გამოდიან კავკასიის სარბიელზე. შესაბამისად, უნდა მივმართოთ ჩვენს ხელთ არსებულ უძველეს წყაროებს, როგორიცაა: „ქართლის ცხოვრება“, რომელშიც ისინი პირველადი ეგზოეთნონიმით დურძუკით გვევლინებიან და მათი წარმოშობისა და განსახლების შესახებ მოგვითხრობს ლეონტი მროველი. წყაროთა სიმცირის გამო გაგვიძნელებდა დურძუკთა ერთიანობის არგუმენტირება. ვინაიდან, ეთნიკური იდენტობის სწავლისას, არსებობს ამგვარი პრაქტიკა, როდესაც ეთნოსი ჯერ ვერ აცნობიერებს საკუთარ მსგავსებას, მაგრამ სხვები განარჩევენ, გამოყოფენ მათ. ჩვენ არ შეგვიძლია სრულყოფილად ვუპასუხოთ კითხვას, იყო თუ არა დურძუკი ერთიანი, ჩამოყალიბებული ეთნოსი, ვინაიდან არ გვაქვს მონაცემები მათში მიმდინარე შიდა პროცესების შესახებ. აქვე აღსანიშნია, რომ აღნიშნულ ერთობას ქართული წყაროების მიხედვით ჰყავს ეთნარქი, „დურძუკოსი“, რაც ეთნიკური ერთობის ჩამოყალიბების უტყუარი მანიშნებელია, მაგრამ გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ აღნიშნულ წყაროში ლეონტი მროველი ცდილობს ახსნას კავკასიელთა წარმოშობა და მსგავსად ქართველებისა, რომლებიც ამ პერიოდში უკვე სახელმწიფოებრიობის მქონე შემდგარი ეთნოსია, მოუძებნოს მეზობელ ერებს წარმოშობის კერა და წინაპარი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თუ ქართველებისა და სომხებისთვის ეთნარქის სახელი მათივე ენაზე წარმოთქმული ენდოეთნონიმი საკუთარ სახელად არის წარმოქმნილი, დურძუკის წარმოშობა და ამ სიტყვის კუთვნილება რომელიმე ენისათვის ჩვენთვის უცნობია (საკითხის ირიგვლივ გამოთქმული თეორიების მიუხედავად). შესაბამისად, მათი ერთობის არსებობაზე პასუხის გაცემა რთულია, ვინაიდან, ჩვენთვის უცნობია: დურძუკეთში მიმდინარე შიდა პროცესები, ზუსტი განსახლების არეალი, ენდოეთნონიმის არსებობა და, რაც

მთავარია, ენა. აღნიშნულ კითხვებზე, თანამედროვე მონაცემებზე დაყრდნობით ნაწილობრივ შეგვიძლია პასუხის გაცემა. როგორც ცნობილია, ეთნოსის ჩამოყალიბებისათვის საჭიროა:

1. საერთო ენა;
2. თვითაღქმა, საერთო ენდო და ეგზოეთნონიმი;
3. საერთო რელიგია;
4. სამოსახლო ტერიტორია, სამშობლო, მამული;
5. საერთო კულტურა.

ან, უფრო ზუსტად, ე. სმითის მიხედვით: „ეთნიკური ერთობის ექვსი მახასიათებელი (ეთნიკური ერთობა ანუ ეთნი-ethnie, თუ მოვიშველიებთ ფრანგულ ტერმინს) : 1) კოლექტიური საკუთარი სახელი; 2) საერთო წინაპრის მითი; 3) ზიარი ისტორიული მემკვიდრეობა; 4) საერთო კულტურის ერთი ან მეტი განმასხვავებელი ელემენტი; 5) განსაკუთრებულ მშობლიური მიწა-წყალთან ასოცირება; 6) სოლიდარობის გრძნობა პოპულაციის მნიშვნელოვან ნაწილში. (სმითი.2008.27) ზემოაღნიშნული ერთობა ყველა ამ კრიტერიუმს სრულყოფილად ვერ პასუხობს.

1. ენა: მართალია, მათი ენის შესახებ არ გვაქვს ამ პერიოდის მონაცემები, მაგრამ დღევანდელი მონაცემებიდან შეგვიძლია ვიმსჯელოთ, რომ აღნიშნული ერთობის ენა ალბათ იყო თუ არა ერთიანი, მაშინ მონათესავე ენები მაინც, რომლებიც დღეს გვევლინებიან ჩეჩნურ და ინგუშურ ენებად;

2. არ გვაქვს ასევე ცნობა „დურძუკთა“ ენდოეთნონიმის არსებობის შესახებ, ჩვენთვის ასევე უცნობი რჩება საკუთრივ ეთნონიმ დურძუკის წარმოშობა;

3. დურძუკთა რელიგიის შესახებ წყარო არ გვაქვს, მაგრამ შეგვიძლია ვივარაუდოთ ის, რომ წარმართობას მისდევდნენ. მხოლოდ გვიანდელი მონაცემებიდან ხდება ნათელი მათი წარმართული პანთეონისა და რელიგიის ზოგი მახასიათებელი, მაგრამ დურძუკთან დაკავშირებით რელიგიის საკითხი უცნობია;

4. განსახლების ტერიტორიის შესახებ წყარო მოგვითხრობს, რომ მათი განსახლება კავკასიაში ხდება ჯერ სამხრეთიდან ჩრდილოეთით, შემდეგ -დასავლეთიდან აღმოსავლეთით. ასევე აღსანიშნავია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, მათ მოუხდათ პირველადი განსახლების არეალის მიტოვება და უფრო აღ-

მოსავლეთით გადასახლება: „ხოლო ოდეს პირველ გამოვიდა ხაზართა მეფე და მოტყუენნა ქუეყანანი, რომელნი ზემოთ დამიწერიან, და გარდავლო მთა კავკასია. და იყო ძე მისი სახელით უობოს, და მისცა ძესა თვსსა ტყუე სომხითისა და ქართლისა. და მისცა ქუეყანა კავკასის ნაწილი, ლომეკის მდინარისა დასავლით, დასავლეთამდე მთისა. და დაეშენა უობოს და მათნი ნათესავნი არიან ოვსნი, და იგი არს ოვსეთი, რომელ ნაწილი იყო კავკასისა. ხოლო დურძუკ, რომელი უწარჩინებულეს იყო შვილთა შორის კავკასისთა, მივიდა და დაჯდა ნაპრალსა შინა მთისასა, და უწოდა სახელი თვსი დურძუკეთი“ (ყაუხჩიშვილი.1955.12).

5. ინგუშებისა და ჩეჩნების კულტურა რთულად თუ განირჩევა ერთმანეთისგან, მაგრამ გარკვეული სხვაობა მაინც ჩანს, რაც კავკასიისათვის დამახასიათებელია. შესაბამისად, რთულია ვთქვათ, „დურძუკი“ იყო თუ არა ერთიანი ეთნოსი.

ენასთან დაკავშირებით ეჭვს არ იწვევს ის ფაქტი, რომ ამ პერიოდისათვის მათი ენა გახლდათ იბერიულ კავკასიური ოჯახის ნახური ჯგუფის ენა, რომელიც სავარაუდოდ, ჯერ არ იყო დამოუკიდებელი ინგუშურ, ჩეჩნურ და წოვა-თუშურ ენებად. დურძუკთა ერთობაზე შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ კავკასიის სარბიელზე დურძუკი პოლიტიკურად ერთიანი ჯგუფია, მაგრამ ეთნიკურობის დონეზე მონაცემთა სიმცირის გამო ძნელია, დაბეჯითებით ვისაუბროთ ამ თემაზე. უფრო მეტად საფიქრებელია, რომ ისინი არსებობენ, როგორც ცალკე საზოგადოებები. ამასთან დასაზუსტებელია, თუ რომელი საზოგადოებები იყვნენ ნაწილნი დურძუკთა ერთობისა. მაგალითად, იყვნენ თუ არა დღევანდელი ჩეჩნების წინაპრები დურძუკთა ერთობის ნაწილი, ანუ, მოიაზრებოდა თუ არა დღევანდელი ჩეჩნეთის ტერიტორია დურძუკეთის ნაწილად. ჩვენს ხელთ არსებული ისტორიული მასალა გვაძლევს საშუალებას, შეძლებისდაგვარად შევისწავლოთ აღნიშნული საკითხი. გავიხსენოთ თამარის პირველი ისტორიკოსის „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, რომელშიც მოთხრობილია ამბოხი „ფხოველთა და დიდოელთა“. მეფე თამარი გზავნის ამბოხის ჩასახშობად ივანე ათაბაგს. ათაბაგმა რაზმები ხადის მთაზე აიყვანა და გადავიდნენ „მთასა ფხოველთა და დიდოთასა“, (მეტრეველი.1991.210-213.) რითაც მან ერთ მხარეს მოიქცია დურძუკეთი, ხოლო მეორე მხა-

რეს დიდოეთი და ფხოვი. როგორც ვხედავთ, ათაბაგი სიფრთხილეს იჩენს და იკავებს ისეთ სტრატეგიულ სიმაღლეს, რომ შეძლოს გათიშვა ერთმანეთისგან დურძუკებისა და „განდგომილთა“. საფიქრებელია, რომ ის არ ენდობოდა მათ, ვინაიდან არ იცოდა, თუ ვის მხარეს დაიჭერდნენ დურძუკნი. მაგრამ ასევე უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ „მთასა ფხოველთა და დიდოთას“ მდგომ ათაბაგს დურძუკთა „მეფეები“ ძღვენით ეახლნენ და „მოსცეს ლაშქარი და დაუდგეს გუერდსა“ (მეტრეველი. 1991.210-213.). როგორც ვხედავთ, სავარაუდო საზღვარი დიდოელთა, ფხოველთა და დურძუკთა არის „მთა ფხოველთა და დიდოთა“, რომელიც, სავარაუდოდ უნდა გახლდეთ ან ტებულოს მთა ან „ბაშ ლამი“, აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამ სახელწოდებით ორი მწვერვალია ვაინახებსა და ქართველებს შორის, პირველი – „ბაშ ლოამი“, მყინვარწვერი, ხოლო მეორე მდებარეობს თუშეთს, დაღესტანსა და ჩეჩნეთს შორის. მეტად სავარაუდოა, რომ მთა ფხოველთა და დიდოელთა წარსულში უნდა ყოფილიყო ტებულოს მთა, ვინაიდან ფხოვის ადგილმდებარეობა შემდეგნაირი გახლდათ: „გუდამაყრის ხეობის აღმოსავლეთით ფხოელთა მთებზე არის ფხოეთი, რომელსაც აღმოსავლეთით დიდოეთი, ხოლო სამხრეთ–აღმოსავლეთით თუშეთი საზღვრავს (ჯავახიშვილი.1948.301) შესაბამისად, ზემოაღნიშნული მთა ფხოველთა და დიდოელთა არ უნდა იყოს „ბაშლაში“ არამედ უნდა იყოს ტებულოს მთა. ვინაიდან სწორედ რომ ტებულოს მთა მდებარეობს ისტორიული ფხოვის, დურძუკეთისა და დიდოეთის შესაყარზე. აქედან გამომდინარე, დღევანდელი ჩეჩნეთის აღმოსავლეთი მხარე – შატოი, ხულანდოი და სხვა, არ უნდა ყოფილიყო დურძუკეთის ნაწილი. შესაბამისად, ჩეჩნების ამ ტერიტორიაზე განსახლება გვიანდელი მოვლენა უნდა იყოს, მსგავსად ახიელების განსახლებისა ხასავიურთში. ვინაიდან ახიელთა ისტორიული განსახლების ტერიტორია არის „აჰა“, რომელსაც დღეს „Горная Ахха“- დ მოიხსენიებენ. აღნიშნული ტერიტორია კი მდებარეობს ჩეჩნეთის დასავლეთ ნაწილში, ინგუშეთის მახლობლად. ამასთან, ჩვენი მონაცემების თანახმად, დურძუკნი სახლობდნენ დარიალის მახლობლად, მთებში. „ქართლის ცხოვრება“ და გვიანდელი წყაროებიც მიუთითებს ვაინახების განსახლებას უფრო დასავლეთით, ვიდრე დღეს არიან. „1927

წელს ლ. პ. სემიონოვის მიერ ჩაწერილი გადმოცემების მიხედვით, წარსულში ინგუშებს უცხოვრიათ ქურთათისა და დარგვის ხეობებშიც, საიდანაც ყაბარდოელთა და ოსთა ზეწოლის გამო, აყრილან და სანიბის ხეობაში დასახლებულან, შემდეგ კი ჩმის გავლით, თერგის მარჯვენა ნაპირზე. იგივე შეიძლება ითქვას მდინარე არმხის ხეობაზე, სადაც XVIII საუკუნეში ოსები დასახლებულან“ (თოფჩიშვილი. 2012.77) „არანაირად არ შეიძლება დავეთანხმოთ იმ მოსაზრებას, რომ ახლანდელი ვლადიკავკაზის ადგილას ადრე იყო ოსური აული „კაპკაი“, ვინაიდან ეს მიწა უხსოვარი დროიდან ეკუთვნოდათ ინგუშებს და ისინი არავითარ შემთხვევაში არ დაუშვებდნენ აქ მათთვის მტრული ტომების დასახლებას“ (რაკოვიჩი. 1990.3-4) „შენ მეკითხები, თუ რატომ არის ღონისარში ასეთი ლამაზი კოშკი? მართლაც არ ჰგვას არა სხვებს? ჩვენ, ირონებმა არ ვიცოდით ასეთი კოშკების შენება“ (სკაჩკოვი. 1905. 3) ასევე აღსანიშნავია, რომ ღურძუკის პირდაპირ შთამომავლად ვახუშტი ბატონიშვილი ასახელებს ღლიღვოსს და ყველაზე მნიშვნელოვანი კი ის არის, რომ ვაინახთა მმართველობის მთავარი ორგანო „მეხეველი“, ანუ უხუცესთა უზენაესი საბჭო, ინგუშებისა და ჩეჩნების შემთხვევაში, სხვადასხვა ადგილას იმართებოდა, რაც თავისთავად მიუთითებს სხვადასხვა პოლიტიკურ ერთობაზე. შესაბამისად, ღურძუკთა განსახლების არეალი უნდა ვივარაუდოთ დღევანდელი ინგუშეთის, ოსეთის და დასავლეთ ჩეჩნეთის ტერიტორია. როგორც ჩანს, ამ ერთობიდან არის გამოსული თანამედროვე ჩეჩენტა წინაპარი და განსახლებულია ღურძუკეთის აღმოსავლეთით. შესაბამისად, ყოველგვარ აზრს მოკლებულია ზემოაღნიშნული ვაინახი ავტორების „ეთნოიდენტობის ძიების პროცესში“ გამოთქმული ვარაუდები, რომლებიც ირიბად თუ პირდაპირ მიუთითებენ ვაინახების საერთო ისტორიის რიგ საკითხებზე და ხმარობენ მსგავს ტერმინებს, როგორიცაა ჩეჩენი და ჩეჩური სახელმწიფო. ვინაიდან, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჩეჩნეთის და ჩეჩენის, როგორც ცალკე ქვეყნისა და ეთნოსის წარმოშობა, გაცილებით გვიანდელი პროცესია, ისტორიული წყაროების გაანალიზებით მეტნაკლებად ნათელი ხდება, თუ როგორ და რა პირობებში მიმდინარეობდა ღურძუკთა, ქისტთა და ღლიღვთა ეთნოიდენტობის ფორმირება და თუ ღურძუკი//ძურძუკი, ქისტი და

დღიღვი ერთმანეთთან უწყვეტ კავშირშია, ჩეჩენი ამ ერთობას გარკვეულ წილად მოწყვეტილია. „როდის ჩამოყალიბდნენ ჩეჩნები, როგორც ეროვნება? XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან იწყება ინგუშური ტომების მიგრაცია მთიანი ზოლიდან დღევანდელ ჩეჩნეთის დაბლობზე, ამასთან ერთ-ერთი ყველაზე ადრინდელ გადასახლებულ ვაინახებიდან უნდა ჩავთვალოთ ყარაბულაყები ანუ არშთხოელები, ნახევრად მომთაბარე მესაქონლეები. ამ ემიგრაციამ გამოაძევა გრებენის კაზაკები თავიანთი თავდაპირველი განსახლების ტერიტორიიდან მდინარე სუნჯიდან, მდინარე თერგის გადაღმა“ (იაკოვლევი.1928.197) „ჩაჩნები თავიანთ წარმომავლობას გოლიათ ნოხჩეს (ნახჩის) უკავშირებენ. ერთ-ერთი ვერსიის მიხედვით, მას შვიდი ვაჟი ჰყავდა, რომელთაგანაც მთელი ჩაჩანი ხალხი წარმოიშვა. სხვა ვერსიით, მისი შვილები 12 ცალკეულ ოჯახად დაიყვნენ. სხვა ლეგენდა ჩაჩნების წარმომავლობას ორ ძმას: ჩარმოს და შოთოს უკავშირებს. ჩაჩნებს სხვა გენეალოგიური ლეგენდებიც აქვთ. ჩაჩნების ერთი შტოს ჩანთელთა (ანუ ითუმელთა) საფუძვლის ჩამყრელი იყო საქართველოდან გადმოსახლებული ითუმ ლიუნგიევი. მისი ერთ-ერთი შთამომავალი ყოფილა ჯალი. ჯალის ჰყოლია შვილები: ბარზგარი, ბაგომატიგარი, ეჟი-გარი, ხამატი-გარი და მურთაზ-გარი (გადმოცემის ჩამწერის განმარტებით, „გარი“ გვარის დანაყოფს აღნიშნავდა „ (თოფჩიშვილი. 2007.40) შესაბამისად, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ ორი ხალხის იდენტობები ყალიბდებოდა არა ერთიან ეთნო-კულტურულ სივრცეში, არამედ ორ სხვადასხვა ეთნო-კულტურულ, პოლიტიკურ და გეოგრაფიულ სივრცეებში. ამრიგად, ღურძუკი შესაძლებელია ყოფილიყო გაერთიანება რამდენიმე საზოგადოებებისა, რომლის სამართალმემკვიდრედ პოლიტიკურ, ეთნიკურ და სოციალურ-კულტურულ ჭრილში, ჩვენი აზრით, გვევლინება დღევანდელი ინგუშეთი. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ რუსული ადმინისტრაციული მოწყობით, ყოფილი ღურძუკეთის ტერიტორიას იკავებს ინგუშეთი: „ინგუშების ტომს, რომელიც იკავებს ბარსა და ქვაბულებს კავკასიის მთებისა, თერგის მარჯვენა მხრიდან არღუნის სათავეების და ფორტანგის დინებამდე მიეკუთვნებიან: 1) ნაზრანელები, კომბულეის საზოგადოებასთან ერთად, 2) ჯარიახელები, 3) ყარაბულაყები, 4) ცორელები, 5) ახლო ქისტები, მელხე-

ბის მცირე საზოგადოებასთან ერთად. 6) ღალღაი, 7) გალაშელები და 8) შორეული ქისტები.“ (Сборник документов и материалов. 2014.478) სწორედ მათ ტერიტორიებზეა განსახლებული ვახუშტისეული ქისტი, ღურძუკი და ღლიღვი. შესაბამისად, ერთობას ისტორიულად უნდა ეარსება სწორედ ამ ტერიტორიაზე. მაგრამ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ვაინახთა ერთობის არსებობა მცირე ისოტიულ მონაკვეთებს მოიცავდა, ხოლო მათი ეთნოიდენტობის ფორმირების ძირითადი ნაწილი კი მიმდინარეობდა მცირე საზოგადოებებისა და მცირე ეთნიების შიგნით, როგორიცაა: ღალღა, ნოხჩო, ორცხო, აჭა. აქვე უნდა აღინიშნოს ის ფაქტი, რომ პრობლემური ხასიათისაა თავად ინგუშის, როგორც ეთნოიდენტობის არსებობა, ვინაიდან რუსეთის „კავკასიური პოლიტიკის“ საფუძველზე ინგუშთა (იმ სახელწოდებით, რომლითაც მსოფლიო მათ იცნობს) წარმოშობის კერა არ არის დღეს ინგუშეთის შემადგენლობაში. ასევე, საინტერესოა, დღეისათვის ვაინახთა უფრო მცირე საზოგადოებების როლი, ვინაიდან, ორცხოს გააჩნია საკუთარი ენდო (ორცხო) და ეგზო (ყარაბულაყი) ეთნონიმი, განსახლების ტერიტორია, Ордохой мохк (ორცხოელიების მიწის) სახით და დამოუკიდებელი მმართველობის სისტემა. დღეს მათი ნაწილი ინგუშია, ნაწილი ჩეჩენი, რადგან მათი სამოსახლო ტერიტორია სწორედ რომ ამ ორ რესპუბლიკას შორისაა გადანაწილებული. შესაბამისად, ნაწილი თავს ინგუშად მიიჩნევს, ნაწილი ჩეჩენად. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ორცხოელები იყვნენ სწორედ დასავლეთ ვაინახების, ეთნოკულტურული ერთობის წევრები. ამაზევე მიუთითებს ჭ ფონემის არსებობა მათ დიალექტში. მაგრამ, ასევე არის ნაწილი, რომელიც თავს მიიჩნებს არა ღალღად ან ნოხჩოდ, არამედ ორცხოდ და ეწინააღმდეგება იმ აზრს, რომელიც მიიჩნევს ორცხოს თუხუშად ან შაჰარად. და მართლაც, როგორც ჩანს ორცხოს, როგორც ცალკე ვაინახურ ეთნოსად ჩამოყალიბებას, ხელი შეუშალა მუჰაჯირობის პროცესმა. უფრო რთულადაა სიტუაცია აჭა-ს ანუ აჰიელთა შემთხვევაში. აღნიშნულმა საზოგადოებამ გამოჰყო საკუთარი თავი, ეთნონიმით და ისტორიულად ის არ გახდა ნაწილი არც ერთი ეთნიკური ერთობისა. მას მოიხსენიებენ როგორც ცალკეულ საზოგადოებას, მიუხედავად იმისა, რომ დღეს ის ჩეჩენი ხალხის ნაწილია. ასევე, რთულადაა სიტუაცია მელხისა და მა-

ისტის თემებისათვის, ვინაიდან, როგორც წყაროები იუწყებიან, მელხები და შორეული ქისტები, ინგუშური ოკრუგის წევრებია და ეთნო-კულტურულადაც განეკუთვნებიან იმ ერთობას, რომელსაც ჩეჩნეთი თავის ღროზე გამოეყო და განაგრძო განვითარება მეტწილად ბარის ტერიტორიაზე. შესაბამისად, აღნიშნული მდგომარეობა მათი ეთნოიდენტობის ფორმირებაში გარკვეულ წილად გაორებას იწვევს.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ალექსეევი. ვ. პ. 1974. -Алексеев В. П. Происхождение Народов Кавказа. Москва.
2. ანდერსონი.ბ.2003.- წარმოსახვითი საზოგადოებანი. თბილისი. First published by Verso 1983.
3. ახმადოვი. შ.ბ. 2002.- Ахмадов. Ш. Б. Чечня и Ингушетия в XVIII – начале XIX Века. Грозный.
4. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა 1941. – ლომოური. თ. ბერძენიშვილი.ნ. ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი.
5. ბერჟე .ა.პ. 1991. – Берже. А. П.. Чечня и чеченцы. Грозный.
6. გიულდენშტედტი ი.ა. 1809- Гильденштедт И.А. Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа. Санктпетербург.
7. გრეკოვი ბ.დ ; იაკუბოვსკი ა.იუ. 1937.- Греков Б.Д. Якубовский А.Ю. Золотая Орда (очерк истории улуса Джучив период сложения и расцвета в XIII–XIV вв). Ленинград.
8. გრეკოვი. ბ.დ; იაკუბოვსკი ა.იუ.1950. – Греков Б.Д. Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. Москва .
9. დახკილგოვ შ.ბ.2005. – Дахкильгов Ш.Э. Страницы Истории Ингушетии. Нальчик.
10. დეშერიევი. იუ. დ. 1963 – Дешериев Ю.Д. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков. Грозный.
11. ეგოროვი ვ. ლ.1985. – Егоров В.Л. Историческая География Золотой Орды в XIII-XIV вв. Москва. Глава II.
12. ეთნოსები საქართველოში. 2008. თბილისი.
13. ვაგაპოვი. ა. 2006.- Вагапов. А. Происхождение этнонимов чечен и нохчи. Грозный.
14. თოფჩიშვილი. რ. 2012.- კავკასიის ეთნოლოგია. თბილისი.
15. თოფჩიშვილი. რ. 2007. – კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფია, ეთნიკური ისტორია ეთნიკური კულტურა. თბილისი.
16. ითონიშვილი. ვ. 2006. – ალექსანდრე ყაზბეგი. თბილისი.
17. იაკოვლევი ნ.ფ. 1928. – Яковлев. Н.Ф. К вопросу об общем наименовании родственных народов (чеченцы и ингуши). Записки северо-кавказского краевого горского НИИ. Ростов-на-дону.
18. იაკოვლევი ნ.ფ. 1925. Ингуши. Популярный очерк.
19. კრუპნოვი ე.ი. 1971. – Крупнов. Е.И. Средневековая Ингушетия. Москва.

20. მალსაგოვი ბ.მ. 2014. – Мальсагов. Б. В. стране Башен и легенд. Ростов-на-Дону.
21. მეტრეველი მ. 1991.- მეფე თამარი, თბილისი.
22. პანტიუხოვი ი.ი. 1901- Пантюхов И.И.. Ингуши. Антропологический очерк. Тифлис.
23. რაკოვიჩი დ.ბ. 1911. – Раковичъ Д.В. Прошрое Владикавказа. Грозный. 1990.
24. სომხური გეოგრაფია 1877.- Патканов К. П. Армянская география VII века по Рх. Санктпетербург.
25. სკაჩკოვი ა. 1905. – Скачков А. О постройке башни в Донисаре. Газ. «Терские ведомости».Владикавказ. № 36,
26. სმიტი ე.დ. 2008 – ნაციონალური იდენტობა.თბილისი. First published in the UK by Penguin Books Ltd, 1991.
27. ფარეულიძე. რ.2011.- ჩეჩნური ენა. თბილისი.
28. ყაუხჩიშვილი. ს. 1955.- ქართლის ცხოვრება,თბილისი.
29. ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის ნარკვევები. 1969.- ნაკვეთი I. ზ. ანჩაბაძე, თ. ბოცვაძე, გ. თობოშვილი, მ. ცინცაძე. თბილისი.
30. ჩხარტიშვილი. მ. 2020. – ქართული ეროვნული იდენტობა: კვლევით-სათვის რელევანტური თეორიული მიდგომის შერჩევის საკითხი. თბილისი.
31. ჯავახიშვილი, ივ. 1948. – ქართველი ერის ისტორია, წ. 2, თბილისი.
32. ჯანაშვილი, მ. 1895. – საქართველოს ისტორია. თბილისი.
33. Очерки этнографий чеченцев и ингушей. 1990. Грозный.
34. Сборник документов и материалов. 2014.- Ингушетия в политике Российской Империи на Кавказе XIX Век.
35. Сборник сведений о Кавказских горцах. 1870. том III.

თავი IV.
დადესტნის ცალკეული ხალხების
ეთნოგენეზი და ეთნიკური ისტორია

შესავალი

უწინარეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ სპეციალისტთა შორის დღემდე გრძელდება კამათი რას უნდა მოიცავდეს საკუთრივ ეთნიკური ისტორია, როგორია მისი საგნობრივი სფერო. ჯერ კიდევ XX საუკუნის 80-იან წლებში ნ. გ. ვოლკოვა წერდა იმის თაობაზე, რომ ერთ-ერთი ძირითადი სადისკუსიო საკითხი, რომელიც ეთნიკური ისტორიის მკვლევრებმა უნდა გადაწყვიტონ, – ეს არის ამ უკანასკნელის მიმართება ეთნოგენეზთან. თავად ის მხარს უჭერდა ეთნოგენეზისა და ეთნიკური ისტორიის გამიჯვნას, მიუთითებდა რა, რომ მისი პოზიცია შეესაბამებოდა ზოგიერთი ცნობილი მეცნიერების თვალსაზრისს. ამასთან ერთად, ნ. ვოლკოვა აღიარებდა, რომ რიგი ავტორები „ეთნიკური ისტორიის“ ცნებას განიხილავდნენ ძალზე ფართოდ, რთავდნენ რა მასში ეთნიკური ერთობების ფორმირების პროცესს, ანუ ეთნოგენეზს. ეთნიკური ისტორიის ფართო გაგებას გვთავაზობდნენ პ. ნ. ტრეტიაკოვი, ვ. ვ. პიმენოვი, ნ. ა. კრასნოვსკაია, ბ. ო. დოლგიხი, ვ. პ. ალექსევი, ზ. ვ. ანჩაბაძე, ი. ა. ფედოროვი, ნ. ა. ტომილოვი და ბევრი სხვა¹.

ნ. გ. ვოლკოვა იზიარებს ნ. ა. ტომილოვის თვალსაზრისს, რომლის თანახმად ეთნიკური ისტორიის საგნობრივ სფეროში შედის „ისტორიულ-კულტურული ერთობების ჩამოყალიბების (ფორმირების), განვითარებისა და დაცემის ან ტრანსფორმაციის პროცესები, სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ყველა სახეობებისა და ჯგუფების ეთნიკური და ეთნოსოციალური პროცესები. ეთნიკური ისტორია სწავლობს ისტორიულ-კულტურული ერთობების სისტემების დინამიკას, ანუ ამ სისტემების კომპონენტების ფორმირებასა

¹ См.: Волкова Н. Г. Этническая история: содержание понятий // Советская этнография. -1985. № 5. С. 21.

და მათ ეთნიკურ თვისებებს, კომპონენტებში ცვლილებებს, პირველ რიგში ამ კომპონენტების ეთნიკურ თვისებებს, მათ ფუნქციონირებას. ისტორიულ-კულტურული ერთობების სისტემების ეს დინამიკა შეისწავლება ერთმანეთთან ურთიერთქმედებაში, სოციალურ-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ისტორიასთან ურთიერთკავშირში, ამასთან, მნიშვნელოვანია ისტორიულ-კულტურული ერთობების არაოდენ ჩამოყალიბების და განვითარების, არამედ მათი ტრანსფორმაციის მიზეზების, კანონზომიერების კვლევა. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ასპექტს, ჩემი აზრით, დიდ ყურადღებას უთმობენ ისტორიკოსები, ნაკლებს კი – ეთნოგრაფები, ხოლო არცთუ იშვიათად ეს უკანასკნელნი საერთოდ იგნორირებულნი არიან. მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ეთნიკური ისტორია რეალურად წარმოადგენს ცოდნის დარგს, რომელიც ისტორიასა და ეთნოგრაფიას შორის მომიჯნავეა”¹.

კავკასიის ხალხთა ეთნოგენეზისა და ეთნიკური ისტორიის საკითხები მუდამ იყო კავკასიოლოგების დიდი ყურადღებისა და შესწავლის საგანი, თუმცა ეთნოისტორიული კვლევის ხარისხი, მათი უზრუნველყოფა აუცილებელი წყაროებით სპეციალისტებისთვის ყოველთვის როდი იყო დამაკმაყოფილებელი, კერძოდ, არათანაბარი იყო აღნიშნული პრობლემის ორი შემადგენლის – ეთნოგენეზისა და ეთნიკური ისტორიის – თემატიკისადმი მიდგომა: განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობოდა და დღესაც ეთმობა ეთნოგენეზის საკითხებს².

ამასთან ერთად, აშკარაა, რომ ეთნოგენეტიკური კვლევა არ შეიძლება აიგოს რომელიმე ერთი მეცნიერების მონაცემებზე. ეთნიკური ისტორიის თანამედროვე კვლევებში, როგორც წესი, გამოყენებული უნდა იყოს განსხვავებული ხასიათის წყაროები: წერილობითი, არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული, ფოლკლორული, ანთროპოლოგიური და სხვ., თუმცა სარწმუნო დასკვნებისთვის, ლ. ი. ლავროვის თანახმად, კომპლექსური მიდგომაც კი შეუძლებელია საკმარისი იყოს – „აუცილებელია, რომ დასკვნები გამომდინა-

¹ Томилов Н. А. Этническая история как направление в отечественной науке 1970-1990-х годов // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2016. № 3 (11). С. 43-58.

² Страницы отечественного кавказоведения / под ред. Н.Г. Волковой. М.: Наука, 1982. С. 72.

რეობდეს ისეთი ფაქტებიდან, რომლებიც დათარიღებასა და ეთნიკურ ლოკალიზაციას ექვემდებარება“¹.

ეთნიკური ისტორიის კვლევებში შეიძლება გამოიყოს ორი ძირითადი ხაზი²: პირველი (წარმოდგენილია ძალზე მცირე ნაშრომებში) – ეს არის გარკვეულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში მოქცეული საერთო რეგიონული ხასიათის კვლევები, რომლებშიც ჩრდილოეთ კავკასიის, დაღესტნის, სამხრეთ კავკასიისა და მთელი კავკასიის ხალხების შესაბამის მასალებზე დაყრდნობით უნდა განიხილებოდეს ეთნიკური ისტორიის ცალკეული საკითხები. კვლევების სხვა მიმართულება წარმოდგენილია შედარებით მრავალრიცხოვან ნაშრომებში. ეს არის ცალკეული ეთნოსების ეთნიკური ისტორიის შესწავლა. დღეისათვის არსებობს სპეციალური კვლევები დაღესტნის ზოგიერთი ხალხების ეთნოგენეზისა და ეთნიკური ისტორიის შესახებ. კონკრეტული ეთნოსების ეთნოგენეზისა და ეთნიკური ისტორიის გეგმაზომიერი კვლევების ჩატარება მნიშვნელოვანია, რაც შესაძლებლობას მოგვცემს შეიქმნას მთელი დაღესტნის ეთნიკური ისტორიის შემაჯამებელი ნაშრომი.

ზემოაღნიშნულ პრობლემას აქვს ერთი არცთუ უმნიშვნელო ასპექტი. საბჭოთა კავშირის დაშლისა და პოლიტიკური არასტაბილური სიტუაციის პერიოდში დაღესტნის ეთნიკური ისტორიის შესწავლამ პოლიტიკურად ანგაჟირებული მკვლევარებისა და საზოგადო მოღვაწეების მხრიდან სერიოზული ზეწოლა განიცადა და მეცნიერება პოლიტიკური კონიუნქტურის სამსახურში ჩააყენა. ეს პროცესები შედარებით მკვეთრად გამოვლინდა დაღესტნის ხასიათის რეგიონში³. ეს მაგალითი პოლიტიკური სიტუაციის გამწვავებისა და მისი გავლენისა დაღესტნის ეთნიკური ისტორიაზე ერთადერთი არ ყოფილა – მსგავსი ვითარება სხვაგანაც შეიქმნა. ამითაა განპირობებული განსაკუთრებული ყურადღება არაოღენ საკუთრივ დაღესტნის ეთნიკურ ისტორიაზე, არამედ მოცე-

¹ Лавров Л.И. Карачай и Балкария до 30-х годов XIX в. // КЭС. 1969. Вып. 4. С. 55-119.

² Страницы отечественного кавказоведения... С. 72.

³ См.: Хапизов Ш. М. К изучению этнокультурной ситуации в среднем течении междуречья Аксая и Акташа (северный Дагестан) в I-II тыс. н.э. // История, археология и этнография Кавказа. Т. 15. № 3. 2019. С. 390-411.

მული საკითხის ისტორიოგრაფიაზეც, რასაც მოცემული კვლევა ეძღვნება.

4.1 კავკასიის „ჰუნები“

II საუკუნის მეორე ნახევარში, ეთნონიმი „ჰუნები“ („უნები“) პირველად მოიხსენიება გვიანანტიკურ ბერძნულ ისტორიოგრაფიაში. ეს ეთნონიმი იმ დროის ორ წყაროში გვხვდება: დიონისე პერიეგეტეს ოიკუმენეს (დასახლებული დედამიწის) პოეტურ აღწერაში და კლავდიუს პტოლემეოსის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“. ეთნონიმი „ჰონკის“ ფორმით სომხურ წერილობით წყაროებშიც გვხვდება, კერძოდ, აგათანგელოსის, ფავსტოს ბუზანდის, ელისეს, მოვსეს ხორენაცის, ლაზარ პარპეცის და შემდგომი ავტორების შრომებში.

ამ მხრივ, უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენი წელთაღრიცხვით II საუკუნეში ჰუნების გარკვეული ჯგუფის კავკასიაში¹ მიგრაციის შესახებ თვალსაზრისი ეფუძნება დიონისე პერიეგეტის (დაახლ. ახ. წ. 160) მიერ „უნების“ ჩრდილო-დასავლეთ კასპიის რეგიონში ლოკალიზაციას, თუმცა, ამჟამად მტკიცედ არის დადგენილი, რომ დიონისეს „დედამიწის აღწერილობის“ ადრეულ სიებში ამ რეგიონის მცხოვრებლები ფინელები ანუ თინები (Θύναι)² არიან. მ. ს. გაჩიევი ამაზე განსაკუთრებულ აქცენტს აკეთებს, „რადგან დასავლეთ კასპიის რეგიონში ჰუნების ყოფნის შესახებ მცდარ მოსაზრებას, უკვე ჩვენი წელთაღრიცხვით II საუკუნის შუა პერიოდიდან, სხვა არასწორი მოსაზრებებიც მოჰყვა, ისეთი როგორიცაა, მაგალითად, დასკვნა ამ ზონის ყოფილი კავკასიური და ირანულენოვ-

¹ См.: Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Л., 1951. С. 135; Фёдоров Я.А., Фёдоров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. М., 1978. С. 28, 47–48; Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку, 1985. С. 12–13; Гмыря Л.Б. Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов: Могильники. Махачкала, 1993. С. 278, 282; Гмыря Л.Б. Страна гуннов у Каспийских ворот. Махачкала, 1995. С. 9, 46.

² Дионисий Александрийский (Периегет). Описание ойкумены. Ст. 730 / Вступ. ст., пер. с др.-греч. и коммент. Е.В. Илюшечкиной // Вестник древней истории. 2006. № 2. С. 240.

ანი (სარმატული) მოსახლეობის გამოდევნის ან ასიმილაციის, მასკუტების სამეფოში ჰუნურ-თურქული დომინირების აღიარების, თურქების ამიერკავკასიაში (აზერბაიჯანში) ადრეული შეღწევის და ა.შ.¹.

ამ მხრივ, ი.გ. სემენოვი ამტკიცებს, რომ სომხური წყაროების ჰონებმა დაღესტნის მთისწინეთში შეღწევა დაიწყო არაუგვიანეს IV საუკუნის პირველი ნახევრისა და „პოლიტიკურად არ იყვნენ დაკავშირებულნი ბალამბერის ჰუნებთან, რომლებმაც ვოლგა მხოლოდ 370 წელს გადალახეს და თავდასხმები დაიწყეს ჯერ ალანებზე, შემდეგ კი გოთებზე“². ამ შემთხვევაში, ი.გ. სემენოვის თანახმად, აუცილებელი ხდება განვასხვაოთ ჰუნები, რომლებიც მე-4 საუკუნის 70-იან წლებში ვოლგისპირეთიდან ცენტრალური ევროპისკენ გაემართნენ, მათგან, ვინც დაღესტანში იმავე საუკუნის პირველი ნახევრის შემდეგ გამოჩნდნენ, და საიმისოდ, რომ ეს ორი ჯგუფი ერთმანეთში არ აგვერიოს, უფრო მოსახერხებელი იქნებოდა უკანასკნელთათვის დაღესტნელი ჰუნები გვეწოდებინა (ლ.ბ. გმჟრია მათ კასპიის ჰუნებს უწოდებს).³). შეიძლება ითქვას, რომ სომხური წყაროების ეთნონიმი „ჰონკ“ კონკრეტულად დაღესტნელ ჰუნებს ეხება და მხოლოდ ზოგიერთ შემთხვევაში იყო ის დაკავშირებული პოლიტიკურ გაერთიანებებთან, რომელთა შემადგენლობაში დაღესტნელი ჰუნებიც⁴ შედიოდნენ.

ამავდროულად, უნდა აღინიშნოს, რომ კ. ვ. ტრევერი მიიჩნევდა, რომ ჰონები დაღესტნური ტომი იყვნენ და არანაირი კავშირი არ ჰქონდათ ჩინეთის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებზე მცხოვრებ ჰუნებთან⁵. თუ ჩვენ მივმართავთ ქართულ წყაროებს შეგვიძლია ავღნიშნოთ, რომ XII საუკუნეში მათ დაღესტნურენოვანი ხალხების ისტორიული ტერიტორიის საზღვრები შემდეგნაირად გამოკვეთეს: „და მისცა ლეკანს ქვეყანა დარუბანდის ზღვიდან

¹ Гаджиев М.С. Этническая карта Северного Кавказа в период поздней античности // Вестник ДНЦ. 2019. № 72. С. 24-25.

² Семенов И.Г. Восточнокавказские этнонимы в раннесредневековых армянских источниках // Восток (Oriens). 2012. № 5. С. 34.

³ Гмыря Л.Б. Страна гуннов у Каспийских ворот. Махачкала, 1995. С. 23, 24.

⁴ Семенов И.Г. Восточнокавказские этнонимы в раннесредневековых армянских источниках // Восток (Oriens). 2012. № 5. С. 34-35.

⁵ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). М.–Л., 1959. С. 192-193.

ვიდრე კომეკის მდინარემდე, ჩრდილოეთით ხაზარეთის დიდ მდინარემდე. და მისცა კავკასს ქვეყანა ლომეკის¹ მდინარიდან ვიდრე კავკასიის დასასრულამდე დასავლეთით”². სწორედ ამ საზღვრებში ჩამოყალიბდა VI საუკუნეში „ჰუნების სამეფო“, რომლის საფუძველსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ქმნიდა³. კითხვის ამგვარ ფორმულირებასთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია, რომ ქართული შუა საუკუნეების წყაროების თანახმად, დაღესტნურენოვანი ტომების („ლეკების“) ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომლებიც „ხუნძების“ სახელით არიან ცნობილნი, კასპიის დაბლობის ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ და ზოგიერთი მომთაბარე ხალხის ზეწოლის გამო მთიანი დაღესტნის რეგიონებში გადასახლდნენ⁴.

ქართულ წყაროებში საუბარია ნომადური ტომების გაძლიერებაზე, რომლებიც წყაროში „ხაზარების“ სახელით მოიხსენიებიან. მათ დაიპყრეს მთელი ჩრდილოეთ კავკასია. ამასთან კავშირში აღინიშნება, რომ მისცა თავის მამის ძმისწულს ხაზართა მეფემ ლეკანის ნაწილი, აღმოსავლეთით დარუბანდის ზღვიდან ლომეკის მდინარემდე. და მისცა რანისა და მოვაკანის ტყვეები და დამკვიდრდა ის იქ, ქვეყანაში, რომელიც ლეკანის ნაწილი იყო. ხოლო ხოზონიხი, რომელიც უწარჩინებულესი იყო ლეკანის შთამომავალთა შორის, მივიდა და დაჯდა მთის ნაპრალში, ააშენა ქალაქი და უწოდა თვისი სახელი ხოზანახეთი”⁵. ცნობილი დაღესტნელი ისტორიკოსების, მ. გ. გაჩიევის, ო. მ. დავუდოვის და ა. რ. შიხსა-

¹ В примечаниях к последнему изданию труда Леонти Мровели, пишется, что под названием Ломеки следует понимать реку Арагви [Картлис Цховреба (История Грузии) / под ред. Р. Метревели. Тбилиси, 2008. С. 437]. Однако это предположение противоречит всем остальным локализациям, мнению прочих источников, которые начиная с XIX в. отождествляли Ломеки с рекой Терек. К примеру Давид Багратиони, автор исторического сочинения XIX в. «История Грузии», владения Лекоса ограничивает Каспийским морем и рекой Терек [Давид Багратиони. История Грузии / изд. А.А. Рогава. Тбилиси, 1971. С. 31].

² Картлис Цховреба (История Грузии) / под ред. Р. Метревели. Тбилиси, 2008. С. 14. Ломеки якобы р. Арагви. См. С. 437.

³ История Дагестана. М., 1967. С. 127.

⁴ Гаджиев М.Г., Давудов О.М., Шихсаидов А.Р. История Дагестана с древнейших времен до конца XV в. Махачкала, 1996. С. 125.

⁵ Картлис Цховреба (История Грузии) / под ред. Р. Метревели. Тбилиси, 2008. С. 18.

იდოვის კოლექტიური ნაშრომის მიხედვით, ლეონტი მროველი, VII-VIII საუკუნეების მიჯნის მოვლენების აღწერისას, წერს დაღესტნელების (ლეკების) წინაპრების მიერ მათი პირვანდელი ეთნიკური ტერიტორიის („ლეკანის მემკვიდრეობა“) დაკარგვის შესახებ კასპიისპირეთის დაბლობზე კასპიის ზღვიდან დასავლეთით თერგის მდინარემდე (თანამედროვე ოსეთის ტერიტორიაზე) და მთებში მათი შემდგომი მიგრაციის შესახებ¹.

ჰონების კასპიისპირეთის დაბლობიდან ცენტრალურ ავარეთში მიგრაციის თემის მხარდაჭერისა და განვითარებისას, ა. კ. ალიკბეროვი მნიშვნელოვან შეცდომას უშვებს, როდესაც უგულებელყოფს ქართულ წყაროებში ამ ტომის კავკასიურენოვნების მკაფიო მითითებას. სიმპტომურია, რომ ა. კ. ალიკბეროვმა ქართული წყაროებიდან ცნობილი ავარების ლეგენდარული წინაპარი „ხუზუნისი“ რომელიც იმავე წყაროებში „ლეკანის შთამომავალი“, ანუ ძირძველი დაღესტნურენოვანი მოსახლეობის წარმომადგენელია, „ვიდაც ჰუნად“² მიიჩნია და თურქულენოვან ადამიანად გარდაქმნა.

მისი აზრით, „ჰუნო-სავირის მასივი, რომელიც კლანებისა და ტომების მხრივ მრავალფეროვანია, ნაწილობრივ არაკანის უღელტეხილზე გადის ხუნზახისკენ, რომელიც მათი ზამთრის რეზიდენცია და სარირის დედაქალაქი ხდება“³. ამ მოსაზრებასთან დაკავშირებით რამდენიმე შენიშვნა არსებობს, რომ აღარაფერი ვთქვათ მთებში წასული ჰონების არასწორ ეთნიკურ იდენტიფიკაციაზე. არ არსებობს არანაირი მითითება იმისა, რომ ჰონები არაკანის უღელტეხილით გაემგზავრნენ და ხუნზახი, თავისი ცივი კლიმატით, ვერ იქნებოდა ხონების ზამთრის რეზიდენცია. უფრო სავარაუდოა, რომ საუბარია იქ მათ ზაფხულში ყოფნაზე და არა ზამთარში. სხვა საკითხია ის, რომ შემდგომი ანალოგია ჰონების ცენტრალურ ავარეთში მიგრაციასა და ალანების მთებში უკან დახევას შორის, რაც მართებულად არის გადმოცემული⁴.

¹ Гаджиев М.Г., Давудов О.М., Шихсаидов А.Р. Указ. раб. С. 241.

² Аликберов А.К. Ранние хазары (до 652/653 г.), тюрки и Хазарский каганат // Хазары: миф и история. М., Иерусалим, 2010. С. 45.

³ Аликберов А.К. Ранние хазары...С. 45.

⁴ Там же.

ა.კ. ალიკბეროვი ჩრდილოეთ კავკასიაში „ჰუნების ქვეყნის“ სპარსულ სახელწოდებას „ხუნზანად“ ადადგენს¹, თუმცა, ამავე დროულად, მისი მცდელობა, ჰუნზანი დააკავშიროს გეოგრაფიულ სახელებთან – ჯიდანთან, ხაიზანთან/ხაიდანთან, აშკარად ხელოვნური ჩანს. დაღესტნის ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრდა მოსაზრება, რომ „ყველა ეს ვარიანტი (ხაიზანი, ხამზინი, ხაიზაჯი, ჯიდანი, კაიტაკი, ხაიდა) შეიძლება ჩაითვალოს ხაიდაკ სახელწოდების არაზუსტ ფორმებად, რომლებიც სრულიად მისაღებია არაბული დამწერლობის თავისებურებების გათვალისწინებით“². თავისი სტრუქტურით, ხუნზანი მსგავსია სახელწოდება ლაკზანისა, რომელიც გამოიყენებოდა დაღესტნის ტერიტორიის კახეთისა და შირვანის მომიჯნავე ნაწილის აღსანიშნავად, ანუ ორივე შემთხვევაში, სახელწოდების ფესვი გამოირჩევა – ლაკზ და ხუნზ (ავარიული ენიდან თარგმნილი – „ხუნზახელები“), რომელსაც ემატება სუფიქსი „-ან“.

საინტერესოა ა.კ. ალიკბეროვის მიერ მოყვანილი შემდეგი ანალოგია. კალანკატუაცის „ალუანკის ისტორიაში“ ჰუნების პრინცი ალპ ილიტვერი ხაზარ ხაკანის ვასალად არის მოხსენიებული, რომელიც „ჩრდილოეთის მეფე“ იყო. ალ-მასუდის თქმით კი, „ალ-ბაბის ხალხი დიდ ზიანს განიცდის ჰუნზანის სამეფოსგან, რომლის ხალხიც ხაზარეთის მეფეების მიწების შემადგენლობაში შედიან“³.

სომხურ (ფაჰლავურ) სახელწოდებას „ამხარ ჰონ-ქ“ — „ჰონების ქვეყანა“ — ასევე აშკარა ანალოგიები აქვს ჰუნზანთან. ის ჯერ კიდევ V საუკუნეში მოიხსენიეს ეგიშემ, ხორენაცმა და კალანკატუაციმ. ა.კ. ალიკბეროვის თანახმად, სახელები ჰუნზანი და ამხარ ჰონქ შეესაბამება ქართულ წყაროებში მოხსენიებულ „ხუნზებს“⁴. თუმცა, გასათვალისწინებელია, რომ ეს ეთნონიმი („ხუნდი“) დღემდე გამოიყენება ქართულ ენაში ავარების აღსანიშნავად. ასევე, XIX საუკუნის დასაწყისის წყაროების თანახმად, ადიღურ ენაში („ჩერქეზები“) არსებობდა „ლეზგების“ (ამ შემთხვევაში, რო-

¹ Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе. М., 2003. С. 151-155.

² Гаджиев М.Г., Давудов О.М., Шихсаидов А.Р. История Дагестана с древнейших времен до конца XV в. Махачкала, 1996. С. 242.

³ Аликберов А.К. Ранние хазары... С. 57.

⁴ Аликберов А.К. Там же. С. 48.

გორც ჩანს, ავარების) აღნიშვნა „ხანიაშად ან ხანოაჩედ“¹. სხვათა შორის, ჯერ კიდევ მე-19 საუკუნეში იანოვსკიმ აღნიშნა, რომ „ქართველები ავარებს ხუნზანს (ჰუნების სამეფოს) უწოდებენ... ავარეთში მთავარ სოფელს ხუნზახი ჰქვია“. მან ასევე დააზუსტა, რომ „ავარები ლეკების ტომს მიეკუთვნებიან; მათ ოუარს ან ოარს უწოდებენ“².

ამავდროულად, უნდა აღინიშნოს, რომ არაბული წყაროების თანახმად, „ხუნზანის სამეფოს“ დაბლობი მოგვიანებით ხაზარეთის ნაწილი გახდა. ა.კ. ალიკბეროვი აღნიშნავს, რომ ალ-მასუდი სამანდარს ჰუნზანის დაბლობის დედაქალაქს უწოდებს, რომელიც ხაზარეთის შემადგენლობაში შედის³.

ა.კ. ალიკბეროვი, სარირის (ალ-მასუდი) დედაქალაქისა და „ჰუნების ქვეყნის“ (მოვსეს კალანკატუაცი) მაცხოვრებლების დამკრძალავი რიტუალების (გვამების გარშემო სამხედრო შეჯიბრებები, ცხენების რბოლა და ა.შ.) მსგავსების შესახებ ინფორმაციის მოყვანით, ლოგიკურ დასკვნამდე მიდის, რომ ეს მსგავსება ჰუნების ხუნზახის პლატოზე მიგრაციის შედეგია⁴. თუმცა, ამავდროულად, ა.კ. ალიკბეროვი აშკარად წარუმატებლად „ამყარებს“ აზრს, ტოპონიმიკური მონაცემებით, თურქულენოვანი ტომების არსებობის ხანგრძლივ ისტორიაზე მთიან ავარეთში⁵. დასტურად, მას შემდეგი სახელწოდებები მოჰყავს: სამი მდინარე – ანდიის ყოისუ, ავარეთის ყოისუ და ყარაყოისუ (ავარები მათ შესაბამისად ანდი-ორს, ავარს-ორს და ჩიერ-ორს⁶ უწოდებენ), ტერმინი „ყოისუ“ დაღესტნის რუკაზე დაამატეს თურქულენოვანმა მწიგნობრებმა, რომლებიც რუსეთის ადმინისტრაციასა და ჯარებში მსახურობდნენ, ასევე ერთი სოფელი, დაგბაშმა (მისი ნამდვილი სახელია რატლუ-ახვახი და 1930-იან წლებში დაგბაში ეწოდა დაღეს-

¹ Юлиус Клапрот. Описание поездок по Кавказу и Грузии в 1807 и 1808 годах / пер. с англ. К.А. Мальбахов. Нальчик, 2008. С. 208.

² Яновский А. О древней Кавказской Албании // Журнал Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской академии наук, 1846. Ч. LII. Отд. II. Сентябрь. С. 197.

³ Аликберов А.К. Ранние хазары... С. 57.

⁴ Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе. М., 2003. С. 172.

⁵ Там же. С. 172-173.

⁶ Саидов М.С. Аварско-русский словарь. М., 1967. С. 620, 623.

ტნის ერთ-ერთი თურქულენოვანი ლიდერის ახირებით). ცოტა ქვემოთ მას მოჰყავს ავარული სოფლების სია, რომელთა სახელწოდებებს ა.კ. ალიკბეროვი ეთნონიმ „ჰუნებთან“ აკავშირებს, თუმცა სინამდვილეში მათ ამასთან არანაირი კავშირი არა აქვთ, რადგან ისინი ტოპონიმებია, რომლებსაც აქვთ მკაფიო ავარული სემანტიკა: ღუნები (ავარულიდან гъуни - „გროვა, თივის ზვინი“), გიონოდა (ავარულიდან гъин - „ციხე“, გიონოდა – „ციხეში“), ხიინდახი (ავარულიდან. – „თბილ ხეობაში“) და ა.შ. ამ სერიაში ა.კ. ალიკბეროვს ასევე სურს ლაკური სახელწოდების, ყაზიყუმუხის ყოისუს – ხუნის¹ ჩართვა. (ლაკ. Хъун нех – „დიდი მდინარე“), თუმცა სინამდვილეში, არც ხსენებულ ავარულ სოფლებს და არც ლაკურ ჰიდრონიმს, როგორც ზემოთ ვაჩვენეთ, არანაირი კავშირი არ აქვთ ეთნონიმ „ჰუნებთან“. ამ შემთხვევაში, მკვლევარი შეცდომაში შეჰყავს დაღესტნის გეოგრაფიისა და ეთნოგრაფიის ცუდ ცოდნას და დაღესტნური ენების თითქმის სრულ იგნორირებას მის ეტიმოლოგიურ კვლევაში.

ეთნიკური ისტორიის საკითხთან დაკავშირებით, ასევე ღირს შუა საუკუნეების ვარაჩანის დასახლების არქეოლოგიური კულტურის ეთნოკულტურული კუთვნილების განხილვა, რომელიც დაღესტნელი ჰონების/ჰუნების დედაქალაქთან იდენტიფიცირდება. ვარაჩანი რამდენიმე ადგილას მდებარეობდა – ურცეკის ადგილას, იზბერბამთან ახლოს, ბუინაკსკის მახლობლად, შახ-სენგერის დასახლებასთან და ა.შ.² მ. ს. გაჯიევი აჩვენებს, რომ ურცეკი, არქიტექტურის, მატერიალური და სულიერი კულტურის თვალსაზრისით, წმინდა დაღესტნური ქალაქია და აქ ჰუნური კულტურის თვალსაჩინო ნიშნები არ იკვეთება³.

ამ კონტექსტში, ღირს კავკასიელი „ჰუნების“ საკითხის განხილვა, რომელსაც ო. ა. მუდრაკიც შეეხო. იგი ეთანხმება ნ. გ. ვოლკოვას მიერ გამოთქმულ თვალსაზრისს, რომ მოვსეს ხორენაცის და მე-5 საუკუნეში ელისესა და ფავსტოს ბუზანდის სომხურ ქრონიკებში მოხსენიებულ ეთნონიმს, როგორც ჰონ-კს, არანაირი

¹ Аликберов А.К. Эпоха классического ислама... С. 176.

² Гаджиев М.Г., Давудов О.М., Шихсаидов А.Р. История Дагестана с древнейших времен до конца XV в. Махачкала, 1996. С. 184.

³ Гаджиев М.С. О местоположении Варачана // РА. 1995. №2. С. 29-35.

კავშირი არ აქვს ჰუნებთან, არამედ „ახასიათებს კავკასიურ ეთნოსს“. ელისე, აღწერს რა „ჰონების კარიბჭეს“, ანუ ამიერკავკასიაში მთის უღელტეხილს ან გასასვლელს, მას ათავსებს „ალანების კარიბჭესა“ (დარიალის ხეობა) და „ჩორის“ (დერბენტი) ჩრდილოეთით. ო. ა. მუდრაკი მას ასევე ათავსებს ავარიისა და ანდიკოისუს მდინარეების ზემო წელის რეგიონში (ავარ-ორი და ანდი-ორი)¹. ჰონები, ო. ა. მურდაკის თანახმად, სომხურ წყაროებში კავკასიელ ტომებს შორის მოიხსენიებიან და კავკასიელ ხალხებში ამ ეთნონიმის გავრცელების ანალიზისას იგი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ „როგორც საკუთარი სახელი, ეს ეთნონიმი ტიპურია ცეზებისა და ავარებისთვის“². კერძოდ, ო. ა. მუდრაკის მიხედვით, ეს ხუნზახელებს, ხინდალალეებს, ღუნზიბალელებს და ჰინუხელებს ეხება. აქ გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ავარების ისტორიული ცენტრის სახელს. ხუნზახი სამნაწილიანი სახელია: „ხუნ-“ ტოპონიმის ფუძეა, „-ზ-“ მრავლობითი რიცხვის ნიშანია (ავარულში „ხუნზ“ მთლიანად ხუნზახის ხალხს აღნიშნავს), ხოლო ლოკატივის სუფიქსი „-ხ“, რომელიც ავარულში რადაცასთან „ახლოს“ ან „მახლობლად“ მდებარეობას აღნიშნავს. ამრიგად, ავარულში ოიკონიმი „ხუნზახი“ შეიძლება ითარგმნოს, როგორც „ხუნებთან ახლოს“.

შეჯამებისთვის, აღვნიშნავთ, რომ განსახილველ პრობლემასთან დაკავშირებით, ყველაზე გამართლებულ თვალსაზრისი-ად მიგვაჩნია ცნობილი კავკასიოლოგი მეცნიერების – კ. ვ. ტრევერის, დ. ლ. მუსხელიშვილის, ნ. გ. ვოლკოვას, ა. ა. აკოფიანის და ო. ა. მუდრაკის თვალსაზრისი, რომლებიც კავკასიურ (სომხურ და ქართულ) და უძველეს წყაროებში მოხსენიებულ „ჰონებს“ ადგილობრივი, კავკასიური წარმოშობის ხალხად მიიჩნევენ³. ცნობილი კავკასიოლოგი მეცნიერი და ისტორიკოსი კამილა ტრევერი

¹ Мудрак О.А. Ранние хазары... С. 386.

² Там же. С. 387.

³ Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959. С. 191-193; Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М., 1973. С. 128; Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена). Тбилиси, 1982. С. 11; Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987. С. 92-93; Мудрак О.А. Ранние хазары... С. 386.

აღნიშნავს: „სომეხი ისტორიკოსები, ფავსტოს ბუზანდიდან დაწყებული, ჰონებზე საუბრისას არანაირად არ გამოყოფენ მათ, არამედ ასახელებენ მათ იმავე კავშირში და თანაბარ პირობებში, უდავოდ კავკასიური წარმოშობის ტომებთან“¹. კავკასიაში ეთნიკური პროცესების ავტორიტეტული მკვლევარი, ნ. გ. ვოლკოვა, აჯამებს: „ის ფაქტი, რომ ადრეული შუა საუკუნეების სომხური წყაროების ჰონები არ არიან ჰუნები, არამედ კავკასიური წარმოშობის ხალხი ან ხალხებია, დასტურდება ჰონების მდებარეობით და ამ უკანასკნელთა კავკასიელი ხალხების წრეში შეყვანით“².

4.2. ეთნონიმი ავარ-ი და ავარების ეთნიკური ისტორია

ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში, აღმოსავლეთ კავკასიაში ავარების არსებობის შესახებ ცნობების მიღების შემდეგ, ცნობილი რუსი ისტორიკოსი ვ. ნ. ტატიშჩევი დალესტნის ავარებზე წერდა, როგორც ევროპაში ცნობილი ავარების ხალხის ნაწილზე³. ამავე თემას შეეხო მ. ვ. ლომონოსოვიც, რომელიც აღნიშნავდა, რომ „დალესტანში, დერბენტის მახლობლად, „როგორც ამბობენ, დღემდე ცხოვრობს ჩუდური წარმომავლობის ხალხი, რომლებიც ავარებად იწოდებიან“⁴. XIX-XX საუკუნეებში რუსულ სამეცნიერო საზოგადოებაში გრძელდებოდა დისკუსიები კავკასიაში ეთნონიმ ავარ-ის წარმოშობის თაობაზე. მაგალითად, პ. ზუბოვი 1835 წელს წერს, რომ ღუნაის იმ ავართა ნაწილია, რომელიც ევროპაში გადასახლდა⁵.

ზოგიერთი უნგრელი (ი. ერდელი, კ. ცეგლელი) და ევროპელი (ჯ. მარკვარტი, ვ. ფ. მინორსკი) მკვლევარი მიიჩნევდა, რომ ავ-

¹ Тревер К.В. Указ. раб. С. 192.

² Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М., 1973. С. 128.

³ Татищев В.Н. История Российская. М.-Л., 1962. Т. 1. С. 253.

⁴ Ломоносов М.В. Древняя Российская история. СПб., 1766. С. 39-40.

⁵ Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащего России, и сопредельных оному земель; В историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях. СПб., 1835. С. 190.

არების ნაწილმა, დაახლოებით 600 წელს, აზიიდან ევროპაში სავარაუდო მოძრაობის დროს, ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპების გავლით მთიან დაღესტანში შეადგნა, ადგილობრივ გარემოს შეერწყა და საკუთარი სახელწოდება მკვიდრ მოსახლეობას მისცა¹. ამჟამად ყველაზე პოპულარული ვერსიის თანახმად, რიგი ავტორები სავსებით დასაშვებად მიიჩნევენ თანამედროვე ეთნონიმ ავარების დაკავშირებას მომთაბარე ავარი ხალხის სახელწოდებასთან, რომლებიც ჩრდილოეთ კავკასიაში VI საუკუნეში გამოჩნდნენ. ნ. გ. ვოლკოვას მოსაზრებით, არ არის გამორიცხული ავარების მცირე ჯგუფების წინ წაწევა მთიან რაიონებში, სადაც ისინი დროთა განმავლობაში ასიმილირდნენ ადგილობრივ კავკასიურ ენოვან მოსახლეობაში. მისი აზრით, მიუხედავად იმისა, რომ ეს ჯგუფი ადგილობრივ მოსახლეობაში გაითქვია, ამ ხალხის კვალი სახელწოდებაში „ავარი“ შენარჩუნდა².

ეს ვერსია სულაც არ არის ახალი, რადგან დაფიქსირებულია შუასაუკუნეების ქართული ისტორიული წყაროს „ქართლის ცხოვრების“ გვიანდელ (XVIII ს.-ის დასასრული) რედაქციაში. მასში მოცემულია ვერსია იმის შესახებ, რომ VI საუკუნის ბოლოს, ქართლში გვარამ-კურაპალატის მმართველობის დროს, ავარები გადასახლდნენ ჩრდილოეთ კავკასიაში და დაიმორჩილეს მთიანი დაღესტნის მოსახლეობა. ამ ავარებს ომი ჰქონდათ გვარამ-კურაპალატთან, რომლის დროსაც ორ დაპირისპირებულ მხარეს შორის შუამავლად ბიზანტიის იმპერატორი იუსტინიანე (527–565 წწ.) გამოვიდა. ამის შემდეგ ისინი „შერიგდნენ“, ხოლო გვარამ-კურაპალატმა, თითქოს, „დაასახლა ისინი კავკასიის მთიან ხეობებსა და ხუნძახში, ისინი ღლესაც ავარებად იწოდებიან“³. აქ, სავარაუდოდ, საქმე გვაქვს ქართველი ისტორიკოსის გვიანდელ მცდელობასთან ქართველების მეზობლად ვინმე ავარების არსებობისა და VI საუკუნეში ამავე სახელწოდების ხალხსა და საქართველოს შორის არსებული კონფლიქტის შესახებ არსებული ცნობე-

¹ См.: Агларов М.А. Этногенез в свете политантропологии и этнонимии в Дагестане: Politica-ethnica. Махачкала: Мавраевъ. 2013. С. 128-133.

² Волкова Н.Г. Из кавказской этнонимии // Материалы по этнографии Грузии. Вып. XXII. Хелеури (Сборник). Тбилиси, 1985. С. 109.

³ Картлис Цховреба. Пер. с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В. Цулая. М., 1982. С. 21.

ბის გაანალიზებისა. ვფიქრობ, რომ აღნიშნული გადმოცემები გაცილებით გვიან ჩაიწერა და რთულია, ჩაითვალოს სანდო წყაროდ. მაგალითად, ს. ს. კაკაბაძის მიხედვით, გადმოცემა იმის შესახებ, რომ ქსნის ერისთავები „მოვიდნენ ავარებთან ერთად თურქესტანიდან ამ გვარამის ღროს“, 1799 წელს ჩაიწერა იოანე ბაგრატიონის მიერ¹. ამგვარად, საქმე გვაქვს მხოლოდ „წიგნურ ლეგენდასთან“.

ზემოაღნიშნული ქართული წყაროს ცნობების საფუძველზე, კავკასიოლოგი ტ. მ. აიტბეროვი მიიჩნევს, რომ VI საუკუნეში „იმპერიული ავარების“ ნაწილი ხუნძახის პლატოზე გადასახლდა და ადგილობრივ მოსახლეობას შეერია. შემდგომში ეს სახელწოდება ასევე ხდება სარირის ზოგიერთი მმართველის საკუთარი სახელიც. ამგვარად, იგი იზიარებს ვერსიას, რომ ავარები, მცირე რაოდენობით დამკვიდრდნენ რა თანამედროვე ავარიის ცენტრალურ მხარეში, ჩამოაყალიბეს მისი მმართველი ელიტის მნიშვნელოვანი ნაწილი, თუმცა თავად რაოდენობრივად ჭარბ ადგილობრივ მოსახლეობაში გაითქვიფნენ².

ილენტურია ა. ა. მამედოვას მოსაზრებაც – ერთ-ერთი თანამედროვე აზერბაიჯანელი ავტორისა, რომლის მიხედვითაც: „ავარების (ნამდვილი და ფსევდოავარების) ისტორიის ასეთი გააზრება გვაძლევს შესაძლებლობას გამოვთქვათ ვარაუდი იმ მიზეზების შესახებ, თუ რატომ ეწოდა ავარები ხალხს, რომლის წინაპრებადაც ჩვენ ლპინებსა და სილვებს მივიჩნევთ. ჩვენი აზრით, მიუხედავად იმისა, რომ ავარები დიდხანს არ დარჩენილან ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპებში, მათ გარკვეული გავლენა მოახდინეს ადგილობრივ ტომებზე. შესაძლებელია, რომ ევროპაში გადასახლების ღროს მათი ნაწილი დარჩა და შეერია ადგილობრივ ჩრდილოკავკასიურ ტომებს (ისტორიაში მრავალი ასეთი ფაქტია) და სწორედ მათ დაუტოვეს თავისი სახელწოდება სილვებსა და ლპინებს“³.

¹ Памятник эриставов / пер., исслед. и прим. С.С. Какабадзе. Тбилиси, 1979. С. 42. Прим. 22.

² Айтберов Т.М. Древний Хунзах и хунзахцы. Махачкала, 1990. С. 25-30.

³ Мамедова А.А. Авары в Азии, на Кавказе и в Европе // VI-е Дзагуровские чтения «От античности к возрождению». Материалы международной научно-методической конференции. Махачкала, 2007. С. 69-71.

მაგრამ ამ თვალსაზრისმა სხვა მკვლევართა მხრიდან კრიტიკა გამოიწვია. მათ არგუმენტად წარმოადგინეს ანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების წყაროების მონაცემები. აზერბაიჯანელი მკვლევრის გ. გეიბულაევის აზრით, „ეთნონიმი ლბინ, ლპინ, ალბათ, იმ ავარების ნაწილის სახელწოდება იყო, რომლებიც ალბანეთში ცხოვრობდნენ და ქრისტიანები იყვნენ¹. ავარების სხვა ნაწილი, რომელიც ჩრდილოეთით ცხოვრობდა, სილვებად იწოდებოდა. დღეს ლპინების შთამომავლები საკუთარ თავს „ავარებს“ უწოდებენ. თუმცა ეს მათი ნამდვილი თვითსახელწოდება არ არის. ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ კავკასიური ეთნონიმი ავარი მომდინარეობს თურქული ეთნონიმიდან ავარ, მაგრამ ეს ნაკლებად სარწმუნოა. პირველად ეთნონიმი ავარი, უდიებთან მეზობლად (ამ შემთხვევაში ჩრდილო-დასავლეთ ალბანეთში მცხოვრებ უდიებთან, რომლებიც ავარების მეზობლად ცხოვრობდნენ), მოხსენიებულია სტეფანე ბიზანტიელთან², ანუ იმ პერიოდში, როდესაც თურქი ავარები (უფრო სწორად აბარები) ვერ იქნებოდნენ ალბანეთში“³. უნდა აღინიშნოს, რომ მეცნიერებაში მიღებულია სტეფანე ბიზანტიელის მიერ მოხსენიებული „ოვარენები“ (owarene) თანამედროვე ავარების წინაპრებად მიჩნევა⁴, ისევე როგორც ძველსომხურ წყაროებში მოხსენიებული ავარ-ჰაზუ⁵.

გ. ა. გეიბულაევამდე ამავე მოსაზრებას თავის სტატიაში ასახუთებდა ცნობილი საბჭოთა აღმოსავლეთმცოდნე ვ. მ. ბეილი-სი. მისი აზრით, ავარების წინაპრები ცნობილნი იყვნენ სახელწოდებით ავგარ ან ავხარ (Awhar), რომელიც შემდგომ არაბულ წყაროებში გარდაიქმნა ცნობილ ფორმად Awar, მაშინ როდესაც შუა აზიის ავარების სახელწოდების არაბული გადმოცემა არის „ალ-

¹ Аварское население в южной Аварии и в Алазанской долине было известно у античных авторов под названием сильвов и лпинов [Подробнее см.: Хапизов Ш.М. Поселения Джарского общества (историко-географическое и этнографическое описание микрорегиона в Восточном Закавказье). Махачкала, 2011. С. 14-24].

² Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. СПб., 1893. Т. I. Вып. I. С. 271.

³ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991. Т. I. С. 154.

⁴ Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма: (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика). М., 1972. С. 40.

⁵ Товма Артсруни. История дома Артсруни. Тифлис, 1917. С. 144.

აბარი“¹. ამასთან დაკავშირებით შეიძლება გავიხსენოთ რუსული ეთნონიმი „ობრები“, რომელშიც ასევე გვხვდება „ბ“, და არა „ვ“.

ვ. მ. ბეილისის აზრით, ეთნონიმი Awar პირველად არაბულ წყაროებში გვხვდება სარირის მმართველის ტიტულის სახით².

შუა საუკუნეების სპარსელი ისტორიკოსები იბნ-რუსტე (მეცნიერი-ენციკლოპედისტი X საუკუნის პირველი ნახევარი) და გარდიზი (XI ს.) ამ მმართველს მოიხსენიებენ როგორც **اوار** [awar] და **اواز** [awaz]³. დაღესტნელი მკვლევრები (მ. აგლაროვი, ო. დავუდოვი და სხვ.) მიიჩნევენ, რომ Awar იყო სარირის მეფის „დინასტიური სახელი“. მაგალითად, ო. მ. დავუდოვის მიხედვით, სარირის ხალხს ავარები მხოლოდ IX საუკუნის შემდეგ უწოდეს, როდესაც ეს სახელი თავად ხალხზე გადაიტანეს⁴.

თუმცა არაბი ისტორიკოსი აბულ-ჰასან ალ-ბალაზური (გარდ. 892 წ.) ამტკიცებს, რომ ტიტულები, რომლებიც სასანიანთა მაჰინშაჰმა ხოსრო I ანუშირვანმა (501–579) დაღესტნის მმართველებს უბოძა — „მთის ხაკანი (khaqan al-jabal), რაც ნიშნავს „ტახტის მფლობელს“, წარმოდგენილია ამგვარად: **وهرارانشاه** [v.h.raransah] (სახელწოდების ვარიანტები: **وهرارانشاه, وهرارانشاه** [v.h.rar ransah] и [v.h.r raur.n.sah])“⁵. ამ სახელწოდების შედარებისას X საუკუნის სომეხი ავტორის, თომა არწრუნის მიერ მოხსენიებულ ხალხს Aurhaz-k'-თან და ფორმასთან Auhar, რომელიც გამოყენებულია დაღესტნის ავარების სახელწოდებად 1424 წლის ნაშრომში „Zafer-name“, ვ. ფ. მინორსკიმ დაასკვნა ამ სახელწოდებების სიახლოვე ალ-ბალაზურის ტერმინთან⁵.

ვ. ფ. მინორსკი გვთავაზობს ალ-ბალაზურის მიერ გამოყენებული ტიტულის გაშიფვრის შემდეგ მოდელს. Aurhazk'-ში — ავარების X საუკუნის სომხურ სახელწოდებაში k' არის მრავლობითის

¹ Бейлис В.М. Из истории Дагестана VI-XI вв. (Сарир) // Исторические записки. Вып. 73. М., 1963. С. 256.

² იქვე. С. 255.

³ Hudud al-Alam. The Regions of the World (A Persian Geography 372 a.h. – 982 a.d.) / translated and explained by V. Minorsky. London, 1937. P. 447.

⁴ Давудов О.М. Материальная культура Дагестана албанского времени (III в. до н.э. – IV в. н.э.). Махачкала, 1996. С. 232.

⁵ Hudud al-Alam... P. 447-448

სუფიქსი, ხოლო rh-შეთანხმება, ჩვეულებრივი გადანაცვლებით,/მეტათეზისით უნდა შეესაბამებოდეს hr- -z-ს ამ სახელწოდებაში, ვ. ფ. მინორსკის მიერ განიხილება, როგორც ირანული წარმოშობის სუფიქსი, როგორც Gur-z, Lak-z, Lay-z. შესაბამისად, სომხური ფორმა *Auhra-z (< Auhar-z) იდენტურია უფრო გვიანდელ სპარსულ Auhar-სთან (> Avar)), და ამ ჭრილში შეგვიძლია ადვადგინოთ ალ-ბალაზურის ტიტული, რომელიც შედგება სახელისაგან + სუფიქსი z + სუფიქსი an, რაც შეეხება ფორმას **وہار** [v.h.rar], ვ. ფ. მინორსკი ვარაუდობს, რომ ეს არის რთული სახელის ტრანსკრიფციის რამდენიმე მცდელობის შედეგი, რომელიც შეიცავდა ელემენტებს **ورا** (* ვავ, რა, ალევ), რომლებიც წერილობით ხშირად ერევათ ერთმანეთში. ერთ-ერთი ასო **ر** [რა] შესაძლოა ზედმეტია და ***وہرا** **[v.h.ra]-ს (ან უკეთესი **اورہ** **[uh.r]) მეშვეობით მივდივართ სომხურ ფორმამდე. წინასწარი რეკონსტრუქციით ეს ტიტული შემდეგნაირად გამოიყურება: Auhar-z-an-shah (ანუ, „მაჰი ავარ სახელწოდების ხალხისა“)¹.

ვ. მ. ბეილისი არგუმენტირებულად ეწინააღმდეგება ვ. ფ. მინორსკის ვარაუდს, რომლის მიხედვითაც სარირის მმართველი დინასტია ალთაური წარმოშობის იყო². ვ. მ. ბეილისი, სხვადასხვა შუასაუკუნეების წყაროების ანალიზის საფუძველზე, არ ემხრობოდა კავკასიელი ავარების ეთნონიმის კავშირს შუა აზიის მომთაბარე სამყაროსთან³. იმ მონაცემებზე დაყრდნობით, რომ ხოსრო ანუშირვან I-ის მმართველობის დასაწყისისთვის (531–579) სარირის ტერიტორიაზე არსებობდა სახელმწიფოებრივი ერთეული, რომელიც ატარებდა ირანული წარმოშობის ტიტულს (Auhar-z-an-shah), იგი ნაკლებად სავარაუდოდ მიიჩნევს, რომ ავარ-მომთაბარეებს დაემორჩილებინათ ძნელად მისადგომი მთიანი რეგიონი, იქ დამკვიდრებულიყვნენ და სასანიანთა მოკავშირეები გამხდარიყვნენ⁴. ამგვარად, იგი, ისევე როგორც გ. ა. გეიბულაევი, ერთმანეთისგან განასხვავებს კავკასიელ და შუააზიურ ავარებს, მათ სრუ-

¹ Hudud al-Alam... P. 447-448

² Бейлис В.М. Указ. раб. С. 255.

³ იქვე. С. 256.

⁴ Бейлис В.М. Указ. раб. С. 256.

ლიად განსხვავებულ ხალხებად მიიჩნევს, რომელთაც „აერთიანებს“ მხოლოდ სახელწოდების მოჩვენებითი იდენტურობა.

ვ. მ. ბეილისის დასკვნები კიდევ უფრო დიდ მნიშვნელობას იძენს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ევროპაში ცნობილმა ავარებმა ჩრდილოეთ კავკასიაში სულ რამდენიმე წელი დაჰყვეს. ცნობილია, რომ 560-იან წლებში „ავარები, რომლებიც დუნაისა და სავაზე მ-ივიდნენ, გადაადგილდებოდნენ კასპიის ჩრდილოეთი ნაპირებიდან და სამხრეთრუსული სტეპებიდან“¹. პირველად ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპების აღმოსავლეთ ნაწილში გამოჩენის შემდეგ, 558 წელს, ალანთა „მეფის“ საროზიის შუამავლობით, ავარები შევიდნენ კავშირში ბიზანტიასთან, რომელიც იმ დროს ირანთან ომის მდგომარეობაში იმყოფებოდა. ხოლო 560–561 წლებში ავარებმა გადალახეს დონი, დაამარცხეს სლავები და საბოლოოდ დასახლდნენ დუნაის შუა დინებაზე, სადაც ჩამოაყალიბეს ავარების კაგანატი, რომელმაც გააერთიანა საერთო ენის არმქონე სხვადასხვა ტომი². იმავდროულად, ზემოთ მოყვანილი მონაცემების მიხედვით, უკვე 530-იან წლებში აღმოსავლეთ კავკასიაში არსებობდა სახელმწიფოებრივი ერთეული, რომელიც შუასაუკუნეების სპარსულ წყაროებში ცნობილია როგორც Awhar.

აქედან გამომდინარე, სხვაგვარად უნდა იქნეს ინტერპრეტირებული სირიული წყაროს — „ფსევდო-ზაქარია მიტილენელის ქრონიკის“ ცნობები. აღნიშნული ქრონიკის ნაწყვეტი, რომელიც 561 წელს შეიქმნა, მიუთითებს, რომ დერბენტის კარიბჭეების მიღმა ცხოვრობდნენ შემდეგი ხალხები: „ავგარ (ვარ. აუგარ), საბირ, ბურგარ, ალან, კურტარგარ, ავარ, ხასარ, დირმარ, სირურგურ, ბაგრასიკ, კულას, აბდელ, ეფტალიტი“³. პირველი ეთნონიმი — ავგარ/აუგარ — უნდა განიხილებოდეს თანამედროვე ავარების წინაპართა აღსანიშნავად, ხოლო „ალან“-ისა და „кyртаpгap“-ის შემდეგ მოხსენიებული ეთნონიმი „ავარ“ — როგორც პანონელი

¹ Пигулевская Н.В. Сирийская средневековая историография. 2011. С. 322.

² См. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. М., 1988. С. 98-99.

³ Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1979. С. 100-101; Пигулевская Н.В. Сирийская средневековая историография: исследования и переводы. СПб., «Дмитрий Буланин», 2011. С. 595.

ავარები, რომლებიც იმ პერიოდში ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპური ზონის ჩრდილოეთ ნაწილში ცხოვრობდნენ. ალანების, კუტრიგურების („кутригур“) და ავარების ერთობლივი მოხსენიება კავკასიაში, მათ ღუნაიზე ერთობლივი გადასახლების ფაქტებთან ერთად, ადასტურებს ჩვენს ვერსიას.

ამრიგად, გამოდის, რომ თითქოსდა ავარები, რომლებიც შუა აზიიდან მოვიდნენ, მხოლოდ რამდენიმე წლით შეჩერდნენ ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპებში და ამ დროის განმავლობაში მოასწრეს დაემორჩილებინათ დიდი სიმდიდრის არმეონე და ამიტომ ნაკლებად მიმზიდველი, ამასთანავე ძნელად მისადგომი მთიანი რეგიონი, რომლის ხანგრძლივად დამორჩილებაც შემდგომში ვერ შეძლეს ვერც არაბებმა, ვერც მონღოლებმა, ვერც თემურლენგმა და ვერც სხვა დამპყრობლებმა. შესაბამისად, თეორია, რომლის მიხედვითაც რომელიღაც მომთაბარე ტომმა, რომელიც საკუთარ მღევრებს გაექცა, „გზადაგზა“ შეძლო აღნიშნული რეგიონის დაპყრობა და მრავალ საუკუნედ დამორჩელება, აშკარად გამოგონილად გამოიყურება და ყოველგვარ ლოგიკას არის მოკლებული.

ამასთანავე, ეთნონიმ Awar-ის კვლევისას, მკვლევარები არც კი ფიქრობს ამ სიტყვის საკუთრივ ავარულ ეტიმოლოგიაზე.

ამასთანავე, ავარული/ხუნძური ენის ლექსიკა სხვა მონათესავე ენებთან შედარებისას კავკასიური ენების საფუძველზე ახსნის საშუალებას იძლევა. აღნიშნულ საკითხს მიეძღვნა ამ სტრიქონების ავტორის სპეციალური სტატია¹. სტატიაში დასაბუთებულია მოსაზრება, რომ ეთნონიმ Awar-ს სავსებით შესაძლებელია, ჰქონდეს სწორედ კავკასიური, კერძოდ, ავარიული/ხუნძური ეტიმოლოგია. ამან შესაძლოა, შუქი მოჰფინოს იმ ეთნიკურ პროცესებს, რომლებიც ადრეულ შუა საუკუნეებში მიმდინარეობდა აღმოსავლეთ კავკასიაში და ამ პროცესების შედეგად ამ სახელწოდების ხალხის წარმოშობას. თავდაპირველად, როგორც ზოგიერთი მკვლევარი მიიჩნევს, მას ჰქონდა ფორმა Awhar (avaxl + ar, ал, ანუ „მრავლობითის სუფიქსი“?), ხოლო შემდგომში წერილობით წყაროებში დამკვიდრდა ფორმით Awar, თუმცა XIV-XV საუკუნეების

¹ Хализов Ш.М. К вопросу о происхождении этнонима Awar // Вестник ИИАЭ. 2016. № 2. С. 99-106.

ცალკეულ წყაროებშიც ეს ეთნონიმი კვლავ ინარჩუნებს ფორმას Awhar. მისი მნიშვნელობა შეიძლება განისაზღვროს, როგორც „ადამიანები ყამირი, აუთვისებელი მიწებიდან“ და დაუკავშირდეს მათ თვითიდენტიფიცირებას, როგორც კასპიისპირეთის დაბლობებიდან მოსულებს, რომლებიც ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისში დაცარიელდა მოსული ტომების შემოსევების შედეგად. ეს პროცესი, როგორც ჩანს, ასახულია „ქართლის ცხოვრებაში“. აღნიშნული წყაროს მიხედვით, ლეკების ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელსაც ხუნძები ეწოდება (რომლებშიც, სავარაუდოდ, უნდა იგულისხმებოდნენ ცენტრალური ავარები), გადმოსახლდა მთიანი დაღესტნის რაიონებში¹. წყაროში საუბარია გარკვეული მომთაბარე ტომების გაძლიერებაზე, რომლებიც მემატიანის მიერ მოხსენიებულია, როგორც „ხაზარები“ (მკვლევრები მიიჩნევენ, რომ ეს ანაქრონიზმია), რომლებმაც დაიმორჩილეს მთელი ჩრდილოეთ კავკასია. ამასთან დაკავშირებით ნათქვამია, რომ „ხოზანიხი, როგორც ლეკის სხვა შთამომავლებზე უფრო დიდებული, წავიდა და დასახლდა მთის ნაპრალში, იქ ააშენა ქალაქი და დაარქვა მას თავისი სახელი — ხოზანიხეთი“². აღნიშნული მოვლენების დათარიღება შესაძლებელია იმით, რომ „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ეს მოხდა სპარსელთა გაძლიერებამდე, ანუ სასანიდთა იმპერიამდე, რომლებმაც „ზღვის კარიბჭესთან ააშენეს ქალაქი და უწოდეს მას დერბენტი“³. ვინაიდან სპარსელთა გაძლიერებას, ანუ სასანიდთა იმპერიის შეიქმნა III საუკუნეში, ხოლო დერბენტის ციხე აშენდა V საუკუნეში, „ხოზანიხის“ გადასახლება უფრო ადრე, სავარაუდოდ ჩვენი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე უნდა მომხდარიყო.

მსგავსი, გეოგრაფიული, უფრო სწორად რელიეფური პრინციპით ჩამოყალიბდა ეთნონიმი лъарал — „ბარის მცხოვრებლები“ (თანამედროვე გაგებით — „ყუმუხები“). შესაძლებელია,

¹ Гаджиев М.Г., Давудов О.М., Шихсаидов А.Р. История Дагестана с древнейших времен до конца XV в. Махачкала, 1996. С. 125.

² Картлис Цховреба (История Грузии) / под ред. Р. Метревели. Тбилиси, 2008. С. 18.

³ Картлис Цховреба (История Грузии) / под ред. Р. Метревели. Тбилиси, 2008. С. 18.

ანალოგიურად ჩამოყალიბდა ეთნონიმი „аварал“ — „სტეპებისა და ვერანი ადგილების მცხოვრებლები“?

ამის სასარგებლოდ მეტყველებს კიდევ ერთი დაკვირვება. ანდიელთა — ერთ-ერთი ყველაზე დიდი ავარიული სუბეთნოსის (გვანალ) — თვითსახელწოდება აზრობრივი მნიშვნელობით ემთხვევა ეთნონიმ Awar-ს. ამას ადასტურებს ავარიული კლასიკოსის, ჰამზათ წადასას შემოქმედების ენა, რომელიც იყენებდა სიტყვებს გვანილ უმმატ (ასევე ერთძირიანი სიტყვა გვანილლუი) მნიშვნელობით „ადამიანები ველური, ვერანი ადგილებიდან“ (гIалхулал, ракъ жубалареб къавм)¹, ანუ ვერანი ან ყამირი მიწებიდან. ხუნძური ენის ლექსიკონებში ეს სიტყვა არ ფიქსირდება, თუმცა არსებობს ერთძირიანი სიტყვები მსგავსი მნიშვნელობით: гванзу — „ვერანი ადგილი, სავანე“; гванзих — „ძალიან შორს“²; гванзан — „უხეში, უზრდელი“³.

P.S.

ისტორიოგრაფიაში ჯერ კიდევ XIX საუკუნიდან ზოგიერთი ავტორი ცდილობს თავს მოგვახვიოს იდეა, თითქოს ეთნონიმი „ავარები“ სრულიად უცხოა ამ ხალხის წარმომადგენლებისთვის. მათი შეხედულებით, სახელწოდება ავარები ამ ხალხის წარმომადგენლებს მხოლოდ საბჭოთა პერიოდში მოახვიეს თავს. თუმცა ფაქტები შუა საუკუნეების პერიოდის ავარიის წერილობითი წყაროებიდან საწინააღმდეგოს ადასტურებს. ამას თვალსაჩინო მაგალითით გაჩვენებთ. არაბულენოვან ლიტერატურაში ამა თუ იმ ავტორის ეროვნული კუთვნილების მნიშვნელოვან მტკიცებულებას წარმოადგენდა მისი ნისბა. ამასთან დაკავშირებით მივმართავთ წინასაბჭოთა პერიოდის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ნაშრომს — დურგელელი ნაზირის თხზულებას, რომელიც დადესტნელი მეცნიერების X–XX საუკუნეების ბიოგრაფიებს ეძღვნება. მასში იგი ასახელებს შუა საუკუნეების ყველა ცნობილი ალიმის ნისბას, რომელთა მიხედვითაც შეგვიძლია მათი ეროვნული კუთვნილების დაზუსტება. თავად ავტორი ავარი არ არის, არამედ ყუმუხური

¹ ХIамзатил ХIажияв. ЦIадаса ХIамзатил адабияб ирс. Баянал. МахIачхъала, 2010. Гь. 52 (на авар. яз.).

² Саидов М. Аварско-русский словарь. М., 1967. С. 147

³ Саидова П.А. Диалектологический словарь аварского языка. М., 2008. С. 96.

სოფლის დურგელის მკვიდრია, ამიტომ მისი ანგაჟირებულობაში დადანაშაულება შეუძლებელია.

მაშ ასე, მოვიყვანოთ არასრულ სიას შუა საუკუნეების მეცნიერების — ავარების შესახებ, რომლებიც ნაზირ ად-დურგელის მიერ არიან მოხსენიებულნი, თავიანთი ნისბებით, ანუ თვითიდენტიფიცირებით¹: შაბან ალ-უბუდი ალ-ავარი (XVII ს., სოფ. ობოდა, ხუნზახის რაიონი), აბუბაქრ არ-რუგუდჟი ალ-ავარი (XVIII ს., სოფ. რუგუდჟა, გუნიბის რაიონი), ჰადის ალ-მაჩადი ალ-ხიდალი ალ-ავარი (XVIII ს., სოფ. მაჩადა, შამილის რაიონი), ალი ალ-არგუნი ალ-ავარი (XVIII ს., სოფ. არგვანი, გუმბეთის რაიონი), მუჰამმად ტიტაღავის ძე ალ-ყარათი ალ-ავარი (XVIII ს., სოფ. ყარათა, ახვახის რაიონი), მანილაჰ ალ-ყარახი ალ-ავარი (XVIII ს., სოფ. ტლიახ/ჩარადა, ჩაროდინის რაიონი), აბუბაქრ ალ-აიმაკი ალ-ავარი (XVIII ს., სოფ. აიმაკი, გერგებილის რაიონი), ზაგალავ ალ-ხვარში ალ-ავარი (XIX ს., სოფ. ხვარში, ცუმადინის რაიონი), ჰაჯიალი ალ-კულეცმი ალ-ავარი (XVIII–XIX სს., სოფ. კულეცმა, ლევაშინის რაიონი), აბუბაქრ ალ-ჩირკავი ალ-ავარი (XIX ს., სოფ. ჩირკეი, ბუინაკსკის რაიონი), ნაიბები ტურაჩი ალ-ყარათი ალ-ავარი და გალბაც ალ-ყარათი ალ-ავარი (XIX ს., სოფ. ყარათა, ახვახის რაიონი) და სხვ. ზემოაღნიშნული სოფლების გარდა, ნისბა „ალ-ავარის“ მატარებელთა შორის მითითებულია შემდეგი სოფლების მცხოვრებლებიც: ტლაილუხ, ალაკ, კუდალი, ტლოხ, კუდუტლი, სალთა, კულაბ, სოგრატილი, გოჩობ, უნტიბ, ანსალთა, არაკანი, კოლო, გინიჩუტლი, გაწალუხ, ხარაჩი, გუნუხ, იტლაბ, ტანუსი, ხელეტური, ურადა, ხარიკოლო, ბაგინუბ, ხარახი, ხახიტა, ცულდა, გამსუტლი, ტელეტლი. ად-დურგელის მეცნიერთა სიაში არ არის არც ერთი ცუნტინის რაიონის მკვიდრი, რის გამოც ისინი არ არიან ნისბა „ალ-ავარის“ მატარებელთა სიაში.

ად-დურგელის სიის გარდა, შესაძლებელია სხვა მაგალითების მოყვანაც, თუ როგორ იყენებდნენ ავარი მეცნიერები ნისბას „ალ-ავარი“ როგორც თვითიდენტიფიცირების საშუალებას. ნაშრომში „ატ-

¹ Назир ад-Дургели. Улада умов в биографиях дагестанских ученых (Нузхат ал-азхан фи тараджим улама Дагистан): дагестанские ученые X – XX вв. и их сочинения / пер. с араб., комент., факс., изд., указ. и библиогр. Подгот. А.Р. Шихсаидовым, М. Кемпером, А.К. Бустановым. М., 2012. С. 42, 48, 53, 54, 56, 70, 75, 94, 97.

Тасриф ал-маъкүд Шарх васат ал-максүд“ მუჰამმადთაჰირ ალ-ყარა-ხიმ საკუთარი თავი მიუთითა როგორც „მუჰამმადთაჰირ ალ-ყარა-ხი ალ-ავარი“¹. 1885-86 წლებში გარდაცვლილი და კახის რაიონის სოფელ შოტავარში დაკრძალული, ჩაროდინის რაიონის სოფელ არჩი-ბის მკვიდრი, XIX საუკუნის სუფიურ თხზულებებში მოიხსენიება როგორც მუჰამმად არ-რუჩი ალ-ავარი².

როგორც სამართლიანად აღნიშნავს ცნობილი ეთნოგრაფი მ. მაგომედხანოვი: „დაღესტნის ხალხების ეთნიკური თვითშეგნება შეიძლება შევადაროთ „ტაქსონომიურ კიბეს“, რომლის პირველი საფეხური სოფლის საზოგადოებასთან იდენტობაა. მაგალითად, სოფ. რუგუჯის მკვიდრი ანდალალელთა საზოგადოებაში თავს, პირველ რიგში, რუგუჯელად აღიქვამს; ზოგადად ავარებს შორის იგი ანდალალელია; დაღესტნის სხვა ხალხების წარმომადგენლებისთვის — ავარია; ხოლო რუსეთისთვის — დაღესტნელი. თუმცა ეს სულაც არ ნიშნავს, რომ იგივე რუგუჯელი რუგუჯელების, ანდალალელების, ავარების ან დაღესტნისა და რუსეთის სხვა ხალხების გარემოში თავს არ გრძნობს რუგუჯელად, ანდალალელად, ავარად, დაღესტნელად და რუსეთის მოქალაქედ. საკითხი მდგომარეობს იმაში, თუ რამდენად აქტუალური და ინფორმაციულია იდენტობის ესა თუ ის ჰიპოტაზის კომუნიკაციის კონკრეტულ მომენტში“³.

ეს მოსაზრება დასტურია იმისა, რომ შუა საუკუნეებშიც, ნის-ბებში მკაფიოდ არის დაფიქსირებული, რომ კონკრეტული სოფლის მკვიდრი პირველ რიგში საკუთარ დასახლებასთან ახდენდა იდენტიფიცირებას, შემდეგ — რეგიონთან და შემდგომ — ეროვნებასთან. მაგალითად, სოფ. რუგუჯის (დღევანდელი გუნიბის რაიონი) მკვიდრი, XIX საუკუნის ცნობილი ხელნაწერების გადამწერი (მხოლოდ კ. ს. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება მის მიერ გადაწერილი 8 წიგნი), მკითხველების წინაშე

¹ Шихсаидов А.Р., Омаров Х.А. Каталог арабских рукописей (Коллекция М.-С. Саидова). Махачкала, 2005. С. 100.

² Айтберов Т.М., Хапизов Ш.М. Елису и Горный магал в XII-XIX веках (очерки истории и ономастики). Махачкала, 2011. С. 361.

³ Магомедханов М.М. Этноязыковые процессы у народов Западного Дагестана // Вестник Института ИАЭ. Махачкала, 2006. № 3. С. 107-108.

თავს ასე წარმოგვიდგენს: „კურბან მუჰამმად იბნ სუგურ-ბეკ ალ-ავარი ალ-ანდალავი არრუგუდჟი“¹.

XVIII საუკუნის სხვა ხელნაწერების გადამწერი საკუთარ თავს 1781 წლის 18 მარტს გადაწერილი წიგნის ბოლოს ასე მოიხსენიებს: „მუჰამმად იბნ აბდალლაჰ ალ-ბაცადი ვილაიათ ალ-ავარიდ-ან“².

შუა საუკუნეების დაღესტნის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი მეცნიერი კი თავის ხელნაწერებში თავს ასე ასახელებს: „მუჰამმად იბნ მუსალავ ალ-კუდუკი ალ-ავარი“³.

ცხადია, რომ ჯერ კიდევ ანტიკური პერიოდიდან ძველ-ავარიულ ტომებს ჰქონდათ სხვადასხვა ეთნონიმი. მაგალითად, პლინიუსის ანდაკები შედარებულია დაღესტნის ანდიელებთან, ხოლო კარატასეები — ავარიულ სახელწოდებასთან კარატაელები-სა, Klaparalal და მათი სოფლის საზოგადოებების კავშირთან კარატა (ავარ. Klapatlaca — „კარატადან“) მთიან დაღესტანში⁴. ანდიის მდინარე ანდის-კოისუს ზემო წელში განსახლებული ავარული ტომი ცნობილია როგორც „სილვები“ (ვარიანტები: სული, სილე)⁵. მათ გვერდით ცხოვრობენ დიდოელები — წუნთის ავარების წინაპრები. სომხურ წყაროებში ისინი მოხსენიებულნი არიან როგორც დიდოი/დიდოცი⁶, ხოლო ანტიკურ ავტორებთან — დიდურებად (Plin. Nat. Hist. 6.29: Diduri; Ptolem. 5.8.22: Δίδουροι). მათი

¹ Гварамия Р.В., Канчавели Н.Г. Каталог арабских рукописей Института рукописей им. К.С. Кекелидзе Академии наук Грузии (коллекция L- Выпуск II). Тбилиси, 2002. С. 559.

² Гварамия Р.В., Канчавели Н.Г. Каталог арабских рукописей Института рукописей им. К.С. Кекелидзе Академии наук Грузии (коллекция L- Выпуск II). Тбилиси, 2002. С. 354.

³ Гварамия Р.В., Канчавели Н.Г. Каталог арабских рукописей Института рукописей им. К.С. Кекелидзе Академии наук Грузии (коллекция L- Выпуск II). Тбилиси, 2002. С. 263.

⁴ Гаджиев М.С. Этническая карта Северного Кавказа в период поздней античности // Вестник ДНЦ. 2019. № 72. С. 20.

⁵ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959. С. 192; Волкова Н.Г. Из северо-кавказской этнонимии // Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976. С. 182-183.

⁶ Семёнов И.Г. Восточнокавказские этнонимы в раннесредневековых армянских источниках // Восток (Oriens). 2012. № 5. С. 31.

ენდოეთნონიმი ცეზი ნიშნავს „არწივს“ (cej — „არწივი“); ავარები მათ უწოდებენ cunta-ს იმავე მნიშვნელობით cun-დან¹.

ასევე სწორია, რომ წარსულში ეთნონიმი „ავარი“ ძირითადად ხუნზახის პლატოსთან იყო დაკავშირებული, თუმცა აშკარაა, რომ შემდგომში იგი გავრცელდა ავარების განსახლების მთელ ტერიტორიაზე. უნდა აღინიშნოს, რომ მსგავსი შემთხვევები იშვიათი არ არის სხვადასხვა ხალხების ისტორიაში, მათ შორის მსხვილი ევროპული ერების — სახელმწიფოების ისტორიაშიც. ეთნიკური ჯგუფების, როგორც ეთნოსის სტრუქტურის ელემენტების როლი დღემდე მკაფიოდ იკვეთება, ხოლო ევროპაში — კაპიტალიზმის განვითარებამდე. მაგალითად, „დიდი საფრანგეთის რევოლუციის წინ ნავარას, ბეარნის და სხვა პროვინციების მცხოვრებლები თავს ფრანგებად კი არ მიიჩნევდნენ, არამედ ცალკე „ხალხად“. საინტერესოა, რომ ჟანა დ'არკი, რომელიც ლოთარინგიაში დაიბადა, ჰყვებოდა, თითქოს ზეციდან ესმოდა ხმა: „წადი საფრანგეთში“. მის ეპოქაში საფრანგეთად ფაქტობრივად ითვლებოდა მხოლოდ ილ-დე-ფრანსი — მეფის დომენი. თან იმ პერიოდში, გარდა ფრანგებისა, საფრანგეთში ცალკე ეთნიკურ ჯგუფად არსებობდნენ პროვანსელები. თუმცა მოგვიანებით ისინიც შეერწყნენ ფრანგებს და იქცნენ ამ ერის ეთნოგრაფიულ ჯგუფად. თავად ილ-დე-ფრანსის მოსახლეობა კი, არა მხოლოდ შევიდა ფრანგული ერის შემადგენლობაში, არამედ მას საკუთარი სახელწოდებაც გადასცა“². ანალოგიურად, ისტორიული ავარის ცენტრის სახელწოდება გადაეცა ამ ხალხის ყველა წარმომადგენელს.

¹ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. II. Л., 1973. С. 94.

² Чеснов Я.В. Название народа: откуда оно? // Советская этнография. М., 1973. Вып. 6. С. 137.

4.3. ეთნონიმი ლაკზ-ი და მისი წარმოშობა

ადრეული შუა საუკუნეებიდან ისტორიული დაღესტნის ტერიტორიაზე დაფიქსირებულია ეთნოტოპონიმი Lakz. ამ ნისბას ატარებდა ზოგიერთი შუა საუკუნეების მეცნიერიც, მაგალითად, მამმუს ალ-ლაკზი ად-დარბანდი (1040–1110 წწ.)¹. ნისბიდან გამომდინარე, მამმუს ალ-ლაკზი დაიბადა დერბენტში (ბაბ ალ-აბ-ვაბე) ლაკზის ქვეყნიდან (ბილად ლაკზ) შთამომავლების ოჯახში, ან თავად ამ ქვეყანაში.

აღნიშნული ეთნონიმის lakz ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით ე. ბენვენისტმა, ნ. ტრუბეტკოიმ და ვ. მინორსკიმ გამოთქვეს მოსაზრება, რომ ფორმა lakz წარმოადგენს ძველ აღმოსავლეთკავკასიურ სიტყვას მნიშვნელობით „ადამიანი“². ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში საინტერესო ვარაუდი გამოთქვა პ. კ. უსლარმა: „...ხომ არ არის იგი (ოს. lag „ადამიანი“. – ი. ა., კ. მ.) დაკავშირებული ლეგებთან, ლეზგებთან, ლეზგინებთან?“³ თუმცა, თუ ეს მოსაზრება ინტუიციურ ხასიათს ატარებდა, ამ საკითხზე ვ. ი. აბაევის შენიშვნა ეფუძნება კავკასიური ენების დიდი მოცულობის მასალის კვლევას: „სიტყვა lag „ადამიანი“, „გლეხი“, „მონა“ ჩვენთვის წარმოგვიდგენია როგორც ძირძველი კავკასიური. ოსურში იგი შემორჩა როგორც კავკასიური სუბსტრატის ერთ-ერთი მკაფიო ნაშთი“⁴. ნ. ტრუბეტკოიზე დაყრდნობით ამავე აზრს ავითარებს ე. ბენვენისტიც⁵. ვ. ფ. მინორსკი ამ ელემენტს lak-ს ადგილობრივ, დაღესტნურ წარმოშობას მიაკუთვნებს და უკავშირებს სიტყვა lag-ს, რომელიც ჩრდილოეთ კავკასიის რიგ ენებში ნიშნავს „ადამიანს“. ხოლო ფორმა ლეზგ-(ინ) მას მიაჩნია მეტათეზის შედეგად წარმოქ-

¹ Аликберов А.К. ал-Лакзи, Маммус // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический справочник / сост. и отв. ред. С.М. Прозоров. М., 2006. С. 240-241.

² Бенвенист Э. Очерки по осетинскому языку. М., 1965. С. 127; Trubetskoy N. См. в кн. Melanges J. van Ginneken, Paris, 1937. С. 172; Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. М., 1963. С. 112.

³ Услар П.К. Этнография Кавказа. Языкознание. IV. Лакский язык. Тифлис, 1890. С. 18.

⁴ Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. М.–Л., 1909. Вып. I. С. 315.

⁵ Бенвенист Э. Указ. раб. С. 127.

მნილად¹. როგორც ჩანს, ეს ავტორები ასეთ დასკვნამდე მიდიან იმ მოსაზრებიდან, რომ ოსური სიტყვა *lag* (лак) „ადამიანი“, „კაცი“ წარმოშობით ირანული არ არის და ოსურ ენაში ჩრდილოკავკასიური ენებიდან შესულ ნასესხობად ითვლება; ამასთან, იგი არაერთმა მეცნიერმა (პ. კ. უსლარი, ვ. ი. აბაევი, ე. ბენვენისტი და სხვ.) დაუკავშირა ეთნიკურ სახელწოდებებს ლაკ, *leg*.

საინტერესოა, უკვე ოსურ ენაში დამკვიდრებული, ამ სიტყვის შემდგომი ბედი — იგი კვლავ ჩნდება დაღესტნურ ენებში. გარდა ამისა, იგი გვხვდება ნახურ ენებშიც — ჩეჩნურსა და ინგუშურში. უფრო მეტიც, აფხაზური და აბაზური ენების სხვადასხვა სიტყვის შემადგენლობაშიც ვ. ი. აბაევი აღნიშნულ ლექსემას გამოყოფს², ანუ იგი ოსურიდან გავრცელდა ჩრდილოეთ კავკასიის მთიან ენათა უმრავლესობაში. თუმცა ამ ენებში მისმა ახალმა მნიშვნელობამ მიიღო ფორმა „მსახური“, „ყმა“, „მონა“. მსგავსი შემთხვევები სხვა ენებშიც ცნობილია³. და, რა თქმა უნდა, ამ ფაქტების ფონზე რთულია რაიმე საპირისპიროს თქმა ვ. ი. აბაევის სიტყვებზე, როდესაც იგი აღნიშნავს: „ცნება ‘ადამიანიდან’ სოციალურ წოდებამდე — მანძილი მცირეა...“⁴

ა. კ. ალიკბეროვი, მამმუსისადმი მიძღვნილ ბიოგრაფიულ სტატიაში, რომელიც შეტანილია ენციკლოპედიურ ცნობარში და ეძღვნება ისლამს ყოფილი რუსეთის იმპერიის ტერიტორიაზე, სახელწოდებაში „Lak“-ს ხედავს მხოლოდ ლეზგინებს ან მათი განსახლების ტერიტორიას⁵, თუმცა თავის უფრო ადრეულ მონოგრაფიაში იგი წერს, რომ მოცემულ ეპოქაში შირვანის ტერიტორიაზე და ზოგადად, მდინარე მტკვრის ჩრდილოეთით, ლაკების/ლეკების შემკრები სახელწოდებით უნდა მოვიაზროთ „უდიური, წახურული, ავარული და სხვა ეთნიკური ჯგუფები“⁶.

¹ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. М., 1963. С. 134.

² Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. М.—Л., 1909. Вып. I. С. 315.

³ См. Абдуллаев И.Х., Микаилов К.Ш. К истории дагестанских этнонимов Лезг и Лак // Этнография имен. М., 1971. С. 13-26.

⁴ Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. М.—Л., 1909. Вып. I. С. 315.

⁵ Аликберов А.К. ал-Лакзи, Маммус // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический справочник / сост. и отв. ред. С.М. Прозоров. М., 2006. С. 240-241.

⁶ Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе. М., 2003. С. 194.

ა. კ. ალიკბეროვის მონოგრაფია¹ დიდწილად ეძღვნება აღმოსავლეთ კავკასიის ისტორიული გეოგრაფიისა და ეთნიკური ისტორიის საკითხებს². მონოგრაფიაში „კლასიკური ისლამის ეპოქა“ მნიშვნელოვანი ყურადღება ეთმობა ლეზგიური ქვეჯგუფის ხალხთა განსახლების ტერიტორიას და მათ შორის — პოლიტიკურ წარმონაქმნ ლაკზს³. ზოგადად, აქ იგრძნობა, რომ ავტორის სახელმძღვანელო ხაზს, რაც სრულიად სამართლიანია, წარმოადგენს ა. რ. შიხსაიდოვის თეზისები⁴. მაგალითად, ლეზგისტანის სიფართოვის შესახებ აღნიშნულია, რომ „ლაკზი მოიცავდა დიდ ტერიტორიას სამურის მარჯვენა ნაპირზე“⁵. ო.მ. დავუდოვი ასევე მიიჩნევს, რომ „ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან ცხოვრობდა მოსახლეობა, რომელიც ლაპარაკობდა ნახურ-დაღესტნურ ენებზე. კავკასიური ალბანეთის ტომების ნაშთების მიხედვით, იმავე ენაზე ლაპარაკობდნენ ტომები, რომლებიც თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზეც ბინადრობდნენ“⁶.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ვ. ფ. მინორსკის სამხრეთ ლეზგისტანის ბარის ნაწილი დაღესტნურენოვანი ეთნოსების თავდაპირველი განსახლების ზონის შემადგენლობაში შეჰქონდა; შაბრანი (დევიჩინის რაიონი PA) და მიშკიური // მასკატი (ხაჩმაზის რაიონი PA) — ტერიტორიებია, რომელთა მიწებიც თავდაპირველად „ლეზგიურ სამთავროებს“ ეკუთვნოდა⁷. აქ აღნიშნული ასევე ეხება ხურსანს (დაახლოებით, შაჰდადის ხალხების ზონა) და ხელნაწერებში დაფიქსირებულ მონაკვეთს „ვარდან“-ს (სამურის გაღმა მიშკიურის ნაწილი), რომელსაც ვ. ფ. მინორსკი „ლაკზების

¹ Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе: Абу Бакр ад-Дарбанди и его суфийская энциклопедия «Райхан ал-хакаик» (XI-XII вв.). М., 2003.

² Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе. М., 2003. С. 43-231.

³ Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе. М., 2003. С. 89-129.

⁴ Шихсаидов А.Р. Вопросы исторической географии Дагестана X-XIV вв.: Лакз, Гумик // Восточные источники по истории Дагестана, Махачкала, 1980. С. 65-70; Шихсаидов А.Р. Очерки истории, источниковедения, археографии средневекового Дагестана. Махачкала, 2008. С. 153-168; Рамазанов Х.Х., Шихсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана. Махачкала, 1969.

⁵ Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе. М., 2003. С. 194

⁶ Давудов О.М. Материальная культура Дагестана албанского времени (III в. до н.э. — IV в. н.э.). Махачкала, 1996. С. 220.

⁷ Минорский В.Ф. История Ширвана... С. 108.

ტერიტორიას“ მიაკუთვნებს¹; შესაძლოა, რომ ხურსი (მრავლობითში — ხურსან), რომელიც ა. ნ. გენკოს მიხედვით ბემ-ბარმაქის მახლობლად ლოკალიზდება², შეესაბამებოდეს ლეზგების ახლობელი მცირერიცხოვან ხალხს — კრიზებს.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ისტორიულად ლეზგებითა და თაბასარანებით დასახლებული მიწები დერბენტის გარშემო და სამურის ქვედა დინებაში XIII–XIV საუკუნეებში განადგურდა მონღოლთა შემოსევებისა და ასევე ჰულაგუიდებსა და ოქროს ურდოს შორის სამხედრო მოქმედებებისა და დამპყრობელი თემურ ლენგის ლაშქრობების შედეგად. ამ პერიოდში დაღესტნის ნაწილს ეწოდა „Ulus“, რადგან აქ განთავსებული იყო მონღოლური ჯარების ბანაკი. მაგალითად, XIV საუკუნეში, 1367 წლის ევროპული რუკის მიხედვით, დერბენტის სამხრეთით მდებარეობდა ჰულაგუ ხანის შთამომავლების — ილხანთა სახელმწიფოს Caraol („ყარაული“). მათი სახელმწიფო მოიცავდა ირანსა და მეზობელ რეგიონებს³.

შემდგომ, XVI–XVII საუკუნეებში, ირანში მმართველმა სეფიანთა დინასტიამ სცადა ამ მიწების ათვისება და დასახლება მისი ერთგული მომთაბარე თურქულენოვანი ტომებით, რომლებიც ისლამის შიიტურ მიმართულებას მისდევდნენ. ეს პოლიტიკა განსაკუთრებით გააქტიურდა შაჰ აბას I-ის დროს, როდესაც დერბენტთან მიმდებარე ტერიტორიებზე თურქულენოვანი ტომი — ჰადარი, გადაასახლეს, რომლის ძირითადი ამოცანა იყო „ლეზგიური თარეშების მოგერიება“⁴. სეფიანთა ისტორიულ მიშკიურში (ამჟამინდელი ხაჩმაზის რაიონი, აზერბაიჯანი) და ულუსში დაასახლეს შემდეგი ტომები: უსტაჯლუ, ყაჯარები, ბაიათები, ყარაკოიუნლუ. ა. ბაკიხანოვის მიხედვით, რომელმაც ეს და სხვა ტომები

¹ Минорский В.Ф. Указ. раб. С. 109, 112-6 (карта), 115.

² Генко А.Н. Арабский язык... С. 87. См. также Гаджиев М.С. Этапы градостроительной и фортификационной деятельности Сасанидов на Восточном Кавказе // Ирано-дагестанские культурно-исторические связи: сборник докладов международной конференции. Махачкала, 2006. С. 29.

³ Криштопа А.Е. Дагестан в XIII – начале XV вв. Очерк политической истории. М.: Таус, 2007. С. 116.

⁴ История Азербайджана. Баку, 1958. Т. I. С. 266.

ჩამოთვალა, ისინი „წარმოიშვნენ თურქებისა და სხვა ხალხებისგან, რომლებიც ცხოვრობდნენ სპარსეთსა და თურქეთში“¹.

ლაკზის ლოკალიზაციის საკითხს რომ დავუბრუნდეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ ა. კ. ალიკბეროვის შეფასება ემთხვევა ა. რ. შიხსაიდოვის მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც ეთნონიმ „ლაკზ“-ში მხოლოდ სამხრეთ დაღესტნის ხალხებს ხედავს. მის ოპონენტებს ალ-მასუდის ცნობა მოაქვთ, რომელიც ალ-ლაკზის ქვეყანაში „დუდანიას“ ათავსებს, ანუ წუნტინელ ავარებს, აგრეთვე „ქართლის ცხოვრებაში“ არსებულ მონაცემების მიხედვით, „ხოზონიხი“ (ავარების ლეგენდარული წინაპარი, რომელმაც დააარსა ხუნზახი) არის „ყველაზე ცნობილი“ ლეკანის გვარში². ი. ხ. აბდულაევისა და კ. შ. მიკაილოვის სპეციალური კვლევა იმ აზრის სასარგებლოდ მეტყველებს, რომ ეთნონიმი „ლეკი“ ყველა დაღესტნურენოვან ხალხს ეკუთვნოდა³.

დასკვნის სახით უნდა აღინიშნოს, რომ ლეკები ანტიკური ავტორების ლეგებთან არის გაიგივებული (Λήγαι – Strabo. 11.5.1). ზოგი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ ეთნონიმი „ლეგი“ ძველლუზგიურ ტომებს ეკუთვნოდა⁴, სხვები — თანამედროვე ლაკების წინაპრებს, რომელთა თვითსახელწოდებაა ლაკია⁵, ხოლო მესამე ჯგუფი, ლეგს ქართულ წყაროებში არსებულ ეთნონიმ ლეკთან აიგივებს და მას დაღესტნური ხალხების შემკრებ სახელწოდებად მიიჩნევს⁶. ი. გ. სემიონოვმა სცადა აღნიშნული მოსაზრებების აკუმული-

¹ Аббас-Кули-Ага Бакиханов. Гюлистан-и-Ирам / ред., комм., ук. З.М. Буниятова. Баку, 1991. С. 22.

² Давудов О.М. Материальная культура Дагестана албанского времени (III в. до н.э. – IV в. н.э.). Махачкала, 1996. С. 224.

³ Абдуллаев И.Х., Микаилов К.Ш. К истории дагестанских этнонимов лезг и лак // Этнография имен. М., 1971. С. 13-26.

⁴ Шихсаидов А.Р. Ислам в раннесредневековом Дагестане (XII–XV вв.). Махачкала, 1969. С. 32–33; Шихсаидов А.Р. Вопросы исторической географии Дагестана X–XV вв. (Лакз, Гумик) // Восточные источники по истории Дагестана. Махачкала, 1980. С. 67.

⁵ Халантьян Г. Армянские Аршакиды. Т. 1. М., 1903. С. 264.

⁶ Магомедов Р.М. Проблемы происхождения дагестанских народов в дореволюционной историографии // Ученые записки Дагестанского государственного университета. Махачкала, 1960. С. 37–56; Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X–XI вв. М., 1963. С. 134; Абдуллаев И.Х., Микаилов К.Ш. К истории дагестанских этнонимов лезг и лак // Этнография имен. М., 1971. С. 13-16; Давудов О.М. Об этнокультурной характеристике памятников

ირება და გამოთქვა ლოგიკური ვარაუდი, რომ ეთნონიმი ლეგ/ლეკი ფართო მნიშვნელობით შეიძლებოდა გამოყენებულიყო ყველა დაღესტნური ტომის აღსანიშნავად, ხოლო ვიწრო მნიშვნელობით — ძველლეზგიური ტომების აღსანიშნავად¹.

უფრო კონკრეტიზებულია მ. ს. გაჯიევის დასკვნა, რომლის მიხედვითაც „სავარაუდოდ, ანტიკური ავტორების ეთნონიმი ლეგ (ეთნონიმ გელთან ერთად), რომელიც ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის მნიშვნელოვან ტერიტორიას მოიცავდა, უნდა განიხილებოდეს როგორც შემკრები (ისევე როგორც ქართული ლეკი), განსხვავებით ძველსომხური წყაროების ეთნონიმ ლეკისგან, სადაც იგი ფიგურირებს როგორც კავკასიური ალბანეთის კონკრეტული ტომის აღმნიშვნელი“².

4.4. ეთნონიმი დარგო და მისი წარმოშობა

რ. მაგომედოვის აზრით, „დარგულების ცალკე ეთნოსად ჩამოყალიბების დასაწყისი ასევე სათავეს იღებს რკინის ხანის ადრეულ პერიოდში (ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისი), როდესაც მიმდინარეობდა დაღესტნის მთიანეთის აღმოსავლეთ ნაწილის მოსახლეობის თანდათანობითი და შეუქცევადი განცალკევება. სავარაუდოდ, ყაზიყუმუხის ყოისუს აუზის აღმოსავლეთით და ულლუჩაისა და რუბასის წყალგამყოფის ჩრდილოეთით“³. დარგულები თვითსახელწოდებას რ. მაგომედოვი უკავშირებს ტერმინს „დარგო“, რომლის ქვეშაც მეზობელი ხურებას ჯგუფის ტერიტორიულ-ფედერაციული გაერთიანება (დარგ. – „თემი, სახალხო ლაშქარი, ჯარი“) უნდა ვიგულისხმოთ. ტერმინის „დარგო“ ეტიმოლოგიას რ. მ. მაგომედოვი უკავშირებს ფესვს „დარკ“, რომელიც დარგულ ენაში „შიგნეულს, შიგნეულობას“ ნიშნავს. მისი აზრით,

Прикаспийского Дагестана // Этнокультурные процессы в древнем Дагестане. Махачкала, 1987. С. 45.

¹ Семёнов И.Г. Восточнокавказские этнонимы в раннесредневековых армянских источниках // Восток (Oriens). 2012. № 5. С. 27-38.

² Гаджиев М.С. Этническая карта Северного Кавказа в период поздней античности // Вестник ДНЦ. 2019. № 72. С. 21.

³ Магомедов Р.М. Даргинцы в дагестанском историческом процессе. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1999. С. 11.

ხალხის ცნობიერებაში „დარგო“ აღიქმება როგორც „შუაგული“, „დაგუელთა სამშობლო“¹. ეს გარკვეულ საფუძველს იძლევა ხალხის თვითაღქმის რეკონსტრუქციისათვის (აღდგენისთვის) იმ შორეულ პერიოდში, როდესაც იგი იწყებდა თავის აღქმას არა უბრალოდ მეზობელი ტომების ჯგუფად, არამედ გარკვეულ ახლონათესაურ ეთნიკურ ერთობად. ამგვარად, დარგუელთა წინაპრები საკუთარ განმასხვავებელ ნიშნად მიიჩნევდნენ იმას, რომ ისინი ბინადრობდნენ დაღესტნის რაღაც „შიდა“ ნაწილში, რაც მათ, სავარაუდოდ, განასხვავებს სხვა რაღაც „გარე, გარეგანი“ მიწების მოსახლეობისგან. ამრიგად, იკვეთება ე. წ. „შიდა ტერიტორიული ბირთვი“, რომელიც დასახლებული იყო თანამედროვე დარგუელთა წინაპრებით — სივრცე, რომელიც სამხრეთით შემოსაზღვრულია მდინარეების ულლუჩაისა და რუბასის წყალგამყოფებით, ჩრდილოეთით მდინარე შურა-ოზენის ხეობითა და დასავლეთით მდინარე დარგო-ჰერქის აუზით². ამ კონტექსტში საინტერესოა, რომ წარსულში აკუშა-დარგოს მცხოვრებლები „დარგალა“-ს ცნებაში არ მოიაზრებდნენ კადარს, გუბდენს, სირხას, მურიეს, მიურეგოსა და ქაიტაგს³. რ. მ. მაგომედოვის იდეები არ არის ახალი. ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში მსგავს ეტიმოლოგიებს აყალიბებდნენ პ. უსლარი, ლ. ზაგურსკი და ე. ი. კოზუბსკი, რომლებიც მიიჩნევდნენ, რომ „დარგა“ ნიშნავს „თავისუფალი საზოგადოებების მიერ შექმნილ კავშირს“⁴. ამასთან, პ. უსლარი მას სიტყვა „დარგისგან“ (შიგნეული, შიგნეულობა) აწარმოებდა და თვლიდა, რომ „დარგუა არ შეიცავდა ლინგვისტურ ცნებას“, არამედ მხოლოდ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცნებას⁵. ეთნოგრაფი მ.-ზ. ოსმანოვი ასევე მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ეთნონიმი „დარგო“ თავის თავში მო-

¹ Магомедов Р.М. Даргинцы в дагестанском историческом процессе. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1999. С. 13, 14.

² Магомедов Р.М. Даргинцы в дагестанском историческом процессе. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1999. С. 14.

³ Магомедов Р.М. Даргинцы в дагестанском историческом процессе. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1999. С. 15.

⁴ Услар П. Хюркилинский язык. Тифлис, 1892. С. 103; Загурский Л. Этнологическая классификация кавказских народов // Кавказский календарь на 1888 г. Тифлис, 1887. С. 8; Дирр А. Современные названия кавказских племен // СМОМПК. Тифлис, 1909. Вып. 40. С. 15; Козубский Е.И. Дагестанский сборник. I. С. 43.

⁵ Услар П. Хюркилинский язык. Тифлис, 1892. С. 103.

იცავს „შიდა“ ოლქის ცნებას „გარესთან“ მიმართებით. შემდგომ მ.-ზ. ოსმანოვი წერს: „იმისთვის, რომ გარკვეული საზოგადოებრივი ან ეთნიკური ჯგუფის მიმართ ჩამოყალიბდეს ტერმინი „შიდა“, „მთიელი“, „მიუდგომელ ადგილებში მცხოვრები“ მკვიდრი, როგორც ჩანს, საჭიროა, რომ თავდაპირველად როგორც დაბლობი, ისე შიდა მთიანი ნაწილი საერთო ენის მექონე ეთნიკური ერთობით იყოს დაკავებული“. მ.-ზ. ოსმანოვი ავითარებს ამ აზრს და მიიჩნევს, რომ „გარე“ დარგულები სხვა არაფერია, თუ არა თანამედროვე ყუმუხების წინაპრები¹. გ. ს. ფედოროვი წერს, რომ ამ აზრის განვითარებით შესაძლებელია მივიჩნიოთ, რომ „გარე“ დარგულები თანამედროვე ყუმუხების წინაპრები არიან, თუმცა თავად იგი ამ მოსაზრებას სრულად არ იზიარებს².

როგორც გ. ს. ფედოროვი აღნიშნავს, ჩრდილო-აღმოსავლეთ დაღესტნის მთისწინეთში (კარაბუდახკენტის და ნაწილობრივ ბუინაკსკის რაიონებში), ისევე როგორც სამხრეთ ყუმუხების გარემოში, შემორჩენილია მრავალი ჰიდრონიმი, ტოპონიმი და სხვადასხვა ტერმინი, რომლებიც უდავოდ მიეკუთვნება ე. წ. ფუძეენას, რომელზეც ოდესღაც მეტყველებდა ყველა დაღესტნელი, მათ შორის ყუმუხთა წინაპრებიც. აი ზოგიერთი მათგანი: къакъа, хола, гьалгъа, къанда, гъе, гожа, къаза, къапа, чухтү, сюнкү, дам, тал, гебен, анакъ, шинта, чаплек, пурх, гъаси, үцикар, сага, гьурцес, ламкъа, шилакъай, бекенез და სხვ. თარგმანში ეს სახელწოდებები ნიშნავს: ხეობა, დიდი გუნდა, ხვლიკი, მოკლე (წვრილი, კუნა), კაკაბი, ჩრჩილი, მღედრი, თოხი, არახჩინი, თავსაბურავი, ცომის დასამზადებელი დაფა, დოლი, ტირიფი, ზვინი, გამოქვაბული-მრწყავი (არაღრმა), კვერი, ჭვარტლი, სწორი მოედანი (სკამი), ბიძაშვილი (მამიდაშვილი, დეიდაშვილი), ყამირი მიწა, კვირტები, ტალახი, წყლისა და თიხის ნარევი, სათავო წყარო. შესაძლებელი იქნებოდა საკმაოდ დიდი რაოდენობის სიტყვების მოყვანა, რომლებიც გვხვდება ყუმუხურ ენაში, მაგრამ დარგულ დიალექტს ეკუთვნის. ამ ეტაპზე ამ ჩამონათვალით შემოვიფარგლოთ. ტოპო-

¹ Османов М.-З. Расселение и численность даргинцев в XVIII-XIX вв. // Дагестанский этнографический сборник. Махачкала, 1974. Вып. I. С. 153.

² Федоров Г.С. Этнические процессы в северо-восточном Дагестане в V-XIII вв. // Развитие феодальных отношений у народов Северного Кавказа. Махачкала, 1988. С. 246-247.

ნიმების, ჰიდრონიმებისა და ეთნონიმების არსებობა, რომლებიც ე. წ. ფუძეენას მიეკუთვნება, ასევე მათი „გაჟონვა“ თურქულ ტოპონიმიკაში, უდავოდ მიუთითებს იმაზე, რომ ამ ტერიტორიებზე ოდესღაც არსებობდა დარგდარგუული და ყუმუხური ენების მონათესავე დიალექტები (ამ რაიონებში თურქულენოვანი ტომების შემოსვლამდე). შეჯამების სახით გ. ს. ფედოროვი უშვებს, რომ სამხრეთ ყუმუხების წინაპრები დარგუული ენის დიალექტებზე მეტყველებდნენ¹.

მეორე ჰიპოთეზით რ. მაგომედოვი ეთნონიმ „დარგოს“ უკავშირებს ძველი ქალაქის ტარღუს სახელწოდებას, რომელიც მდებარეობდა მდინარე გამრი-ოზენის ხეობაში. ტარგუ/დარგუს სახელწოდებით ცნობილი იყო ასევე ქალაქის არემარე და რ. მაგომედოვის აზრით, აღნიშნული ეთნონიმი შემდგომში შეიძლება გავრცელებულიყო ყველა დაღოელზე².

დარგოსთან ერთად, დარგუული ენის გავრცელების არეალში აღინიშნება კიდევ ერთი ეთნოტოპონიმი — Filan. ლევაშინის პლატოს არქეოლოგიური ძეგლები, მათ შორის ოხლინისა და ქვედაჩუგლის ნამოსახლარები, ძვ. წ. I ათასწლეულიდან XIII-XIV საუკუნეებამდე ხასიათდება მატერიალური კულტურის თანდათანობითი და მონოტონური განვითარებით³. ეს მიუთითებს ეთნოკულტურული პროცესის უწყვეტობაზე. ა. ი. აბაკაროვი და მ. გ. გაჯიევი ამ რეგიონს შუასაუკუნეების პოლიტიკურ ერთეულ ფილანს მიაკუთვნებდნენ⁴. ამავე მოსაზრებას იზიარებს რ. მაგომედოვიც, რომელიც ფილანის ლოკალიზებას ახდენს „დარგუელთა ჩრდილოეთ ეთნოტერიტორიაზე“⁵, და ა.რ. შიხსაიდოვი, რომელიც მას აკუ-

¹ Федоров Г.С. Этнические процессы в северо-восточном Дагестане в V-XIII вв. // Развитие феодальных отношений у народов Северного Кавказа. Махачкала, 1988. С. 246-247.

² Магомедов Р.М. Даргинцы в дагестанском историческом процессе. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1999. С. 15.

³ Давудов О.М. Материальная культура Дагестана албанского времени (III в. до н.э. – IV в. н.э.). Махачкала, 1996. С. 239.

⁴ Абакаров А.А., Гаджиев М.Г. Первые итоги... С. 8.

⁵ Магомедов Р.М. Даргинцы в дагестанском историческом процессе. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1999. С. 42.

შა-დარგოსთან აიგივებს¹. რ. მაგომედოვი მიიჩნევს, რომ IX-XI საუკუნეებში ფილანის ტერიტორია სარირის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შედიოდა და მას მხოლოდ XII საუკუნის I ნახევარში გამოეყო. სარირის შემადგენლობაში ყოფნა ფილანისთვის კასპიის ზღვაზე გასასვლელს უზრუნველყოფდა, რომელიც სემენდერისგან 12 კმ-ში მდებარეობდა². ჩვენი აზრით, ფილანის ცენტრი უნდა ლოკალიზდეს თანამედროვე გუბდენის რაიონში, მის შემადგენლობაში ლევაშინის პლატოს შესაძლო ჩართვით.

4.5. ლაკები (ყაზიყუმუხები)

თანამედროვე კვლევების თანახმად, ლაკები მთიანი დაღესტნის მკვიდრი ხალხია, რომელთა ეთნოგენეზი უძველესი დროიდან იღებს სათავეს და მჭიდრო კავშირშია გუმიკის (ან გუმუკის) ისტორიულ სახელმწიფოსთან, რომელიც VII-XI საუკუნეებში არსებობდა და შედარებადია თანამედროვე სოფელ ყუმუხთან, ლაკების უძველეს დედაქალაქთან. სწორედ ამ სოფელმა, რომელიც არაბული წყაროებიდან ჩვენი წელთაღრიცხვით I ათასწლეულიდან არის ცნობილი, მისცა ხალხს მათი ყოფილი ეთნონიმები – გუმიკი, გუმუკები, ყაზიყუმუხელები (ყაზი-ყუმუხის რეგიონის სახელის მიხედვით), რომლებიც ფართოდ გამოიყენებოდა მეზობლების მიერ და რუსულ რევოლუციამდელ ლიტერატურაში. მკვლევრები თვითსახელწოდებას „ლაკ“ (ლაკუ) მეორეხარისხოვან და გავრცელებულ დაღესტნურ ტერმინად მიიჩნევენ, რომლის მნიშვნელობაც დაკავშირებულია „ადამიანის“, „გლეხის“ ან „დამოკიდებული პირის“ ცნებებთან, ხოლო უფრო უძველესი თვითსახელწოდება სწორედ „კუმუკ/გუმუკ“ იყო – ამას ის ფაქტიც ადასტურებს, რომ მთელ რიგ მიმდებარე ენებში (ავარიული, დარგინული, ჩეჩნური) ლაკებს დღემდე ამ ფუძის წარმოებით უწოდებენ.

¹ Шихсаидов А.Р. К вопросу о локализации Филана // Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976. С. 78-87.

² Магомедов Р.М. Даргинцы в дагестанском историческом процессе. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1999. С. 83, 85.

გუმიკის ისტორიული რეგიონი IX-XI საუკუნეების არაბულ წყაროებში აღწერილია, როგორც სარირის ნაწილი, ხოლო მისი მოსახლეობა X საუკუნეში ქრისტიანი იყო; შემდგომში, XI საუკუნის ბოლოს ისლამის გავრცელების შემდეგ (490-492 ჰიჯრა, ანუ 1097-99 წწ.)¹, გუმიკი მნიშვნელოვანი ისლამური ცენტრი გახდა. XIV-XV საუკუნეებში ჩამოყალიბდა ყაზიყუმუხის საშამხლო, რომელიც XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე ყაზიყუმუხის სახანოდ გარდაიქმნა და 1820 წელს რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შევიდა.

კასპიისპირეთის დაბლობზე, რომელიც ყაზიყუმუხის საშამხლოს შემადგენლობაში შედიოდა, ოქროს ურდოს დაშლის შემდეგ, მისი თურქულენოვანი მოსახლეობის ნაწილმა ცალკე ხალხად ჩამოყალიბება დაიწყო. მოგვიანებით ისინი ცნობილი გახდნენ, როგორც „კუმუკები“ (ყუმუყლარ), სახელი, რომელიც წარმოიშვა გაზი-ყუმუხის საშამხლოს ცენტრიდან, რომლის მოსახლეობაც ცნობილი იყო, როგორც „გაზი-ყუმუხები“ ან „კუმუხები“ (თურქულ ენებზე „კაზიკუმუკები“ და „კუმუკები“). მკვლევრები, მათ შორის ვ.ფ. მინორსკი („სახელი კუმიკი იგივეა, რაც მთის სახელი გუმიკ//კუმუხი, იმის გამო, რომ ამ თურქების მმართველები (ყიფჩაღური წარმოშობის), რომლებიც შამხალის ტიტულს ატარებდნენ, გაზი-ყუმუხიდან იყვნენ წარმოშობით“), თვლიდნენ, რომ ეთნონიმი „კუმიკ – ყუმუხი“ არის დაღესტნური ტოპონიმი, რომელიც შუა საუკუნეებს უკავშირდება².

გ. ს. ფედოროვი მიიჩნევს, რომ ეთნონიმი „კუმიკი“ თავად დაღესტანში წარმოიშვა და აქ ვინმე გარეშე პირს არ შემოუტანია, რადგან XVI საუკუნის შუა პერიოდამდე დაღესტანში გავლილი არცერთი მოგზაური არ იცნობდა ამ ეთნონიმს. უძველესი კუმიკური

¹ См. Шихсаидов А.Р. Распространение ислама в южном Дагестане в X-XV вв. // Ученые записки Института истории, языка и литературы им. Г. Цадасы. Махачкала, 1959. Т. VI. С. 151; Гаджиев В.Г. Шамхальство (история образования и государственное управление) // Государства и государственные учреждения в дореволюционном Дагестане. Махачкала, 1989. С. 27.

² См. Волкова Н. Г. Названия кумыков в кавказских языках...; Алиев Б.Г., Умаханов М.-С.К. Историческая география Дагестана XVII – нач. XIX в. Махачкала, 1999. Кн. I. С. 81; Федоров-Гусейнов Г.С. История происхождения кумыков. Махачкала, 1996. С. 139; Минорский В.Ф. История Ширвана... М., 1963. С. 131. прим. 66; Федоров Я.А. К вопросу об этногенезе кумыков // Исторические науки. Вып. I. 1959. С. 104-116.

სოფლების მოსახლეობა მოგზაურთა ნაშრომებში ტარკელების, ბუინაკელების და სხვა ეთნონიმებად არის მოხსენიებული¹.

XIII საუკუნის ორმოციანი წლების მეორე ნახევარში იტალიელმა ბერმა პლანო კარპინიმ ევრაზიის სტეპებში იმოგზაურა და მონღოლ ხანების დედაქალაქ კარა კორუმს მიაღწია. მონღოლების მიერ დაკავებული მიწების ჩამოთვლისას, იგი კომუკებსა და ტარკელებს² ახსენებს.

მისი აზრით, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ეთნონიმი „ტარკინელები“ სოფელ ტარკის სახელიდან მომდინარეობს. ანალოგიურად, ეთნონიმი „კომუკი“ სოფელ კომუკის (გაზი-კომუკი) სახელიდან მომდინარეობს. ტვერელი ვაჭარი აფანასი ნიკიტინი, რომელმაც დაღესტანში გაიარა, ასევე ახსენებს „ტარკელებს“, „კაიტაკელებს“ და არ იცნობს კუმუკებს. წყაროებში ეთნონიმ „კუმუკის“ პირველი ხსენება, როგორც „სამამხალის“ სინონიმი, ინგლისელ მოგზაურთან ენტონი ჯენკინსონთან გვხვდება, რომელმაც ღუზა მდინარე სულაკის შესართავთან ჩაუშვა. „ჩვენ მატერიკიდან – წერდა ჯენკინსონი, – „რომელსაც შამხალი ან კუმუკი ერქვა, დასავლეთით მდებარე მაჰმადიანთა მიწიდან 13 მილის დაშორებით ვიყავით“³. ჯენკინსონის მიერ ეთნონიმების, შამხალისა და კუმუკის, შეფარდება შემთხვევითი არ არის: იმ დროს შამხალებს უკვე ჰქონდათ რეზიდენცია ტარკიში, მაგრამ მაინც ყაზიყუმუხის შამხალებს უწოდებდნენ. ანალოგიურად, სხვა ფეოდალური მამულების ყუმუკებს მეტსახელად ამა თუ იმ მფლობელისადმი კუთვნილების მიხედვით უწოდებდნენ: ბუინაკელებს, ერპელიანლებს, ყარაბუდახკელებს, კაიაკენტელებს, ბაშლიყელებს და ა.შ. XVI საუკუნის მეორე ნახევარში, ტარკელი შამხალები ყაზიყუმუხიდან საბოლოოდ ტარკიში გადავიდნენ და თანდათანობით

¹ Федоров Г.С. Этнические процессы в северо-восточном Дагестане в V-XIII вв. // Развитие феодальных отношений у народов Северного Кавказа. Махачкала, 1988. С. 245.

² Карпини П. Путешествие в Восточные страны. М., 1957. С. 57.

³ Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Л., 1937. С. 207.

ყუმიყი ფეოდალების სამფლობელოები თავიანთ ძალაუფლებას დაუმორჩილეს¹.

ია.ა.ფედოროვმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ სწორედ ამის გამო შეიქმნა ეთნონიმი „კუმიკი“. შამხალებს ტარკიში გადასვლამდე ყუმუს უწოდებდნენ, რადგან მათი საზაფხულო რეზიდენცია ყაზიყუმუხში იყო. ადამ ოლეარიუსი, რომელიც XVII საუკუნის დასაწყისში ტარკს ეწვია, წერდა: „...ქვეყანაში (ანუ დაღესტანში) ბევრი სხვადასხვა თავადია, თითქმის ყველა ქალაქსაც კი ჰყავს თავისი თავადი, რომელთაგან უზენაესს – შამხალს, ერთგვარი მნიშვნელობა აქვს, როგორც მეფეს მათ შორის...“...»². „ოლრეის ჩანაწერების“ სხვა ადგილას ვკითხლობთ: „ტარკუს უკან, დასავლეთით, არის ტომი, რომელსაც კუმუკ ან კასუკუმუკად მოიხსენიებენ“³. უკვე XVII საუკუნის დასაწყისში რუსეთის მეფის ელჩი, რომელიც მიემართებოდა საქართველოში ჩრდილო აღმოსავლეთ დაღესტნის გავლით, შამხალთა სამფლობელოს „ყუმიყურ მიწად“⁴ მოიხსენიებს.

გენეტიკური კვლევები აჩვენებს, რომ ლაკებში (მთიანი დაღესტნის სხვა ხალხების მსგავსად) დომინირებს J1 ჰაპლოჯგუფი, რომელიც 70%-ს აღწევს, რაც მიუთითებს უძველეს ავტოქთონურ სუბსტრატზე, რომელიც ჩამოყალიბდა ბოლო გამყინვარების მაქსიმუმის დროს და შენარჩუნდა მთიანი რეგიონების გეოგრაფიული იზოლაციის გამო. გარდა ამისა, გენეტიკური ანალიზი აჩვენებს ლაკების უდიდეს ნათესაობას დაღესტნის სხვა მოსახლეობასთან, მიუხედავად ამ ჯგუფში გარკვეულწილად იზოლირებული პოზიციისა. ამრიგად, ლაკების ეთნოგენეზი წარმოადგენს უძველეს კავკასიურენოვან სუბსტრატსა და გარკვეულ უცხო გავლენის შორის ურთიერთქმედების რთულ პროცესს, რაც აისახება მათი ეთნონიმების მრავალმრიან სტრუქტურაში – ღრმად არქაული „ლაკიდან“ შუა საუკუნეების „გუმიკამ-

¹ Федоров Г.С. Этнические процессы в северо-восточном Дагестане в V-XIII вв. // Развитие феодальных отношений у народов Северного Кавказа. Махачкала, 1988. С. 245.

² Олеарий А. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию. М., 1970. С. 976.

³ Там же. С. 980.

⁴ Белокуров С. А. Сношения России с Кавказом. Вып. I. М., 1889. С. 481.

დე“ და გვიანდელ „ყაზიყუმუხელებამდე“, რომელიც რუსულენოვან ტრადიციაში დამკვიდრდა.

4.6. თაბასარანელები

თაბასარანელები სამხრეთ დაღესტნის ერთ-ერთი მრავალრიცხოვანი ხალხია, რომელიც კომპაქტურად ცხოვრობს რესპუბლიკის სამხრეთ ადმოსავლეთით მდებარე ორ ადმინისტრაციულ ერთეულში: თაბასარანისა და ხივსკის რაიონებში. ბუნებრივ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით თაბასარანის ტერიტორია ორ ნაწილად იყოფა: ჩრდილოეთის – მდინარე რუბასის ზემო დინების აუზი, სამხრეთის – მდინარე ჩირაგ-ჩაის შუა ნაწილი და მდინარე კარჩაგუს შუა წელი; ეს ძირითადად მთისწინეთია, ნაწილობრივ დაბლობი და მთები.

ისტორიულად თაბასარანელების განსახლების არეალში შედიოდა დერბენდიც, სადაც, როგორც ყოველ დიდი ქალაქში, მისი დაფუძნების დასაწყისიდან მოსახლეობის შემადგენლობა შერეული იყო. როგორც ა. რ. შიხსაიდოვი წერს, „დერბენდი თავის ეთნიკურ შედგენილობას არაერთხელ იცვლიდა, მაგრამ მისი პოლიეთნიკური კულტურა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. V საუკუნეში და VII პირველ ნახევარში ქალაქის მნიშვნელოვანი ნაწილი ირანელ კოლონისტებს ეკავათ, ხოლო VII მეორე ნახევარსა და IX საუკუნეებში მათ მრავალრიცხოვანი არაბი მოსახლეობა დაემატა, თუმცა უმრავლესობას დაღესტნურენოვანები წარმოადგენდნენ¹. მიუხედავად ქალაქის პოლიეთნიკურობისა, დერბენდისა და მისი შემოგარენის უმრავლესი მოსახლეობა, აბუ ხამიდ ალ-გარნათის ცნობით, თაბასარანელები იყვნენ („ბაბ ალ-აბვაბის ქვეყანაში ცხოვრობს ხალხი, რომელთა სახელია ატ-თაბარსალანი“²). თაბასარანელები დაღესტნის ერთ-ერთი ხალხია, რომლის თვითსახელწოდება გარეგან სახელწოდებას ემთხვევა, ხოლო ეთნონიმი უცვლელ-

¹ Шихсаидов А.Р. Очерки истории, источниковедения, археологии средневекового Дагестана. Махачкала, 2008. С. 179.

² Цит. по: Рамазанов Х.Х., Шихсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана. Материалы к истории народов Дагестана с древнейших времен до начала XX века. Махачкала, 1964. С. 60.

ლად ნარჩუნდება ახალი ერის დასაწყისიდან. მ.ა. აგლაროვის თანახმად, დაწყებული პირველი ათასწლეულიდან დაღესტანში დღემდე არსებობს ეთნიკური ჯგუფები იმავე სახელწოდებებით, რომლებიც ცნობილი იყო ძველადმოსავლური წყაროებისა და ანტიკური პერიოდის ავტორებისათვის. მათ შორისაა ეთნონიმი თაბასარანი. მაგალითად, VII საუკუნის წერილობით წყაროში, რომელიც ცნობილია აშხარაცუიცის სახელწოდებით, ნახსენებია ტომი, რომლის ლოკალიზაცია და სახელწოდება (თაფასთავანკ)¹ ერთმნიშვნელოვნად იმაზე მიუთითებს, რომ ეს თაბასარანია) მკვლევართა შორის ეთნონიმ „თაბასარანის“ წარმოშობის შესახებ ერთიანი აზრი არ არსებობს, მაგრამ სპეციალისტების უმრავლესობა, მ. რ. ჰასანოვის ჩათვლით, ამ ტერმინში ირანულ ფესვებს ხედავენ. ერთ-ერთი შედარებით გავრცელებული ვერსიის თანახმად, ეთნონიმის ამოსავალია სპარსული „თაბარ“ – ცული, და მაშინ „თაბარ-სარან“ ითარგმნება, როგორც „ცულის მატარებელი“; ვარაუდობენ, რომ ასე უწოდებდნენ მეომრებს, რომლებსაც ავალებდნენ სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ღერბენდს, და ამ ვერსიის სასარგებლოდ მეტყველებს კასპიის სამხრეთ სანაპიროზე არსებული ისტორიულად ირანის თაბარისტანის ოლქი, რომლის სახელწოდებაც იგივე ფუძე გააჩნია. . რ. ჰასანოვიც გვთავაზობს თარგმანს სპარსულიდან, რომლის მიხედვით „თაბასარანი“ აღნიშნავს „საზაფხული ველს“ ან „საზაფხულო საძოვარს“, რაც მიგვითითებს, რომ თაბასარანელთა წინაპარების ადგილსაცხოვრისს და მეურნეობის ხასიათზე. არსებობს ეტიმოლოგია, რომელიც ეთნონიმს ორ ნაწილად ყოფს – „თაბ“ (სიმაღლე, ბორცვი) და „სარანი“ (ქვეყანა), ასე რომ თაბასარანი გაიგება როგორც „ბორცვების ქვეყანა“, რაც კარგად შეესატყვისება თაბასარანელთა უძველესი საცხოვრებელი ტერიტორიის ლანდშაფტს. უნდა აღინიშნოს, რომ თვითსახელწოდება „თაბასარანარი“ დიდი ხნის განმავლობაში გამოიყენებოდა უპირატესად მეზობლებთან ურთიერთობებსა და ოფიციალურ დოკუმენტებში, მაშინ როდესაც

¹ Отождествляются с современными табасаранами [Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhaç'oyc'): The Long and the Short Recensions / by Robert H. Hewsen. Wiesbaden, 1992. P. 118].

შინა ეთნიკურ ჯგუფებს შეეძლოთ თავიანთი თავი სხვაგვარად აღენიშნათ (მაგალითად, „ქაფგან“ და „გუმ-გუმ“)¹.

ახ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისიდან თაბასარანელთა ეთნიკურმა ტერიტორიამ გარე ძალების დაწოლის ქვეშ აღმოჩნდა და მისი შევიწროება დაიწყო. XIII საუკუნეში მიმდინარე გაუთავებელმა ომებმა და მონღოლთა თავდასხმებმა თაბასარანის მდგომარეობაზე უკიდურესად ნეგატიური გავლენა იქონია. დაღესტნელი ისტორიკოსი ა. რ. კრიშტოპა რიგი წყაროების შესწავლის საფუძველზე ვარაუდობს, რომ 1230-იანი წლების შემდეგ დერბენტში მუდმივი მოსახლეობა არ იყო². ანონიმური იტალიური წყარო (1507 და 1520 წლებს შორის) გვამცნობს, რომ დერბენტში მცხოვრებლები ლაპარაკობენ როგორც ჩერქეზულ, ისე თურქულ ენებზე³. ა. რ. მაგომედოვი სავსებით მართებულად აღნიშნავს, რომ ჩერქეზული ენის ქვეშ დაღესტნური ენები უნდა ვიგულისხმოთ, პირველ რიგში კი – თაბასარანული, და ასკვნის, რომ „ამ დროისათვის ეთნიკური სიტუაცია დერბენტსა და მის ოლქში თანამედროვე ვითარებას დაემსგავსა: მოსახლეობა აქ მთურ და თურქულ ენებზე მეტყველებდნენ“⁴. დაღესტნურენოვანი ხალხებიდან შედარებით მრავალრიცხოვანი თაბასარანელი მოსახლეობა იყო. მაგრამ XV საუკუნიდან შევიწროებას იწყებს თაბასარანელთა ეთნიკური ტერიტორია დაბლობისა და მთისწინეთის ხარჯზე, სადაც თურქულენოვანი ტომები დასახლდნენ⁵.

XVI-XVIII საუკუნეებში სეფიანებმა დერბენტი თურქულენოვან შიიტურ ქალაქად აქციეს. ირანიდან დერბენტში თურქულენოვანი ხალხის მასობრივი გადასახლება XVI საუკუნეში დაიწყო. ისმაილ I სეფიანიდი (1501-1524), რომელმაც „შიის მიმდინარეობა დააფუძნა“, 1509 წელს დერბენტს ალყა შემოარტყა და მისი მმართველი იარ ახმედი აიძულა დამორჩილებულიყო. ქალაქის აღების შემ-

¹ Гасанов М.Р. К вопросу о происхождении табасаран // Дагестан в эпоху Великого переселения народов (этногенетические исследования). Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 1998. С. 64-82.

² Криштопа А.Е. Дагестан в XIII – начале XV вв. М., 2007. С. 79-80.

³ Криштопа А. Сведения западно-европейских путешественников XV в. о Дагестане // Вопросы истории и этнографии Дагестана. Махачкала, 1970. Вып. 1. С. 116.

⁴ Магомедов А.Р. Народы Дагестана. Махачкала, 2003. С. 68.

⁵ Магомедов А.Р. Народы Дагестана. Махачкала, 2003. С. 72.

დეგ ისმაილ პირველმა თავრიზიდან დერბენტში 500 ოჯახი გადაასახლა; ქალაქის მართვა კი სულთნის ტიტულით მანსურ ბეკს ჩააბარა¹. როგორც ე. კოზუბსკი წერს, ამ დროიდან დაიწყო ირანის ფლობელობა დერბენტში, რომლის მცხოვრებლები შიიტები გახდნენ². მამის საქმე თხმასპმა გააგრძელა (1524 -1576), რომელმაც ქურჩის დიდი ტომიდან ქალაქ დერბენტში ოთხასი საიმედო მეომარი ოჯახებიანად გადაასახლა³. ე. ი. კოზუბსკი ასევე წერს, რომ „თახმასპის დროს დერბენტში გურჩიანების ტომის 1400 ოჯახი იქნა გადასახლებული“⁴.

სეფიანი მმართველების აქტიური გადასახლების პოლიტიკის მიუხედავად, დერბენტის მოსახლეობის უმრავლესობა XVI საუკუნის დასასრულისათვის უწინდებურად დაღესტნურენოვანი სუნიტებისგან შედგებოდა. ოსმალური წყაროების თანახმად, სტამბულში სერიოზულად იყვნენ შემფოთებულნი აღმოსავლეთ კავკასიაში შიიტების გაძლიერებით და 1574 წლის 23 დეკემბერს სულთან მურად მესამის დროს შეიკრიბა ოსმალთა იმპერიის ყველა უმაღლესი მმართველი⁵. შეკრების საბაბი, ოსმალთა ისტორიკოსის – მუსტაფა ალი ჰელიბოლულუს – თანახმად, სამი დაღესტნელი მმართველის (კაზიკუმუხის შამხალი, თაბასარანელი მმართველი კაზი სალიხი და ხუნდი მმართველი ტუჩალავი) სეფიანებთან ბრძოლაში დახმარებისთვის მოწოდება გახდა⁶. ოსმალური და დაღესტნური სამხედრო ძალების ერთობლივი მოქმედებების შედეგად XVI საუკუნის ბოლოს დერბენტი კვლავ გახდა სუნიტური ქალაქი, რომელიც ეთნიკური დაღესტნელებით იყო დასახლებული. „ირანელები“, უფრო ზუსტად თურქულენოვანი შიიტები, რომლებიც დაღესტანში დაპყრობითი პოლიტიკის საყრდენს წარ-

¹ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906. С. 53.

² Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906. С. 53.

³ Мирза Хайдар Визиров. Новая книга, называемая Дербенд-наме йи Джадид» / пер. с персид., пред. и коммент. А.Н. Козловой. Махачкала, 2002. С. 71.

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906. С. 54.

⁵ Фарзалиев Ш. Османский хронист Ибрахим Рахимизада о Дагестане (70-е гг. XVI в.) // Восточные источники по истории Дагестана. Махачкала, 1980. С. 107-108.

⁶ М. Sadik Bilge. Osmanli Devleti va Kafkasya. Istanbul, 2005. С. 60 (на турецком яз.); Sadik Mufit Bilge. Osmanli Caginda Kafkasya. 1454-1829 (Tarih – Toplum – Ekonomi). Istanbul, 2012. С. 92 (на турецком яз.).

მოადგენდნენ, დერბენტიდან გააძევეს, ხოლო მათი გარნიზონი კომენდანტთან ერთად მთლიანად გაანადგურეს¹.

მაგრამ, შახ აბას პირველმა (1588-1629) 1607 წლის აგვისტოში დერბენტი კვლავ დაიკავა², „ქალაქიდან სუნიტები გააძევა და იქ ყიზილბაშთა (ასე უწოდებდნენ სპარსელ ჯარისკაცებს) ძლიერი გარნიზონი დააყენა, დერბენტის მმართველობა კი ჩარგ-სულთან უსტაჯგლუს ჩააბარა³. უსტაჯგლუს ტომი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ქალაქის მართვაში, რამდენადაც მოგვიანებით, XVII საუკუნეში დერბენტს მართავდა ამ ტომის წარმომადგენელი შახ-ვერდი ბექ უსტაჯგლუ⁴.

შახ აბასმა განაახლა შიიზმის ძალადობრივი დაფუძვლის პოლიტიკა და სუნიტების დევნა აზერბაიჯანში, რომელსაც აქ სეფიანიდები XVI საუკუნეშიც ატარებდნენ⁵ სუნიტების დევნის პრაქტიკის შესახებ ლაპარაკია არაქელ დავრიჟეცის თხზულებაში⁶. შუა საუკუნეების ირანისა და აზერბაიჯანის ისტორიის მკვლევარი ი. პ. პეტრუშევსკი ასკვნის, რომ XVII საუკუნეში სეფიანთა სახელმწიფოს შემადგენლობაში მყოფ ქრისტიან მოსახლეობას რამდენადმე დიდი უფლებები ჰქონდა, ვიდრე სუნიტებს⁷.

დაღესტნელი ისტორიკოსები სავსებით სამართლიანად წერენ, რომ XVII საუკუნეში დერბენტისა და დერბენტის სახანოს მოსახლეობის ეთნიკურ შედგენილობაზე მნიშვნელოვანი გავლენა იქონია ირანის შახ აბას პირველის გადასახლების პოლიტიკამ, შახ აბას პირველისა, რომელიც მიისწრაფოდა დერბენტი ექცია საყრდენ ბაზად დაღესტნის ხალხების დამორჩილებისათვის ბრძოლასა და ადგილობრივი სუნიტი მოსახლეობის ქალაქიდან განდევნაში, მათ ადგილზე კი ირანის თურქულენოვანი ხალხის

¹ Ибрахим Эфенди Печеви. Указ. раб. С. 40.

² Sadik Mufit Bilge. Osmanli Caginda Kafkasya. 1454-1829 (Tarih – Toplum – Ekonomi). Istanbul, 2012. S. 111 (на турецком яз.).

³ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906. С. 58.

⁴ Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906. С. 59.

⁵ Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII в. // Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, 1949. Вып. 1. С. 280.

⁶ Аракел Даврижеци. Книга историй / пер. с арм., пред. и комм. Л.А. Ханларян. М., 1973. С. 100.

⁷ Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII в. // Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, 1949. Вып. 1. С. 281.

გადმოსახლებაში¹. ამგვარად, სუნიტების განდევნა ქალაქიდან, აგრეთვე, XVII საუკუნის დასაწყისში სეფიანიდი შახების მიერ განხორციელებულმა გადასახლების პოლიტიკამ ქალაქის ეთნიკური სახე შეცვალა, „უზრუნველყო რა თურქულენოვანი შიიტური ელემენტის სიჭარბე“².

დერბენტთან ერთად ასიმილაცია თუ ამოძირკვა შეეხო მის ოლქში მცხოვრებ თაბასარანელებსაც, რის შედეგად XX საუკუნის დასაწყისისათვის ისინი ქალაქ არ იყვნენ დარჩენილი, უფრო მეტიც მიმდინარეობდა აქტიური თურქიზაცია თაბასარანულ სოფლებში თანამედროვე თაბასარანის რაიონის ტერიტორიაზე, სადაც ისინი შეადგენდნენ მოსახლეობის 10-დან 17%.

მიუხედავად ამისა, თაბასარანელებმა შეძლეს შეენარჩუნებინათ თავიანთი უნიკალური ენა და კულტურა, ხოლო XX საუკუნის განმავლობაში ბევრად გაიზარდა მათი რაოდენობა და რამდენადმე გაფართოვდა განსახლების არეალიც.

4.7. რუთულები, ნახურები, ალულები

რუთულების ძირითადი მასა კომპაქტურად ცხოვრობს დაღესტნის რუთულსკის რაიონში, კერძოდ, მდინარე სამურისა და მისი შენაკადების დაბლობში, კიდევ 2 სოფელი – ხნოვი და ბორჩი – განლაგებულია ახტინსკის რაიონში მდებარე მდინარე ახტიჩაის დაბლობში და 4 სოფელი (შინი, კაინარი და სხვ.) აზერბაიჯანის შეკინსკის რაიონში.

რუთულების ეთნონიმი წარმოქმნილია მთავარი სოფლის სახელწოდებიდან „რუთული“, რომელსაც თავად რუთულები მიხედს უწოდებენ, თავიანთ თავს კი – მიხაბირს. რამდენადაც რუთულებს არა აქვთ საერთო თვითსახელწოდება, ყოველი სოფლის მცხოვრებნი თავიანთ თავს მის სახელს უწოდებენ.

¹ Алиев Б.Г., Умаханов М.-С.К. Историческая география Дагестана XVII – нач. XIX в. Кн. II. Историческая география Южного Дагестана. Махачкала, 2001. С. 107.

² Магомедов А.Р. Народы Дагестана. Махачкала, 2003. С. 69.

რუთულების ეთნოგენეზი წარმოადგენს ხანგრძლივ, მრავალფენიან პროცესს, რომლის ფესვები ღრმა წარსულშია გადგმული და მჭიდროდ არის დაკავშირებული სხვა დაღესტურენოვანი ხალხების ისტორიასთან. რუთულების ადრეული ისტორიის საკვანძო ეტაპად, ისევე როგორც ლეზგურ ენათა ჯგუფის სხვა ხალხების, მიიჩნევა კავკასიის ალბანეთის სახელმწიფოში მათი ჩართულობა, ალბანეთისა, რომელმაც ახ. წ. IV საუკუნიდან VII საუკუნემდე იარსება. მათ შორის მკვლევრები გამოყოფენ რამდენიმეს, რომლებიც შესაძლოა რუთულების უშუალო წინაპრები იყვნენ. პირველ რიგში, ეს ეხება ტომებს, ცნობილებს სახელწოდებით “ხენოკი” ან “ხენავი”, რომლებიც გაიგივებულია ხნოვსკის დაბლობის ბინადრებთან, ე. ი. თანამედროვე რუთულების ნაწილთან¹.

VII საუკუნეში კავკასიის ალბანეთის დაცემისა და არაბული დაპყრობების დაწყების შემდეგ, რუთულების წინაპრები ახალი პოლიტიკური წარმონაქმნების, მათ შორის ე. წ. ლაკზის („ლეზგების ქვეყანა“) სახელით ცნობილი გაერთიანების შემადგენლობაში შევიდნენ; ეს იყო სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, რომელიც სამხრეთ დაღესტანში ფორმირდებოდა VI–VII საუკუნეებში. X–XI საუკუნეებში იწყება რეგიონის აქტიური ისლამიზაცია: არაბი დამპყრობლები თანამედროვე რუთულების ტერიტორიაზე მცირედ წინააღმდეგობას შეხვდნენ, ამიტომ იქ ისლამი ადრე და მყარად დაფუძნდა. XV საუკუნეში ლეზგების ეთნიკური საზღვრები, რუთულებთან და წახურებთან ერთად, წალეკილი რჩებოდა და ამ პერიოდში წახურები და რუთულები ჯერ კიდევ არ იყვნენ გამოყოფილნი ლეზგური ეთნიკური გარემოდან, თუმცა მათი ენები და ყოფის თავისებურებები უკვე თანდათანობით ყალიბდებოდა..

რუთულების ეთნოგენეზის ერთ-ერთ საკვანძო თავისებურებას წარმოადგენს საერთო თვითსახელწოდების არარსებობა XX საუკუნემდე. იდენტობა აიგებოდა არა „რუთული ხალხის“ ცნების გარშემო, არამედ კონკრეტული საგვარეულო სოფლის – თუხუმის – და სასოფლო თემის – ჯამაათის – კუთვნილების მიხედვით. რუთულის მცხოვრებლები თავიანთ თავს „მიხადიბირს“ («мыхады-

¹ Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac'oyc'): The Long and the Short Recensions / by Robert H. Hewsén. Wiesbaden, 1992. P. 118.

ნსიპ») უწოდებდნენ, შინაზის მკვიდრნი – სინაზრაბორს, იხრეკისა – „ირეკდიბორს“, ხნოვისა – „ხინაბდის“, და ა. შ. თავად ეთნონიმი „რუთულები“ წარმოიქმნა დიდი სოფლის – რუთულის – სახელწოდებიდან და არსობრივად წარმოადგენს ეგზონიმს: მას იყენებდნენ მეზობელი ხალხები – აზერბაიჯანელები და ლეზგები, ხოლო რუსულ ენასა და ოფიციალურ გამოყენებაში იგი მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების წლებში შევიდა. XVII–XVIII საუკუნეებში რუთულების სამკვიდრო ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა რუთულის მაგალი – სასოფლო თემთა კავშირი, რომელსაც რუთულელი ბეგები მართავდნენ.

წახურები (თვითსახელწოდება – იხბი) ტრადიციულად ცხოვრობდნენ დაღესტანის 12 დასახლებაში, სამურის ხეობის ზემო წელში, ასევე ალაზნის ველის კალთებზე, აზერბაიჯანში. დასახლებები: აღდამ-კალალი, სუვაგილი, კარკაი, კალალუ, საბუნჩი, ალასკარი, მამრუხი, გეზბარახი, მიშლეში, იენი სუვაგილი, გულიუკი, ჯიმჯიმახი, აგიაზი, კუმი, ჩინარლი და კასი. წახურთა კვარტალები გვხვდება სოფელ ლეკით-ქოტუკლუსა და სოფელ მუხახში¹. ამგვარად, წახურების მიერ დასახლებულ ტერიტორიას კავკასიონის მთავარი ქედი ორ ნაწილად იყოფს. ისტორიული, ეთნოგრაფიული და ლინგვისტური მონაცემები აჩვენებს, რომ ეს არის ერთი ისტორიულად ჩამოყალიბებული ეთნიკური საზოგადოება, რომელიც იკავებს ორ ბუნებრივ გეოგრაფიულ ზონას: ვრცელი ალპური ზაფხულის საძოვრები (მაღალმთიანეთი), ნაყოფიერი თბილი სამხრეთის ფერდობები (მთისწინეთი), რაც საშუალებას იძლევა მესაქონლეობისა და სოფლის მეურნეობის შერწყმის და ქმნის ერთიან კმპლექსურ მეურნეობას. ეკონომიკური მიზეზების გამო, XVIII და განსაკუთრებით XIX საუკუნეებში, მთიანი მაგალიდან (სამურის ხეობა) წახურთა შემოდინება თანამედროვე აზერბაიჯანის საზღვრებში არსებულ ალაზნის ველზე გაიზარდა და სსრკ-ის დამლამდე არ დასრულებულა².

¹ Clifton J.M., Tiessen C., Deckinga G., Lucht L. The sociolinguistic situation of the tsakhur of Azerbaijan. SIL International, 2005, P. 7.

² Сепреева Г.А. Цахуры: этнокультурный облик в XX веке // Расы и народы. Вып. 26. М., 2001, С. 24

მკვლევარები მიიჩნევენ, რომ წახურები ჩამოყალიბდნენ ადრეული შუა საუკუნეების მიგრაციული პროცესების შედეგად, რომლებიც მიმართული იყო სამხრეთიდან, ანუ მდინარე მტკვრის ხეობიდან, ჩრდილოეთისკენ, მთავარი კავკასიონის ქედის გავლით დაღესტანში. ა.გ. გაჯიევის თანახმად, დაღესტნის ხალხთა ჯგუფებიდან ყველაზე თვალშისაცემი განსხვავებები წახურებს ახასიათებთ, რომელთა აგებულებაშიც დაბლობის გეოგრაფიული ვარიაციები, მთიან ვარიანტებთან შედარებით ქარბობდა. აქედან ის ასკვნის, რომ წახურები თავიანთი განვითარების ან ჩამოყალიბების უმეტესი ნაწილი დაბლობში ცხოვრობდნენ. მისი თქმით, „წერილობითი წყაროები აჩვენებს, რომ კავკასიის ალბანეთის პერიოდში (შესაძლოა უფრო ადრეც) და არაბთა დაპყრობებამდე, წახურების წინაპრები სამხრეთ-აღმოსავლეთით უდიელებსა და სომხებს ესაზღვრებოდნენ. სავარაუდოდ, სწორედ ეს არის მიზეზი იმისა რომ ანთროპოლოგიური ტიპის თვალსაზრისით, ლეზგინური ჯგუფიდან ყველაზე თვალშისაცემი განსხვავებები წახურებს შორის გვხვდება, რომლებსაც შედარებით უფრო მეტი არმენოიდური ნიშნები აქვთ¹. რიგი მეცნიერებისა მიიჩნევს, რომ ისტორიულად წახურთა დასახლებები განლაგებული უნდა ყოფილიყო მათი თანამედროვე განსახლების ტერიტორიის სამხრეთით, უფრო ზუსტად კი, ქალაქ მინგეჩაურის ირგვლივ სადაც მდინარე ალაზანი უერთდება მდინარე მტკვარს². თავად წახური ავტორებიც ფიქრობენ სამხრეთული ფესვების თემაზე და „ისტორიული სამშობლოს“ ძიებაში ყურადღებას ამახვილებენ ყარაბაღის სომხურ სახელწოდებაზე (არწახი). ერთ-ერთი ასეთი „მკვლევრის“ თანახმად, „წახურულ ენაზე არწახი შიდა წახურს ნიშნავს, ხოლო განცახი – გარე წახურს“, ანუ, სავარაუდოდ, ყარაბაღი ადრე წახურების დასახლების ცენტრი იყო³.

აღულები (თვითსახელწოდება: გეხუნარ) ცხოვრობენ დაღესტნის სამხრეთ ნაწილში, მდინარე გიულგერიჩაის ზემო წელის მი-

¹ Гаджиев А.Г. Происхождение народов Дагестана. Махачкала, 1965, С. 52, 108, 109.

² Schulze W. Tsakhur. Munchen. 1997; Clifton J.M., Tiessen C., Deckinga G., Lucht L. The sociolinguistic situation of the tsakhur of Azerbaijan. SIL International, 2005. P. 4.

³ Гусейнов Ф.М. К истории цахуров. Махачкала, 1998. С. 23.

უწვდომელ ხეობებში, აგულსკის და კურახსკის რაიონების 20 დასახლებაში. აღულების ნაწილი 1960-იან წლებში დერბენტისა და კაიაკენტსკის რაიონების დაბლობებზე გადავიდა საცხოვრებლად.

აღულების წინაპრები მრავალტომიანი ალბანური სამყაროს ნაწილი იყვნენ და ცნობილები იყვნენ ეთნონიმებით „ლეკები“ ან „ალბანები“ (აღვანები), რაც საერთოა ლეზგილების ჯგუფის ყველა დაღესტნელი ხალხისთვის. აღულების შესახებ ყველაზე ადრეული წერილობითი ცნობები VII საუკუნით თარიღდება — იმ პერიოდის სომხურ გეოგრაფიაში ისინი მოხსენიებულნი არიან გამუსულმანებულ ხალხებს შორის ეთნონიმ „ალუტაკანკ“-ის (Ałutakank)¹ ქვეშ. ინდოევროპული „ლ“-ს (ლ) „ღ“-თი (L) ჩანაცვლების ჩვეულებისა და სომხურ ანბანში ამ ფონემების მართლწერის მსგავსების გათვალისწინებით, ლოგიკურია ამ ეთნონიმის თანამედროვე აღულებთან დაკავშირება. ადრეულ შუა საუკუნეებში აღულის ტერიტორიები „ლაკზის“ დიდი პოლიტიკური გაერთიანების ნაწილი გახდა.

თავად ეთნონიმი „აღულები“ შედარებით გვიანდელია და მომდინარეობს მათი კომპაქტური საცხოვრებელი ადგილის გეოგრაფიული სახელწოდებიდან — აგულ-დერეს ხეობიდან (აღულ-დერე), ხოლო თვითსახელწოდება „აღულარი“ სიტყვასიტყვით ნიშნავს „აღულის მაცხოვრებლებს“; ამავდროულად, წარსულში აღულებს არ ჰქონდათ ერთი თვითსახელწოდება — სხვადასხვა ხეობის მაცხოვრებლები საკუთარ თავს თავიანთი დასახლებების ან ხეობების სახელებს უწოდებდნენ: მაგალითად, კუშან-დერეს მაცხოვრებლები საკუთარ თავს „კიუშანარს“ უწოდებდნენ, კერენ-დერეს მაცხოვრებლები — „კიერენარს“, ხოლო მეზობელი ხალხები, თავის მხრივ, იყენებდნენ სახელების საკუთარ ვერსიებს (თაბასარანელები აღულებს „რუყუშანარს“ უწოდებდნენ, ლაკები — „აღ-ალ-კუშიმს“, წახურები — „ხივინბის“).

¹ გაიგივებულნი არიან თანამედროვე ლეზგებთან, სამურის ხეობის მაცხოვრებლებთან Отождествляются с современными лезгинами, жителями Самурской долины [Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac'oyc'): The Long and the Short Recensions / by Robert H. Hewsen. Wiesbaden, 1992. P. 118].

XIV-XVIII საუკუნეებში აღულები, დაღესტნის მრავალი სხვა ხალხის მსგავსად, გაერთიანდნენ ხეობებში სოფლის თემების კავშირებში, რომლებიც სხვადასხვა დროს უფრო დიდ ფეოდალურ ერთეულებზე – კაზიკუმუხის საშამხლოსა და კიურიხის სახანოზე იყვნენ დამოკიდებულნი, თუმცა ამ დამოკიდებულებამ არ გამოიწვია მნიშვნელოვანი ცვლილებები აღულების საზოგადოებების შიდა სტრუქტურაში.

ისევე როგორც მთიანი დაღესტნის სხვა ხალხების, აღულების გენეტიკურმა კვლევებმა დააფიქსირა ჰაპლოჯგუფი J1-ის დომინირება (რომელიც მნიშვნელოვან მნიშვნელებს ადწევს), რაც მიუთითებს უძველეს ავტოქთონურ სუბსტრატზე, რომელიც კავკასიაში ნეოლითის ეპოქაში ჩამოყალიბდა და მთიანი ტერიტორიების გეოგრაფიული იზოლაციის გამო შენარჩუნდა.

რუთულების, აგულების და წახურების ეთნოგენეზისადმი პროფესიონალური მიდგომა ცხადყოფს, რომ მათი ეთნოგენეზი წარმოგვიდგება ხანგრძლივი პროცესის სახით, რომლის დროსაც კავკასიის ალბანეთის უძველესი ავტოქთონი ტომები, შუა საუკუნეების გაერთიანებების, ისლამიზაციისა და ადგილობრივი თვითაღნიშვნების რთული სისტემის გავლის შემდეგ, თანდათანობით გაერთიანდნენ თანამედროვე ხალხებად, რომლებმაც თავიანთ ენაში, კულტურასა და გენეტიკურ მეხსიერებაში შეინარჩუნეს როგორც ალბანური მემკვიდრეობის, ასევე ლეზგიენტან, ავარებთან, ქართველებთან, სომხებთან, ირანულ და თურქულენოვან ტომებთან საუკუნოვანი ურთიერთქმედების თავისებურებები.

4.8. დასკვნა

წარმოდგენილი კვლევა საშუალებას გვაძლევს გამოვიტანოთ არაერთი ზოგადი დასკვნა დაღესტნულურენოვანი ხალხების ეთნიკური ისტორიის შესახებ, წყაროების ხანგრძლივი ნაკრებისა და კავკასიური კვლევების მიღწევების საფუძველზე. დაღესტნის ხალხების ეთნოგენეზი ატარებს ღრმად მკვიდრ ხასიათს. არქეოლოგიური, ლინგვისტური და ანთროპოლოგიური მონაცემები დამაჯერებლად აჩვენებს, რომ თანამედროვე ავარების, დარგულების, ლაკების, ლეზგების, თაბასარანელების, რუთულების, წახურების და აღულების წინაპრები უძველესი დროიდან ბინადრობდნენ ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ტერიტორიაზე. ნახურ-დაღესტნური პროტოენის დაშლა და ცალკეული ენების ჩამოყალიბება ბრინჯაოს ხანაში მოხდა, რასაც მოწმობს მტკვარ-არაქსის კულტურის მასალები. დაღესტნის ეთნიკური მრავალფეროვნება არ არის მარტივი გეოგრაფიული იზოლაციის შედეგი, არამედ განპირობებულია პოლიტიკური გენეზისის რთული პროცესებით, საზოგადოებაში არსებული ურთიერთობებით, ენდოგამიის პრაქტიკით და ძირითადი პოლიტიკური ცენტრების გარშემო გრძელვადიანი კონსოლიდაციით.

ანტიკურ ხანასა და ადრეულ შუა საუკუნეებში სამხრეთ დაღესტნელი ხალხების წინაპრები კავკასიის ალბანეთის ნაწილი იყვნენ, რამაც ღრმა კვალი დატოვა რეგიონის ეთნიკურ ისტორიაზე. ადრეულ შუა საუკუნეებში წარმოიშვა სარირის სახელმწიფო, რომელიც მოიცავდა ავარებით, ლაკებითა და დარგინებით დასახლებულ ტერიტორიებს. VII-X საუკუნეებში ეთნოკულტურული განვითარების უმნიშვნელოვანესი ფაქტორები იყო ისლამიზაცია (რომელიც მთიან რეგიონებში მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ცვლილებების გარეშე მოხდა) და არაბული ხალიფატის ორბიტაში ჩართვა, რამაც ხელი შეუწყო დამწერლობის გავრცელებას და ახალი ეთნოპოლიტიკური სტრუქტურების ჩამოყალიბებას. ამ პერიოდში წარმოიშვა ძირითადი პოლიტიკური ერთეულები: ლაკზი (დაღესტნის სამხრეთ რეგიონი) და ხაიდაკი (დარგოსა და კაიტაგის ტერიტორიები). მათი საზღვრები დიდწილად განსაზღვრავდა მომავალ ეთნიკურ არეალებს.

დაღესტნელი ხალხების ეთნონიმია ასახავს მათი ისტორიის მრავალშრიან ბუნებას. უძველეს და ადრეული შუა საუკუნეების წყაროებში არაერთი ეთნონიმია ჩაწერილი: ავარი, ლაკზი, ტაბასარანი, დარგო და სხვები. თუმცა, საერთო ეთნიკური თვითსახელწოდებების საბოლოო კონსოლიდაცია გვიან მოხდა – მე-20 საუკუნემდე დომინანტური რჩებოდა სოფლის თემზე, სოფლის გაერთიანებაზე ან პოლიტიკურ დომენზე დაფუძნებული იდენტობა. მაგალითად, ავარებში ეთნონიმი „ავარი“ (რომელიც ხუნზახის ცენტრის თვითსახელწოდებიდან მომდინარეობს) თანდათან გავრცელდა ყველა მონათესავე ჯგუფზე; ლაკებში უძველესი თვითსახელწოდება იყო გუმიკ/კუმუხი, ხოლო ლაკი, როგორც ჩანს, მეორეხარისხოვან აღნიშვნად დამკვიდრდა; დარგულებში ეთნონიმი „დარგო“ ასოცირდება „შიდა ტერიტორიის“ კონცეფციასთან და თავდაპირველად ეთნიკური ჯგუფის მხოლოდ ნაწილს მოიცავდა. რუთულებმა, წახურებმა და აგულებმა საერთო ეთნონიმები კიდევ უფრო გვიან შეიმუშავეს, დიდი დასახლებების (რუთულის) ან ხეობების (აგულ-დერეს) სახელწოდებების საფუძველზე, ხოლო საბჭოთა პერიოდამდე სოფლით თვითიდენტიფიკაცია ჭარბობდა..

თითოეული ერის ეთნიკურ ისტორიას თავისი დამახასიათებელი ნიშნები აქვს. ავარები ხუნზახის პლატოს გარშემო გაერთიანდნენ, სახელწოდება „ავარი“ ადრეული შუა საუკუნეების არაბულ და სპარსულ წყაროებშია მოხსენიებული; სხვადასხვა ავარული საზოგადოების შუა საუკუნეების მეცნიერები იყენებდნენ „ნისბა ალ-ავარის“ სახელს, რაც განვითარებულ ეთნიკურ იდენტობაზე მიუთითებს. ლაკებმა შექმნეს გუმიკ (ყუმუხი) ადრეული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი, ხოლო მოგვიანებით ყაზიყუმუხის სამამხლო და სახანო; მათი ეთნონიმი ლაკი (ადამიანი) დაკავშირებულია დაღესტნურ საერთო ლექსიკასთან. დარგულები გაერთიანდნენ რეგიონში, რომელსაც დარგოს („შიდა ქვეყანა“) უწოდებდნენ; მათ ეთნიკურ ტერიტორიაზე შედიოდა აკუმა-დარგო, ასევე კაიტაგისა და ფილანის პოლიტიკური ერთეულები. თაბასარანელები იმ მცირერიცხოვან დაღესტნელ ხალხთაგან ერთ-ერთია, რომელთა ეთნონიმი ანტიკურობიდან მოყოლებული უწყვეტად არის ჩაწერილი (თავასპარები VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფია-

ში); მათი ტერიტორია ისტორიულად ასევე მოიცავდა დერბენტს და მის შემოგარენს, მაგრამ გარე მიგრაციების (არაბული, მონღოლური, თურქული) ზეწოლის შედეგად, ისინი მთისწინეთსა და მთებში გადავიდნენ. რუთულები, წახურები და აღულები, რომლებიც ლეზგების ჯგუფს მიეკუთვნებიან, შუა საუკუნეებში ლაკზას შემადგენლობაში შედიოდნენ და ლეზგების ეთნიკურ ჯგუფთან მჭიდრო კავშირებს ინარჩუნებდნენ; მათი კონსოლიდაცია ცალკეულ ხალხებად გვიან დასრულდა და მათი თვითსახელწოდება ძირითადად საბჭოთა პერიოდში დამკვიდრდა.

XVI-XVIII საუკუნეებში დაღესტნის ეთნიკურმა რუკამ გარე ფაქტორების გავლენით მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადა. სეფიანთა აქტიურმა მიგრაციულმა პოლიტიკამ, რომელიც მიზნად ისახავდა დარუბანდისა და მიმდებარე დაბლობის თურქულენოვანი შიიტური ტომებით დასახლებას, გამოიწვია თაბასარანელებისა და ლეზგების ნაწილის განსახლების არეალის შემცირება, ასევე რიგი სოფლების თურქიფიკაცია. ამავდროულად, მთიანმა რეგიონებმა შეინარჩუნეს ეთნიკური სპეციფიკა, ხოლო იქ არსებული სოფლის სათემო გაერთიანებები და ფეოდალური მამულები უზრუნველყოფდნენ ტრადიციული კულტურის უწყვეტობას. დაღესტნის რუსეთის იმპერიაში შესვლამ (XIX ს.) და შემდეგ საბჭოთა ადმინისტრაციულმა რეფორმებმა მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ხალხების საბოლოო კონსოლიდაციაში. შეიქმნა ნაციონალური რაიონები, შემოღებულ იქნა მშობლიურ ენებზე დამწერლობა და დამკვიდრდა თანამედროვე ეთნონიმები. ამავდროულად, ტრადიციული იდენტობის სტრუქტურა (სოფელი – თემების გაერთიანება – ეთნოსი) შენარჩუნებულია კულტურული მეხსიერებისა და ყოველდღიური პრაქტიკის დონეზე.

ამრიგად დაღესტნურენოვანი ხალხების ეთნიკური ისტორია წარმოადგენს რთულ, მრავალფაქტორიან პროცესს, რომელშიც ძველმა ავტოქთონურმა სუბსტრატმა, კავკასიის ალბანეთის მემკვიდრეობამ, შუა საუკუნეების პოლიტიკურმა გაერთიანებებმა, ისლამიზაციამ, ურთიერთობამ ირანულ და თურქულენოვან სამყაროსთან და თანამედროვე სახელმწიფო პოლიტიკამ ჩამოაყალიბა უნიკალური ეთნოკულტურული მოზაიკა, რომელიც ინარჩუნებს საკუთარ სიცოცხლის უნარიანობას ჩვენს დრომდე.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. A.Z. Geographie du moyen Age, etudiee par Joachim Lelewel // Przegląd Poznański. T. XXI. 1855. S. 1–23.
2. Aglarov M. Aus der Geschichte der awarischen Volksnamen // Münchener Studien zur Sprachwissenschaft. H. 40. München, 1981. P. 5–17.
3. Bechert J. Awarischen hobol und halmaj // Münchener Studien zur Sprachwissenschaft. 1966. P. 129–141.
4. Brosset M.F. Carte georgienne de la Georgie // Nouveau Journal Asiatique. 1838. Octobre. T. VI. P. 305–320.
5. Clifton J.M., Tiessen C., Deckinga G., Lucht L. The sociolinguistic situation of the tsakhur of Azerbaijan. SIL International, 2005.
6. D'Ohsson C. Les peuples du Caucase. Paris, 1828.
7. Dunlop D. M. The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954.
8. Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhaç'oyc'): The Long and the Short Recensions / by Robert H. Hewsen. Wiesbaden, 1992.
9. Hudud al-Alam. The Regions of the World (A Persian Geography 372 a.h. – 982 a.d.) / translated and explained by V. Minorsky. London, 1937.
10. Mickiewicz A. Pisma historyczne. Wykłady lozańskie. Warszawa, 1997.
11. Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. VII. Warszawa, 1913.
12. Sadik Mufit Bilge. Osmanli Caginda Kafkasya. 1454–1829 (Tarih – Toplum – Ekonomi). Istanbul, 2012.
13. Schulze W. Tsakhur. München, 1997.
14. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. II. Л., 1973.
15. Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. М.–Л., 1949. Вып. I.
16. Абакаров А.И., Давудов О.М. Археологическая карта Дагестана. М.: Наука, 1993.
17. Аббас-Кули-ага Бакиханов. Гюлистан-и Ирам / ред., комм., прим. и указ. З.М. Буниятова. Баку, 1991.
18. Абдуллаев И.Х. Словообразовательные модели ойконимов Дагестана // Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976. С. 31.
19. Абдуллаев И.Х., Микаилов К.Ш. К истории дагестанских этнонимов лезг и лак // Этнография имен. М., 1971. С. 13–27.
20. Агларов М.А. Сельская община в нагорном Дагестане в XVII – начале XIX вв.: Исследование взаимоотношения форм хозяйства, социальных структур и этноса. М.: Наука, 1988.

21. Агларов М.А. Современные параллели древним этночленениям в Дагестане // Алародии (этногенетические исследования). Махачкала, 1995. С. 117–125.
22. Агларов М.А. Этногенез в свете политантропологии и этнонимии в Дагестане: *Politica-ethnica*. Махачкала: Мавраевъ, 2013.
23. Адамчевски П. «Откуда этот кавказский, бойкий взгляд у польского пана?»: Кавказ в размышлениях на тему этногенеза поляков // Вестник ДНЦ. 2017. № 67. С. 37–54.
24. Айдемир Чиркеевский. О происхождении аварцев // Кавказ. 1865. № 64, 65.
25. Айтберов Т.М. Древний Хунзах и хунзахцы. Махачкала, 1990.
26. Айтберов Т.М., Хапизов Ш.М. Елису и Горный магал в XII – XIX веках (очерки истории и ономастики). Махачкала, 2011.
27. Акопян А.А. Албания–Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987.
28. Алиев Б.Г. К вопросу о происхождении кайтагских правителей, их титула и названия Хайдак // Дагестан в эпоху Великого переселения народов (этногенетические исследования). Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 1998. С. 83–88.
29. Алиев Б.Г., Умаханов М.-С.К. Историческая география Дагестана XVII – нач. XIX в. Кн. I. Махачкала, 1999.
30. Алиев Б.Г., Умаханов М.-С.К. Историческая география Дагестана XVII – нач. XIX в. Кн. II. Историческая география Южного Дагестана. Махачкала, 2001.
31. Аликберов А.К. ал-Лакзи, Маммус // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический справочник / сост. и отв. ред. С.М. Прозоров. М., 2006. С. 240–241.
32. Аликберов А.К. Ранние хазары (до 652/653 г.), тюрки и Хазарский каганат // Хазары: миф и история. М.; Иерусалим, 2010. С. 45–57.
33. Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе: Абу Бакр ад-Дарбанди и его суфийская энциклопедия «Райхан ал-хакаик» (XI–XII вв.). М., 2003.
34. Алироев И.Ю. Язык, история и культура вайнахов. Грозный: Чечено-Ингушское издательско-полиграфическое объединение «Книга», 1990.
35. Амирханов Х.А. Ойконимы и этнонимы в Дагестане // Этнографическое обозрение. 2019. № 4. С. 173–183.
36. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Л., 1937.

37. Анчабадзе Ю.Д., Волкова Н.Г. Этническая история Северного Кавказа XVI–XIX века. М.: ИЭИА, 1993.
38. Аракел Даврижеци. Книга историй / пер. с арм., пред. и комм. Л.А. Ханларян. М., 1973.
39. Артамонов М.И. История хазар. СПб., 2001.
40. Атаев Д.М. Нагорный Дагестан в раннем средневековье. Махачкала, 1963.
41. Бахматов Н. Заметки на статью о гуннах Дагестана // Кавказ. 1859. № 85.
42. Бейлис В.М. Из истории Дагестана VI–XI вв. (Сарир) // Исторические записки. Вып. 73. М., 1963. С. 249–266.
43. Белокуров С.А. Сношения России с Кавказом. Вып. I. М., 1889.
44. Бенвенист Э. Очерки по осетинскому языку. М., 1965.
45. Березин Н.И. Кавказ. Природы и люди. СПб., 1912.
46. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. Л., 1951.
47. Бокарев Е.А. Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков. Махачкала, 1961.
48. Вахушти Багратиони. Атлас Грузии, XVIII век. Тбилиси, 1997 (см. также: География Грузии (царевича Вахушти) / Введ., пер. и примеч. М.Г. Джанашвили // ЗКОРГО. 1904. Кн. XXIV. Вып. 5. Приложение. С. I–XLIX, 1–241).
49. Волкова Н.Г. Из кавказской этнонимии // Материалы по этнографии Грузии. Вып. XXII. Хелеури (Сборник). Тбилиси, 1985. С. 109.
50. Волкова Н.Г. Из северо-кавказской этнонимии // Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976. С. 180–184.
51. Волкова Н.Г. Этническая история: содержание понятий // Советская этнография. 1985. № 5. С. 16–25.
52. Волкова Н.Г. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII – начале XX в. М., 1974.
53. Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М., 1973.
54. Гаджиев А.Г. Происхождение народов Дагестана (по данным антропологии). Махачкала, 1965.
55. Гаджиев В.Г. Сочинение И. Гербера «Описание стран и народов между Астараханью и рекой Курой находящихся» как исторический источник по истории народов Кавказа. М.: Наука, 1979.
56. Гаджиев М.Г. Дагестан и горная Чечня в эпоху средней бронзы // Древности Дагестана. Махачкала, 1974. С. 11–28.

57. Гаджиев М.Г. О демографических и этногенетических процессах в Дагестане в первобытную эпоху // Алародии (этногенетические исследования). Махачкала, 1995. С. 14–27.
58. Гаджиев М.Г., Давудов О.М., Шихсаидов А.Р. История Дагестана с древнейших времен до конца XV в. Махачкала, 1996.
59. Гаджиев М.С. О местоположении Варачана // Российская археология. 1995. № 2. С. 29–35.
60. Гаджиев М.С. Этапы градостроительной и фортификационной деятельности Сасанидов на Восточном Кавказе // Ирано-дагестанские культурно-исторические связи: сборник докладов международной конференции. Махачкала, 2006. С. 29.
61. Гаджиев М.С. Этническая карта Северного Кавказа в период поздней античности // Вестник ДНЦ. 2019. № 72. С. 17–30.
62. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1979.
63. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа X – XIII вв. СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1994.
64. Гасанов М.Р. К вопросу о происхождении табасаран // Дагестан в эпоху Великого переселения народов (этногенетические исследования). Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 1998. С. 64–82.
65. Гварамия Р.В., Канчавели Н.Г. Каталог арабских рукописей Института рукописей им. К.С. Кекелидзе Академии наук Грузии (коллекция L-Выпуск II). Тбилиси, 2002.
66. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991. Т. I.
67. Генко А.Н. Арабский язык и кавказоведение // Труды второй сессии Ассоциации арабистов. М.; Л., 1941. С. 81–110.
68. География Грузии (царевича Вахушти) / Введ., пер. и примеч. М.Г. Джанашвили // ЗКОРГО. 1904. Кн. XXIV. Вып. 5. Приложение. С. I–XLIX, 1–241.
69. Гильденштедт И.А. Путешествие по Кавказу в 1770–1773 гг. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2002.
70. Гмыря Л.Б. Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов: Могильники. Махачкала, 1993.
71. Гмыря Л.Б. Страна гуннов у Каспийских ворот. Махачкала, 1995.
72. Гнучева В.Ф. Географический департамент Петербургской академии наук XVIII в. М.–Л., 1940.
73. Грузинская энциклопедия. Тбилиси, 1979. Т. 4.
74. Гусейнов Ф.М. К истории цахуров. Махачкала, 1998.

75. Давид Багратиони. История Грузии / изд. А.А. Рогава. Тбилиси, 1971.
76. Давудов О.М. Материальная культура Дагестана албанского времени (III в. до н.э. – IV в. н.э.). Махачкала, 1996.
77. Давудов О.М. Об этнокультурной характеристике памятников Прикаспийского Дагестана // Этнокультурные процессы в древнем Дагестане. Махачкала, 1987. С. 45.
78. Давудов О.М. Этнокультурные процессы в Дагестане эпохи раннего железа // Алародии (этногенетические исследования). Махачкала, 1995. С. 28–41.
79. Давудов О.М. Этнокультурные процессы в раннесредневековом прикаспийском Дагестане // Дагестан в эпоху Великого переселения народов (этногенетические исследования). Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 1998. С. 124–135.
80. Дагестанские этнографические экспедиции Е. М. Шиллинга, 1944–1946 / авт. вступ. ст., сост.: З. У. Махмудова. М.: Три квадрата, 2013.
81. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку, 1985.
82. Дионисий Александрийский (Периегет). Описание ойкумены. Ст. 730 / Вступ. ст., пер. с др.-греч. и коммент. Е.В. Илющериной // Вестник древней истории. 2006. № 2. С. 240.
83. Дирр А. Современные названия кавказских племен // СМОМПК. Тифлис, 1909. Вып. 40.
84. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. В VI томах. (без точных выходных данных, но цитируется в сноске [^35])
85. Дьяконов И.М. Алародии (Хурриты, урарты, кутии, чеченцы и дагестанцы) // Алародии (этногенетические исследования). Махачкала, 1995. С. 3–13.
86. Загурский Л. Этнологическая классификация кавказских народов // Кавказский календарь на 1888 г. Тифлис, 1887.
87. Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащего России, и сопредельных оному земель; В историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях. СПб., 1835.
88. Ибрагим Эфенди Печеви. (Указ. раб. – в сноске [^264] без полного названия; сохранить как есть).
89. Иоселиани П. Путевые записки по Дагестану в 1861 г. Тифлис, 1862.
90. История Азербайджана. Баку, 1958. Т. I.
91. История Дагестана. М., 1967.
92. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. М., 1988.

93. Карпини П. Путешествие в Восточные страны. М., 1957.
94. Картлис Цховреба (История Грузии) / под ред. Р. Метревели. Тбилиси, 2008.
95. Картлис Цховреба. Пер. с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В. Цулая. М., 1982.
96. Клапрот Ю. Описание поездок по Кавказу и Грузии в 1807 и 1808 годах / пер. с англ. К.А. Мальбахов. Нальчик, 2008.
97. Козубский Е.И. Дагестанский сборник. I. (без года, цитируется в сноске [^219])
98. Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-Хан-Шура, 1906.
99. Комаров А.В. Народонаселение Дагестанской области (с этнографической картой) // Записки Кавказского отдела Русского географического общества. Тифлис, 1873. Кн. VIII.
100. Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв. М., 2009.
101. Косвен М.О. Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке. Ч. I. // Кавказский этнографический сборник. М., 1955. Вып. I. С. 265–374.
102. Косвен М.О. Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке. Ч. II. // Кавказский этнографический сборник. М., 1958. Вып. II. С. 139–274.
103. Косвен М.О. Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке. Ч. III. // Кавказский этнографический сборник. М., 1962. Вып. III. С. 158–288.
104. Криштопа А. Сведения западно-европейских путешественников XV в. о Дагестане // Вопросы истории и этнографии Дагестана. Махачкала, 1970. Вып. 1. С. 116.
105. Криштопа А.Е. Дагестан в XIII – начале XV вв. Очерк политической истории. М.: Таус, 2007.
106. Кумыкско-русский словарь / сост. А.Г. Магомедов, под ред. З.З. Бамматова. М., 1969.
107. Лавров Л.И. Историко-этнографические очерки Кавказа. Л.: Наука, 1978.
108. Лавров Л.И. Карачай и Балкария до 30-х годов XIX в. // КЭС. 1969. Вып. 4. С. 55–119.
109. Лавров Л.И. О причинах многоязычия в Дагестане // Советская этнография. 1952. № 2. С. 203.

110. Лавров Л.И. Роль естественно-географических факторов в истории народов Кавказа // Кавказский этнографический сборник. IX. Вопросы исторической этнографии Кавказа. М.: Наука, 1989. С. 5–9.
111. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. СПб., 1893. Т. I. Вып. I.
112. Лилов А. Очерк быта кавказских горцев // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1882. Вып. XIV.
113. Лобанов-Ростовский М.Б. Кумыки, их нравы, обычаи и законы // Кавказ. Тифлис, 1846. № 37, 38.
114. Ломоносов М.В. Древняя Российская история. СПб., 1766.
115. Магомедов А.Р. Народы Дагестана. Махачкала, 2003.
116. Магомедов М. Древние государственные образования Дагестана. Махачкала, 2006.
117. Магомедов Р.Г. Гинчинская культура. Горы Дагестана и Чечни в эпоху средней бронзы. Махачкала: Изд-во ДНЦ РАН, 1998.
118. Магомедов Р.М. Дагестан. Исторические этюды. М.: Дагестанское книжное издательство, 1971.
119. Магомедов Р.М. Даргинцы в дагестанском историческом процессе. Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1999.
120. Магомедов Р.М. Проблемы происхождения дагестанских народов в дореволюционной историографии // Ученые записки Дагестанского государственного университета. Махачкала, 1960. С. 37–56.
121. Магомедханов М.М. Этнографическое дагестановедение: итоги и перспективы науки // Вестник ИИАЭ. 2014. № 4. С. 98–105.
122. Магомедханов М.М. Этноязыковые процессы у народов Западного Дагестана // Вестник Института ИАЭ. Махачкала, 2006. № 3. С. 107–108.
123. Мамедова А.А. Авары в Азии, на Кавказе и в Европе // VI-е Дзагуровские чтения «От античности к возрождению». Материалы международной научно-методической конференции. Махачкала, 2007. С. 69–71.
124. Маммаев М. К вопросу о происхождении названия «Кубачи» и этимологии самоназвания кубачинцев «угъбуг» (glugъbуг) // Дагестан в эпоху Великого переселения народов (этногенетические исследования). Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 1998. С. 43–63.
125. Марков Е.Л. Очерки Кавказа. Картина Кавказской жизни, природы и истории. СПб., 1887.
126. Марр Н.Я. Кавказские племенные названия и местные параллели. Петроград, 1922.

127. Марр Н.Я. Непочатый источник истории Кавказского мира (из третьей лингвистической поездки в Дагестан) // ИАН. 1917. С. 307–338.
128. Марр Н.Я. Племенной состав населения Кавказа. Петроград, 1920.
129. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда в X–XI веках. М., 1963.
130. Мирза Хайдар Визиров. Новая книга, называемая Дербенд-наме йи Джадид» / пер. с персид., пред. и коммент. А.Н. Козловой. Махачкала, 2002.
131. Мовсес Хоренаци. История Армении / пер. с древнеарм. яз., введ. и прим. Г. Саркисяна. Ереван, 1990.
132. Мровели Леонти. Жизнь Картлийских царей: Извлечение сведений об абхазах, народах Северного Кавказа и Дагестана / пер. с древнегруз., пред. и комм. Г.В. Цулая. М., 1979.
133. Мудрак О.А. Ранние хазары... (в сносках [^131], [^132], [^133] – видимо, имеется в виду его работа; в исходном списке не представлена, но цитируется; оставляем как есть).
134. Муртазаев А.О. Кайтаг в VIII – первой половине XIX в. (Исследование политической истории и роли в системе политических структур Северо-Восточного Кавказа). Махачкала: Алеф, 2015.
135. Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена). Тбилиси, 1982.
136. Назир ад-Дургели. Усила умов в биографиях дагестанских ученых (Нузхат ал-азхан фи тараджим улама Дагистан): дагестанские ученые X – XX вв. и их сочинения / пер. с араб., комент., факс., изд., указ. и библиогр. Подгот. А.Р. Шихсаидовым, М. Кемпером, А.К. Бустановым. М., 2012.
137. Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма: (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика). М., 1972.
138. Объяснение слова лезгин и происхождение сего народа, поручика Лазарева 2-го // Кавказ. 1849. № 23; Закавказский Вестник. 1849. № 28.
139. Олеарий А. Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию. М., 1970.
140. Османов М.-З. Расселение и численность даргинцев в XVIII–XIX вв. // Дагестанский этнографический сборник. Махачкала, 1974. Вып. I. С. 144–203.
141. Османов М.-З.О. Хозяйственно-культурные типы (ареалы) Дагестана. Махачкала, 1996.
142. Памятник эриставов / пер., исслед. и прим. С.С. Какабадзе. Тбилиси, 1979.

143. Панек Л.Б., Шиллинг Е.М. Сборник очерков по этнографии Дагестана / ред. Р.И. Сефербеков. Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 1996.
144. Пантюхов И.И. Кумыки. Антропологический очерк. Тифлис, 1895.
145. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI–XVII в. // Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, 1949. Вып. 1. С. 248–282.
146. Пигулевская Н.В. Сирийская средневековая историография: исследования и переводы. СПб.: Дмитрий Буланин, 2011.
147. Пятый археологический съезд в Тифлисе. М., 1879 (выступление председателя А.С. Уварова).
148. Рамазанов Х.Х., Шихсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана. Махачкала, 1969.
149. Рамазанов Х.Х., Шихсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана. Материалы к истории народов Дагестана с древнейших времен до начала XX века. Махачкала, 1964.
150. Романовский Д.И. Кавказ и Кавказская война. СПб., 1860.
151. Саидов М.С. Аварско-русский словарь. М., 1967.
152. Саидова П.А. Диалектологический словарь аварского языка. М., 2008.
153. Семенов И.Г. Восточнокавказские этнонимы в раннесредневековых армянских источниках // Восток (Oriens). 2012. № 5. С. 27–38.
154. Семенов И.Г. Образование Хазарского каганата и его военно-политические отношения во второй половине VII–VIII вв. Дис. ... докт. ист. наук. Махачкала, 2010.
155. Сергеева Г.А. Межэтнические связи народов Дагестана во второй половине XIX – XX в. (этноязыковые аспекты) // Кавказский этнографический сборник. IX. Вопросы исторической этнографии Кавказа. М.: Наука, 1989. С. 89–136.
156. Сергеева Г.А. Природно-географическая среда и этнокультурные контакты в Дагестане // Советская этнография. 1981. № 3. С. 90.
157. Сергеева Г.А. Цахуры: этнокультурный облик в XX веке // Расы и народы. Вып. 26. М., 2001. С. 24.
158. Страницы отечественного кавказоведения / под ред. Н.Г. Волковой. М.: Наука, 1982.
159. Татищев В.Н. История Российская. М.–Л., 1962. Т. 1.
160. Товма Артсруни. История дома Артсруни. Тифлис, 1917.
161. Томилов Н.А. Этническая история как направление в отечественной науке 1970–1990-х годов // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2016. № 3 (11). С. 43–58.

162. Топчишвили Р. Кавказоведческие исследования. Тбилиси: Универсал, 2011.
163. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.–Л., 1959.
164. Услар П.К. Древнейшие сказания о Кавказе // Сборник сведений о кавказских горцах. Тифлис, 1881. Вып. X.
165. Услар П.К. Хюркилинский язык. Тифлис, 1892.
166. Услар П.К. Этнография Кавказа. Языкознание. IV. Лакский язык. Тифлис, 1890.
167. Фадеев Р.А. Сочинения. СПб., 1890. Т. I. Ч. I.
168. Фарзалиев Ш. Османский хронист Ибрахим Рахимизада о Дагестане (70-е гг. XVI в.) // Восточные источники по истории Дагестана. Махачкала, 1980. С. 107–108.
169. Федоров Г.С. К этногенезу кумыков // Дагестан в эпоху Великого переселения народов (этногенетические исследования). Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 1998. С. 159–163.
170. Федоров Г.С. Этнические процессы в северо-восточном Дагестане в V–XIII вв. // Развитие феодальных отношений у народов Северного Кавказа. Махачкала, 1988. С. 242–247.
171. Федоров Я.А. К вопросу об этногенезе кумыков // Исторические науки. Вып. I. 1959. С. 104–116.
172. Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. М.: Изд-во МГУ, 1978.
173. Федоров-Гусейнов Г.С. История происхождения кумыков. Махачкала, 1996.
174. Хайдаков С.М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков. М., 1971.
175. Халантъян Г. Армянские Аршакиды. Т. 1. М., 1903.
176. Хапизов Ш.М. К вопросу о происхождении этнонима Awar // Вестник ИИАЭ. 2016. № 2. С. 99–106.
177. Хапизов Ш.М. К изучению этнокультурной ситуации в среднем течении междуречья Аксая и Акташа (северный Дагестан) в I–II тыс. н.э. // История, археология и этнография Кавказа. Т. 15. № 3. 2019. С. 390–411.
178. Хапизов Ш.М. Поселения Джарского общества (историко-географическое и этнографическое описание микрорегиона в Восточном Закавказье). Махачкала, 2011.
179. Хамзатил Хлажияв. Цадаса Хамзатил адабияб ирс. Баянал. Махлчхала, 2010.

180. Чеснов Я.В. Название народа: откуда оно? // Советская этнография. 1973. Вып. 6. С. 137.
181. Чурсин Г.Ф. Авары. Этнографический очерк / ред. Р.И. Сефербеков. Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 1995.
182. Шиллинг Е.М. Малые народы Дагестана. М.: ИЭА РАН, 1993.
183. Шихсаидов А.Р. Вопросы исторической географии Дагестана X–XIV вв.: Лакз, Гумик // Восточные источники по истории Дагестана. Махачкала, 1980. С. 65–70.
184. Шихсаидов А.Р. Ислам в раннесредневековом Дагестане (XII–XV вв.). Махачкала, 1969.
185. Шихсаидов А.Р. К вопросу о локализации Филана // Ономастика Кавказа. Махачкала, 1976. С. 78–87.
186. Шихсаидов А.Р. Очерки истории, источниковедения, археографии средневекового Дагестана. Махачкала, 2008.
187. Шихсаидов А.Р. Распространение ислама в южном Дагестане в X–XV вв. // Ученые записки Института истории, языка и литературы им. Г. Цадасы. Махачкала, 1959. Т. VI. С. 151.
188. Шихсаидов А.Р., Омаров Х.А. Каталог арабских рукописей (Коллекция М.-С. Саидова). Махачкала, 2005.
189. Шихалиев Д.-М.М. Рассказ кумыка о кумыках // Кавказ. Тифлис, 1848. № 39–51.
190. Эрдели И. Авары // Дагестан в эпоху Великого переселения народов (этногенетические исследования). Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 1998. С. 89–101.
191. Ягуб-бек Лазарев. О гуннах Дагестана // Кавказ. 1859. № 34, 36, 38.
192. Яновский А. О древней Кавказской Албании // Журнал Министерства народного просвещения. 1846. Ч. LII. Отд. II. Сентябрь. С. 197; Закавказский Вестник. Тифлис, 1850. № 28–36.

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

**NUGZAR ANTELAVA
BERDIA MARSAGISHVILI
SHAKHBAN KHAPIZOV**

**PROBLEMS OF THE ETHNOGENESIS
OF THE AUTOCHTHONOUS PEOPLES
OF THE NORTH CAUCASUS**

Tbilisi

2026

Published with the support of the Shota Rustaveli National Science
Foundation of Georgia
[Grant No. CS-I-25-58].

Editor

NUGZAR ANTELAVA

English Text Editor

NANA KAVTARADZE

ISBN 978-9941-533-99-0

CONTENT

Foreword	171	
Introduction	176	
 Chapter I.		
Problems of the Ethnogenesis of the Abkhaz–Adyghe		
Ethnolinguistic Group (<i>Nugzar Antelava</i>)	185	
 Chapter II.		
The Ethnogenesis and Original Settlement Area of the		
Nakh/Vainakh Group (<i>Nugzar Antelava</i>)	227	
 Chapter III.		
Ingush and Chechen Endo- and Exoethnonyms (<i>Berdia</i>		
<i>Marsagishvili</i>)	245	
 Chapter IV.		
The Ethnogenesis and Ethnic History of Individual Peoples of		
Dagestan (<i>Shakhban Khafizov</i>)	275	
 4.1. The "Huns" of the Caucasus		278
4.2. The Ethnonym <i>Avar</i> and the Ethnic History of the Avars		286
4.3. The Ethnonym <i>Lakz</i> and Its Origin		302
4.4. The Ethnonym <i>Dargo</i> and Its Origin		308
4.5. The Laks (Kazikumukhs)		315

4.6. The Tabasarans 319

4.7. The Rutuls, Tsakhurs, and Aghuls 325

4.8. Conclusion 331

FOREWORD

The Caucasus, situated on two continents, is one of the world's most ancient regions and a major geographical unit. It is generally considered that the Main Caucasian Range forms the natural boundary between Europe and Asia and stretches across the crossroads of northern and southern routes, a position that has always endowed the region with great strategic and geopolitical significance and continues to do so today.

In reality, the Caucasus region encompasses a broader area than is often defined. From a geographical perspective, it also includes the bordering regions of Turkey and Iran adjacent to Georgia, Armenia, and Azerbaijan. Historically, the Caucasus has never been entirely incorporated into a single empire. From the beginning of the nineteenth century, however, as a result of Tsarist policy, the region became part of the Russian Empire. Today, on the political map, the South Caucasus comprises the sovereign states of Georgia, Azerbaijan, and Armenia, while the North Caucasus forms part of the Russian Federation.

In the contemporary Caucasus, nearly fifty ethnolinguistic groups reside. As early as the second half of the ninth century, the Arab geographer Ibn al-Faqih al-Hamadhani wrote: "In the mountains of Kabk (the Caucasus) there are seventy-two tribes whose languages are mutually unintelligible without the aid of an interpreter." Later, in the works of medieval Eastern authors, this characterization of the Caucasus was reflected in the well-known expression "Jebel ul- Alsun"- "the Mountain of Languages."

Several centuries before the appearance of Persian and Arab geographical works, classical authors had already written about the multiethnic character of the Caucasus. For instance, Strabo reports that seventy peoples gathered in Dioscurias and spoke different languages. This account by the Greek geographer of the first century BC does not

appear greatly exaggerated, as it reflects the genuine ethnic mosaic of the Caucasus region. The ethnolinguistic landscape of the Caucasus did not change significantly in subsequent periods.

The Caucasus is distinguished by remarkable natural and geographical diversity. Within its territory, twenty-one distinct physical-geographical regions and eleven climatic zones are identified, which in turn contribute to the richness of its flora and fauna. The ethnic composition of the population of the Caucasus, the multiplicity of languages, and the diversity of material culture and economic life have been shaped not only by socio-historical factors but also, to a considerable extent, by the region's natural-geographical and climatic conditions. Ethnic groups settled in different landscape and climatic environments maintained close agricultural and economic ties with one another and created a remarkably rich cultural heritage.

Owing to its location at the crossroads of Europe and Asia, the population of the Caucasus has rarely enjoyed the opportunity for peaceful development. The region's ethnic map underwent significant changes following the expansion of the Russian Empire into the Caucasus. As a result of imperial policies, the Caucasus became even more ethnically diverse.

As is well known, the transition from a hunter-gatherer subsistence system to a productive economy marked a fundamental transformation in human history. The so-called "Neolithic Revolution," the "demographic explosion," the spread of human populations across the globe, and the accelerated development of economic, social, and cultural life all occurred on the basis of a productive economy. It is therefore understandable that archaeologists demonstrate particular interest in the problems associated with the genesis of productive economic systems. In recent years, alongside archaeologists, paleobiologists – including archaeobotanists, paleozoologists, and palynologists – have become actively involved in the study of the subsequent development of productive economies.

The investigation of the results of these historical transformations – namely the emergence and development of a productive economy – cannot be undertaken without a comprehensive study of the Caucasus. The region is rightly regarded as one of the earliest and most significant centers of economic development, animal husbandry, and the metallurgy of bronze and iron. Without taking into account the archaeological, paleobiological, anthropological, and linguistic evidence from prehistoric and ancient Caucasus, it is impossible to construct a complete picture of ancient ethnos, their areas of settlement, their ways of life, language, and culture.

The scientific description and study of the peoples of the Caucasus began in the nineteenth century. However, from the classical period onward, interest in this region never diminished, and attempts were continually made to record and comprehend various aspects of the languages, ways of life, and cultural practices of its inhabitants. Over the past two centuries, scholars have undertaken – with varying degrees of success – a systematic and synchronous description of both the autochthonous (Paleo-Caucasian) ethnolinguistic groups of the Caucasus and the peoples who arrived in the region at later periods.

The autochthonous groups include the Georgians; the Abkhaz-Adyghe peoples (Circassians, Ubykhs, Abkhazians, and Abazins); the Nakh peoples (Chechens, Ingushes, and Tsova-Tush/Batsbis); and the Dagestanian groups (including Avars, Andis, Botlikhs, Karatas, Tindis, Bagvals, Akhvaks, Chamalals, Didos, Hunzibs, Bezhtas, Hinukhs, Inkhokvaris, Khvarshis, Dargins, Kubachis, Laks, Lezgins, Archis, Aguls, Khinalugs, Budukhs, Tabasarans, Tsakhs, Rutuls, Kryts, and Udis). In addition to these indigenous populations, the Caucasus is also home to peoples who migrated to the region in later historical periods, including Indo-European – speaking groups (Armenians, Greeks, Ossetians, Tats, Talysh, and Kurds), Turkic-speaking peoples (Azerbaijanis, Nogais, Karachays, Balkars, Kumyks, and Turkmens), and Mongolic-speaking groups such as the Kalmyks.

Today, numerous linguistic and anthropological research centers around the world continue to devote considerable attention to questions concerning the origins of the peoples of the Caucasus, as well as the historical development of their languages and cultures. In particular, scholarly debate persists regarding the genetic relationships among the Paleo-Caucasian populations.

What constitutes the peoples of the Caucasus? Even when referring specifically to their autochthonous component, providing a clear answer to this question is quite complex. This difficulty arises not only from the simple fact that the origins of these very ancient peoples are lost in the distant past, but also from the ambiguity of the community itself, whose genealogical criteria are not easily defined. Nevertheless, linguistic and cultural affinities among these groups are evident.

At the same time, it should be noted that when cultural criteria are taken into account, similarities also emerge between the autochthonous populations and other North Caucasian peoples. For this reason, the issue remains highly complex and requires careful and meticulous scholarly investigation.

The North Caucasus is a complex region not only from linguistic, ethnic, and religious perspectives. Within a relatively small territory, peoples who differed from one another in their economic activities, everyday life, and traditional practices have lived side by side since ancient times. This diversity, which took shape in the distant past, has largely been preserved to the present day.

One of the distinctive features of the region is that such differences are observed not only between ethnic groups but often within a single ethnic community as well. Villages and local communities were frequently isolated from one another, a circumstance that contributed to the formation of local traditions and customs in each settlement. This phenomenon is particularly characteristic of Dagestan, where not

only individual villages but even tukhums (clan-based social units) were often endogamous, which significantly limited contact with neighboring groups. As a Botlikh proverb states, "Every aul cuts meat in its own way."

Local ethnic traditions influenced even such seemingly unified cultural norms as the division of labor between the sexes. For example, in the mountainous regions of Dagestan the carrying of heavy loads on the back is traditionally considered women's work, whereas among the lowland populations it is regarded as men's work. Among the Dido people, a man working at a potter's machine wheel is considered unacceptable, while among the Dargins of Sulevkent and the Tabasarans of Julin this is entirely ordinary. In Dagestan mowing is generally a male occupation, yet among the Tindi it has traditionally been performed by women. Numerous similar examples can be found.

Despite these differences, the ethnic culture of the autochthonous population of the North Caucasus is fundamentally unified in its core features. At the same time, in certain cases clear similarities can also be observed between these cultural elements and those of other North Caucasian peoples. For this reason, it is often difficult to determine whether particular elements of culture are connected with a common origin or whether they represent the result of partial acculturation.

INTRODUCTION

Ethnogenesis is a prolonged process encompassing the emergence, formation, and developmental stages of ethnic communities, intrinsically linked to the shaping of language, culture, and collective self-consciousness. One of the most essential attributes of an ethnic community is its ethnonym. Yet the interrelation of these factors is, as a rule, highly mediated. Virtually every known ethnos was constituted through a complex historical trajectory, formed from several heterogeneous components before attaining awareness of its unity. The identification of the ethnic elements composing a given ethnos and the determination of the relative contribution of each to its formation is frequently exceedingly difficult, and at times altogether impossible. In the conditions of large-scale migrations characteristic of antiquity and the Middle Ages, it is untenable to speak of any people as an ethnically "pure," unmixed entity. This observation applies equally to the Paleo-Caucasian peoples.

A proper resolution of the problem of ethnogenesis cannot accommodate either simplified migrationist conceptions – according to which the ethnogenesis of particular peoples is merely the displacement of already existing ethnic formations – nor the views advanced by Nikolai Marr and his followers, who regarded ethnogenesis as the outcome of "linguistic explosions," that is, the emergence of new languages and peoples through the intermixture of languages. The formation of any people, of any ethnic unit, is the result of a protracted historical process in which are manifested the internal laws of development of particular groups, diverse reciprocal influences, migrations, and the amalgamation of distinct ethnic groups.

The study of the ethnogenesis of a given people encompasses not only the earliest phase of its origin, but also the subsequent stages in the formation of the ethnos, including its contemporary ethnographic, linguistic, and anthropological characteristics. Such an inquiry necessitates due consideration of ethnological, archaeological,

anthropological, historical, and linguistic data – that is, it requires a comprehensive and interdisciplinary approach.

An ethnic community constitutes not merely a unity of language and culture, of traditional customs and rituals, but also a unity of history: it embodies a shared origin and the memory of the historical kinship of all and of each. For this reason, collective memory represents one of the foundational components in conceptions of the integrity of an ethnos, while ethnic history is among its most essential defining characteristics.

The most compelling dimension of ethnic history is its origin, the genesis of a people, the time and place of an ethnos' appearance upon the stage of history. The more remote the antiquity to which the inception of a given people's ethnic history may be traced, the greater the pride associated with it. Virtually every people possesses multiple versions of its origin, the majority of which lack a solid source-study foundation and rest upon conjectural and methodologically unpromising assumptions. It is entirely understandable that a people should aspire to claim for itself the greatest possible antiquity and a rich cultural heritage; from this aspiration arises the so-called problem of the "antiquation of history".

In many instances, particular peoples are proclaimed heirs to renowned civilizations of the world—foremost among them those of the Near East and South Asia (for example, the Indian cultural sphere). In principle, there is nothing inherently objectionable in such claims, provided that the exaltation and "antiquation" of one's own history are not achieved at the expense of diminishing the role of other peoples or displaying disregard for their historical legacy. Regrettably, in recent times Caucasian studies have witnessed the appearance of tendentious works in which attempts to appropriate the ethnic history and cultural heritage of kindred peoples are readily discernible.

Under such circumstances, the investigation of the ethnogenesis and ethnic history of the autochthonous peoples of the Caucasus presents

exceptional difficulty, even when recourse is made to archaeological and anthropological materials, written monuments, and linguistic, folkloric, ethnographic, and other categories of sources. The determination of the ethnic affiliation of archaeological cultures and the establishment of direct parallels between them are frequently impossible and methodologically unwarranted. Moreover, the uniformity of material culture cannot be taken as evidence of ethnic homogeneity, since objects of material culture – implements of war and labor, ornaments, and the like – were readily borrowed and widely disseminated. Consequently, in delineating the territorial range of a given people in remote antiquity, it is impermissible to absolutize archaeological data.

For the study of the ethnogenesis of the Caucasus' autochthonous peoples, linguistic evidence constitutes a source of particular importance. In establishing linguistic kinship, such data also bear witness to the ethnic affinity of their speakers. The complexity of the region's ethnic history is conditioned by its extraordinary linguistic diversity, a feature reflected in the writings of medieval Eastern authors, in which the Caucasus is designated as the "Mountain of Languages." Linguistic materials make it possible to ascertain the influence of the vocabulary of later-arriving peoples upon the languages of the indigenous population, and to assess both the extent and the consequences of lexical borrowings. Within the corpus of linguistic evidence, a special role is played by toponymy (including hydronymy). Most frequently, it is the names of geographical features that preserve information concerning the earliest inhabitants of a region. If toponyms cannot be explained on the basis of the language of the present population, one must seek the ethnos that originally bestowed those designations. From this it follows that linguistic affinity does not invariably entail cultural affinity.

The extant written sources concerning the autochthonous peoples of the Caucasus – ancient, Byzantine, Arab, Persian, Turkish, and others – are limited both temporally and spatially. Their early testimonies,

belonging to authors who resided far from the Caucasus, are of considerable importance; yet in matters relating to the localization of particular peoples they are not invariably precise. Moreover, in certain instances they record ethnoses that have since disappeared. From this perspective, the accounts of Georgian and Armenian authors are comparatively more reliable, as they possessed a closer acquaintance with conditions in the Caucasus; nevertheless, even they display shortcomings in questions pertaining to the exact localization of certain peoples and to the linguistic situation.

Already in the earliest written sources, ethnonyms (both endo- and exo-ethnonyms) are attested, largely conditioned by the political and ethnic realities prevailing in the region. At the same time, it is not always possible to establish the genetic continuity of ethnonyms, since similarly designated names may be separated from one another by centuries or even millennia. Furthermore, one and the same ethnonym may, in different historical periods, denote entirely different peoples or particular subdivisions thereof.

Cartographic materials constitute a source of special significance. As early as the fourth century BC, attempts were undertaken to compile maps of the region bearing the names of its indigenous peoples; however, comparatively full and reliable cartographic data date only to the eighteenth and nineteenth centuries.

The available sources permit us to assert that the ethnic map of the North Caucasus, like that of other regions of the world, has undergone – and continues to undergo – constant transformation. Initially, these changes were associated with the movements of hunter-gatherer groups; subsequently, they were linked to the migrations of agricultural and pastoral tribes and peoples, together with the reciprocal influences accompanying these processes, which often resulted in acculturation and assimilation. The demographic dynamics of populations were likewise affected by natural calamities (crop failures, famine) and by diseases – such as plague, cholera, smallpox, and other infectious afflictions - which, naturally, also impacted the autochthonous peoples of the Caucasus.

Over the course of many centuries, interethnic relations – at times peaceful, at times hostile - have determined that within the region it is impossible to identify the “oldest” or the most ethnically “pure” peoples. Within the ethnic system of the Caucasian peoples (above all in language, as well as in material and spiritual culture), alongside ancient autochthonous elements one may discern Indo-Iranian, Near Eastern, Turkic, and other influences. In this context, attempts to “appropriate” illustrious ancestors – such as the Hattians, the Urartians, or the Alans – are devoid of scholarly foundation.

Evidence drawn from various branches of scholarship concerning the autochthonous peoples of the Caucasus demonstrates that the more ancient a people, the more numerous its ancestral components; the richer its language and its material and spiritual culture, within which the sedimentations of many epochs and traditions may be observed.

The Caucasus constitutes a distinctive historical and ethnographic region characterized by an exceptionally complex ethnic composition. Alongside peoples numbering in the millions, the region is home to numerous small ethnic groups, some of which number only a few thousand individuals – or, in certain cases, merely dozens. A substantial portion of these populations belongs to the Iberian-Caucasian language family.

An analysis of linguistic and archaeological data provides grounds for the supposition that the ancestors of the peoples included within the Iberian-Caucasian linguistic family represent the autochthonous population of the Caucasus. The proposed linkage of the Abkhaz-Adyghean ethnolinguistic group with the ancient Hattian language, and of the Nakh and Dagestanian languages with the Hurrian-Urartian linguistic sphere, has long attracted the attention of numerous linguists, historians, ethnologists, and scholars of culture. Yet, at the present stage of research, these connections remain hypothetical; and the derivation of the North Caucasian segment of the autochthonous population from the Urartians or the Hattians has not advanced beyond the realm of conjecture.

Subsequent to the archaic period, and especially during the Middle Ages, the population of the North Caucasus remained in permanent contact with nomadic tribes of diverse origin. In the first millennium BC and at the beginning of the Common Era, the Ciscaucasian steppe zone constituted the nomadic domain of Iranian-speaking Scythians and Sarmatians, and subsequently of the Alans. In the fourth century, the Huns entered the Caucasus, followed in their wake by the Turkic tribal confederation of the Akatziris. In the fifth century, the Akatziris were supplanted by the Turkic Sabirs; in the sixth century, the Turkic Avars arrived from the Volga region; and at the beginning of the seventh century, a powerful confederation of various Turkic tribes emerged in Ciscaucasia under the name of Great Bulgaria. Thereafter followed the Khazar Khaganate, the Pechenegs, the Alanian Kingdom, and the Golden Horde.

All of these nomadic groups, naturally, exerted an influence upon the language and culture of the autochthonous peoples of the North Caucasus. A portion of the Turkic- and Iranian-speaking nomads settled in the piedmont and mountainous regions of the Caucasus; some merged with local tribes, while others became their neighbors. As a consequence, the ethno-political, ethno-linguistic, and ethno-cultural landscape of the Caucasus underwent significant transformation.

At this juncture, it is necessary to address an important issue.

The notion of a “Caucasian unity,” whether considered from an ethnic, genealogical, economic, or political perspective, is largely conditional. From the standpoint of ethnogenesis, the peoples of the Caucasus constitute an exceedingly variegated and polyphyletic branch – or, more precisely, a constellation of multiple branches – the racial composition of which itself is heterogeneous, in some ethnic groups reflecting a historical admixture of Europoid and Mongoloid elements.

It is entirely natural to pose the question: why, over the course of many centuries of history, did the peoples of the Caucasus fail to integrate into a single ethno-social entity? The issue at stake concerns not only ethnic, but also socio-political and economic integration. In ethnic

terms, the Caucasus has always represented – and continues to represent – a highly mosaic and fragmented amalgam of Paleo-Caucasian (autochthonous) populations, Armenians, Greeks, Iranian- and Turkic-speaking ethnoses, Slavs, and other peoples. It would appear that one of the principal impediments to integration lay in the fact that the Caucasian peoples were never encompassed within a single, unified political or civilizational whole.

The autochthonous ethnoses of the Caucasus, situated within the strategic sphere of interests of both northern and southern peoples and states, were subjected to highly diverse and often ambivalent influences. Consequently, among the not insignificant factors hindering integration were the heterogeneity of the landscape and the differing orientations and pressures exerted by dissimilar neighboring powers.

* * *

Situated at the crossroads of Europe and Asia, the Caucasus – according to geological, paleobiological, anthropological, archaeological, and historical evidence – has long functioned, and continues to function, as a biogeographical, cultural, and political nex us of Eurasia.

The settlement of the Caucasus by early hominids began approximately 1.8 million years ago. In this regard, particular attention must be given to the Dmanisi hominids, the remains of which discovered at Dmanisi – exhibit, in certain parameters, such archaic features that they approximate the most ancient manifestations of the Oldowan cultural tradition known on Earth. The presence of early hominids in the region continued throughout the Paleolithic era, and from the Upper Paleolithic onward, *Homo sapiens* became firmly established there.

Thus, it may be asserted with confidence that the Caucasus represents one of the most significant centers of anthropogenesis.

The archaeological and paleobiological materials uncovered in the Caucasus provide an opportunity to trace the agrarian (Neolithic) revolution – the transition from a foraging economy to a productive one – and the establishment of agriculture and pastoralism as the principal branches of subsistence, a process completed around the turn

of the seventh to sixth millennia BC. This epochal advancement is attested by the excavated materials from Meshoko, Chokhi, Darkveti...which attest to the inheritance of Mesolithic and Neolithic-Eneolithic cultures in the Caucasus. It extends into the Early Bronze Age, up to the fourth millennium BC, when a pronounced contrast becomes evident between the social, economic, and material complexes of the Early Agricultural (Eneolithic) cultures and those of the Kura-Araxes and Maykop Early Bronze Age cultures. It has been hypothesized that the Sioni-Tsopi culture may have served as a substratum for the formation of the Kura-Araxes culture, while the Meshoko culture may have played a similar role in the development of the Maykop culture. These transformations matured over nearly three millennia within the Early Agricultural societies of the Caucasus and were realized through the development of productive forces and the improvement of living standards. The participation of migrating groups in this process cannot be ruled out.

Within the extensive territory occupied by the highly developed and stable Kura-Araxes culture, which endured for over a millennium, a qualitatively new formation emerged in the final third of the fourth millennium BC: the Early Complex Society¹. During the Pre-Urartian period, large settlements developed in the Caucasus that possessed all the prerequisites for urban centers, including a significant concentration of population and artisanal production. However, the evolution of Early Complex Societies proceeded, in the Early and Middle Bronze Age, along the trajectory of Kurgan cultures, which ultimately

¹ Early Complex Societies are characterized by the following features: a hierarchical organization of structures; complex arrangements in social, political, and economic spheres, with the economic domain noticeably differentiated from primitive autarky; social stratification accompanied by the elevation of a central authority; and, in the political sphere, the presence of a chief or leader, as well as mechanisms of societal integration. These societies also exhibited new organizational capacities that enabled the attainment of significant effects through concentrated efforts, particularly in construction activities. At the same time, the instability of social strata reflects an insufficient link to inherited status, a feature typical of the first civilizations and early states. It should be noted that, unlike fully developed state formations, Early Complex Societies lacked a permanent centralized bureaucratic apparatus capable of ensuring socio-political and socio-economic stability.

culminated not in urbanism but in non-urban, militarized-aristocratic politogenesis.

This long trajectory of development, which – like elsewhere – originated within Early Agricultural cultures, culminated in the formation of the civilizational systems of Georgia, Armenia, and Caucasian Albania in the South Caucasus, while in the North Caucasus it produced traditional societies infused with a militaristic ethos. Throughout the entirety of the Middle Ages, this developmental trajectory left a discernible imprint – a “red thread” – on the history and culture of the autochthonous peoples of the North Caucasus.

Such is the general picture of the development of the Paleo-Caucasian peoples, which, in its principal features, attests to the inheritance of local cultures (making it impossible to disregard the interconnections between cultures).

CHAPTER I

ABKHAZ-ADYGHE ETHNOLINGUISTIC GROUP

The problem of the early ethnogenesis of the peoples included in the Abkhaz-Adyghe ethnolinguistic group (Abkhazians, Abazas, Adyghe, Ubykhs) still poses a great difficulty. Due to the temporal distance, this very period of their origin, despite numerous attempts, has been insufficiently studied in science, which results various assumptions periodically, sometimes even incredible.

The problem of the formation of the Abkhaz-Adyghe group, as well as other peoples of the Caucasus, has long attracted the attention of researchers. The complexity of the problem and the unquenchable interest in it, as mentioned, gave rise to various hypotheses and assumptions. Until the 1920s, the migration version of the origin of the Abkhazians-Adyghe was popular in historiography. It was believed that the ancestors of the mentioned ethnic groups were the remnants of migratory movements, namely, Cimmerians, Sarmatian-Alans, Indo-Aryans, Turks, Arabs, Slavs and other peoples. Some of the mentioned versions found support even after the 20s, while others were not discussed at all. Many scholars denied the migratory theory and put the process of formation of the Abkhazians-Adyghe back in depth of thousands years. Accordingly, the leading place was taken by the autochthonous concept, which implies the inhabiting of the ancestors of these peoples in the North-West Caucasus since the Paleolithic era. But supporting the thesis of autochthonousness, they do not exclude the existence of a migratory factor and develop an autochthonous-migratory theory, which is proven by the anthropological and linguistic data. Based on this data, the formation of the Adyghe and Abkhazians took place as a result of a long process of ethnic fusion between their ancestors who arrived in the Northwestern Caucasus and the local population.

Despite the above, migration hypotheses are still being revived in some works, one of which, it seems, is related to the so-called Sino(Dené)-Caucasian hypothesis. According to this stand point, the Proto-Adyghe-Abkhazian groups are not Caucasian autochthons and their early migration may have taken place from China. This opinion is based on very dubious linguistic data on the genetic kinship of the Chinese and Abkhazian-Adyghe languages [Panesh 1996: 67]. According to the supporters of this hypothesis, representatives of the ancient European race who once inhabited China, the so-called the Dinlins, having left their original habitat as a result of ethnic conflict, settled in the North-West Caucasus and enriched the life of the proto-Adyghees with many elements of culture, including the knightly code [Panesh 1996: 69], in general, with ethnic stereotypes of behavior, and made the Dinlin culture a substrate for the ancestors of the Adyghees [Gudakov 2007: 33]. In addition to the above, the authors of the hypothesis suggest that the stories related to the people – the Chintes (identified with the Chinese) mentioned in the Ossetian and Circassian versions of the Nart saga are an echo of the conflict between the Dinlins and the Chinese (3rd millennium BC, when Chinese sources do not yet know the ethnonym "Dinlin") [Gudakov 2007: 33].

Who were the Dinlins and what do we know about them?

The first fundamental study of the Dinlins, based on almost all the written sources available at that time, was the work of G. Grum-Grzhimailo [see Groom-Grzhimailo 1929], in which the hypothesis was put forward about the existence of a Europoid local population in Central Asia in the form of the Dinlins (and not only of them). Later, many scholars became interested in the Dinlins, but the research is more or less based on the work of the first author. In 1959, L. Gumilyov also specifically studied the issue of the Dinlins. Having discussed the work of Grum-Grzhimailo in detail, the scholar came to the following conclusion:

1. "The Groom-Grzhimailo's hypothesis on the presence of a Europoid local population in Central Asia before the 10th century AD has been confirmed by archaeological excavations in southern Siberia as well as by new written sources about the territory of China. An ancient white race did indeed exist in Central Asia. The southern Siberian Dolichocephals (Dinlin) and the northern Chinese Brachycephals (Di) represented a secondary European racial axis in relation to each other.
2. Constituting a branch that had diverged back to the Paleolith the Dinlins had no direct connection with the Europeans.
3. The successors of the Dinlins – the Yenisei Kyrgyzs – were absorbed by the Mongols from the south in the 2nd millennium AD, and by the Ugrians from the north. The successors of the Zhun-di partially became part of the ancient Chinese in the 1st millennium AD, and were partially assimilated by the eastern Tibetans, giving rise to the Tangut tribes when they mixed.
4. The steppe Dinlins supplemented the Huns, while the Di-Usun and Tele in the 9th-12th centuries (after the destruction of the Uyghur Khanate in 840) merged with the Mongol tribes" [Gumilyov 1959: 128].

To understand the peoples named under the above-mentioned ethnonyms, let us briefly review the Chinese historical sources, which are reviewed by Grum-Grzhimailo and L. Gumilyov.

According to Chinese historiography, the first semi-legendary Chinese dynasty, Xia, fought in the 3rd millennium BC against the Zhun and Di tribes living in the north-west of the country. Since the latter are always mentioned together, specialists consider them to be one people (Zhun – Di). It is noteworthy that the wars of the Xia dynasty with the Zhun-Di were of a conquest nature, although sources indicate that they

are aboriginal. The Chinese defeated the "red-haired demons" in this war and drove them north.

The people "Di" reappear in Chinese sources in the 3rd century BC in connection with the conquests of the Huns (in the northern Chinese transcription, Ziun). The sources attribute them to the Bai-di ("White Di") tribes living in the mountains of Sichuan, Hansu and Shensi, and the Chi-di ("Red Di") tribes settled in the steppe zone of Sichuan (the Chi Di mentioned in the Tang chronicles live in northern Mongolia, up to the foothills of the Sayan Mountains).

Defeated by the Huns (Ziuns), the Chi-Di, endo-ethnonym "Dili", found residence in the western region of the Ordos. Chinese sources gradually substituted the ethnonym "Chi-di" with the name "Dili/Dinlin", but these ethnonyms were also substituted first by the names "Gaoche" ("Gaoju"), and then by "Tele". Since then, the Dinlins are not mentioned, although they represent a dominant component in the composition of the Tele.

Thus, it is believed that the genetic link between the ancient aboriginal peoples of northwestern China and Mongolia – the Zhun-di and the medieval Tele – is beyond doubt. The Tele tribal groups, whose descendants still live in the Sayan Altai territory, are the modern Teleuts, Khakas, and Uyghurs.

What does the anthropological appearance of the Dinlins look like?

"There is every reason to consider the Dinlins as a special people of the Europoid race" [Gumilyov 1959: 92].

The link of the Dinlins with the Late Neolithic Afanasievo culture is denied. During the period of this South Siberian archaeological culture, the Di (Dinlins did not yet exist) tribes are localized in Northern China and Mongolia, which indicates another Paleo-European branch that developed autochthonously in Siberia. The inhabitants Afanasievo had a

thrust out nose, a low face, low eye sockets, and a broad forehead. All these signs indicate that they belong to the European axis, but differ from modern Europeans in a relatively broad face. By this signs, the Afanasievo people resemble the Upper Paleolithic skulls of Western Europe – the “Cro-Magnon” type, but their identity with the peoples of Europe is not confirmed: “This type is an undifferentiated common prototype of the European racial axis” [Debets 1948: 65]. In addition, the scholar’s conclusion on the basis of very sound arguments – that the southern steppe zone (Siberia to the Yenisey) was inhabited by Europoids in early Paleolithic Age (ibid., 68), excludes the existing version of their origin, both from the west – the migration of the Pit Grave (Yamnaya) people, and from the southeast – the migration of the Di people.

The representatives of the Andronovo culture (an archaeological culture of the Bronze Age) are close to the creators of the Afanasievo culture, but they are not identical to them. The Andronovos were formed in the steppes of Kazakhstan, and they appeared as comers in Minus grassy hollow in the “Karasuk Era” [Kiselyov1951: 142].

Unlike the creators of the Afanasievo and Andronovo cultures, the racial type of the population of the Bronze Age Karasuk archaeological culture turned out to be extremely mixed: mixture of the Europoid Brachycranic (short-headed) type with a narrow-faced Mongoloid element (belonging to the Far Eastern race) is observed. The source of the Mongoloid element is clear, and the Brachycranic Europoid element is identical to that of autochthonous population of Afanasievo-Andronovo and Di.

Just it is this Europoid-Mongol substrate that is characteristic of the Dinlins, who passed it on to their successors. This is how the ancient Chinese describe the Dinlins and Uyghurs: large noses, large eyes, thick hair covering the face and the whole body, bearded, fluffy mustache and thick eyebrows [Grum-Grzhimailo 1926: 18].

But, as professionals point out, the existence of the Europoid type of South Siberia cannot be attributed to the migration of the Di people from Northern China. The Europoid type has been living here since the Paleolithic Age [Debetz 1948: 68; Okladnikov 1955: 56]. Nevertheless, the genetic kinship of the population of Southern Siberia and Northern China cannot be ruled out. However, the autochthonous Europoid tribes of the Neolithic period of Siberia did not become the ancestors of the Dinlins, but the Di who merged with them.

Let us take a look at the ancestors and descendants of the Dinlins once again:

- The Zhun-Di tribes, who migrated to Northern China and Mongolia as a result of the military operations of the Xia dynasty, did not fall into the sphere of Chinese interests for almost 2,500 years.
- One of the branches of the Zhun-di, the Xiogn-Yu, who inhabited the southern part of the Gobi, became known under the name Xiognu in the 3rd century BC.
As a result of the Xiognu's invasion, the rest of the branches of the previously united Di people were forced to leave their places of residence: the Bai-Di are found in Pamirs, Ishkashim and Hindu Kush, Boma – in the Baikal region, Chi-Di completely retain their location west of the Ordos. Under the name "Dili" they manage to penetrate into Minus, Altai, Tian Shan and Kazakhstan. Basing on data on the presence of the Western Dinlins in the Irtysh basin, a number of researchers, see the trace of their roots in the ancestors of the Kazakhs – in ancient Kipchaks (Kue-She) and Naimans.
- Starting from the 2nd century, the ethnonym "Dili" or "Dinlin" gradually begins to change into the ethnonym "Tele", which unambiguously dominates in the sources of the 4th century.
- The modern descendants of the Dinlin-Tele are considered as Teleuts, Uyghurs, Khakass, Altai and others.

According to anthropological and paleogenetic data, any link of the ancestors and descendants of the Dinlins with the Near East (the migration of representatives of the Europoid race from this region to Central Asia is denied) and, especially, with the Adyghe, the inhabitants of the North-West Caucasus, is excluded.

The transfer of cultural elements and ethnic stereotypes of behavior acquired by the Dinlins in China to the ancestors of the Adyghe cannot withstand any criticism. The unwritten code of Circassian ethics, etiquette, and customary law – “Adyghe Khabze”, as well as the Abkhazian “Apsuara”, Ingush “Ezdel”, Chechen “Gallan”, Balkar-Karachaian “Tau-Adet”, Ossetian “Agdau” and others, represents a complex system of moral values and norms developed specifically in the Caucasus, which is characterized by local peculiarities and has nothing in common with the Chinese socio-normative culture regulating behavior.

It should be mentioned another argument of the followers of the “Dinlin hypothesis”, namely, the genetic link between the Circassian and Japanese knightly codes (“York Khabze” and “Bushido”).

It is known that the North-West Caucasus, the historical homeland of the Circassians, has been a region of continuous confrontation of international geopolitical interests over millennia. Against the background of these confrontations, the ethnogenesis process of the Circassian people, its permanent struggle for survival and preservation of freedom took place. Constant external threat and feudal internal discord became a concomitant phenomenon of the ethnic and political life of this people, an everyday reality. Such a situation led to the formation of a militarized Adyghe culture and an ethnic self-consciousness saturated with a military mentality. The special status of the warrior and the high prestige of the military activity largely determined the formation and development of almost all branches of the traditional culture of the military Circassian society.

Due to its high prestige, the culture of the nobility had a significant influence on the style of behavior of all strata of society, which, despite social differences, allowed the elite chivalric code to make chivalric views at the forefront of common ethnic values, to make them the core of Circassian culture. The lifestyle of the Circassian nobility, constantly raids and war, was based on the ideology of the inevitability of a short life, according to which a long life was considered to be shameful; Every Circassian yark (nobleman) strove for a dignified death. Death at home from old age or illness was not considered a desirable end in his biography. Such a death made one an object of ridicule not only in the eyes of society, but even in the eyes of one's closest relatives, and, already in old age, pushed one to part with life [Marzey 2000: 215].

The Circassian nobility, whose motto was "Honor and War", developed a very original chivalric code, the so-called "Yark Khabze". This unwritten code regulated the norms of its behavior not only in a war situation, but also in everyday life. The code was based on the system of chivalric honor, which, in turn, was based on the principles of the general Circassian ethical and etiquette code, the so-called "Adyghe Khabze". The latter included not only etiquette and morals, but also the norms of customary law of the Circassian ethnos. The nobles had to be exemplary in observing the principles of "Adyghe Khabze", that is, what was forgiven to the common people, they were not forgiven. Otherwise, a noble of any category lost his status. Thus, in Adyghe society, the title of a nobleman was loaded with much more obligations than privileges. The knightly code also reflected the norms regulating the internal relations of the ruling class, in particular, the relationship between the suzerain and the vassal.

The Northwestern Caucasus and Japan are separated by thousands of kilometers, making it impossible for cultural ties between the Adyghe and the Japanese peoples to have ever existed. Nevertheless, although these chivalric codes (Yark-Khabze and Bushido) developed entirely independently of one another, the similarity of their fundamental

principles – like those of European chivalric ideology - such as honor, loyalty, and disregard for death, is evident. Equally evident are a number of differences of a another nature. At this point, I'll refrain from further discussion of this issue, as it has been examined in depth in the scholarly literature [see Mirzoev, 2017: 29–37].

Regarding the people often mentioned in Ossetian and Adyghe folk tales – the Chintis, neighbors of the Narts, they are characterized differently: for the Ossetian Narts, the Chintis are predominantly friends (according to one tale – "Narts and Chintis" – they even had a common Nikhas) and rarely – enemies, while for the Adyghe Narts they are constant enemies.

Nartologists have yet to determine whether the Chints were a mythical people or a historically real ethnic group. Attempts to identify them with any known historical population have so far proved unsuccessful. T. Guriev's identification of the Chints with the Chinese was immediately rejected [Guriev 1981: 99], as was M. Kumakhov's etymology, which links the ethnonym Chint to the ethnonym Khat [Kumakhov 1982: 118]. Among researchers, a more widely accepted, though not definitively proven, view is that of the 19th-century scholar L. Lopatinsky, who posited an equivalence between the epic Chints and the ethnonym Sind [Dzitsoiti 1992: 138-161; Jurtubaev 2010: 537–541].

I now turn to the issue of the ethnogenesis of the Abkhaz-Adyghe group.

Contemporary historical and ethnological scholarship does not question the autochthonous origin of the Paleo-Caucasian peoples; in other words, it recognizes the formation of the Adyghe- Abkhazian unity in the territory historically occupied by these population. Archaeological, linguistic, and especially anthropological evidence provides a foundation for this conclusion.

Investigating the origins of the principal anthropological types of the Caucasus, V. Alekseev concluded that "...the Pontic type of population (which the scholar attributes to the Western Adyghe, Abazas, and Abkhazians (?) – N.A.) represents the result of gracilization (refinement of facial features characteristic of southern Europoid populations – N.A.) known as the Caucasian type (Kabardians and peoples of the central Caucasus, including the Georgian highlanders – N.A.). Thus, the autochthonous origin of the Western ethnographic groups of the Adyghe and Abaza peoples is plausible, though not conclusively proven. Regarding the Caucasian type of these peoples, it can be stated with far greater confidence that they are descendants of the autochthonous population of the North and West Caucasus [Alekseev 1974: 133]. Since the Eastern Adyghe-Abaza groups cannot be considered separately from the Western ones, the autochthonous character of the latter is also supported by this conclusion.

This evidence, in turn, allows researchers to trace the history of the peoples of the North-West Caucasus back to the earliest archaeological cultures of the region, primarily the Maykop culture (4th–3rd millennium BC) and the Dolmen culture (3rd–2nd millennium BC). One key argument for this is the near-complete coincidence of the distribution areas of both cultures with the historical territories of Circassia and Abkhazia. True Dolmens are not found elsewhere in the Caucasus beyond the habitation area of the Abkhaz-Adyghe tribes. Furthermore, it should be noted that the foundation and essential dominant of the Dolmen culture is formed by magical-religious beliefs, while their local features reflect the everyday practices of the local tribes. For Caucasian Dolmens, such markers include the hermetic nature of the chamber and the permanent closure of the opening space of façade with stopper. These features distinguish them from Dolmens in other regions of the world [Bghazhnyukhov 2012: 50].

However, it should also be noted that the distinctiveness of Caucasian Dolmens does not exclude the possibility of external influences, both from the West and the East. The local population may have developed

the idea of materializing magical-religious beliefs in Dolmens through interactions with peoples among whom this idea had already been realized. This view is supported by the majority of contemporary researchers, who often point to Western European influence, given that Dolmens exist on the Iberian Peninsula, in Mediterranean islands, as well as in France and Britain, and these examples are almost a thousand years older than their Caucasian analogues. It is precisely these Dolmens that form the basis of V. Markovin's hypothesis regarding the ancient ethnic connections between the non-Indo-European populations of the Caucasus and the Mediterranean, in particular the Basques. The scholar supports his view with the presumed genetic kinship of the dolmen-building Basques of the Iberian Peninsula. He suggests that migrants from the western Mediterranean participated in the early ethnogenesis of the Adyghe-Abkhaz peoples through mixing with the population of the Western Caucasus [Markovin 1975: 29–31; 40]. While this hypothesis lacks sufficient evidence, raising the question is entirely valid and deserves scholarly attention.

In addition, there exists a weakly substantiated hypothesis of the independent development of the Dolmen culture, based on local cultic traditions (stone cults, ancestor cults) and pre-existing stone-working techniques. Proponents of this hypothesis consider the Dolmen culture as a continuation and development of pre-Maykop and Maykop culture. This is suggested by the large number of intermediate monuments, including dolmen-type subterranean tombs (Novosvobodnaya culture). Furthermore, the presence of typically Maykop artifacts (particularly stone and ceramic items) in the inventory of dolmen structures supports this hypothesis [Bghazhnyukhov 2012: 51].

Researchers also identify Adyghe parallels in the Maykop culture, especially in aspects related to the natural environment and everyday life. They note that “this brilliant culture did not vanish: it continues into the Late Bronze Age; in the Early Iron Age, many elements of the Maykop culture are evident in the material culture of the Kuban tribes.” According to these scholars, a similar phenomenon is observable in the

cultures of the 10th–13th centuries, and they emphasize that the North-West Caucasian Adyghe are descendants of the bearers of the Maykop culture, as they preserved fundamental forms of human interaction with nature, developed originally within the Maykop cultural context, up to the 19th century [Lovpache 1991: 34–35]. The final argument, as well as the claim regarding the presence of Maykop cultural elements in the early Iron Age and in the Adyghe cultures of the 10th–13th centuries, withstands no criticism. In my view, everything is clear, and a broader discussion of this issue is unnecessary.

The Adyghe (Circassian) Encyclopedia explicitly states that “...the tribes of the Maykop culture are the ancient ancestors of the Adyghe” (see p. 87). Earlier, R. Betrozov concluded: “Based on currently available materials, it can be asserted that the ancestors of the Abkhaz -Adyghe peoples lived in the North-West Caucasus as early as the 3rd millennium BC” [Betrozov 1990: 8]. According to Circassian scholars, the Shapsugs of the Black Sea coast identify themselves with the builders of the dolmens, which led to the following thesis: “Scholarship has reliably established that the Shapsugs inhabited the Western Caucasus already seven thousand years ago” [Kuaie 1993: 3].

In the 1990s, in contrast to the autochthonous thesis, the currently most popular hypothesis emerged, according to which the early ethnogenesis of the Adyghe involved the participation of the Hatti tribes (Cascans/Kaskians), expelled from Western Asia by the Indo-European Hittites (Nessites) in the middle of the 2nd millennium BC (Betrozov 1990: 48–58). To support this, the author later drew parallels of linguistic, ethnonymic, and mytho -religious nature between the Hatti and the Abkhaz-Adyghe peoples [Betrozov 1991: 81-91]. In his version, R. Betrozov proposes a kind of compromise between the two theories (autochthonous and migratory): migrants (Cascans/Kaskians), mixing with the local population in the dolmen area, transmitted their language [Betrozov 1996: 92], though the scholar himself regards the Hatti theory as only “prospective” (ibid., 77).

Other historians, however, are more categorical and almost directly identify the Hattis with their supposed descendants. For example, A. Bakiev outlines the subsequent stages of Adyghe civilization as follows: “Proto-Adyghe or Hatti (Kaskian) period (5th–1st millennium BC), Sindo-Maeotian period (10th century BC–4th century AD), Zikh or Pre Circassian period (5th-12th centuries AD), Late Circassian period, including the ‘history of mamelukes’ (13th century–1475), and the New Circassian or Classical period (1475–1864)” [Bakiev 1997: ...].

R. Kuaje, drawing analogies between contemporary Adyghe and the ancient Antaes, as well as between Antaes-Adyghe, Hattis, and Pelasgians, concludes: “The Pelasg-Khatokalds, which means the Antae-Adyghe (Circassians), transmitted their great civilization and culture of the early 5th millennium BC to the Greeks” [Kuaje 1993: 3], which ...forms the basis of modern European civilization” (ibid., 1). Accordingly, “...the Antaes-Adyghe recognize themselves as existing since the formation of the Black and Caspian Seas and the North Caucasus, and represent one of the rarest and oldest peoples in the world” (ibid.).

Adyghe are not the only claimants to the most ancient pre-Asian heritage. For example, using the Lezgian language the Dagestanian scholars I. Yarialiev and V. Osmanov attempted to decipher the so-called “Linear A writing script” of the Pelasgians -the pre-Greek, non-Indo-European population of Crete and the Aegean islands. They concluded that the ethnonyms “Pelasg” and “Lezgi” were identical, as were their languages, and “therefore we can assume that the Pelasgians are the ancestors of the Lezgians” [Yarialiev, Osmanov 2003: 508].

In recent times, the issue has been raised regarding the formation of two branches of Proto-Hittite (Hatti) populations during the Mesolithic period (Middle Stone Age, the transitional epoch from the Paleolithic to the Neolithic Age)- an Anatolian and a Caucasian (Maykop) branch. The author of this concept calls these ancient tribes “Maykop-Anatolian,” formed under the influence of Hatti-Abkhaz-Adyghe cultural-linguistic

and genetic interactions. According to him, this approach allows one, on the one hand, to emphasize the links of the Hatti (Kaskians) with the Maykop archaeological culture, as well as with the metallurgical provinces of ancient Circum-Pontic civilizations in Central Eurasia, and on the other hand, to highlight the undeniable (?) participation of Hatti-Kaskian groups in the ethnogenesis and ethnic history of the Circassians, Abkhazians, and Abazas.

The scholar believes that among the semantically not entirely unambiguous names of the Hatti-Abkhazian-Circassian tribes, the first (Hatti) primarily functioned as an endoethnonym, expressing the self-identification of the Caucasus-Anatolian unit, whereas the second (Kaskians) functioned as an exoethnonym (external designation) and was applied to the so-called Maykop-Anatolian tribes. The ethnonym Kaska arose and was actively used predominantly among Indo-Europeans (in the East-Mesopotamia, Iran, and Anatolia; in Europe-Azov region, North Black Sea coast, and the Carpathians), with whom, according to the concept's author, the Hattis were in constant contact [Bghazhnyukhov 2018: 8].

Thus, the widely held view that the ethnonym Kaska represents a collective designation of kindred (presumably Hatti) tribes was rejected by B. Bghazhnyukhov, who concluded that "in reality, it is an Indo-Iranian designation for Hatti-Abkhazian-Adyghe tribes, which is practically a synonym for the ethnic name Hatti" [Bghazhnyukhov 2018: 8]. The scholar goes further, arguing that the ethnonyms Kaska and Kassite are based on the common Indo-European root *kas* ("shining, bright"), noting that the Kassites represent a branch of the Hatti-Kaskian population. Bghazhnyukhov's view is grounded in the 1930 hypothesis of a possible relationship between the Kassite and Hattic languages [E. Forrer 1930: 230], as well as in B. Hrozný's hypothesis that Kassite was one of the Caucasian languages [Hrozný 1953: 2]. Earlier, N. Marr, through the comparison of certain lexical entries, indicated a possible affinity between Kassite, Georgian, and Basque [Marr 1933: 5;

156; 464]. Later, the Kassite language was also linked to Hurro- Urartian [Schneider 2003: 372–381; Furneti 2011: 1–19].

To support these concepts, B. Bghazhnyukhov searched for toponyms containing the root kas- throughout the Eurasian region and connected them to the Kaskians and Kassites as a single originating population. This approach was intended to fill the chronological gap (millennia) between Kaska and the ethnonyms Kasog/Kashag/Kesheg, known from the Circassians since the 10th century AD.

A few words about the Kassites.

No texts in the Kassite language have survived. The number of Kassite words preserved in Akkadian sources is very limited and belongs to semantic fields such as horse breeds (colors), chariot components, irrigation terminology, plant names, and titles. Approximately 200 additional forms have been reconstructed through the study of anthroponyms, toponyms, theonyms, and horse names. The absence of Kassite texts makes the reconstruction of its grammar practically impossible, and as a result, no convincing genetic linguistic connections have been established. The known Kassite words bear no relation to Semitic languages; the hypothesis of a relationship with the isolated Elamite language is also highly doubtful. Among some researchers, an Indo-Iranian origin is considered likely. They argue that evidence for the presence of Indo-Iranians in Western Asia comes from 14th–13th centuries BC textual sources from Syria, Palestine, and especially Mitanni (upper Tigris and Euphrates), which include theonyms, names of kings and nobles, and equestrian terminology. Moreover, the names of gods correspond to those in the Rigveda, mentioned in the same order: Mitra, Varuna, Indra, etc. In a 14th-century BC equestrian treatise, horse-related terms such as aika-vartana, tera-vartana, and panca-vartana are interpreted from Indo-Aryan as “one turn,” “three turns,” and “five turns,” respectively [Klein 2007: 39].

During the reign of Hammurabi, at the end of the 18th century BC, the Kassites (Akkadian: Kaššu) appeared in Babylon; in the following century, they established themselves in the kingdom of Hana (Middle Euphrates) as rulers. Specialists note that the Indo-Aryan origin of the Kassites is evidenced by the names of their deities—Marutsh (corresponding to the Indo-Aryan Maruta) and Suryash (Indo-Aryan Sura, meaning “sun”). The name of the third deity, Buryash, is materially close to the Greek Boreas (god of the north wind) [Klein 2007: 39]. “The Indo-Aryans arrived in Western Asia as warrior-conquerors, skilled in chariot racing and warfare; in Mitanni and Hana, they established their dynasties, and their nobles—the ‘Marians’ (Aryan ‘Maria’). Although their language differed dialectally from Vedic one, their beliefs were the same. Chronologically, these Indo-Aryans correspond to pre-Vedic and pre-Indian Aryans. Based on certain indicators (onomastic elements), Gindin considers the participation of a small group of proto-Aryans in this first movement of Aryans into Western Asia plausible” [Klein 2007: 39].

As we can see, the problem of the Kassites remains unresolved to this day and has not moved beyond the realm of hypotheses. Regarding B. Bghazhnyukhov’s hypothesis about the kinship between the Kassites and the Kaskians as ancestors of the later Kasogs/Kashags, it has practically lost its basis since recent data have cast doubt on the Near Eastern origins of the Maykop culture and the proto-Adyghe populations.

The question of the origins of the Maykop and Meshoko cultures remains a subject of active debate. Until recently, the prevailing theory emphasized a Near Eastern origin, based on archaeological evidence – particularly the similarity of certain types of Maykop pottery to early pottery from Tepe Gawra (northern Mesopotamia, southern Anatolia, and northern Syria) [Andreeva 1977: 53–55; Munchaev 1994: 169].

In discussing this issue, the introduction of modern radiocarbon dating played an important role, shifting the emergence of the Meshoko-

Darkveti cultures back to the 5th millennium BC and of the Maykop culture – from III millennium BC (traditional dating) to early IV millennium BC [Risini 2012: 204–231; *ibid.* 2012: 107–112]. This revised chronology challenges the traditional view that the Maykop culture originated in the south (Anatolia and/or Mesopotamia), thereby calling into question the Near Eastern origin hypothesis for both the Meshoko-Darkveti and Maykop cultures.

According to A. Kasian, the conclusion of scholars supporting the “Near Eastern theory” —that the Leylatepe culture could be regarded as an “intermediate” stage between the Ubaid and Uruk Syrian-Mesopotamian tradition, migrating northward to lay the foundation for the Maykop culture – does not withstand scrutiny. Southern Near Eastern populations could not have established a culture with modest metallurgy in the South Caucasus and then rapidly moved to the North Caucasus, developing high-tech bronze metallurgy within a few decades [Kasian 2015: 170–196]. It has been argued that kurgan burials are not characteristic of the Near Eastern tradition. This type of burial has deeper roots in the North Caucasus and surrounding areas. Pre-Maykop kurgans are found in the central Caucasus foothills, the Kuban basin, the lower Volga, and lower Don, and in some respects resemble Maykop burials [Munchaev 1994: 178–179].

Considering this evidence, A. Kasian proposes an alternative scenario: certain elements of the Maykop culture were adopted by bearers of the Leylatepe culture – that is, part of the Maykop population penetrated the Chalcolithic South Caucasus, and later Anatolia and Mesopotamia in the first half of the 4th millennium BC [Kasian 2015: 170–196]. A significant number of Maykop-type kurgans have also been discovered in northwestern Iran (e.g., the Se Gerdan kurgans, presumably from the second half of the 4th millennium BC) [Trifonov 2000: 244–264], which allows scholars to trace the influence and movement of the Maykop cultural creators from north to south, prior to the spread of the Kura-Araxes culture at the end of the 4th millennium BC [Kagazetchev 2019: 195].

At the same time, the close connections between Caucasian and Balkan-Carpathian cultures become evident. Despite the substantial influence of this region on the North Caucasus, Circassian scholars reject the Balkan hypothesis for the origin of the Meshoko -Darkveti, Maykop, and Novosvobodnaya cultures. I'll refrain from discussing this debated issue further for now and return to the problem of the interrelations between Circassian-Abkhazian and Near Eastern ethnonyms.

There is nothing inherently surprising in correlations between the languages of ancient Near Eastern peoples and the languages of the modern Caucasus. This only indicates that, before the settlement of Indo-Europeans, the language family we call "Iberian-Caucasian" was more widely spread south-west and south. Of course, I cannot assert that this represented a single people, and it is highly doubtful that a common language existed across such an extremely large territory. The presence of cultural and linguistic parallels in this space does not necessarily imply direct ethnic kinship; rather, it may result from prolonged trade, economic, cultural, or other forms of contact, and consequently, so-called linguistic connections—especially since traces of contact between the tribes responsible for the Maykop and Kura-Araxes cultures and the peoples of the Near East are evident.

Deliberately excluding the proto-Georgian population, N. Lovpache concluded that "by the mid-3rd millennium BC, the synthesis of cultures involved four components: North Caucasian (Atykhs—highland pastoralists), Near Eastern (proto-Sumerians—early agriculturalists), northwest steppe (creators of the pit-grave culture), and Central European (proto-Aryans), with the Near Eastern component being the decisive one" [Lovpache 1991: 35]. This conclusion, besides being somewhat subjective, contains factual inaccuracies.

As for the similarity between ancient and later ethnonyms (Kaska – Kasog/Kashag/Kesheg, Abeshla – Apsili/Abshili/ Apshili), discussion is

meaningful only when they represent self-designations, which is not the case here. When extinct ethnonyms and later-created names are distanced by several millennia, the possibility of influence or analogy is practically excluded. Hence, the caution exercised by some scholars in this matter is entirely justified.

The role of the peoples who created the Maykop and Dolmen cultures in the early ethnogenesis of proto-Adyghe and proto-Abkhaz-Abaza peoples, i.e., attempts to equate the bearers of these cultures directly with the Adyghe and Abkhaz peoples (especially considering that the builders of the dolmens were by no means only group in the Black Sea region at the time), to put it mildly, exaggerated. The temporal gap is enormous, and the process was saturated with numerous events and peoples. The same applies, to a similar extent, to the Hattis, Kaskians, and Abeshlas—if a hypothesis of a genetic connection to the ancestors of the Adyghes-Abkhazians were ever confirmed, which remains highly doubtful (this issue will be revisited below).

The second half of the first millennium BC is significant in that tribes collectively designated as “Maeotians” appear in ancient written sources. “The Maeotians include the Sinds, Dandarians, Toreatae, Agri, and Arechi, as well as the Tarpetae, Obidiaceni, Sitaeceni, Doschi, and others. They also include the Aspurgians, who inhabit a stretch of 500 stadia between Phanagoria and Gorgippia” [Strabo 1964: 471]. Strabo likewise counted among the Maeotians the coastal Cercetaes, Achaeans, Heniochis, Zikhis, and other tribes. There exists a hypothesis concerning the Adyghes origin from the Maeotians, particularly since the Maeotian territory between the Azov Sea and Black Sea lies within the boundaries of historical Circassia. An attempt has also been made to interpret the ethnonym “Maeotian” through the Adyghe language — *мыутхъухъ* — meaning “turbid, foul-smelling lake or swamp,” with reference to the Azov Sea [History 2005: 393].

It is generally accepted that in the Middle Ages the tribal alliance of the Kasogs/Kashags and the Zikhis/Jikis emerged as a result of the

integration of part of the Maeotian population (given the absence of other plausible explanations). However, it must also be taken into account that the Maeotians were ethnically heterogeneous. The term “Maeotians” is a collective designation (similar to Herodotus’ use of “Scythians”), and it is therefore incorrect to regard it as a synonym for “Adyghe.” Moreover, it is doubtful that the pan-ethnonym “Maeotian” functioned as a common self-designation for all the tribes listed above. It appears that the Greeks – either independently or on the basis of information supplied by the Scythians and Sarmatians – used this term to denote “barbarians,” deriving it from the ethnonym of one of the Azov littoral tribes (if the aforementioned etymology is correct).

L. Lavrov expressed doubts regarding the participation of all Maeotian groups in the ethnogenesis of the Adyghe, pointing to the distinctly Iranian sounding of many Maeotian ethnonyms. These include the terms “Sind,” “Toreti” (“Toreatae”), “Tarpetae,” “Cercetae,” and even “Maeotian” itself [Lavrov 1978: 39–41]. These ethnonyms have the Iranian suffix -t (-d). The Iranian linguistic character of these names may indicate that they represent either exoethnonyms of local Scytho-Sarmatian tribes adopted by Greco-Roman authors, or endoethnonyms distorted through Iranian-language transcription.

The geography of the distribution of the Maeotian tribes remains unclear (Lavrov 2009: 83), since ancient sources do not provide precise information regarding the locations of particular tribes. An exception is the Black Sea littoral, which is repeatedly described in considerable detail. If the ethnonymic nomenclature of the ancient Black Sea region is analyzed, it is possible to distinguish two principal groups. The first group consists of ethnonyms mentioned only episodically in certain sources, such as “Toretae,” “Phtiropagis,” “Macrophagones,” and others. The ethnonyms belonging to the second group (“Cercetas,” “Achaean,” “Zikhis,” “Heniochis”) are more stable over time and are mentioned in virtually all sources in nearly the same sequence. The reason for this distinction may lie in the fact that, in the first case, we are dealing with small tribes or local designations of mountain

“communities” (clans), whereas in the second case these are collective ethnonyms or the names of tribal confederations capable of “overlap” the ethnonyms of the first group.

As for the ethnonym “Cerceta,” regarded as the proto-form of the term “Circassian,” it is first encountered in a list of peoples inhabiting in the south of Azov Sea compiled by Pseudo-Scylax of Caryanda (4th century BC). The author places the Kerketas between the Sinds and the Toretaes, that is, somewhere between present-day Anapa and Gelendzhik. The same localization - south of the Sinds – is also attributed to the Cercetas by Pomponius Mela (1st century AD) and by the 2nd-century author Dionysius Periegetes [Sources 1893: 85; Yaraliev 2003: 120, 185].

However, in a comparatively more authoritative ancient author, the Kerketas are presented as living after the Heniochi [Strabo 1964: 468]. The geographer also provides two additional variants of the settlement of the coastal tribes. The first is offered by the 2nd -century BC author Artemidorus, according to whom the Kerketas dwelled north of the Achaes. The second variant, attributed to historians of the period of the Mithridatic Wars (which ended in 64 BC), places the Kerketas in the south of the Heniochi, as does the 1st-century author Pliny the Elder [Sources 1898: 170]. Thus, in the time of Strabo and Pliny, the Kerketas appear to have inhabited the area between present-day Sochi and Pitsunda.

From the beginning of the 3rd century onward, the cercetas disappear entirely from written sources, if one disregards later references that merely reproduce the accounts of earlier authors, the latest of which date to the 5th century. Consequently, if we rely on the evidence presented above, the cercetas were either assimilated by the ancestors of the Abkhazians or migrated to remote and inaccessible regions. From that point until the emergence of the term “Circassian” as a pan-ethnonym, more than six centuries elapsed. It is extremely difficult to conceive of, let alone substantiate, such a sudden reappearance of a

name that had been forgotten for centuries, especially of an exoethnonym. Therefore, I conclude that there is no connection whatsoever between the ethnonyms “cerceta” and “Circassian.”

However, it is precisely on the Black Sea littoral that the ethnonym Zikh (Georgian Jiki) first appears. Subsequently, it becomes a common designation not only for the coastal populations [Arrian 1836: 28–29], but for all future Adyghe (Circassians). In the 1st century AD, the Zikhis “... inhabited the area between the present-day cities of Tuapse and Gagra... From the harbor of Pagrus (which some scholars identify with modern Novorossiysk — N. Antelava) to ancient Achaëa, formerly the Achaes lived there, whereas today the Zikhis reside” [John of Galonifontibus 1967: 67].

The ethnonym Zikh of the ancient and medieval periods represents a rare example of an ethnic name preserved over a long duration. In Strabo’s *Geography*, this people is located between the Heniochi and the Achaes. The Zikhis are known to Greek- and Latin authors, who place them along the Pontic coast. The ethnonym Zikh also appears in Byzantine historiography of the 6th-10th centuries. Italian authors of the 13th-15th centuries referred to all Adyghe as “Zikh.” “The Zikhis, so called in the vernacular as well as in Greek and Latin, are known to the Tatars and Turks by the name Circassian, while they call themselves Adyghe,” wrote G. Interiano at the beginning of the 16th century [Adyghe 1974: 46]. In later periods, the name Zikh gradually disappears from written sources; however, ethnographic reality has preserved this term to the present day. The Abkhazians refer to the Adyghe as A-zikhu, while the Circassians (Shapsugs) call the Abkhazians Azigha. L. Lopatinsky recorded this ethnonym in the variants dzikhi and dzigi and noted: “... the designation is identical with adzighe–adighe. The name adzigha is etymologically derived from the Abkhazian word a-dzi (‘water’) and thus should denote a ‘coastal dweller’” [Lopatinsky 1891: 1]. It is possible that an analysis of this ethnonymic problem may help to clarify the essence of the processes through which the formation of the Adyghe ethnos was completed.

The problem of the origin of the ethnonym “Kasog” requires separate consideration.

The Kasogs, as inhabitants of the northwestern Caucasus, are first mentioned in the 10th century, while after the 13th century they disappear entirely from written sources.

Among modern historians, two different viewpoints exist regarding the origin and history of the Kasogs. According to a concept formulated in the second half of the 20th century concerning the medieval history of the northwestern Caucasus (E. Alexeeva, E. Zevakin, L. Lavrov, G. Melikishvili, and others), the Kasogs are descendants of the distant ancestors of the Adyghe (Circassians), namely the Asia Minor Kaskians/Kashkians, who are known from written sources of the 2nd millennium BC and the beginning of the 1st millennium BC. In the early Middle Ages, on the basis of the Maeotian–Sarmatian tribes inhabiting the Kuban region and the Black Sea littoral of the Caucasus, two kindred tribal unions took shape: those of the Jikhis and the Kasogs. Within the framework of this concept, the Kasogs formed the basis for the emergence of the Kabardians.

According to another hypothesis (N. Volkova, I. Gavritukhin, A. Gadlo, A. Dmitriev, I. Kizlasov, A. Mikheev, E. Paneshi, A. Piankov, V. Tarabanov, and others), the Kasogs were a nomadic or semi-nomadic people whose origin is linked to the Turks of Central Asia and the Don Ugric groups. The Kasogs were subjects of the Khazars, who in the first half or the middle of the 8th century resettled them in the northwestern Caucasus for the purpose of border defense and the establishment of control over the region. Another kindred group was likewise settled by the Khazars in the basin of the Seversky Donetsk River. This hypothesis requires a more extensive and detailed examination.

Scholars have long been engaged in the study of the problem of the settlement of North Caucasian, primarily Adyghe-speaking, tribes in the

territory of present-day mainland Ukraine. This line of inquiry has brought to the fore the necessity of addressing a number of other controversial issues, foremost among them the question of contacts between the populations of the northern Black Sea region and the North Caucasus in antiquity. The existence of such contacts is not in doubt, as evidenced by certain hydronyms, as well as by linguistic and archaeological materials which explanation cannot be derived from the realities of the Middle Ages or later periods. However, the direction of these interactions remains unclear: either a Caucasian-speaking population inhabited the northern Black Sea region from an early period and was subsequently assimilated by incoming Indo-European groups, or Caucasian-speaking groups periodically migrated into the Indo-European environment of the northern Black Sea littoral. Unfortunately, the available data do not permit a definitive answer to this question. At the same time, the issue of the settlement of Adyghe-speaking groups in the northern Black Sea region during the 3rd–7th centuries (the period of the Great Migration) remains particularly problematic. Nevertheless, it is difficult to assume that during Late Antiquity and the early Middle Ages there were no migrations of Adyghe populations from the North Caucasus into the northern Black Sea region. Yet the paucity of sources precludes any conclusive demonstration of this process.

By contrast, scholars speak with confidence of the resettlement of Adyghe populations from the northwestern Caucasus to the territory of present-day southern Ukraine during the Khazar period [for a discussion of the issue and relevant literature, see: O. B. Bubenok, *The Adyghe in the Northern Black Sea Region*, Kyiv, 2019 (in Russian)]. It should also be noted that in the 8th–10th centuries, cremation as a burial rite became widespread in those areas of the northwestern Caucasus inhabited by the Kasogs. At the same time, the same funerary practice was observed among a closely related population living on the northwestern frontier of the Khazar Khaganate, in the basin of the Seversky Donets River.

The Kasogs are mentioned in Old Russian chronicles in connection with the campaign of Sviatoslav against the Khazars in 965. In addition, Old Russian sources report a campaign conducted in 1022 by the prince of Tmutarakan, Mstislav, against the Kasogs, as well as the levying of tribute from them by another prince of Tmutarakan, Rostislav. This indicates that in the 12th century the Kasogs lived in close proximity to the Russian principality of Tmutarakan. Russian chronicles also record the Kasogs in 1223, at the time of the first Mongol incursion into the North Caucasus. It should be noted that Russian sources employ two variants of this ethnonym – Kasog and Kosog – which likely reflects dialectal variation.

According to the unknown Persian author of the 10th-century treatise *Hudud al-'Alam*, the city of Kaseki was located on the Black Sea coast within the land of the Alans [*Hudud al-'Alam* 1930: 31]. As can be seen, by the 10th century the ethnotoponym Kaseki was already attested in Alan territory, which corresponds closely with the earlier information provided by Al-Masudi regarding Alan incursions into the lands of the Kashaks (Minorsky 1963: 206), an event that ultimately must have culminated in the subjugation of the Kasogs by the Alans.

It is also known that the Ossetians, descendants of the Alans of the Caucasus, continue to refer to the Kabardians as Kaseg or Kasgon [Volkova 1973: 20–21]. The Ossetian suffix of this ethnonym led G. Turchaninov to suggest that the dissemination of this ethnonym among the Eastern Slavs occurred through the mediation of the Alans [Turchaninov 1971: 75]. Accordingly, the ethnonym Kasog was borrowed from the Alans by Eastern Slavs, Byzantines, Arabs, Persians, and other peoples.

Written sources also attest to the view that the original form of the ethnonym was Kas-. In a letter composed by the Khazar king Joseph in the second half of the tenth century, a territory called the “land of Kasa” is mentioned in the vicinity of the dominion of the Caucasian Alans [Kokovtsov 1932: 100–102]. Regarding this toponym, P.

Kokovtsov writes: "According to the fully convincing hypothesis of Westerberg, with which Marquart also agrees, under this name one should understand the people known to Arab geographers as Kashak or to the Russian chronicles as the Kasogs, whose name appears in later Arabic sources in the form Kasa" (ibid., 105, note 14). The ethnic group Kasa was last mentioned among the peoples of the Caucasus in the mid-thirteenth century by Plano Carpini in his *History of the Mongols* [Plano Carpini 1957: 72].

It should be noted that the origin of the ethnonym Kasog remains a subject of intense scholarly debate. Several hypotheses have been proposed; however, none of them has gained broad acceptance among researchers.

Already al-Masudi showed interest in the origin of the ethnonym Kashak and even attempted to explain it: "Their name in Persian means 'pride' or 'boasting,' since they called a haughty and proud person kashak" [Minorsky 1963: 207]. This interpretation was also endorsed by V. Minorsky in his commentary: "In Persian, kash means 'proud'" (ibid., note 85). However, the presence of Persians in the northwestern Caucasus is not attested in historical documents, and therefore the phonetic similarity of these words is generally not taken into account by scholars.

At present, alternative explanations are by no means few. Among them, one may single out as particularly bold I. Diakonoff's hypothesis, which seeks to link the ethnonym Kasog with the name of the ancient people of northeastern Anatolia known as the Kaska, advancing the following arguments: "The similarity of the ethnic name Kasca to one of the ancient designations of the Adyghe–Circassian tribes (Old Georgian Kashak̄i, Kashagi; Old Armenian Gashki; Byzantine-Greek Kasakhia; Arabic Kashak; Old Russian Kasog) may well be accidental, yet it is reinforced by the name of one of the Caska tribes, Abeshla, which coincides with the ancient ethnonyms of the Abkhazians (Greek Apsiloi, Old Georgian Apsili, Old Armenian Apshilki; cf. the Abkhazians' self-

designation Apsua or Apshua). It is known that the Circassians and Abkhazians are linguistically united within the Abkhazian–Adyghe group, and it would therefore not be surprising if the Kaskians were also to belong to it” [Diakonoff 1988: 118–119].

However, the ethnonym Kaska disappears from written sources in the first half of the first millennium BC, whereas the Kasogs are first mentioned only at the end of the first millennium AD – that is, after an interval of approximately 1,500 years. Consequently, this chronological gap renders support for Diakonoff’s hypothesis untenable. The same contradiction arises with regard to the proposed relationship between the ethnonyms Abeshla and Apsil/Apshil. Moreover, the source of the ethnonym Apsil, mentioned in Roman written monuments of the first and second centuries AD, as well as that of Abeshla, attested in the inscription of Tiglath-Pileser I from the twelfth century BC (should the connection of the latter with Apshil ultimately be confirmed [see Abkhazava 1998: 11]), is clearly Georgian in origin. These forms are derived from the root *aps-* (*apš-*) of the Abkhazians’ self-designation Apsua (possible variant: Apshua), with the addition of a Georgian suffix. Accordingly, it can now be stated with certainty that the ethnic terms in question represent exoethnonyms.

K. Menges explained the ethnonym Kasog in the following manner: “This name entered Old Russian either directly or via the Alans–Aorses. In the language of the Ossetians, the descendants of the Alans, the word has been preserved in the form Kasag, denoting a Circassian or a Kabardian. It is impossible to determine whether this word in Ossetian represents an active present participle (*kas-ag* ‘one who watches,’ from *kas-in* ‘to watch’), or whether the name of the Adyghe is a folk-etymological formation that arose on Ossetian linguistic ground” [Menges 1979: 195–196]. K. Menges refers to a study by V. Abaev; however, the latter himself notes that “the origin of this term has not been established” [Abaev 1958: 588–589].

A similar conclusion was reached by N. Volkova, who, in discussing the distribution of the ancient Adyghe ethnonyms Zikh and Kasog, wrote: "Such a genetic link between terms over the course of several dozen centuries ... does not mean that the ancient ethnonyms Zikh and Kasog referred to the Adyghe ethnos. There are known cases in which the ethnic content of a term changed even within a much shorter historical period" [Volkova 1973: 19–21].

Other hypotheses concerning the origin of the ethnonym Kasog have also been proposed. According to some scholars, the root kas- of the ethnonym Kasog is connected with the Common Turkic word kas (kosa) meaning "nomadism." In this connection, it should be noted that early medieval sources record Kosa as one of the variants of the original name of the Khazars [Artamonov 1962: 114]. In the Dictionary of Turkic Dialects compiled by V. Radlov, the word kos – koch is glossed as "migration, nomadism" [Radlov 1899: 1233]. "There is no doubt that originally the term kas- (kos-) constituted the self-designation of many peoples of Turkic origin; however, the question arises as to whether there is any archaeological evidence for the penetration of bearers of the ethnonym Kas into the milieu of the Adyghe tribes of the northwestern Caucasus" [Bubenok 2014: 42]. In seeking an answer to this question, the scholar relies on data provided by archaeological research.

In characterizing the archaeological monuments of the North Caucasus dating to the eighth-tenth centuries, A. Gadlo notes with regard to its western part: "The archaeological sites of the southwestern region represent the Adyghe tribes, that Zikh–Kasog association which is attested in written sources. The distinctive feature of the material culture of this region, reflecting the territorial specificity of the Adyghe tribes, lies in its multiformity. Here, elements of the Crimean Black Sea Byzantine, the Taman and Azov Salto-Mayaki, and the interfluvial cultures of the Laba and Zelenchuk rivers are interwoven. As in other regions of the medieval North Caucasus, several different forms of burial coexisted simultaneously, clearly demonstrating the incomplete

nature of the ethnic and ideological consolidation of the Adyghes” [Gadlo 1979: 199–200].

According to the observations of I. Gavritukhin and A. Piankov, in the northwestern Black Sea littoral during the eighth-ninth centuries, alongside inhumation burials, a new funerary practice – cremation – emerged [Gavritukhin, Piankov 2003: 195–200]. A hypothesis has been advanced that the bearers of the cremation rite in the northwestern Caucasus were of “Kasog” origin, since medieval authors report that the Kasogs inhabited this area in the first half of the tenth century [Piankov 2001: 204–205]. Of particular interest is a report by al-Mas‘ūdī, according to which the Kashaks “follow the religion of the Magi” [Minorsky 1965: 206]. On this point, A. Piankov remarks: “... Maudī’s information referred not to the Kasogs, but to the Zikhs. However, since cremation of the dead was not characteristic of the Zikhs, this report by Masudi may pertain only to the Kasogs” [Piankov 2001: 205].

As we can see, at the turn of the eighth-ninth centuries, the ethnonym Kasog and the cremation burial rite appear in the North Caucasus virtually simultaneously. According to O. Bubenok, “it cannot be ruled out that initially the term Kasog functioned as a collective designation for the Turkic-Adyghe population of the Kuban region ... The possibility of such a symbiosis is attested by the Borisovo burial ground near the Zelenchuk River, where, within the Khazar-period horizon, not only cremation but also inhumation in accordance with local tradition is encountered” [Bubenok 2014: 44].

The cremation rite of the northwestern Caucasus is closely paralleled by the Khazar -period cremation burials of the Seversky Donets basin and by the associated grave goods discovered there. On this basis, it is concluded that the populations of the northwestern Caucasus and the Seversky Donets region were connected with military service in cavalry units, that is, they maintained direct ties with steppe lifeways.

Thus, on the basis of data from the Borisovo burial ground in the northwestern Caucasus and the Artuganovo cemetery in the Don basin, as well as evidence from Russian written sources, scholars conclude that in the first half of the eighth century the Khazars resettled from the North Caucasus to the Don region – alongside the Alans and Bulgars – one of the tribes of the Zikh Kasogs under their control, whose supervision had proved particularly difficult; in their place, a loyal nomadic group was settled. It should be noted that south of the Taman Peninsula, adjacent to the Adyghe settlement area, ran the border of the Khazar Khaganate, and this sector, located near the Kerch Strait, was of great importance for the Khazars. The presence of the Adyghes in the narrow reaches of the Don corresponded to Khazar strategic interests connected with the repulsion of potential attacks from the Caucasian direction. “By implementing a policy of population resettlement, the Khazars solved several key tasks: (1) weakening the separatism of subject peoples; (2) reinforcing the new frontiers of the Khazar Khaganate at the expense of the resettled populations ...” [Bubenok 2019: 154].

Al-Masudi describes the situation that had taken shape among the Adyghes at the turn of the ninth-tenth centuries as follows: “The reason for the weakness of the Kashaks in comparison with the Alans is that they have no king who could unite this people and whose word they would obey” [Minorsky 1963: 206]. There is little doubt that the Adyghes were fragmented into separate tribes as early as the eighth century, when the Khazars began to implement measures aimed at stabilizing their frontiers. The situation that had emerged ran counter to their socio- political system. Naturally, in the absence of centralized authority, the Adyghes did not fulfill the obligations imposed upon them for the benefit of the Khazars. Consequently, the only viable solution to the existing situation was to implant among the Adyghes a population loyal to the Khazar khagan and to appoint their representative there. The reforms carried out within the milieu of a population formed through an Adyghe-Turkic symbiosis – now transformed into the Kasogs – appear to have produced the desired

results, as is attested by the letter of the Khazar king Joseph: "...the inhabitants of the land of Kasa and all the tribes dwelling as far as the Sea of Konstantin pay tribute to me..." [Kokovtsov 1932: 100–102].

It is of interest to determine the title borne by the ruler of this mixed political alliance – the representative of the khagan. In this connection, attention should be drawn to an observation by A. Gadlo: "Among the Adyghe of the North Caucasus there has been preserved a genealogical tradition recounting the ancestor of major princely dynasties and aristocratic lineages. This tradition identifies their progenitor as Inal, to whom are attributed the unification of the Adyghe tribes, the implementation of administrative and judicial reforms, and victories over the Alans– Ossetians and the Abkhazians. The tradition also relates that Inal's activity did not continue and that all his initiatives were undone by his sons, against whom the Adyghe rose in rebellion. In Russian sources, Inal was known under the name Akabgu. This term is identical to the Turkic Khazar yak-yabgu, a title that was widely used in the second half of the first millennium. The name Inal was also a social term and was employed both in Turkic contexts and within the Khazar Khaganate. The situation reflected in Adyghe folklore, together with other historical realities, has allowed us to hypothesize that the tradition concerning Inal preserves a memory of the temporary consolidation of the Adyghe, which coincided with the activity of a representative of the Khazar Khaganate in the territory of the southwestern Fore-Caucasus" [Gadlo 1979: 195].

The title yak-yabgu is a Turkic term and is translated as "white (western) yabghu." Armenian sources record bearers of the titles shad and yabgu in the eastern Caucasus in the seventh century, that is, at a time when Khazar lands still formed part of the Turkic Khaganate. According to A. Novoseltsev, at the beginning of the seventh century – when Khazaria entered the Western Turkic Khaganate – the titles shad and yabgu were borne by the two most prominent Khazar nobles, who were relatives of the khagan [Novoseltsev 1990: 139]. According to data presented by A. Bernshtam, these titles were conferred upon members

of the khagan's clan; they were appointed as viceroys over particular tribes and, in the event of war, commanded the left and right flanks respectively [Bernshtam 1946: 111].

Thus, in the opinion of specialists, the ethnonym Kasog or Kas- during the Khazar period was used not only to designate the Adyghe-speaking population of the northwestern Caucasus, but also as the original self-designation of a nomadic group that the Khazar administration implanted within the Adyghe milieu in the eighth-ninth centuries in order to stabilize the southwestern frontier of the Khaganate. It is considered highly plausible that this was the Turkic self-appellation of the incoming population, which was subsequently extended to the Adyghe subjects under their control. These newcomers are associated with the above-mentioned cremation burials of Borisovo and Dyurso, whereas the local Adyghe population is linked to inhumation burials in stone cists. On the basis of archaeological data, it is assumed that a closely related population bearing the cremation culture lived on the northwestern frontier of the Khaganate, in the basin of the Seversky Donets, where it performed the same functions within the local Alan and Bulgar milieu; at the same time, one of the autochthonous tribes of the northwestern Caucasus was resettled by the Khazars to the lower reaches of the Don River. Ultimately, it is concluded that during the Khazar period the term Kasog should be understood as referring to the polyethnic (Turkic-Adyghe) population of the Khazar Khaganate [Bubenok 2019: 158–159].

Such are the two mutually exclusive standpoints that have emerged as a result of attempts to correlate the ethnonyms Kaska (possibly Kashka), Kasog, Keseg, and Kashag, a problem that remains the subject of scholarly debate to this day.

The crux of the matter is that if the Greek Kasakhia, the Russian Kasog, the Ossetian Keseg, and the Georgian Kashag indeed refer to the Asia Minor Kaskians the question arises as to why they are not mentioned in written sources until the tenth century AD – that is, for nearly one and a

half millennia – especially if, as B. Bghazhnokov concludes, the ethnonym Kaska functioned as an external designation (exoethnonym) for the so-called Maykop-Anatolian tribes (more precisely, the Proto-Adyghe–Hattic tribes). The time span indicated above is more than sufficient for the Kaskians to have undergone assimilation.

Here, it is necessary to briefly address the issues concerning the origin of the Abkhazians, Abazins, and Ubykhs, as well as the area of their settlement.

1. ABKHAZIANS

The Abkhazians (self-designation: Apsua), in addition to the territory of Abkhazia proper, reside in Ajaria and various regions of Georgia, as well as in the Russian Federation, Turkey, Syria, and Jordan. They speak two dialects of the Abkhaz language: Bzyb and Abzhui, the latter forming the basis of the literary language; their writing system is based on the Russian script. A portion of the Abkhazians adhere to Orthodox Christianity, while another part are Sunni Muslims; however, traditional beliefs and practices play a far more significant role in the life of Abkhaz society than the major world religions.

According to written sources from the Late Antique period and the early Middle Ages (Pliny, 1949: 282-291; Flavius Arrian, 1961: 12; Anonymous of the 5th century, 1965: 8; Agathias Scholasticus, 1936: 161-162; Theophanes the Confessor, 1941: 107; Procopius of Caesarea, 1965: 128, 162...), the settlement area of the Apsilis extended from the vicinity of New Athos to the mouth of the Kodori River and then followed the lower course of the Kodori to the area of modern Amzara near Tsebelda, where the Apsilis neighbored the tribe of the Misimianoi (Svans) along their northeastern frontier. Their northern boundary followed the watershed between the Gumista River and Lake Amtqel, separating them from the valleys of Bzyb and Chkhalta (for this issue, see: Ingoroqva, 1954: 126; Muskhelishvili, 1977: 98; Inadze, 1992: 53;

Abkhazava, 1998: 6-7). To the west and northwest of the Apsilis lived the Abazgians, while to the southeast were the Megrelian–Laz populations. It was within this territory of the Apsilis that the process of the formation of the modern Abkhazians as an ethnos took place, in which, alongside the indigenous peoples of the Northwestern Caucasus, a predominant role was played by the Georgians.

2. ABAZINS

The Abazins (self-designation: Abaza) are an autochthonous population of the Caucasus. Since ancient times, they inhabited the northwestern coast of the Black Sea, within the area between the Tuapse and Bzyb rivers, and were later resettled on the northern slopes of the Greater Caucasus range. A tragic phase in the history of the Abazins was the Caucasian War (1763-1864): Russian colonial forces, through punitive expeditions, sought to break their resistance by devastating defiant auls, showing no restraint in the killing of children and infirm elderly, and capturing women and children as hostages.

Despite attempts by the Abazins to establish peaceful coexistence with the aggressors (many nobles became subjects of the Russian Empire and, together with their dependents, even resettled in territories under its control), the enemy did not cease efforts aimed at the destruction of their ethnic body. In desperation, the Abazins initiated a migration movement toward the Ottoman Empire, which, immediately following the end of the war, assumed massive proportions: more than 60,000 Abazins were forced to leave their homeland and seek a better future in exile within the Ottoman domains (according to G. Dzidzaria, “the number of resettled Abazins reached 100,000”) (Dzidzaria, 1975: 194-245).

Measures implemented by the Russian authorities in 1870 (including the resettlement of populations from mountainous regions to the lowlands, the consolidation of smaller auls into larger settlements, and

others) disrupted the configuration of the Abazins' ethnic territory. As a result of the administrative reforms of the 1860s, Abazin auls were incorporated into the Batalpashinsk district of the Quban Oblast. Furthermore, during the 1860s-1870s, the Russian administration carried out a series of reforms in the North Caucasus (including the abolition of serfdom and the implementation of land and judicial reforms), which naturally also affected the Abazins.

At present, the Abazins are compactly settled in the Qarachay-Cherkess Republic of the Russian Federation, as well as in Qabardino-Balqaria, Krasnodar Krai, and in a number of regions across the Russian Federation, including Moscow, where they have formed a small community. The descendants of Abazin muhajirs reside in Turkey, Syria, Jordan, and Lebanon, to where they were forcibly resettled during the first half of the 1860s. In diaspora countries, a portion of the Abazins assimilated with the Adyghe and Abkhaz populations, while others preserved their native language.

The Abazin language belongs to the Abkhaz-Adyghe group of the Iberian-Caucasian language family; it comprises two dialects – Tapanta and Ashkhar – which are further subdivided into subdialects. The literary language is based on the Elburgan-Psyzh subdialect of the Tapanta dialect, which is spoken by the majority of Abazins. In terms of anthropological characteristics, the Abazins, together with the Adyghe, are classified within the Pontic type of the southern branch of the Europoid race.

In the scholarly literature, there is no consensus regarding the origin of the Abazins. One group of scholars (A. Genko, K. Lomtathidze, Kh. Bgzhba, Z. Anchabadze, and others) considers the Abazins to be a segment of the Abkhazians who migrated from the Black Sea littoral to the North Caucasus (for a review of the relevant literature, see: Alekseeva, 1971: 186 -189). Another viewpoint, advanced by the prominent Caucasologist L. Lavrov, holds that the ancestors of the

Abazins were the Abazgians recorded in Roman sources of the first centuries AD.

According to his interpretation, written sources from Antiquity and the Middle Ages distinguish between the Abazgians and the Apsili – regarded as the ancestors of the Abkhazians – on the basis of differences in language and culture. Initially, the language of the Abazgians-Abazins was Ubykh, as indicated by sources of the eighteenth and nineteenth centuries, in which the Ubykhs are identified as Abazins, while the Ubykh language was known among the Adyghe as the “Abazin language.” The author further notes that as late as 1641, the Abaza-Sadz (Jigets) community of the Black Sea littoral – situated to the east of the Ubykhs – spoke the Ubykh language (Lavrov, 1954: 183-207; 1979: 73–78).

The ethnonym “Abaza,” used to designate the population of the North Caucasus, appears for the first time in the form “Abas” in 1154 in the well-known work of the Arab geographer Muhammad al-Idrisi, *The Book of Roger* (Karmov, 2020: 115-121). Although the seventh-century Armenian geographical treatise of Anania Shirakatsi (Ashkharatsuyts) mentions a “maritime country of Avaza...,” this constitutes merely a toponym rather than an ethnonym.

According to the view established in modern Caucasian historiography, the self-designation “Abaza” is of considerable antiquity and is associated with the ethnonym “Abazgi,” attested in the works of authors of Antiquity and the early Middle Ages (2nd-10th centuries), including Arrian, Lycophron, Pseudo-Orpheus, Stephanus of Byzantium, Procopius of Caesarea, Constantine Porphyrogenitus, and others (Latyshev, 1893: 222; Procopius of Caesarea, 1950:383-384; Anchabadze, 1975: 54-55; Butba, 2001: 73). Accordingly, the Abazgians are regarded as the ancestors of the Abazins.

Furthermore, according to L. Lavrov, the genetic roots of the ethnonym “Abaza” are reflected in the ethnonym “Obez,” mentioned in Russian

chronicles of the 12th-15th centuries (Lavrov, 1946: 33-41). However, this viewpoint is not shared by all specialists, and therefore the identification of the terms "Abaza" and "Obez" remains a matter of scholarly debate. Setting aside the problem of the etymology of the ethnonym "Obez," in terms of its semantic content it refers to Georgia and the Georgians, as is "clearly demonstrated by the analysis of all narratives associated with the term" (Paichadze, 1993: 286), as well as by the study of data from other Russian literary monuments (Paichadze, 1989: 11-69).

It is untenable to regard the Abazins and Abkhazians – closely related in both language and culture – as distinct peoples at an early stage of history, and to deny the existence of their primordial unity as a single ethnic group. The disintegration of the proto-Abkhaz-Abazin unity, which inhabited adjacent territories along the course of the Bzyb River, into separate ethnic entities appears to have begun by the second century AD, that is, by the time when the Abazians emerge on the historical stage. This likely explains why they are not yet attested as a distinct people in first-century sources. The process may be considered complete by the eighth century, when the Abazins, under pressure from the Abkhazians, began their periodic migrations into the North Caucasus. It is not surprising that, not only in this particular case but more generally across the North Caucasus, processes were underway that were less macro-integrative than micro-bifurcative – more precisely, processes that led to the differentiation of historically kindred peoples, comparable to those observed in the case of the Chechens and Ingushes. In subsequent periods, the territorial expansion of the Abkhazians proceeded successfully both eastward and northwestward, while the migratory relocation of the ancestors of the Abazins to the northern slopes of the Caucasus range had already been completed by the twelfth century.

Initially, the Abazins settled in the upper reaches of the Quban, as well as the Greater and Lesser Zelenchuk rivers, where they constituted a force of considerable significance. However, in later periods, having

become vassals of Qabardian and Besleney princes elevated by the Russians, they ultimately lost their independence. Their ethnic territory underwent frequent changes; although they repeatedly attempted to expand their living space through the developing of lowland areas – where Abazin princes settled together with their dependents – political circumstances often compelled them either to return to their former places of residence or to seek new territories for settlement. In the Black Sea littoral, the Abazins' territorial domain gradually diminished: from the west, as a result of linguistic and ethnic Adygheization, and from the east, due to Abkhazization; to this were added the severe consequences of the active incursions of the Ubykhs. Consequently, their final displacement took place in an eastward direction, culminating in their establishment in the territories where they continue to reside to this day.

3. UBYKHS

The Ubykhs inhabited the northwestern Caucasus, residing in the upper reaches of the Khosta and Shakhe rivers. Their domain extended across both the Black Sea littoral and the territories oriented toward the main range of the Caucasus. This region constituted their historical homeland for many centuries, during which they withstood numerous adversities, including colonization by the Greeks, Byzantines, Italians, and Ottomans, the pressures of the Great Migration period, incursions of the Golden Horde, and others.

The century-long Caucasian War, which proved particularly brutal and bloody for the Ubykhs and claimed thousands of lives, together with the imperial policy of the Russian Empire aimed at depopulating the aforementioned territories ultimately produced its outcomes. Exhausted, deprived of their former vitality, and having given up fighting, the Ubykh people were, in effect, expelled to the Ottoman Empire on March 26, 1864. There, adaptation to the Turkish environment quickly assumed the character of assimilation:

remarkably, the Ubykhs soon lost their native language and, ultimately, resigned to adverse historical circumstances, underwent voluntary assimilation.

The self-designation of the Ubykhs is *Tuexi* /t^waxi/. The name “Ubykh,” assigned by the Adyghe, is associated with a river and a mountain of the same name located within their territory of settlement. In historical, ethnographic, and partly in linguistic literature, the Ubykhs are also referred to by the forms *pex* and *pjox* (P. Uslar), as well as the German *pahy* (J. Mészáros). The source of the form *дуыхъы* “duyx^wy”, proposed by L. Lavrov as the self-designation of the Ubykhs, remains unclear (Lavrov, 1968: 6).

According to certain scholars (V. Tomashev, A. Genko, G. Dumézil), the Ubykh endo-ethnonym *t^waxi* approximates the designation “Bruchi,” mentioned by Procopius of Caesarea (6th century), who situates the Bruchi along the banks of the river Mezigos. Even earlier, in the fifth century, Pseudo-Arrian reports the existence of a river Brukhonta in the western Caucasus—that is, within the historical resettlement area of Ubykhs. F. Brun identifies the rivers Mezigos and Brukhonta with the Mzymta River (Brun, 1880: 268). According to G. Dumézil, the initial consonantal cluster *br-* in Bruthi/Brukhonta represents an incorrect recording of classical authors of a labialized *t^w* consonant characteristic of Ubykh phonetics (Dumézil, 1959: 15).

The Ubykhs – or more precisely, one of their sub-ethnic groups, the Sadsha (Sasha) – are mentioned in the accounts of Evliya Çelebi. A. Genko, who conducted a detailed study of Evliya Çelebi’s records, concludes:

“The upper reaches of the rivers Kherota, Kudepsta and their tributaries, and possibly in part the basins of the Mzymta and Khosta rivers – this is the territory of the Sadshas in Evliya’s time... In the mid-seventeenth century, the Sadsha of Jigetiya, whom the Abkhazians still call Sadz today, spoke the Ubykh language” (Genko, 1928: 237, 240).

The ethnonym “Ubykh” is also associated with the forms Onbeck in K. Peyssonnel and Oubuch in J. Güldenstädt. In the latter, the designation Sachi also appears, which corresponds to Sadsha and its later variants “Sasha,” “Socha,” and “Sochi.” In early lists of the peoples and tribes of the Caucasus, the ethnonym “Ubykh” became firmly established after the publication of the G. Klaproth’s two-volume work on the Caucasus. However, this designation gained wide circulation primarily in sources of the Caucasian War period, a fact explained by the particular prominence of the Ubykhs in that conflict and its consequences.

The problem of Ubykh ethnogenesis has been interpreted in various ways both in nineteenth-century literature and in Soviet and post-Soviet historiography. One group of authors (Evliya Çelebi, P. Pallas, G. Klaproth, and others) regarded the Ubykhs as a constituent part of the Abazins, while another group (G. Novitsky, F. Dubois, K. Stahl, L. Lullier, A. von Vill, N. Dubrovin, and others) considered them a member of the Adyghe ethnic family.

In the fundamental work published in 1988, *История народов Кавказа* (“History of the Peoples of the Caucasus”), the Ubykhs are likewise treated as an Adyghe tribe (p. 35).

The ethnonym “Circassian,” known in both European and Eastern literature, was not used in a strictly unambiguous sense and in some cases also referred to the Ubykhs; however, the majority of authors classified the latter as Circassians. Moreover, terms such as “Circassian people” and “Circassian stock” and others were occasionally applied to the Ubykhs as well. In some instances, the ethnonyms “Circassian” and “Adyghe” are treated as synonyms, likewise encompassing the Ubykhs (Dubrovin, 1927: 22). N. Berzeg, continuing to use the term “Circassian” in a very broad sense, extends it to include “all autochthonous peoples of the North Caucasus,” including the peoples of Dagestan as well as the Ossetians (Berzeg, 1996: 12).

The Ubykhs are, in terms of origin, genetically related to the Adyghe, Abkhazians, and Abazins. In the genetic classification of Caucasian languages and peoples, the Adyghe (including the

Adyghe proper and Qabardians), the Ubykhs, the Abkhazians, and the Abazins form a distinct group known as the Abkhaz-Adyghe, or West Caucasian, and often also the North-West Caucasian group. The proto-language of these peoples is traditionally divided into three branches: the Adyghe, Ubykh, and Abkhaz branches. The Ubykh language occupies an intermediate position between Adyghe and Abkhaz. Subsequently, the Adyghe branch split into the Adyghe and Qabardian languages, while the Abkhaz branch gave rise to Abkhaz proper and Abazin. Among these peoples, the closest to the Adyghe are the Ubykhs, followed by the Abkhazians together with the Abazins. There is, however, an alternative view (G. Klimov, 1986; K. Schmidt, 1996), according to which the Ubykh branch is more closely aligned with the Adyghe. According to M. Kumakhov (1986), S. Starostin (1996), and others, after the disintegration of the original unity of the group, the Ubykh language, together with the Adyghe branch, formed a Ubykh-Adyghe unity. As can be seen, even in this interpretation, the Ubykh branch continues to occupy an intermediate position.

The genetic kinship of the peoples of the Abkhaz-Adyghe group is particularly evident in their spiritual and material culture. This reflects not only their common origin but also the prolonged and close contacts, as well as the social, economic, and political interactions, that took place following the disintegration of the proto-group and the formation of independent peoples.

The Ubykhs, as an intermediate link connecting the Abkhaz and Adyghe branches, maintained close relations with both, as well as with kindred sub-ethnic groups such as the Shapsugs, Abdzakhs, and Sadz. This explains the linguistic division among the Ubykhs: the northwestern Ubykhs spoke the Adyghe language, while the eastern Ubykhs spoke Abkhaz. This situation gave rise to the unfounded notion prevalent in

some professional literature that the process of Ubykh assimilation into the Adyghe began long before their resettlement in the Ottoman Empire. Claims suggesting that the disappearance and assimilation of the Ubykhs in their historical homeland were rooted in earlier developments serve, in fact, only to justify the criminal actions of the Russian administration.

“The people are disappearing in their own ethnic homeland anyway, so their resettlement will not diminish world culture or civilization.” - such reasoning was advanced not only by court historians but also by several Caucasiologists who had never thoroughly studied the Ubykh language or culture in their homeland.

Those authors were correct who argued that scholars who arrived in the Caucasus in the eighteenth and nineteenth centuries to study the history, life, and culture of the local population often approached significant issues unobjectively and from a subservient position. In this regard, E. Spencer’s assessment of Academician Pallas and his travels in the Caucasus is instructive:

“Dependent on Catherine’s generosity, Pallas was obliged to depict a picture pleasing to the Russian authorities. Poor Pallas... his slavish obedience to Catherine’s views did him a disservice” (Spencer, 1994: 87).

Unfortunately, Academician Pallas was not the only scholar who wrote about the peoples of the Caucasus, including the Ubykhs, in ways that pleased the Russian administration.

CHAPTER II

THE NAKH/VAINAKH GROUP

The Nakh peoples – Chechens and Ingushes – are indigenous populations of the Caucasus, residing primarily in the republics of Chechnya and Ingushetia within the Russian Federation. The ethnonym “Chechen,” derived from the name of the village Chechen, has been in use since the second half of the eighteenth century (Aliroev 1994: 8). The ethnonym of the second Nakh (Vainakh) people, “Ingush,” is associated with the name of the village Angusht (angusht meaning “a place from which the horizon is visible”; Bagaev 1968: 209). This ethnonym first appears in the eighteenth century among the Kabardians, from whom it was later borrowed by the Russians during the period of the colonization of the Caucasus (Peoples of the Caucasus, 1960: 375).

According to currently available data, it may be concluded that the ethnic composition of the aforementioned territory has not undergone substantial changes over the last several millennia. Consequently, one can observe a continuous line of ethnic and cultural development among the indigenous population. This, however, by no means excludes a certain participation of incoming external groups in this process through interaction with the local inhabitants. It should also be noted that when studying the early stages of a people’s history and their ethnogenesis, it is impossible to confine the analysis strictly to the modern political-administrative boundaries of their present-day habitation. Periodic changes in ethnic territory – whether expansion, contraction, or migration – were a common phenomenon in ancient times.

At this point it is necessary to dwell on an important issue. While the origin of the Chechens and the Ingushes from a unified Nakh ethnographic and territorial complex does not raise a little doubt, Ingush scholars – unlike representatives of traditional Chechen historiography – tend to treat the problem of the early ethnogenesis of

their own people as a separate subject of inquiry. As a result, this question continues to remain a matter of ongoing scholarly debate. Naturally, the history of the Late Middle Ages – namely the period in the sixteenth and seventeenth centuries marked by the forced resettlement of Ingush populations from the highlands to the plains (a process largely conditioned by the Caucasian policy of the Russian Empire) and the consolidation of several Western Vainakh communities that initiated the formation of the Ingush ethnos – must be examined independently. The final disintegration of the unified Nakh/Vainakh ethnomass into the Chechen and Ingush peoples, that is, the emergence of the latter as a distinct ethnic community, most likely occurred in the eighteenth century. Accordingly, their separate historical trajectories should be considered to begin from this period.

It is difficult not to agree with the Chechen scholar who observes: “If we speak of two closely kindred peoples, it is natural to assume the existence of a single people from whom these two peoples originated. It is therefore necessary to determine when they diverged, and from that moment onward to speak of the history of the Chechens and Ingush as independent peoples” (Umkhaev 2018: 892).

Another Chechen researcher notes that the ethnogenesis of the Chechen people has recently become one of the subjects of political speculation among certain authors. “Some unscrupulous writers,” he states, “even go so far as to claim that the Chechens constitute an ethnic formation derived from the Ingush. The facts indicate that the Ingushes, as a distinct people, were formed on the basis of several western communities. In this process, two factors played a decisive role in their national consolidation. First, there was the colonization of the lowlands, which began approximately two centuries later than the Chechen colonization. Second was the artificial territorial separation from the Chechens, which constituted an important component of the ‘Chechen’ direction of Russian policy in the North-Eastern Caucasus. Over the course of the nineteenth century, this separate development resulted not only in the further divergence between the Chechen plain

dialect and the Ingush language, but also in the initial formation of an independent Ingush people. At the same time, the ethnic differentiation between Chechens and Ingushes is only now reaching completion” (Sigaev 2005: 504).

What, then, caused the separation of the Chechens and Ingushes?

The process of the final estrangement between the Chechens and the Ingushes – initially prompted by religious disagreements – was further intensified by the Ingush signing the act of allegiance to Russia. As is well known, the Russian Empire, striving to advance toward the South Caucasus and the Persian Gulf, began the “pacification” and incorporation of the North Caucasus. In this process, the military administration of Tsarist Russia acted as a facilitator by inciting conflicts among the previously unified Vainakh communities. In other words, it played the role of instigator in setting these groups against one another. As P. Butkov wrote on this matter: “At that time the rule of the ancient Romans was followed, namely to set the peoples of the Caucasus against one another, so that we might remain more secure” (Butkov 1869: 148).

* * *

Despite numerous scholarly attempts, the ethnogenesis of the Nakh peoples and their early history still remain among the insufficiently studied problems of Caucasian historiography. What Chechen and Ingush historiography currently possesses in this regard is based primarily on archaeological research. As for the early history of the Nakh peoples, the works of the Abkhaz scholar G. Gumba – especially the monograph considered by some to be a fundamental study, which relies chiefly on the scarce evidence preserved in ancient Armenian, ancient Georgian, and ancient Greek sources – may be regarded as highly tendentious. Without even addressing the inaccuracies contained therein, the work may be characterized as a rare example of the glorification of the history of this particular ethnolinguistic group (see Gumba 2017). Indeed, how else should one describe the fact that

Chechen and Ingush scholars encouraged by G. Gumba attribute the creation of not only the Koban culture of the second millennium BC but also the contemporaneous Colchian culture to the Nakh peoples.

The difficulties encountered in the study of the origin of the Nakh peoples and of their history in antiquity and the Middle Ages are, in fact, largely conditioned by the absence of adequate historical sources. To fill this gap, chronicles composed by Chechen authors in the Chechen and Arabic languages using Arabic script – particularly the teip chronicles (taifan teftars) – would have been of invaluable importance. According to Chechen tradition, each large teip (clan) systematically maintained and periodically supplemented its own chronicle (history), a fact noted by many authors of the eighteenth through twentieth centuries. In addition, mention should be made of historical works written in Arabic by Chechen authors of the medieval and early modern periods. Among them is the manuscript of Arsanuko-Hajji Tsentoroevski, “On the Origin of the Chechens” (Sarabayev 1912, No. 4297). Unfortunately, this manuscript, along with other aforementioned texts - which could have served as important sources for modern scholars studying the Chechen past, especially their ancient and early modern history – has been deliberately destroyed.

As is well known, on 23 February 1944 the Soviet authorities forcibly deported the Chechens and Ingushes to Central Asia and Kazakhstan, and issued orders to eradicate everything that preserved the memory of the existence of these peoples. By this decree, all manuscripts, rare books, and archival materials were to be destroyed, along with recorded folklore texts and virtually any literature or periodical publications in which Chechens and Ingushes were mentioned.

In the mountainous regions, unique examples of medieval tower architecture – a source of pride for the Nakh peoples – were blown up, together with cemeteries and memorial monuments bearing inscriptions. References to them disappeared from historical maps, and even toponymic names were altered. According to eyewitness accounts,

Chechen teips (chronicles) were transported to the center of Grozny and publicly burned. These repressions not only inflicted immense and irreparable damage upon Nakh culture (Vinogradov 1963: 7), but also constituted an attempt at the genocide of the peoples of Nakh origin.

* * *

At present, archaeological research has convincingly established that in the North-Eastern Caucasus an early agricultural culture emerged as early as the 7th-5th millennia BC, that is, at a time when the Iberian-Caucasian linguistic unity still existed (Gadjiev, Magomedov 1996: 91).

Anthropological studies conducted by V. Alekseev make it possible to assume that this period coincides with the separation of the Nakh population group from the broader common Caucasian anthropological type (Alekseev 1974: 184-207; idem 1996: 135-136). It appears that approximately in the 5th-4th millennia BC an ethnic complex speaking Nakh-Dagestanian languages was formed in the territories of Dagestan, Chechnya, and Ingushetia (Gadjiev, Magomedov 1996: 244). This complex subsequently disintegrated in the 3rd millennium BC (Munchaev 1975: 413). It is likely that during this period the proto-Nakh groups themselves separated as distinct communities. At the same time, the tribal organization that developed during this era played a highly significant role in the process of ethnic consolidation. As scholars have noted, the tribe united a broader segment of the population than the clan and facilitated the close integration of smaller kinship groups. Within the tribe, the network of communal ties, their dynamism, and the transformation of the communities themselves promoted a rapid unification of ethnic characteristics throughout the entire tribal body, gradually transforming it into a single ethnic group (Gening 1970: 91).

According to archaeological materials dating from the 3rd–1st millennia BC, Nakh society had, by the beginning of the 2nd millennium BC, passed through all three stages of the social division of labor, which undoubtedly reflects a significant level of economic development. This circumstance allows us to identify two principal tendencies in the social

sphere. On the one hand, there was the formation of tribes and ethnic groups bound together by varying degrees of stability through different kinds of common interests, including political ones. On the other hand, extensive regions (zones) were formed on the basis of similar types of economic activity (Kozenkova 2018: 593).

The first tendency is manifested primarily in the transformation of the internal structure of society, whereas the second is reflected in the specialization of branches of the economy and in the strengthening of economic ties among different groups of the population. Ultimately, the growth of these connections led to the rapprochement of tribes and the gradual formation of a unified ethnic community (Gening 1970: 94).

Thus, according to the available evidence, the process of formation of the local indigenous ethnos may have begun in the 3rd millennium BC and was completed approximately by the end of the 1st millennium BC with the emergence of the Nakh peoples.

Such a conclusion is supported by all archaeological cultures identified within the territory of Chechnya, most notably the eastern variant of the widely known Koban culture (14th-11th centuries BC). From a hydro-geographical perspective, the area of its distribution encompasses the Argun–Sunzha basin, including the highland, foothill, and lowland zones of present-day Chechnya. Particularly comprehensive information is provided by the Serzhen-Yurt complex of the same period – comprising both a settlement and a burial ground – discovered in Chechnya. In general, the data obtained through archaeological excavations possess the evidentiary value of historical testimony and constitute a fully valid source for reconstructing a retrospective picture of all aspects of life among the indigenous population.

At one time, the distinguished expert on the antiquities of the Caucasus, E. Krupnov, wrote about the continuity of certain components of the Koban cultural tradition within Ingush culture. For

example, he noted that the characteristic stone-box type burial typical of the Koban culture continued to exist in Ingushetia until the eighteenth century.

The above-mentioned facts, however, in no way imply a direct – or, more precisely, a linear – connection between the culture of the modern Chechens and Ingush and the Caucasian cultures of five millennia ago. Nevertheless, certain points of continuity and contact can indeed be observed, as is also confirmed by the analysis of historical written sources. Let us therefore turn to these sources.

The Nakh peoples entered the sphere of interest of ancient authors already in the Antique period. The most reliable information concerning the Nakh tribes inhabiting the North Caucasus is found in Strabo's *Geography*. For example, among the list of North Caucasian tribes, he mentions the Troglodytes (cave dwellers), Khamekites, Isadiks, Nabians, Panksae, and Aorsi (Strabo 1964, XI, V, 7–8).

According to E. Krupnov, these groups can be localized in the foothill regions of the Vainakh lands (Krupnov 1960: 71-72, 75; 1961: 42). Supporters of Krupnov's view have gone further, suggesting that among the Troglodytes the Nakh peoples may also be included (Vinogradov, Chokaev 1966: 51). In their opinion, the Khamekites represent one of the ancient Nakh tribes, with their principal settlement being Khamkhi, as do the Isadiks (*ibid.*, 53–54, 64).

Ingush historiography situates the population within the context of the Koban culture and associates it with the ethnonym “Gargars” attested in Strabo's *Geographica* [Strabo 1964, XI: 1–2]. E. Krupnov identifies this ethnonym with the contemporary Ingush self-designation Ghalghai (Georgian: ghlighvi) [Krupnov 1960: 70-75; 1961: 41-42]. According to Krupnov, the term “Gargar” can be etymologically explained through the Ingush gargar and Chechen gergar (“neighbor, relative, kinsman”). While the proposed equivalence between “Gargar” and Ghalghai remains debated, Krupnov's etymology has found support and is

understood not as referring exclusively to a single clan, i.e., the Ingushes, but more broadly to the Nakh populations [Desheriev 1963: 38-70; Vinogradov & Chokaev 2006: 67, 70]. An alternative etymology posits that Ghalghai derives from the root ghala (“city, fortress, tower”), thus denoting “inhabitants of towers.” Moreover, subsequent scholarship has argued that the Gargars were not Nakh people, but rather a people belonging to the ancient Caucasian Albanian tribal group [Gadzhiev, Kuznetsov & Chechenov 2006: 147–148; Gadzhiev 2007: 34–37].

Several ethnonyms are attested in Armenian and Georgian sources of the 7th-11th centuries, which scholars associate with the early medieval Vainakh populations. For instance, among the fifty-three peoples listed in Anania Shirakatsi’s (7th century) Armenian Geography (previously attributed to Movses Khorenatsi), the ethnonyms Nakhchamateank and Kust appear [Armenian Geography 1887: 38]. According to researchers, Nakhchamateank likely refers to a Chechen tribe, whereas Kust designates the Kists [Chechens 2012: 50].

From I. Desheriev’s perspective, the word Nakhchamateank is a composite of three segments: Nakhcha (cf. the Chechen self-designation Nakhchuo//Nokhchuo), mat (the common Nakh mott or muott), and Batsbi mott “tongue” and -eank is the Old Armenian plural suffix. “Thus,” the scholar concludes, “the term Nakhchamateank refers to the Chechens and denotes the people speaking the Chechen language” [Desheriev 1963: 24–25].

The identification of the ethnonym Kust with the Kists in the Armenian Geography, however, remains doubtful, as this Nakh-speaking group was not known under the name “Kist” by anyone apart from the Georgians, including the Chechens and Ingushes themselves. It can therefore be suggested that the Georgian authors were responsible for the exonym of this Vainakh group in the later settlements of Georgia. Consequently, it is unlikely that an Armenian author of the 7th century could have had knowledge of the Kists’ existence.

Among the peoples listed in the Armenian Geography, the ethnonym Tskhavas appears, which some scholars have equated with the Batsbi, purportedly referring to a Vainakh tribe residing in Tsova (Tusheti) [Desheriev 1963: 43; Vinogradov & Chokaev 1966: 76-78]. In reality, Tskhavat denotes a historical-ethnographic region in Georgia, located in Shida (Inner) Kartli, north of the modern town of Pasanauri in the Dusheti district, where the Tskhavat people lived in the valley of the White Aragvi. In the mountainous areas, the term Tskhavat generally refers to highland terrain transitioning from the plains to the mountains. During the Middle Ages, the unification of the historical-ethnographic regions of Tskhavat and Khadi led to the formation of the ethnographic group of the Mtianeti highlanders [Encyclopedia 1987: 247; Topchishvili 2010: 59].

Another Vainakh ethnonym attested in the Armenian source is Durtsk [Eremian 1939: 49], which may correspond to Durdzuk in the Georgian chronicles of the 11th century. Up until the first half of the 20th century, Georgians recognized the Vainakh peoples under the names Durdzuks / Dzurdzuks, Ghligvis (cf. the Ingush self-designation Ghalghai), and Kists.

Written sources provide only sparse information regarding the Nakh/Vainakh peoples.

Regarding the origins of the Nakh/Vainakh, two mutually exclusive perspectives were established as early as the 19th century and continue to exist today. According to one view, they are descendants of tribes that migrated from the Ancient Near East to the Caucasus in antiquity (P. Uslar, K. Tumanov, N. Marr, I. Javakhishvili, et al.). Even in contemporary scholarship, a number of researchers support a Near Eastern origin for the Nakh peoples, based on linguistic parallels as well as similarities in ethnonyms and toponyms.

A more far-reaching position is advanced by the Chechen historian S. Jamirzaev, who asserts that “the ancestors of the contemporary Nakh and other autochthonous peoples of the Caucasus (Georgians, Abkhaz-Adyghes, Khundzes, Laks, Lezgins, and others) occupied both the North and South Caucasus, as well as extensive territories of the Ancient Near East, from the Neolithic period, or perhaps even earlier, in the form of Hurrian tribes (or peoples genetically related to them), thereby forming a unified ethnocultural and linguistic continuum” [Jamirzaev 2009: 21].

Thus, according to Jamirzaev, “the origin and subsequent formation of the Nakh ethnic element is connected with the ancient autochthonous populations of the Caucasus and the Near East (in the form of Hurrians)” (*ibid.*).

Professor Qati Chokaev shares a similar view, writing that “the ancient tribes of the Caucasus, including the Vainakh, bear a direct kinship with the peoples of the Ancient Near East” [Chokaev 1977: 5].

More numerous, however, are scholars who adhere to an alternative perspective, arguing that the Nakh represent the indigenous, autochthonous population of the North Caucasus. These populations maintained close trade and cultural connections with the South Caucasus and the Ancient Near East. Moreover, from these regions, various tribes occasionally migrated to the North Caucasus, assimilating with the local population and playing a certain role in the ethnocultural development of the Nakh [Gadzhiev & Mahomedov 1991: 21].

Despite observed linguistic parallels between the Nakh and Hurro-Urartian languages, it is presently impossible to assert that the Nakh peoples are direct descendants of the Hurrians or Urartians, and thus a direct connection between the Nakh and the population of the Urartian kingdom cannot be established.

“Recently,” writes R. Munchaev, “some scholars have attempted to demonstrate that the Early Bronze Age culture(s) of the North Caucasus

were created, on the one hand, by peoples arriving from the Near East and, on the other hand, by groups coming from Western Europe. In other words, it is claimed that during this period, Semitic and Indo-European populations, as well as (according to one hypothesis) Turkic groups – i.e., representatives of three major linguistic families – were settled in the North Caucasus, thereby excluding the autochthonous Caucasian populations. Such a scenario is, of course, impossible. The question then arises: where did the indigenous peoples of the North Caucasus live, and when and how did they appear in the region? It is clear to me that the ethnocultural development of the peoples of the North Caucasus began and continued on their ancient territories, long before the Bronze Age” [Munchaev 1991: 6].

On this issue, the renowned archaeologist and Caucasiologist V. Markovin is no less categorical: “The Vainakh, culturally and linguistically close to the peoples of Dagestan, have every right to be considered indigenous Caucasians. They do not need to seek their ancestors in Egypt, India, or any other distant or neighboring lands” [Markovin 1991: 9].

At present, regarding the early ethnogenesis of the Nakh and their territorial settlements from the Bronze Age onward, the prevailing hypothesis in Chechen historiography is as follows: the Chechens, attested in the ancient Armenian (7th century) and Georgian (11th century) sources under the names Nakhchamateans, Nakhs, Durdzuks / Dzurdzuks, represent the autochthonous population of contemporary Chechnya and Ingushetia. During the 3rd-1st millennia BC, they occupied a dominant position in the central Caucasus, exerting “very strong influence over the South Caucasus and the neighboring Near East.”

This view, which is based on archaeological data and the analysis of written sources, regarding the early ethnogenesis of the Nakhs in the central Caucasus (modern Chechnya and Ingushetia), is, in my assessment, fully tenable. However, the claim that the Proto-Nakh exerted “very strong influence over the South Caucasus and the

neighboring Near East” during the 3rd-1st millennia BC cannot withstand critical scrutiny, nor can G. Gumba’s assertion that by the mid-1st millennium BC a unified Nakh state emerged, encompassing extensive territories of the central parts of the North and South Caucasus and becoming one of the largest polities in northeastern Europe by the second half of the 1st millennium BC [Gumba 2018: 269; *ibid.* 2018a: 25].

The following chapter provides a scrupulous examination of the ethnic markers that constitute the ethnonyms of these two peoples, as presented with varying interpretations in Chechen and Ingush historiography.

BIBLIOGRAPHY.

1. Abaev 1958 : Abaev V. I. Historical and etymological dictionary of the Ossetian language. v. I. Leningrad.
2. Adyges 1974 : Adygs, Balkars and Karachais in the information of European authors of the 13-19th centuries. Nalchik.
3. Alekseev 1974 : Alekseev V.P. The origin of the peoples of the Caucasus. Craniological study. Moscow.
4. Andreeva 1977 : Andreeva M.V. Towards the issue of southern connections of Maykop culture // Soviet archeology. No. 1.
5. Arian 1836 : Flavius Arian. *Periplus of Pontus Euxinus*. Trans. by A. Fabre. Odessa.
6. Artamonov 1962 : Artamonov M. I. History of the Khazars. Leningrad.
7. Abkhazava 1998 : Abkhazava N. Towards the ethnic identity of the Apshils (what language the Apshils spoke) // Problems of the history of Abkhazia. Tbilisi.
8. Bakiyev 1997 : Bakiyev A. Sh. Adyghe civilization. Thes. of dis. of cand. in Hist. Sciences. Nalchik.
9. Bernshtam 1946 : Bernshtam A. Socio-economic structure of the Orkhon-Yenisei Turks of the 6-8th centuries: the Eastern Turkic Khaganate and the Kyrgyz. Moscow; Leningrad.
10. Betrozov 1990 : Betrozov R. Zh. Adyghe (History of the ethnos). Nalchik.

11. Betrozov 1991 : Betrozov R. Zh. 1991. Origin and ethno-cultural ties of the Adyghe. Nalchik.
12. Betrozov 1996 : Betrozov R. Zh. Ethnic history of the Adyghe.. From ancient times to XVI century. Nalchik.
13. Bubenok 2014 : Bubenok O. B. Kassogues on the southwestern border of the Khazar Khaganate//Khazar almanac. v. 12. Kharkov.
14. Bubenok 2019 : Bubenok O. B. Adyghe in the Northern Black Sea region. Kyiv.
15. Bgazhnokov 1983 : Bgazhnokov B. Kh. Essays on the ethnography of communication of the Adyghe. Nalchik.
16. Bgazhnokov 2012 : Bgazhnokov B. Kh. Caucasian dolmens: planetary properties and local traditions / Archeology and ethnology of the North Caucasus. I issue. Nalchik.
17. Bgazhnokov 2018 : Bgazhnokov B. Kh. Towards the issue of origin and early history Maykop-Anatolian tribes / Archeology and Ethnology of the North Caucasus. Release No. 8. Nalchik.
18. Debets 1947 : Debets G.F. On the ancient border of Caucasoids and Americanoids in southern Siberia// Soviet Ethnography. No. 1.
19. Debets 1948 : Debets G. F. Paleoanthropology of the USSR. Moscow-Leningrad.
20. Dyakonov 1988 : Dyakonov I. M. History of the Ancient East. Part 2. Moscow.
21. Dzitsoity 1992 : Dzitsoity Yu. A. Narts and their neighbors. Vladikavkaz.
22. Forrer 1930 : Forrer E. Stratification des langues et des peuples dans le Proche-Orient prehistorique // Journal Asiatique, CCXVII, 1930.
23. Fournet 2011 : Fournet A., The Kassite language in a comparative perspective with Hurrian and Urartean. The Macro-Comparative Journal 2(1).
24. Frazer 1984 : Frazer J.D. The Golden Bough. Moscow.
25. Gadlo 1979 : Gadlo A. V. Ethnic history of the North Caucasus. IV-X centuries. Leningrad.
26. Gavritukhin, Pyankov 2003 : Gavritukhin I. O., Pyankov A. V. North-Eastern Black Sea region. Antiquities and monuments of VIII-IX centuries // Crimea, the North-Eastern Black Sea region and Transcaucasia in the Middle Ages. IV-XIII centuries. Moscow.
27. Grum-Grshimailo 1926 : Grum-Grshimailo G. E. Western Mongolia and Uryankhai region. Leningrad.

28. Gudakov 2007 : Gudakov V. V. The North-Western Caucasus in the system of interethnic relations from ancient times to the 60s of XIX century.
29. Gumilyov 1959 : Gumilyov L. N. The Dinlin problem. Revision of the hypothesis of G. E. Grumm Grzhimailo in the light of new historical and archaeological materials // Proceedings of the All Union Geographical Society of the USSR. No. 1.
30. Guriev 1971 : Guriev T. A. On the problem of the genesis of the Ossetian Nart saga. Orjonikidze.
31. History 2005 : History of Kabardino-Balkaria in the works of G. A. Kokiev. Nalchik.
32. Hrozný 1953 : Hrozný B. Ancient history of Western Asia, India and Grete. New-York.
33. Information 1898 : Information on Ancient Greek and Latin writers about Scythia and the Caucasus: collected and published from Russian. Trans. by . V. V. Latyshev. v. 1. Greek writers. Issue. 1. St. Petersburg.
34. Johannes de Galonifontibus 1967 : Galonifontibus J. History of the Kabardino-Balkarian Autonomous Soviet Socialist Republic from ancient times to the present day. v. 1. Moscow.
35. Jurtubaev 2010 : Jurtubaev M. Ch. The origin of the Karachay-Balkar and Ossetian peoples. Nalchik.
36. Kagazezhev 2019 : Kagazezhev Zh.V. Ancient cultures of the North Caucasus: problems of origin and ethnogenetic relationships // Proceedings of the Kabardino-Balkarian Scientific Center No. 6 (92). Nalchik.
37. Kassian 2015 : Kassian A. S. Cuneiform languages of Anatolia (Hattian, Hurrian-Urartian, Anatolian): problems of etymology and grammar. Diss. In doc. of philol. scien. Moscow.
38. Khudud al-Alem 1930 : Khudud al-Alem: Tumansky's manuscript (with introductions by V. Bartold). Leningrad.
39. Kiselev 1951 : Kiselev S.V. Ancient history of southern Siberia. Moscow.
40. Kiguradze 1998 : Kiguradze T. Transition period from the Eneolithic to the Early Bronze Age in Eastern Transcaucasia. Tbilisi.
41. Klein 2007 : Klein L.S. Ancient migrations and the origin of the Indo-European peoples. Saint- Petersburg.
42. Kokovtsov 1932: Kokovtsov P.K. Jewish-Khazar correspondence in the 10th century. Leningrad.
43. Korenevsky 2009 : Korenevsky S. N. Settlement of the Eneolithic Era of Ciscaucasia Yasenovaya Polyana – archaeological heritage of P. A. Ditler

- // Archeology of Adygea. Towards the 90th anniversary of the birth of P. A. Ditlev. Maykop.
44. Kuadje 1993 : Kuadje R. Z. Antes – they are Adyghes // Shapsugia. No. 4 (8).
 45. Kumakhov 1982 : Kumakhov M. A., Kumakhova Z. Yu. The language of Adyghe folklore. Nart saga. Moscow.
 46. Lavrov 1978 : Lavrov L. I. Historical and ethnographic essays of the Caucasus. Leningrad.
 47. Lavrov 2009 : Selected works on the culture of Abazas, Adyghes, Karachays, Balkars. Nalchik.
 48. Lovpache 1991 : Lovpache N. G. Origins of Maykop culture. Its relationship with nature and peoples of the Caucasus // Maykop phenomenon in the ancient history of the Caucasus and Eastern Europe. International Symposium. Novorossiysk, March 18-24, 1991, Abstr. of papers. Leningrad.
 49. Lopatinsky 1891 : Lopatinsky L. G. A note about the Adyghe people in general and Kabardians in particular. Issue. 12. Tiflis.
 50. Markovin 1975 : Markovin V. I. Dolmen culture and issues of early ethnogenesis of Circassians.
 51. Marr 1933-1937 : Marr N. Ya. Selected works. v. 5. Moscow-Leningrad.
 52. Marzey 2000 : Marzey A. Circassian gorseback-riding (3eklyə). From the history of the military life of the Circassians in XVIII – the first half of XIX century. Nalchik.
 53. Menges 1979 : Menges K. H. The oriental elements in the vocabulary of the oldest Russian epos "The Igor's Tale". Leningrad.
 54. Minorsky 1963 : Minorsky V. F. History of Shirvan and Derbend in X-XI centuries. Moscow.
 55. Mirzoev 2017 : Mirzoev A. S. "York Khabze" and "Bushido" – Cultural Parallels and differences between the code of honor of the military estates of Circassia and Japan // Bulletin of Kabardino-Balkar Institute for Humanitarian Research. No. 2 (33).
 56. Munchaev 1994 : Munchaev R. M. Maykop culture. The Bronze Age of the Caucasus and Central Asia. Early and Middle Bronze Age of the Caucasus. Moscow.
 57. Nekhaev 1983 : Nekhaev A. A. A new settlement of the Maykop culture // Issue of archeology of Adygea. Maykop.
 58. Novoseltsev 1990 : Novoseltsev A.P. The Khazar state and its role in the history of Eastern Europe and the Caucasus. Moscow.

59. Okladnikov 1955 : Okladnikov A.P. History of the Yakut ASSR. V. 1. Moscow- Leningrad.
60. Panesh 1989 : Panesh E. Kh. Side arms of the Circassians (towards the issue of evolution) // Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography. Leningrad.
61. Panesh 1996 : Panesh E. H. Ethnic psychology and international relations. Interaction and features (on the example of the Western Caucasus).
62. Plano Carpini 1957 : Travels to the eastern countries of Plano Carpini and Rubruquis. Moscow.
63. Radlov 1899 : Radlov V.V. Experience of the dictionary of Turkic dialects. V. II. Part I. St. Petersburg.
64. Rysin 2012 : Rysin M. B. Problems of chronology and periodization of the ancient cultures of the Caucasus / Archaeological news. Issue. 18. St. Petersburg.
65. Rysin 2012 : Rysin M. B. Problems of chronology and periodization of the Maykop monuments of the North Caucasus / Cultures of steppe Eurasia and their interaction with ancient civilizations. Book. 2. St. Petersburg.
66. Schneider 2003 : Schneider Th. Kassitisch and Hurro-Urartäisch. Ein Diskussionsbeitrag zu möglichen lexikalischen Isoglossen. in: *Altorientalische Forschungen* 30(2003), 372-381.
67. Strabo 1964 : Strabo. Geography: in 17 books. Moscow.
68. Trifonov 2000 : Trifonov V. A. Maykop-type mounds in northwestern Iran. The fate of a scientist // To the 100th anniversary of the birth of B. A. Latynin. SPb. Trifonov 2001 : Trifonov V. A. Darkveti-Meshok culture // Third Kuban Archaeological Conference. Abstracts of reports. Krasnodar-Anapa.
69. Turchaninov 1971 : Turchaninov G. F. Monuments of writing and language of the peoples of the Caucasus and Eastern Europe. Leningrad.
70. Topchishvili 2015 : Topchishvili R. On the ethnogenesis of Abkhaz-Adyghe ethnic groups. Tbilisi.
71. Volkova 1973 : Volkova N. G. Ethnonyms and tribal names of the North Caucasus. Moscow.
72. Yarialiev Ya. A., Osmanov 2003 : Yarialiev Ya. A., Osmanov N. O. History of the Lezgians. 1. Pelasgians. Moscow.
73. Alekseev 1974 : Alekseev V.P. The origin of the peoples of the Caucasus. Moscow.
74. Alekseev 1996 : Alekseev V.P. Several considerations about the origin of the Vainakh peoples according to anthropological data // Problems of

- the origin of the Nakh peoples. Materials of the scientific conference held in Shatoi (Chechen Republic) in 1991, Makhachkala.
75. Aliroev 1994 : Aliroev I. Yu. History and culture of Chechens and Ingush. Grozny.
 76. Armenian geography 1887 : Armenian geography attributed to Moses Khorensky.
 77. Bagaev 1968 : Bagaev M.Kh. The population of the planes of Checheno-Ingushetia // Archaeological and ethnographic collection. v. 2. Grozny.
 78. Butkov 1869 : Butkov P. A. Materials of the new history of the Caucasus from 1722 to 1803.
 79. Chokaev 1977 : Chokaev K. Z. Vain mott – vain istory (“Our language – our history”). Grozny.
 80. Desheriev 1963 : Desheriev Yu. D. Comparative-historical grammar of the Nakh languages and problems of origin and historical development of the mountain Caucasian peoples. Grozny.
 81. Encyclopedia 1987 : Georgian Soviet Encyclopedia. Tbilisi.
 82. Gajiev 1991 : Gajiev M. G. Early agricultural culture of the North-Eastern Caucasus. Moscow.
 83. Gajiev 1996 : Gajiev M. G., Magomedov A. G. On the relative chronology of the ethno-linguistic processes of the East Caucasian peoples according to grammatical classes // Problems of the origin of the Nakh peoples. Makhachkala.
 84. Gajiev 2006 : Gajiev M. S., Kuznetsov V. A., Chechenov I. M. History in the mirror of parascience: criticism of modern ethnocentric historiography of the North Caucasus. Moscow.
 85. Gajiev 2007 : Gajiev M.S. Albanian writing: history and modernity // Dagestan and the North Caucasus in the light of ethnocultural interaction in Eurasia. Makhachkala.
 86. Gening 1970 : Gening V.F. Ethnic process in primitiveness. Sverdlovsk.
 87. Gumba 2017 : Gumba G. D. Nakh peoples: issues of ethnocultural history (I millennium BC). Moscow.
 88. Jamirzaev 2009 : Jamirzaev S. M. The ancient history of Chechens – Nokhchis. Grozny.
 89. Kozenkova 2018 : Kozenkova V. I. On the issue of the origins of Nakh history and culture // Ethnogenesis and ethnic history of the peoples of the Caucasus. Materials of the I International Nakh Scientific Congress. September 11-12, 2018 Grozny.

90. Krupnov 1960 : Krupnov E.I. Ancient history of the North Caucasus. Moscow.
91. Krupnov 1961 : Krupnov E. I. What do the monuments of material culture of the Chechen-Ingush Autonomous Soviet Socialist Republic. Moscow.
92. Markovin 1991 : Markovin V. I. On the archaeological aspect in the study of the ethnogenesis of the Vainakhs // Problems of the origin of the Nakh peoples. Shatoy.
93. Munchaev 1991 : Munchaev R. M. The Early Bronze Age of the North Caucasus and the problem of the ethnogenesis of the Vainakhs // Problems of the origin of the Nakh peoples. Shatoy.
94. Munchaev 1975 : Munchaev R. M. The Caucasus at the dawn of the Bronze Age. Moscow.
95. Peoples of the Caucasus. v.I, Moscow.
96. Sarakaev 1912, No. 4297 : Sarakaev I. Muridism // Terek. 22 April. Sigauri 2005 : Sigauri I. P. Essays on the history and state structure of the Chechens since ancient times. v. 5. Moscow.
97. Strabo 1964 : Strabo. Geography. Moscow.
98. Topchishvili 2010 : Topchishvili R. Ethnonyms of Georgians and terms denoting ethnographic units // Ethnography of Georgia / Ethnology. Tbilisi.
99. Umkhaev 2018 : Umkhaev Kh. S. On the ethnogenesis of the Chechen people in the research of scientists and folklore materials // Ethnogenesis and ethnic history of the peoples of the Caucasus. Materials of the I International Nakh Scientific Congress. September 11-12, 2018 Grozny.
100. Vinogradov 1963 : Vinogradov V. B., Losev I. K., Salamov A. A. Checheno-Ingushetia in the Soviet historical science. Grozny.
101. Vinogradov, Chokaev 1966 : Vinogradov V. B., Chokaev K. Z. Ancient evidence of the names and location of the Nakh tribes.
102. Yeremyan 1939 : Yeremyan S. T. Trade routes of Transcaucasia in the era of the Sassanids // Bulletin of ancient history. No. 1.

CHAPTER III.

INGUSH AND CHECHEN ENDO- AND EXO-ETHNONYMS

As noted above, ethnogenesis is closely linked to ethno-identity, insofar as the perception of one's own community emerges alongside the awareness of identity, when the fundamental question is posed: Who am I? On the basis of this inquiry, and through the subsequent formulation of an answer, an ethnic community and the identity of that community are constituted. The formation of an ethnos is concomitant with the formation of identity; conversely, the development of ethno-identity proceeds in tandem with the formation of the ethnos itself. Accordingly, in the study of ethnogenesis, the question of ethno-identity cannot be disregarded, since it is precisely identity – namely, self-perception – that determines the creation of unity or communal cohesion. At present, within Caucasiological historiography, scholarly opinions diverge considerably regarding the origins of the Ingushes and Chechens, the emergence of their endo- and exo-ethnonyms, patterns of settlement, and related issues. Consequently, the study of their ethno-identity and ethnogenesis gives rise to several fundamental questions:

1. Who are the Ingushes and Chechens in historical terms, and upon what foundations was their ethno-identity formed?
2. Do they share a historical unity? Or did they ever constitute a single ethnos?
3. What was the nature of their socio-political organization in the past, and did any form of ethnic differentiation exist among them?

In order to answer these questions, it is first necessary to examine the history of their origin, to determine the historical territory of their settlement, to address the issue of the emergence and development of their ethnonyms, as well as to analyze their socio-cultural and political

relations with neighboring peoples and their migrations within the Caucasus. "Due to the extreme scarcity of historical sources, we know very little about them; however, the few fragmentary and often insignificant references preserved in Georgian and Armenian sources, together with data obtained through archaeological and ethnographic research, nevertheless allow us to form a certain understanding of their way of life" (Essays on the History of the Peoples of the North Caucasus, 1969. 57). The Ingushes and Chechens are peoples without an indigenous written tradition; their history has largely been preserved through folklore and oral transmission. Accordingly, the study of their past relies predominantly on external sources and transmitted accounts. Before proceeding directly to the discussion of the issue, it is necessary to clarify the use of the term "Vainakh." Given the well-known controversies and "speculations" surrounding this term, it is incumbent upon us to define its meaning and briefly outline its history. Originally, the term "Vainakh" functioned as a common designation. A parallel may be drawn with the Georgian word "chveneburi" ("Smb from our region/country/"). Subsequently, the term was adopted in linguistics to denote the Ingush and Chechen languages collectively. In addition, there exists the term "Nakh," which is likewise employed in linguistics to designate the unity of the closely kindred Ingush, Chechen, and Tsova-Tush languages. Both "Vainakh" and "Nakh" are artificial constructs, and their use as ethnonyms is inadmissible, since the historical existence of a people identified as "Vainakh" or "Nakh" is not attested. The term "Vainakh" became firmly established in scholarly discourse in the 20th century, largely through the efforts of Zaurbek Malsagov, who used it to denote the Chechen-Ingush linguistic unity and introduced it as a collective designation for Ingush and Chechen peoples. The term "Vainakh" is etymologically interpreted as follows: "In the Vainakh language, vai is a possessive pronoun meaning "our," thus vai- nakh signifies "our people," or "our own." The term "Nakh" is used to designate all three languages (Chechen, Ingush, and Tsova-Tush), whereas "Vainakh" refers specifically to Chechen and Ingush (excluding Tsova-Tush). From the root nakh is also derived the term "Nakhology." All these terms are artificial, serving as working terms,

and their use is justified only within the framework of scientific research. Despite their artificiality, they have become widespread in Caucasology since the 1920s-1930s" (Pareulidze, 2011. 6). It should also be emphasized that the term has not historically been used as an ethnonym: neither earlier nor later sources recognize "Vainakh" as such. No neighboring peoples refer to them by this designation. The Ossetians refer to them as Makaldon/Makhaldon (мæхæлдон), Georgians as Kists, Ghlighvs, or Durdzuks; Dagestanian peoples of the Alatur origin call them Mitsjeks; Kabardians use the terms Mishqish and Sheshen; and Russians likewise employ ethnonyms derived from place names of settlement and "Vainakh" as an ethnonym remains unknown for them. More widely attested self-designations include Ghalgha, Nokhcho, Orstkhoi, and others. Accordingly, it is difficult to determine whether the term "Vainakh" can be regarded as a historically grounded ethnonym corresponding to a unified ethnic community. In the study of ethnogenesis, it is primarily necessary to examine the foundations of the formation of ethno-identity and its subsequent disintegration, as well as to analyze ethnonyms as reliable indicators of the existence of a given community. For this purpose, it is essential to determine the moment of the formation of such a community. Accordingly, one must define the theoretical framework to be employed in the research. The choice lies among three principal approaches:

1. Primordialism: According to this approach, the ethnos is an objective, primordial, and immutable task, grounded in biological and cultural unity, formed in antiquity and remaining essentially unchanged over time.
2. Constructivism: This approach holds that the ethnos constitutes an "imagined community" (Anderson, 1983). It regards the ethnos as a social construct, created by elites in the modern era.
3. Ethnosymbolism: This approach maintains a balance between primordialism and constructivism, asserting that nations are both really existing phenomena and, to a certain extent, social constructs. Accordingly, "nations had ethnic roots" (Chkhartishvili, 2020, 4).

Our choice, therefore, rests upon ethnosymbolism, as we consider this theoretical approach to be the most appropriate for the study of the historical problems of the peoples of the Caucasus. By way of illustration, one may refer to the theory of the origin of the Caucasian peoples as presented by Leonti Mroveli. Although his views on kinship find a certain degree of corroboration in modern linguistic and genetic research, the author nevertheless attempts to adapt this paradigm to include the Armenians as well. This can be explained by the fact that a unified Georgian polity encompassed Armenia, and, for the political consolidation of this unity, it became necessary to construct a corresponding idea of common origin. This clearly demonstrates that elites have played a significant role in the course of human history and, in many respects, have acted as its architects. However, this does not imply the absence of an objectively existing historical reality created by the ethnos itself. It is well established that the so-called Vainakh peoples comprise two closely kindred communities, represented by the Ingushes and the Chechens. Their internal social organization is shahar-tukhum, teip and clan. Vainakh clans are grouped into teips, which in turn are united – among the Ingushes – into shahars, and – among the Chechens – into tukhums. Such a structure represents the final stage in the social development of these ethnic communities. As for the social institution of the Vainakh tukhum, according to the local scholar M. A. Mamakaev, the Chechen tukhum, unlike the Dagestani tukhum, is not based on blood kinship but constitutes a union of several teips belonging to a single tribe. Moreover, in Mamakaev's view, the Chechen tukhum represents a specific form of military-economic association of teips, rather than a blood kinship -based structure. Another local researcher, L. Ilyasov, likewise maintains that "the Chechen tukhum is the result of natural process whereby teips coalesce into larger and more complex social organizations" (Akhmadov, 2002.316). It should also be noted that, whereas the Chechen tukhum is not based on blood kinship, and the history of the origin of the Ingush shahars points to their derivation from a common ancestor, this fact, in all probability, indicates the antiquity of their unity, since the existence

of a myth of common ancestry constitutes a reliable marker of the early formation of a cohesive community. “According to a tradition recorded in the nineteenth century by the ethnologist A. Tutaev, the sons of Elberd – Egi, Khamkhi, and Targim, – became the founders of the Ingush shahar known as “qeqal”¹ (Троеградие)” (Malsagov, 2014.170). It may therefore be assumed that, through the processes of fragmentation and subsequent reconstitution of such shahar–tukhums formations, smaller ethnic units emerged among the Vainakh peoples, such as the Ghalghai², Nokhchi³, Orstkhoy⁴, and others. Prior to the emergence of the ethnonyms “Ingush” and “Chechen,” these groups were known in the Caucasus under various names, including Durdzuk/Dzurdzuk, Kist, and Ghlighvi. The appearance of each of these designations was preceded by significant cultural and political developments, which likely served as the basis for the emergence of new ethnonyms and, correspondingly, new forms of ethno-identity. Therefore, in order to analyze the history of the Ingushes and Chechens and to draw substantiated conclusions, it is essential to examine the question of the origin of the ethnonyms and their earliest attestations in historical sources. The discussion should begin with the ethnonym Durdzuk/Dzurdzuk which in Georgian historiography is regarded as the earliest form of Vainakh unity. Unfortunately, the historiography of the Caucasus preserves only scant information regarding the Durdzucs/Dzurdzucs. Scholarly opinion on the origin of the Vainakh peoples remains divided. A number of researchers, such as Veliakaya and Vinogradov, maintain that the Vainakh peoples are of Hurrian origin, insofar as their language exhibits certain affinities with the Hurrian-Urartian linguistic group. “From the second half of the third millennium BC, the Hurrians appeared in Transcaucasia, where they are known under the ethnonym Uliv. The Uliv tribe of the Hurrians (as part of the Kura-Araxes population) migrated into the central regions of the

¹ Qeqalie (Ing. Кхаькхале) – Ingush shahar. It is also mentioned as Ghalghain shahar or Khamkhi shahar

² Ghalgha –(Ing. Г1алг1а – endoethnonym of Ingush people)

³ Nokhchi (Chech. Нохчи) – endoethnonym of Chechens

⁴ Orstkhoy (Vain. Ортсхой) – one of the Vainakh communities, inhabiting on the territory of Ingushetia and Chechnya.

North Caucasus, while their settlements in Transcaucasia ceased to exist in the 22nd-21st centuries BC as a result of external invasions from the south. It is precisely these events – the penetration of the Hurrians into the Caucasus – that may be associated with the initial stage of Vainakh ethnogenesis, since the Vainakh languages demonstrate significant linguistic similarity to the Hurrian-Urartian languages” (Essays on the Ethnography of the Chechens and Ingushes, 1990. 15). Another group of scholars, for example V. P. Alekseev, considers them to be an autochthonous population of the Caucasus. “Thus, the isolation caused by extremely unique geographical conditions preserved among Caucasian-type peoples the descendants of populations that first settled in the central foothills of the Greater Caucasus range, apparently in the Upper Paleolithic period. The consequences of such prolonged isolation explain well the uniqueness and archaism of their culture, which was ideally adapted to the harsh conditions of the highlands” (Alekseev, 1974,134). Vainakh traditions concerning their origin, for their part, almost invariably point to the arrival of an ethnarch from a foreign land. In our view, such accounts are of a tendentious character, since a number of these narratives associate the ethnarch with regions that were, at various historical junctures, of particular significance to the Vainakh peoples. The study of Vainakh ethnogenesis should begin with the earliest attestations concerning them, namely the accounts preserved in ancient sources. Among these is the Geography of Strabo, which mentions the Gargars. This designation is phonetically close to the Ingushes’ endoethnonym Ghalghai; however, the chronological gap between them is too great to allow for a definitive identification. The ethnonym Ghalghai appears to be of relatively later origin, likely formed in the Middle Ages and derived initially from the name of one of the Ingush communities – that is, the shahar known as Ghalghain Shahar. This community, also referred to as Qeqalie, is located in the southern part of Ingushetia, in so-called mountainous Ingushetia, on the northern slopes of the Greater Caucasus, in the valley of the Assa River. In addition, E. I. Krupnov proposed that the term Gargar should be connected not with Ghalghai, but rather with the word gergar, attested in Nakh languages,

meaning “kinsman/relative”- assuming, of course, that the Gargars mentioned by Strabo were indeed ancestors of the Vainakh peoples. It should be noted, however, that the sources of this period are not distinguished by a high degree of precision. Here again, Strabo associates them with Caucasian Albania. The very notion of “kinsman/relative” as an original designation reflecting a perception of ethnic exclusivity should not be devoid of sense. It likely emerged through the opposition “us” and “others,” which reveals a certain conceptual affinity with the term “Vainakh.” Similar examples are abundant among the self-designations of various peoples of the world, such as the Kets and the Evenks, etc. Over time, their ethnic unity interacted with numerous local as well as incoming cultures and populations, which naturally left a discernible imprint on both their ethnic composition and cultural development. “The composition of burial complexes indicates that the culture of the ancestors of the Chechen–Ingush tribes underwent a process of Sarmatization. As for Turkic-speaking tribes, and especially the Khazars, they exerted primarily political influence over the Vainakh tribes” (Essays on the History of the Peoples of the North Caucasus, 1969. 62). In addition to the Gargars mentioned in antique sources, other early references include the terms “Nakhchmateank” and “Kust” found in the Armenian Geography attributed to Anania Shirakatsi (though some scholars attribute the work to Movses Khorenatsi) (Armenian Geography, 1887.38). It should be noted, however, that this work appears to have undergone numerous revisions and interpolations over time. The ethnonyms present in this work appear at different points in history and, therefore, could not all have been known by the seventh century, let alone simultaneously. For example, Kust, as the Armenian variant of Kist, was likely a later addition. At that time, Georgian historiography employs only Durdzuk. In contrast, the ethnonym Kist was most actively used by Georgian historians and the highlanders themselves. Moreover, an noteworthy pattern emerges in the Armenian geographical descriptions of Sarmatia, which likely indicates that the author was not personally familiar with the regions being described. The author refers to “Sarmatia” as encompassing the North Caucasus, including both

Tsanareti and Tskhaot. This, of course, is inaccurate. While the attribution of Khevi or Tsanareti to the North Caucasus may be geographically explicable (since Khevi lies beyond the main watershed of the Caucasus), the attribution of Tskhaot – that is, the historical territory of Mtiuleti to the North Caucasus is entirely absurd. It is also possible that the association of Tskhaot with Sarmatia arises from the account of Georgian chronicles: Leonti Mroveli recounts the resettlement of the Durdzuks by Sauromaces and their rebellion during the reign of King Mirvan. “During his reign, the Durdzuks forgot the affection of Pharnavaz and Sauromaces; And being in Durdzuketi they united with the Caucasians dwelling in Chartaleti and devastated Kakheti and Bazaleti” (Qaukhchishvili, 1955.27-28). Chartali borders Tskhaoti to the south, and it is possible that the Armenian geographer, relying on the Georgian Chronicles, misinterpreted “Caucasians dwelling in Chartaleti” and erroneously assigned this territory to Sarmatia, i.e. the North Caucasus. In this context, the most noteworthy reference for our study is the mention of Nakhchmatiank, which is considered to denote the Chechens’ endoethnonym. According to Y. Desheriev, the word Nakhchmatiank is composed of three elements: Nakhcha – the Chechens’ self-designation, mott – language/tongue, and -ank – the plural suffix in Old Armenian). Thus, Desheriev interprets the term as meaning “speakers of the Chechen language” (Desheriev, 1963.24–25). However, this interpretation is not entirely convincing. While the precise meaning and origin of the endoethnonym Nokhchi remain uncertain, but from the attempts to explain it, we consider the most plausible derivation to be from Nashkha, long regarded as the cradle of the Chechen people. “Some scholars associate this name with the local designation Nashkha, considered the cradle of the Chechens, and suggest that the ethnonym is sourced from a modified form Nashkha (through metathesis) > Nakhcha” (Y. D. Desheriev, A. G. Matsiyev, K. Z. Chokaev). Accordingly, the Chechens may be described as Nashkhians. A significant challenge to this etymology, however, is the fact that the root Nashkho, despite undergoing an entire series of transformations (Nashkho > Nakhcho > Nokhcho “Chechen”), has nevertheless preserved its original form in the subethnonym

Nashkhian" (Vagapov, 2006.4). Vagapov's critique of the derivation of the ethnonym from this toponym is by no means without merit. However, a comparable situation exists with the designation of the neighboring Georgian peoples: Kartli–Kartleli–Kartveli, which the author apparently did not take into account. Adding to this is the single reference to the Chechens' ethnonym in Georgian historiography, where it is mentioned Patriarch Ekvtime who visited the churches of the Khundzes and "Nakhchtas" among the Christian dioceses. If this indeed reflects the Chechens' endoethnonym, it bears greater similarity to Nashakh, since the first syllable contains the vowel *a*, not *o*. This reference is preserved in M. Janashvili's work *History of Georgia*, where the author notes that the inscription was made on the Gospel of Nobleman L. A. Magalashvili. The inscription itself specifies the date of writing: "ka-sa: pl(?) tuesa: maisa:id: dasabamidtgan khshid: tselta (1310)."- ("In the month May, in 1310 AD"). (Janashvili, 1895. 205). At the same time, the very concept of Nakhchmatian – that is, "the people speaking the Nokhchi language" – is problematic, since we do not know when this ethnic unit was formed or what name it bore at the time. The earliest attestation of the Chechens' endoethnonym in Georgian historical sources is precisely the reference mentioned above. This reveals a significant chronological gap when compared with the Armenian geographic term Nakhchmatian. If we consider the Vainakhs as a single-rooted people whose internal divisions emerged later, we must conclude that this early community already possessed its own name, language, and territorial settlement. Consequently, the language of this unit could not have been that of the Nokhchi community nor that of the Ghilgho one. A noteworthy observation is provided by I. Yakovlev regarding this issue: "The Ingushes call themselves Ghalghai, yet they refer to their language simply as 'our language,' just as they often call themselves 'our people.' They already have a distinct national name, but it is not customarily used to designate their language. The expression 'Ghalghai mot'- 'Ghalghai language' – is not in use"(Yakovlev.1925.6). This account indicates that, notwithstanding the presence of ethnic cohesion and a perception of distinct exclusivity, vestiges of an older form of collective unity still persist. Why, then, is

the language not referred to as “Ghalghai”? The reason lies in the fact that the language spoken by the Ingushes is not the language of the Ghalghai community as such. It does not constitute the linguistic property of that particular group whose name later extended to encompass the entire people and ultimately evolved into an ethnonym. Accordingly, the designation of the language corresponding to the ethnonym of the newly formed ethnic identity had not yet been firmly established, even though in our own time such a correlation has become widely standardized. Thus, if among the Ghalghais of the twentieth century there was still no fully developed, commonly accepted name for the language – beyond the rudimentary expression “our language” – then the notion that, already in the seventh century, the Chechens were linguistically differentiated and identified as speakers of “Nakhchmateank” – i.e. speakers of the Nokhchi language, appears highly doubtful. In examining the most ancient sources, one cannot overlook “The Georgian Chronicles” (“Kartlis Tskhovreba”), for it represents not merely a historical record of Georgia but, in a broader sense, a historical record of the entire Caucasus. According to “The Georgian Chronicles”, the emergence of the Durdzuks in the Caucasus is narrated as follows: “And to the north of the Caucasus there was no allotted domain of Targamos, nor indeed was there any population dwelling to the north of the Caucasus; that land lay uninhabited from the Caucasus as far as the great river which flows into the Sea of Derbend. For this reason, from among many valiant heroes he brought forth two heroes, Lekan and Kavkas. And he granted to Lekan the territory extending from the Sea of Derbend as far as the River Lomek, and northward up to the great river of the Khazareti. And to Kavkas he gave the lands from the River Lomek to the very range of the Caucasus, westward.” (Qaukhchishvili, 1955.5). Thus, according to “The Georgian Chronicles”, the progenitor of the Durdzuks, Kavkas, received as an inheritance those lands which had not fallen within the share of Targamos and which, at the time, lay uninhabited. “At that time the Khazars grew powerful and began to wage war against the kins of Lekan and Kavkas; whereas all the descendants of Targamos then lived in peace and mutual affection” (Qaukhchishvili, 1955. 11). Here, the

author further observes that immediately following the settlement north of the Caucasus, incursions by nomadic tribes commenced – tribes which would, in subsequent periods, play a significant role both in the formation of the ethnoidentity as well as the ethnogenesis of the Caucasian highlanders. The same source also notes that among the descendants of Kavkas “there was a lord Durdzuk, son of Tireti,” a statement that likely points to the numerical strength and political prominence of the Durdzuks. The narrative then proceeds to describe the appearance of the Ossetians in the Caucasus, an event that precipitated a transformation in the settlement patterns of the Durdzuks: “And first the king of the Khazars conquered the lands aforementioned, and crossed over the Caucasus Mountains. His son’s name was Uobos. To his son he granted the lands of Armenia and Kartli, and also bestowed upon him a portion of the land of Kavkasi, to the west of the River Lomek, extending to the western reaches of the mountain. And Uobos settled there; and their descendants are the Ovs, and this is Ovseti, which had been a part of Kavkasi. But Durdzuk, who was the most eminent among the sons of Kavkasi, settled within a cleft of the mountain, and he named that place after himself – Durdzuketi. And he paid tribute to the king of the Khazars” (Qaukhchishvili, 1955. 12). The accounts of Leonti Mroveli are corroborated by historical evidence: “In the 70s of the fourth century, the population of the North Caucasus was struck by a new conqueror. This time, the Huns – who had come from Central Asia – invaded. They defeated the Alans and significantly constrained them. A portion of the Alan population was forced to seek refuge in the mountains. From that time onward, Alan settlements appear in the mountainous regions of the Greater Caucasus, from the mouth of the Quban to the River Sunja” (Essays on the History of the Peoples of the North Caucasus, 1969. 30). The same is attested by Vakhushti Batonishvili: “Durdzuk was the most eminent among the descendants of Kavkas; he withdrew into the Caucasus Mountains, built a city, and named it after himself. Therefore, the land east of the Aragvi, up to the borders of Leketi, came to be called Dzurdzuketi” (Description of the Kingdom of Georgia, 1941. 106). From this, it may reasonably be inferred that the Durdzuks/Dzurdzuks

emerged as a distinct ethnos precisely in this context. According to “The Georgian Chronicles”, prior to the appearance of the Ossetians, the inhabitants of this territory were the “Kavkasians,” that is, the descendants of Kavkasos. Within this collective, Durdzuk held primacy. It is noteworthy why Leonti Mroveli emphasizes this particular point. In light of the modern ethnic map of the North Caucasus, one may assume that the descendants of Kavkasos should be identified with those peoples who constitute the autochthonous population of the Caucasus and who inhabit to the west of the Darial Gorge. “And he granted to Kavkas the land from the River Lomek to the very range of the Caucasus, westward.” Within this territory, however, there dwelled peoples of the Abkhaz-Adyghean stock. For reasons that remain unclear, Durdzuk is also conceived as belonging to this very unity, although later it migrated comparatively eastward. The appearance of the Ossetians compels Durdzuk to abandon those lands situated west of the Terek and to relocate onto the lands belonging to Lekos. This circumstance stands in tension with the concept of the Iberian-Caucasian language family, since within this linguistic framework the Nakh group of languages is regarded as more closely related to the Dagestanian branch and is often subsumed under a single Nakh-Dagestanian grouping. Accordingly, it would seem more consistent to regard Durdzuk as a descendant of Lekos; yet Leonti Mroveli instead associates him with Kavkasos. Thus, it is precisely in this period that one may hypothesize the differentiation of the Durdzuks as a distinct group. The essential elements necessary for the formation of an ethno-identity are already present: an ethnarch – “Durdzuk, son of Tireti” – and the emergence of a homeland in the form of Durdzuketi. Subsequently, “The Georgian Chronicles” relates that: “Thus did Pharnavaz order all these matters in accordance with the model of the Persian kingdom, and he took as his wife a woman from the Durdzuks, a kinswoman of Kavkasi.” Accordingly, the royal court of Georgia became dynastically affiliated with Durdzuketi. This circumstance, in itself, indicates that the ethnogenesis of the Durdzuks had already been completed, and that they appear here as a fully constituted ethnos, presumably possessing its own elite. During the reign of Pharnavaz’s

son, King Sauromaces, the Durdzuks likewise emerge as a supporter force, assisting their “sister’s son,” Sauromaces, in reclaiming the throne: “Then Sauromaces appealed to the king of the Ovs, his father’s nephew, and requested assistance. The latter gladly set out to aid him, and Sauromaces also gathered the Durdzuks and advanced against the Kartvelians. And no one could withstand him. He conquered Kartli and destroyed his rebellious opponents; some he pardoned, he humbled the Kartvelians and elevated the nobles, and he greatly increased the Durdzuks, the descendants of Kavkasi. And during that invasion of the Khazars, all of them obeyed peacefully, and Durdzuketi could no longer contain them” (Qaukhchishvili, 1955. 27). It is also noteworthy that Ossetia has a king, whereas Durdzuketi has not. Accordingly, it may be inferred that the Durdzuks did not have a unified royal authority. At the same time, however, the marriage of the king of Georgia to a Durdzuk woman, as well as the subsequent military assistance rendered by the Durdzuks, suggests the existence within Durdzuketi of some form of centralized authority – albeit, in all likelihood, not monarchical in nature, but rather organized one under the leadership of a powerful shahar or teip (clan-based structure). In this regard, a parallel may be drawn with evidence preserved in later sources. As one author notes: “Certain communities possess independent ruling princes – as, for example, among the Chechens; others lack a noble estate, yet elect as elders (старшины) the wealthiest members of their community, especially those with extensive kinship networks, although they do not obey them in the manner desired by these elders. In his analysis of several communities of Chechnya and Ingushetia, Johann Anton Güldenstädt observes that among the mountaineers inhabiting in the community Chechnya there existed their own princes, and that the lineage of the “Turkans” was regarded as ruling (царствующая) among them. The inhabitants of the Atagi community likewise had princes, whereas the communities of Qarabulaq¹, more precisely their communities, were governed not by princes but by elders, according to Güldenstädt “(Akhmadov, 2002. 8). Thus, on the basis of an analysis of

¹ Qarabulaqs (Rus. Карабулаки) – egzoethnonym of Ortskhoys, is sourced from Turkish “qara” – “bulaq”, in Russian the mostly used name of Ortskhoys.

the sources, it may be inferred that the Durdzuks appear within the Caucasian arena as a politically unified ethnos. At the same time, however, there arises a plausible suspicion of internal ethnical differentiation among them, since in later periods we encounter two distinct ethnic groups in the form of the Ingushes and the Chechens. A noteworthy testimony in this regard is provided by Vakhushti Batonishvili: "After the enthronement of Pharnavaz, Durdzuketi and Dvaleti remained with Pharnavaz, while those other valley communities remained under their own rulers and came to be called Ossetia, owing to their settlement and subjugation by them. Thereafter, Dzurdzuketi was again divided into Dzurdzuk, Kist, and Ghlighvi, and these names were derived either from the sons of Dzurdzukos or from the Ossetians who had settled there" (Description of the Kingdom of Georgia, 1941. 107). From the fourth century BC until the thirteenth century, these populations are referred to collectively as Durdzuks; however, from the thirteenth century onward, alongside the designation "Durdzuk," there appears the ethnonym "Kist." "The term "Kist" is first attested in the seventh-century Armenian Geography, and the same designation is also encountered in thirteenth-century Georgian sources." (Topchishvili, 2012. 94). However, as noted above, the version of the Armenian Geography that has survived till today is the result of multiple copying; Consequently, it is of limited reliability for determining the precise chronology of the emergence of ethnonyms. With regard to the origin of the ethnonym Kist several interpretations have been proposed within Caucasological historiography, most of which associate it with the names of particular village. In contrast, we consider it more plausible that the Georgian term "Kist" derives from the Vainakh expression "loamaroi/lam kersti" – "mountain Christians". The very variability of the ethnonym itself points to the process of the formation of a new ethno-identity. Indeed, if we analyze the historical context of the period in which this ethnonym emerges (according to Georgian sources), it becomes possible to understand the formation way of both a new ethnonym and, correspondingly, a new ethno- identity. In light of its proposed origin, it should be emphasized that religion played a decisive role in shaping this particular Vainakh identity. The emergence

of the ethnonym on a religious basis may, to a certain extent, be compared to the identification of “Georgian” with “Christian”. As is well established, in the ninth-tenth centuries the royal court of Georgia pursued an active missionary policy aimed at the Christianization of the highland populations of the North Caucasus. This process is attested by ecclesiastical monuments of the period, including the churches of Tqoba (Tkhaba) Erdi, Albi Erdi, Gal Erdi, and others. It should also be noted that Russian sources describing the aforementioned gorges and communities record that “there are by no means few genuine Christian churches in Ghalghai and Jeirakh. The preservation of Christianity in Ghalghai and Jeirakh was supported by the Georgian people and the royal court of Georgia; ecclesiastical books in Old Georgian have been preserved here. Gradually, however, the elders who observed Christian fasts are passing away. Ghalghai and Jeirakh are richer in ancient Christian stone buildings and monuments than the neighboring communities of the Argun district.” At the same time, Islam is established increasingly from year to year under the influence of the Chechen plain, yet the sites associated with Christianity continue to be venerated” (Collection of Documents and Materials, 2014. 501). Thus, among the Vainakh peoples, the principal center of Christianity must have been located in the valleys of the Kist River (Armghi) and the Assa. Accordingly, the mountainous region of present-day Ingushetia should be regarded as the cradle of the emergence of the Kists as a new ethno-identity of Vainakhs. A particularly noteworthy account of their religious beliefs is provided by Johann Anton Güldenstädt, who, in describing the province of Kisteti, observes: “Despite their general lack of cultivation, traces of Christianity have been preserved among them to a greater extent than among other Caucasian peoples. They believe in a single God, whom they call Dakla¹, and they know neither idols nor other gods or saints. Like the Abkhazians, they refrain from work on Sundays. In summer they abstain from meat for shorter periods, and in winter for longer ones. The entire people shows reverence toward an aged pious hermit, who calls himself tsani stag (a holy man), resides in

¹ Dakla / Даъла / – Nakh “the God”

the high mountains near an ancient church, and, after Great Lent, blesses the sheep intended for slaughter. Like Muslims, they practice polygamy; however, in contrast to Muslim custom, they do consume pork" (Güldenstädt, 1809,71). The author emphasizes the circumstance that "traces of Christianity have been preserved among them to a greater extent than among other Caucasian peoples." Equally noteworthy is the account of the tsani stag, which finds a direct parallel in the religious culture of the Georgian highlanders. This is vividly illustrated by Aleksandre Kazbegi in his work *The Patricide*, particularly in the dialogue between the Mokhevian Iago and the Chechen Parcho. There, the Mokhevian remarks that, before approaching the sacred icon, the deacons were required to undergo a two-week period of purification; only after completing this procedure were they permitted to approach the shrine and perform the ritual slaughter of sacrificial animals, that is, to conduct the act of worship according to the mountain tradition. This purification entailed withdrawal from the village and the community, refraining from contact with anything deemed impure – "he must not touch anything unclean, as the mountaineer notes" (Itonishvili, 2006. 254). In this respect, the religious beliefs and representations of the Vainakh population of mountainous Ingushetia closely resembled those of their neighboring Georgian highlanders. In the 12th century, the Mongols established their dominance over the lowland regions of the Caucasus. As a result of the Mongol invasions, in 1239 the largest city of the North Caucasus – Magade (Magas) – fell. The entire lowland territory of the North Caucasus was incorporated into the Ulus of Jochi, which subsequently became integrated into the Golden Horde. "In the 12th century, the lands comprising the Ulus of Jochi were relatively homogeneous; their core consisted of the littoral zones of the Black and Caspian Seas, as well as the steppes of northern Qazakhstan extending as far as the Siberian Chulyrn River" (Egorov, 1985. §2). Accordingly, the population of the North Caucasus was divided into two principal groups: those who remained in, or retreated to the mountainous regions, and those who continued to inhabit the plains and thus came under Mongol domination. "The steppes of the North Caucasus and the Crimean

Peninsula were conquered by the Mongols; however, in the mountainous areas there persisted tribes that maintained their independence. Even in the second half of the 12th century, the khans of the Golden Horde continued their campaigns against them” (Egorov, 1985. §2). “As is well known, a large portion of the lowland territories of the North Caucasus – including Transcaucasia, Pyatigorye, Qabarda-Balqaria, Ossetia, and Ingushetia – was incorporated into the Golden Horde, specifically into the Ulus of Jochi, the domain of Chinggis Khan’s son Jochi” (Grekov, Yakubovsky, 1937. 66; 1950. 61–62). Since the lowland territories were under Mongol control, their population – unlike their kindred highland counterparts – became bearers of a different religious tradition. This circumstance is later noted by Vakhushti Bagrationi: “On this river lies Angusti, a large settlement; this gorge is well built- up and populated with villages, and it borders on Ghlighvi. The inhabitants of Angusti resemble the Circassians and, in matters of faith, are Muslims of the Sunni confession” (Description of the Kingdom of Georgia, 1941, p. 118). This account clearly indicates the distinction between the populations of the foothill regions and those of the highlands. Accordingly, a term emerged to designate those compatriots who were not subject to Mongol domination and who, presumably, also differed in their religious affiliation. Of particular interest is the fact that the Ingushes possess a legend concerning Kist as the ethnarch of the Kists: “Among these legends, we acknowledge one legend transmitted by the educated Ingush G. Ch. Afriev, which deserves special attention. According to this account, a certain Kist, the son of a ruler of Syria, settled at the headwaters of the Terek River, founded the aul of Erzi (‘Eagle’), and, in keeping with his ancestry, adopted the image of an eagle as his emblem. The sons of Kist built towers and fortresses and established settlements in the surrounding territories” (Pantyukhov, 1901. 2–3). It may be assumed that this narration was created during the period of Islamization, and that the motif of Kist’s migration from Syria carried a distinct religious connotation. Thus, against the background of the incursions of nomadic tribes and the probable fragmentation of the Durdzuk community, a new ethno-identity began to take shape among the Vainakh peoples.

Although the ethnonym Durdzuk persisted and continued to exist – as later indicated by Vakhushti Bagrationi – at the same time the designation Kist emerged as a distinct category, likely grounded in a new religious affiliation (in this case, Christianity). In a manner analogous to that between the Christian Georgian and the pagan Kartlosiani, a transition toward a new ethno-identity occurred. By the Late Middle Ages, the situation among the Vainakhs appears in a more clearly defined form: their unity had become divided into three principal groups – namely, the Kist in the Armkhi gorge, the Ghlighvi in the Assa one, and the Durdzuks. Information concerning the condition of the Vainakh during this period is provided by Vakhushti Bagrationi: “These gorges, which we have described, were formerly all encompassed under the single name of Durdzuket; however, now they are thus divided” (Description of the Kingdom of Georgia, 1941.118). Furthermore, “where these two rivers converge, there lies Jariekhi, a great rock surrounded by an extensive plain. It is precipitous and therefore exceedingly strong; upon it stands a large tower, fortified like a fortress. Above Jariekhi, along this river gorge, lies Kisteti, with its settlements and built structures” (Description of the Kingdom of Georgia, 1941. 118). “Further to the south, above Kisteti, lies Durdzuki; both are settled, populated, and characterized by tower constructions. To the east of these Kisteti and Durdzuki there lies Ghlighveti, sourced from Ghlighos, a descendant of Durdzuko” (Description of the Kingdom of Georgia, 1941. 118). Thus, we are presented with three Vainakh communities, alongside additionally Jariekhi and Angusti: “On this river there lies Angusti, a large settlement; this gorge is built-up and populated with villages” (Description of the Kingdom of Georgia, 1941. 118). Moreover, on Vakhushti’s map, alongside the Kists, Durdzuks, and Ghlighvis, the Chechens are also indicated; however, they are not directly associated with these communities and are located within the territory of Dagestan. It may be assumed that, as a result of this division, one of these three communities – namely Ghghlighveti – began to gain prominence, eventually consolidating other groups around itself and giving rise to the endoethnonym of the Ingushes. This development is corroborated by later sources: “Representatives of this segment of

the Vainakh population refer to themselves as Kists, Ghalghai, and Ingushes, and these designations are used synonymously; one name is employed in place of another” (Dakhkilgov, 2005. 248). “Gradually, the designation ‘Ingush’ came to be applied to all tribal formations once known as ‘Ghalghai,’ ‘Kists,’ ‘Tsorins’ («цоринци») and others, united by a common territory as well as by linguistic and cultural cohesion. Until relatively recently, the Ingush highlanders referred to themselves as Lamur or Lamro, meaning ‘mountaineer.’ Individual groups or tribes, in the not-so-distant past, identified themselves by names such as ‘Ghalghai,’ ‘Kist,’ ‘Fiapelis,’ ‘Tsorins,’ ‘Arshtkhos,’ and others. Over time, it appears that the tribal group of the Ghalghai, who inhabited the Assa Gorge – one of the most ancient centers of Ingush culture – acquired particular socio-economic significance. As a result, the name of this tribe, “Ghalghai, covered other Ingush groups. Indeed, even today the Ingushes refer to themselves as Ghalghai” (Krupnov, 1971. 24–25.). Thus, from Durdzuk to Ghlighvi, a series of ethnic transformations can be observed among the Vainakh, ultimately leading to the formation of the Vainakh peoples. At this point, however, the question arises as what processes were taking place in Chechnya during this same period – a question that is difficult to answer definitively. The ethnonyms discussed above largely pertain to the western Vainakh, since the settlement area described by Vakhushti encompasses what is now the territory of Ingushetia and the western mountainous regions of present-day Chechnya. These communities are referred to in Russian sources as the „Дальне Кистинцы“ – “Dalnie Kistintsy,” (“Distant Kists”). It is precisely in western Chechnya and eastern Ingushetia a number of Vainakh communities – such as the Aqa and Orstkho – are living. It is therefore essential to distinguish between the historical and the modern Kists. In my view, the formation of historical Kisteti represented a consolidation of several Ghlighvi communities, including those of Jayrakh, Metskhal, the Ghlighvi of the Assa Gorge, Tsori¹, and

¹ Tsori – a Ghlighvi community lived between the Ghlighvs and the Akhians and were also referred to as “Dalnogalgaevtsy” [“Далногалгаевцы”].

the Argun's¹ Kists. Subsequently, under the Russian administrative system, these communities were likewise incorporated into the mountainous sector of the Ingush "okrug." As one source notes: "To the southeast of the Jeyrakh fortress (along the Georgian Military Road) lies a deep gorge formed by the course of the Armkhi (Kistinka) River, inhabited by two mountain communities: those of Jeyrakh and the Kists. Beyond the Kojar-Dogusht ridge, in the valley of the Assa River, are located the settlements of the Ghalghais and the Tsorians; to their east, along the Gekhi River, dwell the Akhiyans, while along the Fortanga River reside the Merejens (мереджинцы). In 1866, these six communities constituted the mountainous part of the Ingush 'okrug'" (Collection of Information about the Caucasian Mountaineers, 1870, vol. III, §5.1). As can be seen, by the nineteenth century the three major communities described by Vakhushti in the eighteenth century – namely the Ghlighvi, Kist, and Durdzuk – had fragmented into several smaller communities. This development provides grounds for the conclusion that a unified ethnic cohesion did not exist among the Vainakh during this period. At the same time, it appears that these communities occasionally united against a common enemy or in response to particular circumstances. It is likely that every major confederation arose in the form of the Durdzuks (which, according to The Georgian Chronicles, emerged as a result of incursions by nomadic tribes, the appearance of the Ossetians, and the resettlement of the aforementioned ethnarch Durdzuk) and that of the Kists (which similarly appears to have formed in response to Mongol invasions) as a pragmatic reaction to specific challenges. However, due to the constantly changing nature of these challenges, such confederations were unable to maintain long-term stability. It should be emphasized, however, that this situation does not imply that these communities were not kindred or they did not constitute parts of a single ethnos. Rather, it resembles the dynamics of the Georgian princely principalities, since among the Vainakh, there was no centralized, royal authority; no political elite existed capable of drawing upon historical

¹ Arguni's Kists – tribe inhabited the headwaters of the Argun River, also referred to as "Dalnie Kistintsy" ["Далние кистинцы"].

memory and ethnic heritage to breathe new life into the idea of a unified polity. Accordingly, the unity of the Vainakh was fragile, and the continuity of their ethno-identity likely encompassed a relatively brief historical period. Although Georgian sources refer to them collectively, the internal processes taking place within this collective ethnonym remain largely unknown to us. The idea of Vainakh unity is a product of their historical memory. The historically attested existence of the Durdzuks provides the foundation for the concept of the modern “Vainakh” not as a scientific term, but as an ethno-identity since there is no direct historical attestation of the term “Vainakh”. Source study has yet to identify instances in which these peoples were explicitly designated as such – whether in medieval, earlier, or even later sources. While it is impossible, due to the absence of sufficient sources, to reconstruct precisely the foundations for the emergence of these groups as distinct ethnic groups or to trace the formation of their ethno-identities along a continuous chronological line, an analysis of discrete segments of their history, the historical trajectories of particular ethnonyms and communities, together with the study of their contemporary languages and cultures – excluding specific nuances – leaves no doubt regarding their common origin and shared historical past. At the same time, the paucity of historical material raises numerous questions and leaves many aspects of Vainakh history unresolved. Foremost among these – because of its contemporary relevance – is the question of whether the Vainakh, specifically the Ingushes and Chechens, share a common, intertwined history. Was the Durdzuk (or Dzurdzuk) a unified ethnos, or did it constitute a loose confederation of separate tribes, analogous to the Huns, Alans, and other groups? Since we are examining the ethnogenesis of the Vainakh through the lens of ethno-symbolism, it is necessary to analyze ethno-identity from its foundational point – namely, the Durdzuk. It is on this basis that new ethno-identities subsequently formed. The critical task, therefore, is to determine whether the so-called “Vainakhists” theory of unity – that is, the existence of a single Vainakh ethnos – has any historical grounding. The inquiry into who the Durdzuks were and when they first appeared on the Caucasian stage must be approached

through the oldest extant sources. Chief among these is The Georgian Chronicles (Kartlis Tskhovreba), in which they are mentioned by their primary exonym Durdzuk, and whose account of their origin and settlement is provided by Leonti Mroveli. The limited availability of sources, however, complicates any argument for the Durdzuks' ethnic unity. In the study of ethnic identity, it is recognized that a group may not initially be conscious of its own cohesion, while external observers can identify and distinguish it. Consequently, it is impossible to provide a definitive answer as to whether the Durdzuks constituted a fully formed and unified ethnos, particularly in the absence of information on the internal dynamics of their community. It is noteworthy that Georgian sources associate this group with an ethnarch "Durdzukos," which may be considered a clear indicator of emergent ethnic cohesion. At the same time, one must consider that Leonti Mroveli, in his account, sought to explain the origins of the peoples of the Caucasus in a manner analogous to the Georgians, who by this period already constituted a state-bearing, established ethnos. In doing so, he endeavored to locate a place of origin and an ancestral figure for neighboring peoples. It should also be noted that, for Georgians and Armenians, the name of the ethnarch has emerged as an endoethnonym pronounced in their own language and adopted as their self-designation. While the origin of the term "Durdzuk" and its linguistic affiliation remain unknown to us, despite various theories that have been proposed. Consequently, providing a definitive answer regarding the existence of their unity is difficult, as the internal dynamics of the Durdzuks, their precise settlement area, the existence of an endoethnonym, and, above all, their language are unknown. Partial answers to these questions may only be attempted on the basis of contemporary data. As is widely recognized, the formation of an ethnos requires:

1. A common language;
2. Self-consciousness, including common endo- and exo-ethnonyms;
3. A shared religion;
4. A contiguous territory, homeland, or patrimonial land;

5. A common culture.

More precisely, according to E. Durkheim Smith, “The six characteristics of ethnic unity (ethnic unity, or *ethnie*, using the French term) are: 1) a collective proper name; 2) a myth of common ancestry; 3) a common historical memory; 4) one or more distinguishing elements of a common culture; 5) association with a specific native land or territory; 6) a sense of solidarity among a significant portion of the population” (Smith, 1991. 27). The unity of the Durdzuks, as far as the sources allow us to judge, does not fully satisfy all these criteria.

1. Language: While there is no direct evidence regarding the language of the Durdzuks during this period, contemporary data allow us to infer that, even if the language of this community was not fully unified, it was likely composed of kindred dialects, which today appear as the Chechen and Ingush languages.
2. Endoethnonym: There is no record of an endoethnonym “Durdzuks”. Moreover, the origin of the ethnonym “Durdzuk” itself remains unknown.
3. Religion: Sources provide no information regarding the religious practices of the Durdzuks. It can, however, be hypothesized that they practiced paganism. Only much later sources offer insights into certain characteristics of their pagan pantheon and religion, but specific details concerning the Durdzuks’ beliefs remain unknown.
4. Territory of Settlement: According to the sources, the Durdzuks’ settlement in the Caucasus initially progressed from south to north and later from west to east. It is noteworthy that The Georgian Chronicles record that they were compelled to abandon their initial settlement area and move further east:

“And first the king of the Khazars conquered the lands aforementioned, and crossed over the Caucasus Mountains. His

son's name was Uobos. To his son he granted the lands of Armenia and Kartli, and also bestowed upon him a portion of the land of Kavkasi, to the west of the River Lomek, extending to the western reaches of the mountain. And Uobos settled there; and their descendants are the Ovs, and this is Ovseti, which had been a part of Kavkasi. But Durdzuk, who was the most eminent among the sons of Kavkasi, settled within a cleft of the mountain, and he named that place after himself – Durdzuketi.”(Qaukhchishvili, 1955. 12).

5. Culture: The cultures of the Ingushes and Chechens are difficult to distinguish from one another, though certain differences are observable, a feature characteristic of the Caucasus. Consequently, it remains difficult to assert whether the “Durdzuk” constituted a unified ethnos.

Regarding language, there is little doubt that during this period their language belonged to the Nakh branch of the Iberian-Caucasian language family, which had presumably not yet split into Ingush, Chechen, and Tsova-Tush languages. Regarding the unity of the Durdzuks, it can be suggested that on the political level, the Durdzuk may have functioned as a unified group on the Caucasian stage. However, due to the scarcity of data, it is difficult to speak definitively at the level of ethnicity. It is more plausible that they existed as separate communities. Moreover, it remains unclear which communities were part of the Durdzuk union. For example, it is uncertain whether the ancestors of modern Chechens were included within this union, that is, whether the territory of present-day Chechnya was considered part of Durdzuketi. The historical material at our disposal allows for a partial investigation of these questions. One may recall the account of Tamar's early historian in *History and Price of Crowned Monarchs* (Istoriani da Azmani Sharavandentani), which narrates the rebellion of the Phkhovians and Didos. Queen Tamar sent Ivane Atabagi to suppress the uprising. Atabag gathered forces at Khadi Mountain and then moved to the “mountains of the Phkhovians and Didos” (Metreveli, 1991. 210–213.). In this maneuver, Durdzuketi was

placed on one side, while Didoeti and Pkhovi were on the other. As observed, Atabag exercised caution and occupied a strategic elevation that allowed him to separate the Durdzuks from the “rebels.” It is plausible that he did not fully trust them, as he could not predict which side the Durdzuks would take. At the same time, it should be noted that while stationed on the “mountains of the Pkhovians and Didos,” the “kings” of the Durdzuks visited Atabag with gifts and “submitted their troops and pledged their loyalty” (Metreveli, 1991. 210–213.). The probable boundary between the Didos, Pkhovians, and Durdzuks appears to have been the “mountains of the Pkhovians and Didos,” which was likely is either the Tebulo Mountain or “Bash Lami”. It should be noted that this designation refers to two peaks known among the Vainakh and Georgians: the first, “Bash Loami”, a glacial summit, and the second, located between Tusheti, Dagestan, and Chechnya. It is therefore most probable that, in the past, the “mountains of the Pkhovians and Didos” corresponded to Tebulo Mountain since the location of Pkhovi, as historical sources indicate is following: “To the east of the Gudamaqari Gorge, on the mountains of the Pkhovians, there lies Pkhovi, which is bordered to the east by Didoeti and to the southeast by Tusheti” (Javakhishvili, 1948. vol. 2, 301). Accordingly, the aforementioned “mountains of the Pkhovians and Didos” should not be identified with “Bash Lami”, but rather with Tebulo Mountain, as it is precisely Tebulo Mountain that is located at the juncture of historical Pkhovi, Durdzuketi, and Didoeti. From this it follows that the eastern part of present-day Chechnya – Shatoi, Khulandoi, and surrounding areas – should not have been part of Durdzuketi. Consequently, settlement of the Chechens in this territory is likely a later development, analogous to the settlement of the Akhis in Khasaviurt. The historical territory of the Akhis, known as “Aqa,” is today referred to as Gornaya Akkha – “Mountainous Akha” and is located in the western part of Chechnya, near Ingushetia. According to our data, the Durdzuks were settled in the mountains near the Darial Gorge. Both The Georgian Chronicles and later sources indicate that the Vainakh peoples were originally located further west than their current settlements. “According to accounts recorded by L. P. Semyonov in

1927, in the past the Ingushes inhabited the valleys of Kurta and Dargva gorges, from where, due to pressure from the Qabardians and Ossetians, they were displaced and settled in the Sanib gorge, later moving through Chmi – in the right bank of the Terek River. A similar pattern is observed along the Armkhi gorge, where Ossetians settled in the eighteenth century” (Topchishvili, 2012.77). “It is impossible to agree with the claim that the current site of Vladikavkaz was once the Ossetian aul “Kapkai,” since this land belonged to the Ingushes from time immemorial, and under no circumstances would they have allowed hostile tribes to settle there” (Rakovich, 1911.3); “You ask me, why there is such a beautiful tower in Donisar? Truly, it is unlike any other. We, the Irons, did not know how to build such towers” (Skachkov, 1905.3). It is also noteworthy that Vakhushti Batonishvili identifies Ghlighvos as a direct descendant of the Durdzuk. Moreover, the principal governing body of the Vainakh peoples, the Mehk-Qel – the supreme council of elders – was, in the cases of the Ingushes and Chechens, administered in different locations, which in itself indicates the existence of multiple political unit. Accordingly, the settlement area of the Durdzuks should be assumed to correspond to the territories of present-day Ingushetia, Ossetia, and western Chechnya. It appears that the ancestors of the modern Chechens emerged from this union and settled to the east of Durdzuket. Therefore, any assumptions made by the aforementioned Vainakh authors in the “process of seeking ethno-identity,” which implicitly or explicitly refer to aspects of the common history of the Vainakh and employ terms such as “Chechen” or “Chechen state,” are unfounded. As noted above, the formation of Chechnya and the Chechens as a distinct polity and ethnos is a much later process. Analysis of historical sources allows for a clearer understanding of the circumstances and conditions under which the ethno-identity of the Durdzuks, Kists, and Ghlighvs was formed. It also clarifies whether the Durdzuks/Dzurdzuks, Kists, and Ghlighvs maintained continuous connections with each others while the Chechens were, to some extent, detached from this union. “The question arises: when did the Chechens emerge as a people? From the second half of the sixteenth century, Ingush tribes began migrating

from the mountainous regions to the present-day Chechen lowlands. Among the earliest Vainakh settlers in this area were the Qarabulaqs, also known as Arshtkhos, who were semi-nomadic pastoralists. This emigration expelled the Greben Cossacks from their original settlement area, from the Sunzha River to the opposite bank of the Terek River "(Yakovlev, 1928.197); "The Chechens trace their origins to the legendary Nokhche (Nakchi). According to one version, he had seven sons, from whom the entire Chechen people descended. Another version holds that his children divided into twelve separate households. Yet another legend attributes the origin of the Chechens to two brothers, Charmo and Shoto. Additional genealogical legends exist among the Chechens. One branch of the Chechens, the Chants (or Itumels), traces its founding to Itum Lyungiev, who resettled from Georgia. One of his descendants was Jali, who had the following sons: Barzgari, Bagomatigari, Ezhi-gari, Khamati-gari, and Murtaz-gari. According to the account collector, the suffix "-gari" indicated a subdivision of the family name" (Topchishvili, 2007.40). Accordingly, it must be assumed that the identities of these two peoples developed not within a single ethno-cultural space, but rather in two distinct ethno-cultural, political, and geographical environments. Thus, the Durdzuk may have represented a union of several communities, which, in terms of political, ethnic, and socio-cultural dimensions, likely corresponds to present-day Ingushetia. It should also be noted that, under the Russian administrative organization, the territory of former Durdzuketi is now occupied by Ingushetia. "The Ingush tribe, which occupies lowlands and foundation pits of the Caucasus Mountains, from the right bank of the Terek River to the sources of the Argun and the Fortanga rivers, includes: 1) the Nazran people, together with the Kombulei community; 2) the Jariakh people; 3) the Qarabulaqs; 4) the Tsorelis; 5) the Near Kists, together with the small Melkh community; 6) the Ghalghai; 7) the Galashelis; and 8) the Far Kists" (Collection of Documents and Materials, 2014.478). It is precisely on these territories that the Kists, Durdzuks, and Ghlighvis mentioned by Vakhushti were settled. Accordingly, the historical unity of these groups must be situated within this area. However, as noted above, the unity of the

Vainakh included only small historical sections, while the primary formation of their ethno- identity occurred within smaller communities and micro-ethnic units, such as the Ghalgha, Nokhcho, Ortskho, and Aqa. It should also be noted that the very existence of Ingush ethno-identity is problematic, since, as a result of Russian “Caucasian policy,” the original homeland of the Ingushes – as recognized internationally today – does not fall within the present boundaries of Ingushetia. Of particular interest is the role of smaller communities today. For example, the Ortskho possess its own endo- (Ortskho) and exo (Qarabulaq) ethnonyms, a settlement area known as Орцхой мохк – Ortskhoy Mokhk (the land of the Ortskhos), and an independent system of governance. Today, the majority of the population identifies either as Ingush or Chechen, as their settlement area is divided between these two republics. Accordingly, some consider themselves Ingush, while others identify as Chechen. It should also be noted that the Ortskhos were members of the ethnocultural union of the Western Vainakh, as indicated by the presence of the phoneme Φ in their dialect. However, there is also a segment of the population that identifies not as Ghalgha or Nokhcho, but as Ortskho, and opposes the notion that Ortskho should be considered part of the Tukhum or Shahar. Indeed, the formation of Ortskho as a distinct Vainakh ethnos appears to have been hindered by the process of Muhajir migration. The situation is even more complex in the case of the Aqa or the Aqi people. This community developed its own identity, reflected in its ethnonym, and historically it did not become part of any other ethnic union; it is recognized as a distinct group, despite currently residing within Chechnya. Similarly, the cases of the Melkh and Maist communities are complex, as sources indicate that the Far Kists are the part of the Ingush district and ethnoculturally belonged to the union from which Chechnya later separated and continued its development primarily on the territory of lowland. Consequently, these circumstances contribute to a certain bifurcation in the formation of their ethno-identity.

BIBLIOGRAPHY

1. Alekseev, V. P. 1974.- The Origin of the Peoples of the Caucasus. Moscow,
2. Anderson, B. 2003- Imagined Communities. Tbilisi, 2003. First published by Verso, 1983.
3. Akhmadov, Sh. B. 2002.-Chechnya and Ingushetia in the 18th – Early 19th Century. Grozny.
4. Armenian Geography of the 7th Century AD. 1877 -Patkanov, K. P. St. Petersburg.
5. Berge, A. P. 1991.- Chechnya and the Chechens. Grozny,
6. Chkhartishvili, M. 2020.- Georgian National Identity: The Issue of Selecting a Relevant Theoretical Approach for Research. Tbilisi.
7. Collection of Documents and Materials, 2014.- Ingushetia in the Policy of the Russian Empire in the Caucasus, 19th Century.
8. Collection of Information about the Caucasian Mountaineers. 1870, Vol. III, §5:1.
9. Desheriev, Yu. D. 1963. – Comparative-Historical Grammar of the Nakh Languages. Grozny.
10. Description of the Kingdom of Georgia 1941. – Lomouri, T.; Berdzenishvili, N. Vakhushti Bagrationi. Description of the Kingdom of Georgia. Tbilisi.
11. Dakhkilgov, Sh. E. 2005. – Pages of the History of Ingushetia. Nalchik.
12. Egorov, V. L. 1985. – Historical Geography of the Golden Horde in the 13th–14th Centuries. Moscow, Chapter II.
13. Essays on the History of the Peoples of the North Caucasus, 1969.- Vol. I. Z. Anchabadze, T. Botsvadze, G. Toboshvili, M. Tsintsadze. Tbilisi,
14. Ethnic Groups in Georgia. 2008. Tbilisi.
15. Ethnographic Essays on the Chechens and Ingush. 1990. p. Grozny.
16. Grekov, B. D.; Yakubovsky, A. Yu. 1937 -The Golden Horde (Outline of the History of the Ulus of Jochi during its Formation and Flourishing in the 13th–14th Centuries). Leningrad,
17. Grekov, B. D.; Yakubovsky, A. Yu. 1950- The Golden Horde and Its Fall. Moscow.
18. Güldenstädt , I. A. 1809 – Geographical and Statistical Description of Georgia and the Caucasus. St. Petersburg.
19. Itonishvili, V. 2006.- Alexander Kazbegi. Tbilisi.
20. Janashvili, M. 1895. – History of Georgia. Tbilisi.

21. Javakhishvili, Iv. 1948.- History of the Georgian Nation, Vol. 2. Tbilisi.
22. Krupnov, E. I. 1971. – Medieval Ingushetia. Moscow.
23. Malsagov, B. V. 2014. -The Land of Towers and Legends. Rostov-on-Don.
24. Metreveli, M. 1991. -King Tamar. Tbilisi.
25. Pantyukhov, I. I. 1901. – The Ingush: An Anthropological Essay. Tiflis.
26. Pareulidze, R. 2011.- Chechen Language. Tbilisi.
27. Qaukhchishvili, S. 1955.- Kartlis Tskhovreba. Tbilisi.
28. Rakovich, D. V. 1990. -The Past of Vladikavkaz. Grozny.
29. Skachkov, A. 1905 – “On the Construction of a Tower in Donisari.” Newspaper Terskie Vedomosti, Vladikavkaz, No. 36.
30. Smith, E.D. 2008. – National Identity. Tbilisi. First published in the UK by Penguin Books Ltd, 1991.
31. Topchishvili, R. 2012.- Ethnology of the Caucasus. Tbilisi.
32. Topchishvili, R. 2007. – Ethnography, Ethnic History and Ethnic Culture of the Peoples of the Caucasus. Tbilisi.
33. Vagapov, A. 2006.- The Origin of the Ethnonyms “Chechen” and “Nokhchi”. Grozny.
34. Yakovlev, N. F. 1928. – On the question of the common Ethnonym for Related Peoples(Chechens and Ingush). Notes of the North Caucasian Regional Mountain Research institute. Rostov-on-Don.
35. Yakovlev, N. F. 1925. – the Ingush people. A popular Account. Moscow–Leningrad.

**CHAPTER IV.
THE ETHNOGENESIS AND ETHNIC HISTORY OF INDIVIDUAL PEOPLES
OF DAGESTAN**

INTRODUCTION

First and foremost, it should be noted that among scholars there is still ongoing debate regarding the precise scope of ethnic history and the boundaries of its subject matter. As early as the 1980s, N. G. Volkova observed that one of the “fundamental” issues to be addressed by researchers of ethnic history was its relationship to ethnogenesis. Volkova herself advocated for a distinction between ethnogenesis and ethnic history, noting that her position corresponded with that of certain prominent scholars. At the same time, she acknowledged that a number of authors interpret the concept of “ethnic history” quite broadly, encompassing the processes of the formation of ethnic communities, that is, ethnogenesis. A broad understanding of ethnic history was advanced by P. N. Tretyakov, V. V. Pimenov, N. A. Krasnovskaya, B. O. Dolgikh, V. P. Alekseev, Z. V. Anchabadze, Ya. A. Fedorov and G. S. Fedorov, N. A. Tomilov, and many others.¹

The author aligns with the view of N. A. Tomilov, according to whom the subject matter of ethnic history encompasses “the processes of formation, development, and disintegration or transformation of historical and cultural communities; in other words, ethnic and ethno-social processes of all kinds and at all levels. Ethnic history studies the dynamics of systems of historical and cultural communities, that is, the formation of the components of these systems and their ethnic characteristics, as well as changes in these components – primarily in their ethnic attributes and in their functioning. The dynamics of these systems of historical and cultural communities are investigated in their

¹ Volkova, N. G. Ethnic History: The Content of Concepts.// Soviet Ethnography, 1985, no. 5, p. 21.

interactions with one another, in full historical specificity, and in relation to socio- economic and political history.

It is important not only to examine the emergence and development of historical and cultural communities but also their transformation, identifying its causes, course, regularities, and concrete historical features. It should be noted that, in our view, this aspect receives greater attention from historians and less from ethnographers, and is often entirely overlooked. Overall, this perspective reveals the distinct features of the object and subject of ethnic history in comparison with the object and subject of ethnography, primarily reflecting the fact that ethnic history is itself a branch of knowledge situated at the intersection of history and ethnography.”¹

Questions of ethnogenesis and the ethnic history of the peoples of the Caucasus have always been the subject of close attention and study by Caucasologists, although the quality of ethnohistorical research and its provision with necessary sources has not always satisfied specialists. In particular, the development of the two constituent themes of this issue – ethnogenesis and ethnic history – has been uneven. The least studied, and still insufficiently explored, are issues of ethnogenesis.²

At the same time, it is evident that ethnogenetic research cannot be based solely on the data of any single discipline. In contemporary studies of the ethnic history of a given region, a variety of sources must generally be employed, including written, archaeological, ethnographic, folkloric, anthropological, and other materials. However, for the reliability of conclusions, according to L. I. Lavrov, even a comprehensive approach would be insufficient – “it is also necessary

¹ Tomilov, N. A. Ethnic History as a Field in Domestic Scholarship of the 1970s–1990s.//Bulletin of Omsk University. Series: Historical Sciences, 2016, no. 3 (11), pp. 43-58.

² Pages of Domestic Caucasology, ed. N. G. Volkova. Moscow: Nauka, 1982, p. 72.

that the conclusions be drawn from such facts as can be dated and ethnically localized.”¹

Two main lines of research in the study of ethnic history can be distinguished.²5 The first (represented by very few studies) consists of general regional investigations, in which, on the basis of the peoples of the North Caucasus, Dagestan, Transcaucasia, and the entire Caucasus, certain issues of ethnic history were examined within specific chronological frameworks. The second line of research is represented by a much larger body of work. This involves the study of the ethnic history of individual ethnic groups, where, despite the exploration of a number of topics, many “gaps” still remain. To date, there exist specialized studies on the ethnogenesis and ethnic history of certain peoples of Dagestan. Systematic research into the ethnogenesis and ethnic history of particular ethnic groups is important because it will eventually make it possible to produce a comprehensive study of the ethnic history of all of Dagestan.

This issue also has another significant aspect. During the period of political instability and the collapse of the USSR, research on the ethnic history of Dagestan was subjected to attempts by politically motivated scholars and public figures to align science with the demands of political expediency. These processes were most pronounced in the Khasavyurt region of Dagestan.³6 This example of the intensification of the political situation and its influence on the study of Dagestan’s ethnic history is by no means unique – similar cases can be cited elsewhere. This context accounts for the need to pay close attention not only to the ethnic history of Dagestan itself but also to the historiography of the subject, which is the focus of the present study.

¹ Lavrov, L. I. Karachay and Balkaria before the 1830s. // *Kavkazskii Etnograficheskii Sbornik* (KES), 1969, issue 4, pp. 55-119.

² *Pages of Domestic Caucasology*, p. 72.

³ Khapizov, Sh. M. On the Study of the Ethnocultural Situation in the Middle Course of the Aksay and Aktash Rivers (Northern Dagestan) in the 1st–2nd Millennia AD.// *History, Archaeology, and Ethnography of the Caucasus*, vol. 15, no. 3, 2019, pp. 390-411.

4.1. THE “HONS” OF THE CAUCASUS

In the second half of the 2nd century AD the ethnonym “Huns” (also rendered as “Unni”) is first attested in Late Antique Greek historiography. It appears in two sources of that period: the poetic description of the oikoumene (the inhabited world) by Dionysius Periegetes and the Geographical Guide of Claudius Ptolemy. This ethnonym, in the form *honk'*, is also found in various Armenian sources, including the works of Agathangelos, Faustus of Byzantium, Elishe, Movses Khorenatsi, Lazar Parpetsi, and later authors.

In this connection, it must be noted that the view concerning the migration of a group of Huns into the Caucasus¹ in the 2nd century AD is based on the localization of the “Unni” by Dionysius Periegetes (c. 160 AD) in the northwestern Caspian region. However, it has now been firmly established that in the earliest manuscripts of Dionysius' *Description of the Earth*, the inhabitants of this region are identified not as Huns but as the Phini or Thyni (Θύνιοι).² 8M. S. Gajiev draws particular attention to this issue, emphasizing that “the erroneous assumption of the presence of the Huns in the western Caspian region already from the mid-2nd century AD has led to further misconceptions, such as the conclusion that the earlier Caucasian and Iranian- speaking (Sarmatian) population of this area was displaced or assimilated, the assertion of a Hunnic- Turkic dominance in the kingdom of the Maskuts, and the hypothesis of an early penetration of the Turks into Transcaucasia (Azerbaijan), among others.”³

¹ See: Bernshtam A. N., *Essay on the History of the Huns*. Leningrad, 1951, p. 135; Fedorov Ya. A., Fedorov G. S., *Early Turks in the North Caucasus*. Moscow, 1978, pp. 28, 47–48; Jafarov Yu. R., *The Huns and Azerbaijan*. Baku, 1985, pp. 12–13; Gmyrya L. B., *The Caspian Dagestan in the Era of the Great Migration of Peoples: Burial Grounds*. Makhachkala, 1993, pp. 278, 282; Gmyrya L. B., *The Land of the Huns at the Caspian Gates*. Makhachkala, 1995, pp. 9, 46.

² Dionysius of Alexandria (Periegetes), *Description of the Oikoumene*, line 730 / introd., trans. from Ancient Greek, and commentary by E. V. Ilyushechkina // *Journal of Ancient History*. 2006. No. 2, p. 240.

³ Gajiev M. S., *The Ethnic Map of the North Caucasus in the Late Antique Period* // *Bulletin of the Dagestan Scientific Center*. 2019. No. 72, pp. 24–25.

In this regard, I. G. Semenov argues that the Huns of the Armenian sources began to penetrate the foothills of Dagestan no later than the first half of the 4th century and “were not politically connected with the Huns of Balamber, who only in 370 crossed the Volga and launched attacks first against the Alans and subsequently against the Goths.”¹

In this case, according to I. G. Semenov, it becomes necessary to distinguish between the Huns who, in the 370s, advanced from beyond the Volga into Central Europe and those who, no later than the first half of the same century, appeared in Dagestan. In order to avoid confusion between the two, it would be more convenient to designate the latter as the “Dagestani Huns” (L. B. Gmyrya refers to them as the “Caspian Huns”²).

It may be argued that the ethnonym Honk’ in Armenian sources refers precisely to these Dagestani Huns and only in certain cases was associated with broader political formations that also included them.³

At the same time, it should be noted that K. V. Trever maintained that the Huns were a Dagestani tribe and bore no relation to the Huns who inhabited the northwestern frontiers of China.⁴

Referring to Georgian sources, it should be observed that in the 12th century they delineated the boundaries of the historical territory inhabited by Dagestanian-speaking peoples as follows: “He granted land to Lek, with boundaries from the Derbent Sea to the Lomek River; and in the north, up to the great river of Khazaria. To Kavkas he granted

¹ Semenov I. G., *East Caucasian Ethnonyms in Early Medieval Armenian Sources*// *Vostok (Oriens)*. 2012. No. 5, p. 34.

² Gmyrya L. B., *The Land of the Huns at the Caspian Gates*. Makhachkala, 1995, pp. 23-24.

³ Semenov I. G., *East Caucasian Ethnonyms in Early Medieval Armenian Sources* // *Vostok (Oriens)*. 2012. No. 5, pp. 34-35.

⁴ Trever K. V., *Essays on the History and Culture of Caucasian Albania* (4th c. BCE – 7th c. CE). Moscow–Leningrad, 1959, pp. 192–193.

land from the Lomek River¹ to the western extremity of the Caucasus.”² It was precisely within these limits that, in the 6th century, the “Kingdom of the Huns” emerged, the foundation of which was constituted by the local population.³ In connection with this interpretation, it is necessary to take into account that, according to medieval Georgian sources, the most significant portion of the Dagestanian – speaking tribes (the “Leks”), known under the name “Khunz,” resided in the territory of the Caspian lowland and, under pressure from certain nomadic groups, migrated into the Mountainous Dagestan.⁴

Georgian sources also narrate the rise of certain nomadic tribes, designated by the chronicler as the “Khazars,” who subjugated the entire North Caucasus. In this connection, it is reported that “the Khazar king granted to his nephew the domain of Lek, extending from the Derbent Sea in the east to the Lomek River; he also gave him captives from Ran and Movakan. He settled there, in the land that constituted the domain of Lek. And Hozanikh, being more eminent than the other descendants of Lek, went and established himself in a mountain gorge, where he built a city and named it after himself – Hozanikheti.”⁵

¹ In the notes to the latest edition of Leonti Mroveli’s work, it is stated that the river Lomeki should be identified with the Aragvi River [Kartlis Tskhovreba (The Georgian Chronicles) / ed. R. Metreveli. Tbilisi, 2008, p. 437]. However, this assumption contradicts all other localizations and the views of other sources, which since the 19th century have identified Lomeki with the Terek River. For example, David Bagrationi, in his 19th-century historical work History of Georgia, defines the domain of Lekos as extending from the Caspian Sea to the Terek River [David Bagrationi, History of Georgia / ed. A. A. Rogava. Tbilisi, 1971, p. 31].

² The Georgian Chronicles (“Kartlis Tskhovreba”) / ed. R. Metreveli. Tbilisi, 2008, p. 14. (Lomeki allegedly the Aragvi River; see p. 437).

³ History of Dagestan. Moscow, 1967, p. 127.

⁴ Gajiev M. G., Davudov O. M., Shikhsaidov A. R., History of Dagestan from Ancient Times to the End of the 15th Century. Makhachkala, 1996, p. 125.

⁵ The Georgian Chronicles (“Kartlis Tskhovreba”) / ed. R. Metreveli. Tbilisi, 2008, p. 18.

According to the collective work of prominent Dagestani historians M. G. Gajiev, O. M. Davudov, and A. R. Shikhsaidov – Leonti Mroveli, in his account of the events at the turn of the 7th-8th centuries, writes of the loss by the ancestors of the Dagestani peoples (the “Leks”) of their original ethnic territory (the “domain of Lekan”) on the Caspian lowland, stretching from the Caspian Sea to the Terek River in the west (in the region of present-day Ossetia), and of their subsequent migration into the mountains (as reflected in the episode of the departure of “Hozonikh, who was the most renowned among the lineage of Lekan”).¹

While supporting and further developing the thesis of the migration of the Hons from the Caspian lowland into central Avaria, A. K. Alikberov commits a fundamental error by disregarding the explicit indication in Georgian sources that this tribe was of Caucasian linguistic affiliation. It is noteworthy that the legendary ancestor of the Avars known from Georgian sources – “Khuzunikh,” explicitly identified as a “descendant of Lekan,” that is, a representative of the indigenous Dagestanian-speaking population – A. K. Alikberov attempts to reinterpret as “a certain Hun,”² which in his understanding implies a Turkic-speaking origin.

According to his view, “the ethnically heterogeneous Hunnic–Savar assemblage partially moved through the Arakan Pass toward Khunzakh, which became their winter residence and the capital of Sarir.”³ With regard to this hypothesis, several objections may be raised, aside from the erroneous ethnic identification of the Hons who migrated into the mountains. There is no evidence indicating that the Hons moved specifically via the Arakan Pass, and Khunzakh, with its cold climate, could hardly have served as a winter residence for them. It is more plausible that their presence there was seasonal, most likely during the

¹ Gajiev M. G., Davudov O. M., Shikhsaidov A. R., *Op. cit.*, p. 241.

² A. K. Alikberov, *Early Khazars (before 652/653), Turks and the Khazar Khaganate// Khazars: Myth and History*. Moscow, Jerusalem, 2010, p. 45.

³ A. K. Alikberov, *Early Khazars...*, p. 45.

summer rather than the winter. At the same time, the comparison drawn between the migration of the Huns into central Avaria and the movement of the Alans into the mountainous regions appears to be more convincingly substantiated.¹

A. K. Alikberov reconstructs the Middle Persian designation of the “Land of the Huns” in the North Caucasus as Hunzan;² however, his attempt to correlate Hunzan with the toponyms Jidan and Khayzan/Khaydan appears rather forced. Within Dagestani historiography, the prevailing view is that “all these variant forms (Khayzan, Khamzin, Khayzaj, Jidan, Kaitag, Khayda) may be regarded as inaccurate renderings of the name Khaydak, which are quite explicable given the specifics of Arabic script.”³ In its structure, Hunzan is analogous to the designation Lakzan, which referred to a part of the territory of Dagestan adjoining Kakheti and Shirvan; in both cases, one can identify a root element – lakz and khunz (the latter meaning “the people of Khunzakh” in the Avar language) – to which the suffix “-an” has been added.

An additional analogy proposed by A. K. Alikberov is also of interest. In the *History of the Albanians* by Movses Kalankatuatsi, the Hunnic prince Alp-Ilitver is described as a vassal of the Khazar Khagan, who is styled the “King of the North.” Meanwhile, according to Al-Masudi, “the people of al-Bāb suffer greatly from the kingdom of Hunzan, whose population forms part of the dominions of the Khazar rulers.”⁴

Clear parallels to Hunzan may also be observed in the Armenian (Pahlavi-derived) designation Ashkhar Honk’ – “the land of the Huns” – which is attested as early as the 5th century in the works of Elishe, Movses Khorenatsi, and Movses Kalankatuatsi. According to A. K. Alikberov, the designations Hunzan and Ashkhar Honk’ correspond to

¹ Ibid.

² A. K. Alikberov, *The Epoch of Classical Islam in the Caucasus*. Moscow, 2003, pp. 151–155.

³ Gajiev M. G., Davudov O. M., Shikhsaidov A. R., *History of Dagestan from Ancient Times to the End of the 15th Century*. Makhachkala, 1996, p. 242.

⁴ A. K. Alikberov, *Early Khazars...*, p. 57.

the “khunz” mentioned in Georgian sources.¹ However, it should be taken into account that this ethnonym (“khunz”) has been preserved in the Georgian language up to the present day as a designation for the Avars.

Moreover, according to early 19th-century evidence, in the Adyghe (Circassian) language there existed the term “lezgin” (in this case, apparently referring to the Avars) in the form khaniash or khanoache.² Notably, already in the 19th century, Yanovsky observed that “the Georgians call the Avars Hunzan (the Kingdom of the Huns)... In Avaria, the principal settlement is called Khunzakh.” He further clarifies that “the Avars belong to the tribe of the Leks; they are called Ouar or Oar.”³

At the same time, it should be noted that, according to Arabic sources, the lowland part of the “Kingdom of Hunzan” was later incorporated into Khazaria. A. K. Alikberov points out that Al- Masudi identifies Samandar as the capital of the lowland (?) Hunzan, which formed part of the Khazar polity.⁴

A. K. Alikberov, citing evidence of similarities in funerary rites – such as martial competitions around the deceased and horse races – among the inhabitants of the capital of Sarir (as described by Al-Masudi) and those of the “land of the Huns” (according to Movses Kalankatuatsi), arrives at the reasonable conclusion that this similarity is a consequence of the migration of the Huns to the Khunzakh plateau.⁵ At the same time, however, he rather unsuccessfully attempts to “substantiate” this argument through toponymic data intended to demonstrate the antiquity of the presence of allegedly Turkic-speaking tribes in

¹ Ibid., p. 48.

² Julius Klaproth, *Description of Travels in the Caucasus and Georgia in 1807 and 1808* / trans. from English by K. A. Malbakhov. Nalchik, 2008, p. 208.

³ A. Yanovsky, *On Ancient Caucasian Albania* // *Journal of the Ministry of Public Education*. St. Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences, 1846. Vol. LII, section II, September, p. 197.

⁴ A. K. Alikberov, *Early Khazars...*, p. 57.

⁵ A. K. Alikberov, *The Epoch of Classical Islam in the Caucasus*. Moscow, 2003, p. 172.

mountainous Avaria.¹ As supporting evidence, he cites the names of three rivers – Andiyskoye Koysu, Avarskoye Koysu, and Karakoysu (which the Avars themselves call respectively Andi-or, Avar-or, and Cheer-or;² the term “koysu” was introduced into the cartography of Dagestan by Turkic-speaking scribes attached to the Russian administration and military). He also refers to the settlement of Dagbash (whose actual name is Ratlu-Akhvakh, while the designation “Dagbash” was assigned only in the 1930s at the initiative of a Turkic-speaking official in Dagestan).

Further on, A. K. Alikberov provides a list of Avar settlements whose names he attempts to associate with the ethnonym “Huns,” although in reality they bear no relation to it, being toponyms with clear Avar semantics: Gunib (from Avar g’uni – “heap, stack”), Ghonoda (from Avar ghin – “fortress,” thus Ghonoda – “in the fortress”), Khindakh (Avar – “in a warm valley”), and others.

To this series, A. K. Alikberov also seeks to add the Lak name of the Kazikumukh Koysu – Hunnikh³ (Lak Khun nekh – “large river”). However, in fact, neither the aforementioned Avar settlements nor the Lak hydronym, as demonstrated above, have any connection with the ethnonym “Huns.”

In this case, the researcher is evidently misled by an insufficient knowledge of the geography and ethnography of Dagestan, as well as by an almost complete disregard for the Dagestani languages themselves in his etymological investigations.

In connection with the problem of ethnic history, it is also necessary to address the question of the ethnocultural attribution of the archaeological culture of the medieval settlement of Varachan, which is identified with the capital of the Dagestani Hons/Huns. Varachan has

¹ Ibid., pp. 172-73.

² Saidov M. S., *Avar–Russian Dictionary*. Moscow, 1967, pp. 620, 623.

³ A. K. Alikberov, *The Epoch of Classical Islam in the Caucasus*, p. 176.

been localized in several different places: at the site of Urceki near Izberbash, near Buynaksk, at the Shah-Senger settlement, and elsewhere.¹ M. G. Gajiev demonstrates that Urceki, in terms of its architecture and material and spiritual culture, is a purely Dagestani urban site, and that no clearly identifiable features of Hunnic culture are present there.²

In this context, the issue of the Caucasian “Huns” should also be considered, a subject addressed by O. A. Mudrak. He concurs with the position advanced by N. G. Volkova that the ethnonym appearing in the Armenian chronicles of Movses Khorenatsi, as well as in the 5th-century works by Elishe and Faustus of Byzantium in the form *hon-k'*, has no relation whatsoever to the Huns, but rather “characterizes a Caucasian ethnos.”

Elishe, in his description of the Gates of the Hons – that is, a mountain pass or defile in Transcaucasia – locates it between the “Gates of the Alans” (the Darial Gorge in Ossetia) and, to the north, the “Chor” (Derbent). O. A. Mudrak also situates this area in the region of the upper reaches of the Avar and Andi Koysu rivers (Avar-or and Andi-or).³

According to O. A. Mudrak, the Hons are mentioned in Armenian sources among Caucasian tribes, and an analysis of the distribution of this ethnonym among Caucasian peoples leads to the conclusion that “as an ethnonym, it is characteristic of a part of the Tsezic peoples and the Avars.”⁴ Specifically, this refers to the Khunzakh, Khindalal, Gunzib, and Ginukh communities.

Of central importance in this regard is the name of the historical center of the Avars, Khunzakh. Morphologically, the toponym is tripartite: the

¹ Gajiev M. G., Davudov O. M., Shikhsaidov A. R., *History of Dagestan from Ancient Times to the End of the 15th Century*. Makhachkala, 1996, p. 184.

² Gajiev M. S., *About Location of Varachan* // *Rasiiskaya Arkheologia* (RA). 1995. No. 2, pp. 29–35.

³ O. A. Mudrak, *Early Khazars...*, p. 386.

⁴ *Ibid.*, p. 387.

root *khun-*, the plural marker *-z-* (in Avar, *khunz* referring collectively to the Khunzakh people), and the locative suffix *-kh'*, denoting “at” or “near” something. Thus, in the Avar language, the oikonym Khunzakh may be translated as “at (the place of) the Khuns.”

In conclusion, with regard to the problem under consideration, the most substantiated position appears to be that of well-known Caucasologists – K. V. Trever, D. L. Muskhelishvili, V. G. Volkova, A. A. Akopyan, and O. A. Mudrak – who regard the “Hons” mentioned in Caucasian (Armenian and Georgian) and classical sources as a population of local, Caucasian origin.¹

The prominent Caucasologist and historian K. V. Trever notes: “Armenian historians, beginning with Faustus of Byzantium, when referring to the Hons, do not distinguish them in any special way, but mention them together with, and on an equal footing with, tribes that are undoubtedly of Caucasian origin.”²

The authoritative researcher of ethnic processes in the Caucasus, V. G. Volkova, summarizes: “The fact that the Hons mentioned in early medieval Armenian sources are not the Huns, but rather a people or peoples of Caucasian origin, is evidenced by the location of the Hons and their inclusion within the circle of Caucasian peoples.”³

¹ K. V. Trever, *Essays on the History and Culture of Caucasian Albania*. Moscow-Leningrad, 1959, pp. 191-193; N. G. Volkova, *Ethnonyms and Tribal Names of the North Caucasus*. Moscow, 1973, p. 128; D. L. Muskhelishvili, *From the Historical Geography of Eastern Georgia (Shaki and Gogarena)*. Tbilisi, 1982, p. 11; A. A. Akopyan, *Albania-Aluank in Greco-Latin and Ancient Armenian Sources*. Yerevan, 1987, pp. 92-93; O. A. Mudrak, *Early Khazars...*, p. 386.

² K. V. Trever, *Op. cit.*, p. 192.

³ N. G. Volkova, *Ethnonyms and Tribal Names of the North Caucasus*. Moscow, 1973, p. 128.

4.2. THE ETHNONYM AVAR AND THE ETHNIC HISTORY OF THE AVARS

As early as the eighteenth century, upon learning of the presence of the Avars in the Eastern Caucasus, the prominent Russian historian Vasily Nikitich Tatishchev wrote of the Dagestani Avars as a part of the Avars known in Europe.¹ The same issue was addressed by Mikhail Vasilyevich Lomonosov, who noted that in Dagestan, near Derbent, “there exists, as is said, even to this day, a people of Chud origin called the Avars.”²

In the nineteenth and twentieth centuries, discussions concerning the origin of the ethnonym Avar in the Caucasus continued within Russian scholarly circles. For example, in 1835, Pavel Zubov wrote that the Danubian Avars represented a branch of the Avars that had migrated to Europe.³

Certain Hungarian scholars, such as István Erdélyi and Károly Czeglédy, as well as European researchers including Josef Markwart and Vladimir Minorsky, maintained that a portion of the Avars, while passing through the steppes of the North Caucasus around the year 600 during their presumed migration from Asia to Europe, filtered into mountainous Dagestan and, having assimilated into the local milieu, transmitted their name to the indigenous population.⁴

At present, one of the most widely accepted interpretations is that the modern eth nonym Avars may plausibly be correlated with the name of the nomadic Avar people who appeared in the North Caucasus in the sixth century. According to Nina Grigoryevna Volkova, it is not inconceivable that small groups of Avars advanced into mountainous regions, where they were gradually assimilated by the indigenous

¹ V. N. Tatishchev. *History of Russia*. Moscow–Leningrad, 1962. Vol. 1, p. 253.

² M. V. Lomonosov. *Ancient Russian History*. St. Petersburg, 1766, pp. 39-40.

³ P. Zubov. *A Description of the Caucasian Region Belonging to Russia and the Adjacent Land*. // In *Historical, Statistical, Ethnographic, Financial, and Commercial Terms*. St. Petersburg, 1835, p. 190.

⁴ See: Magomed A. Aglarov. *Ethnogenesis in the Light of Political Anthropology and Ethnonymy in Dagestan: Politica-ethnica*. Makhachkala: Mavraev, 2013, pp. 128-133.

Caucasian-speaking population. In her view, despite their eventual absorption, the trace of this people has been preserved in the ethnonym of the Avars.¹

This version is by no means new, as it is attested in a later (late eighteenth-century) redaction of the Georgian medieval historical source *The Georgian Chronicles* ("Kartlis Tskhovreba"). It presents a narrative concerning the migration of the Avars to the North Caucasus at the end of the sixth century, during the reign in Kartli of Guaram I (who bore the Byzantine court title of *kuropalates*), and their subsequent subjugation of the population of mountainous Dagestan.

According to this account, these Avars entered into conflict with Guaram Kuropalates, in the course of which the Byzantine emperor Justinian I (r. 527–565) acted as a mediator between the two opposing sides. Thereafter, they "made peace," and Guaram Kuropalates allegedly "settled them in the mountain gorges of the Caucasus, as well as in Khunzakh; and they are still called Avars."²

In this case, we are most likely dealing with a late attempt by a Georgian historian to interpret the presence of a people known as the Avars in neighboring regions, as well as existing reports concerning the conflict of a people bearing that name with Georgia in the sixth century. It appears that these traditions were recorded much later and can hardly be regarded as reliable historical evidence.

For instance, according to Simon Kakabadze, the tradition that the Ksani *eristavs* (lords/dukes) "came together with the Avars from Turkestan

¹ N. G. Volkova. From *Caucasian Ethnonymy*.// In: *Materials on the Ethnography of Georgia*. Issue XXII. Kheleuri (Collection). Tbilisi, 1985, p. 109.

² *The Georgian Chronicles* ("Kartlis Tskhovreba"). Translated from Old Georgian, with introduction and commentary by Guram V. Tsulaia. Moscow, 1982, p. 21. According to *The Georgian Chronicles*, the most noble among those nomadic Avars were settled in Georgia with princely status, and it was precisely from them that the Ksani *eristavs* – the "military governors" of the early medieval period – and other representatives of the Kartlian nobility traced their origin.

during the time of this Gvaram” was recorded in 1799 by Ioane Bagrationi.¹ Thus, we are dealing merely with a “bookish legend.”

On the basis of the aforementioned evidence from the Georgian source, the Caucasologist Timur M. Aitberov maintains that in the sixth century a portion of the “imperial Avars” resettled on the Khunzakh Plateau, where they intermingled with the local population. Subsequently, this designation also came to function as a proper name among certain rulers of Sarir.

Thus, he advances the hypothesis that the Avars, having settled in relatively small numbers in the central part of what is now Avaria, formed a significant component of its ruling elite, while themselves becoming assimilated into the numerically predominant indigenous population.²

A similar view is expressed by A.A. Mamedova, one of the contemporary Azerbaijani authors who has addressed this issue: “An examination of the history of the Avars (both ‘true’ and ‘pseudo-Avars’) allows us to propose a hypothesis regarding the reasons why the people – whose ancestors we consider to be the Lpins and the Silvs – came to be known as Avars. In our opinion, although the Avars did not remain long in the steppes of the North Caucasus, they exerted a certain influence on the local tribes. It is possible that, during their migration to Europe, a portion of them remained behind and intermingled with the indigenous North Caucasian tribes.

History provides numerous such examples. It was precisely these groups that transmitted their name to the Silvs and the Lpins.”³

¹ The Monument of the Eristavs. Translated, studied, and annotated by Simon S. Kakabadze. Tbilisi, 1979, p. 42, note 22.

² Timur M. Aitberov. *Ancient Khunzakh and the Khunzakh People*. Makhachkala, 1990, pp. 25-30.

³ A.A. Mamedova. *The Avars in Asia, the Caucasus, and Europe*.//In: *Proceedings of the Sixth Dzagurov Readings “From Antiquity to the Renaissance”: Materials of the*

However, this viewpoint has been subjected to criticism by other scholars, who have adduced evidence drawn from Classical and early medieval sources. According to the Azerbaijani researcher Garib Geibullaev, “the ethnonym lbin or lpin was evidently the designation of that segment of the Avars who resided in Caucasian Albania and adhered to Christianity.¹ Another group of Avars, living further to the north, was known as the Silvs... At present, the descendants of the Lpins refer to themselves as ‘Avar.’ However, this does not represent their original self – designation. Some scholars have suggested that the Caucasian ethnonym Avar derives from the Turkic ethnonym Avar, yet this is hardly plausible. This ethnonym appears for the first time alongside the Udins (in this case, the Udins of northwestern Albania, living in proximity to the Avars) in the works of Stephanus of Byzantium² – that is, at a time when the Turkic Avars (more precisely, the Abars) could not yet have been present in Albania.”³

It should be noted that in modern scholarship the Ovareni (owarene) mentioned by Stephanus of Byzantium are generally regarded as the ancestors of the contemporary Avars,⁴ as are the Avar- hazk referenced in ancient Armenian sources.⁵

Even prior to Garib Geibullaev, the view he later articulated had already been substantiated in an article by the eminent Soviet orientalist

International Scientific and Methodological Conference. Makhachkala, 2007, pp. 69-71.

¹ The Avar population in southern Avaria and in the Alazan Valley was known to ancient authors under the names Silvs and Lpins [for further details, see: Shamil M. Khapizov. Settlements of the Jarsk Community (Historical-Geographical and Ethnographic Description of a Microregion in the Eastern Transcaucasus). Makhachkala, 2011, pp. 14–24].

² V.V. Latyshev. Accounts of Ancient Greek and Latin Writers on Scythia and the Caucasus. St. Petersburg, 1893, Vol. I, Part I, p. 271.

³ Garib A. Geibullaev. On the Ethnogenesis of the Azerbaijanis. Baku, 1991, Vol. I, p. 154.

⁴ A.P. Novoseltsev, V.T. Pashuto, & L.V. Cherepnin. Paths of Feudal Development: (Transcaucasia, Central Asia, Rus', Baltic States). Moscow, 1972, p. 40.

⁵ Tovma Artsruni. History of the House of Artsruni. Tiflis, 1917, p. 144.

Vladimir M. Beilis. The latter maintained that the ancestors of the Avars were known under the designation Avgar or Avkhar (Awhar), which subsequently evolved into the form Avar attested in Arabic sources, whereas the Arabic rendering of the name of the Central Asian Avars appears as al-Abar.¹55 In this connection, one may also recall the Russian ethnonym obry, in which the consonant b, rather than v, is likewise preserved.

According to Vladimir M. Beilis, the ethnonym Avar is first attested in Arabic sources as a title borne by the ruler of Sarir.²

Medieval Persian historians such as Ibn Rustah (an encyclopaedist of the first half of the tenth century) and Gardizi (eleventh century) refer to this ruler [avar] and [awaz].³ Dagestani scholars, including Magomed A. Aglarov and Omar M. Davudov, maintain that Avar functioned as a “dynastic name” of rulers of Sarir. For example, according to Omar M. Davudov, the population of Sarir came to be known as Avars only after the ninth century, when this name was transferred from the ruling dynasty to the people as a whole.⁴

In this connection, the Arab historian Al-Baladhuri (d. 892), discussing the titles granted by the Sasanian shahanshah Khosrow I Anushirvan (r. 501–579) to the rulers of Dagestan, writes that “the khāqān of the mountain (khaqan al-jabal), who is the ‘Lord of the Throne,’ is called [v.h.rarzansah] (variants: [v.h.rar ransah] and [v.h.r raur.n.sah]).

Comparing this designation with the ethnonym Aurhaz-k’ mentioned by Armenian Tovma Artsruni (tenth century), as well as with the form Auhar used to denote the Dagestani Avars in the 1424 work Zafar-

¹ V.M. Beilis. From the History of Dagestan, VI–XI centuries (Sarir). Historical Notes, Issue 73, Moscow, 1963, pp. 255–256.

² Ibid. p.255.

³ Hudud al-Alam: The Regions of the World (A Persian Geography 372 a.h.–982 a.d.), translated and annotated by Vladimir Minorsky. London, 1937, p. 447.

⁴ Omar M. Davudov. Material Culture of Dagestan in the Albanian Period (3rd century BCE – 4th century CE). Makhachkala, 1996, p. 232.

nameh, Vladimir Minorsky concluded that these names are closely related to the term recorded by al-Baladhurī.¹

Vladimir Minorsky proposes the following model for interpreting the title used by Al-Baladhuri. In Aurhazk' – the Armenian designation of the Avars in the tenth century – the element k' is a plural suffix, while the sequence rh, under normal transposition, should correspond to hr. The -z in this name is considered by Minorsky to be of Iranian derivation, similar to the suffixes in Gur- z, Lak-z, Lay -z.

Accordingly, the Armenian form * Auhra-z (< Auhar-z) is identical to the later Persian Auhar (> Avar), and in this light we can reconstruct the title attested by al-Baladhuri as consisting of the name + the suffix -z + the suffix -an. Regarding the form [[v.h.rar], Minorsky suggests that it represents the result of multiple attempts to transcribe a complex name containing elements (**vav, ra, alef), which were often confused in writing. One of the letters [ra] may be extraneous, and with the help of **[v.h.ra] (or, even better, **[uh.r]) we get the Armenian form.

In preliminary reconstruction, the title would appear as: Auhar-z-an-shah – i.e., “the shah of the people called Avar.”²

V.M. Beilis provides a reasoned critique of Vladimir Minorsky's hypothesis that the dynasty ruling Sarir was of Altaic origin.³ Based on his analysis of various medieval sources, Beilis was inclined to reject any connection between the ethnonym of the Caucasian Avars and the nomadic world of Central Asia.⁴

Drawing on evidence that, by the beginning of the reign of Khosrow I Anushirvan (r. 531–579), there existed in Sarir a state formation bearing a title of Iranian origin (Auhar-z-an-shah), Beilis considers it highly

¹ Hudud al-Alam...pp. 447-448.

² Hudud al-Alam...pp. 447-448.

³ V.M. Beilis, Ibid., p. 255.

⁴ V.M. Beilis, Ibid., p. 256.

unlikely that nomadic Avars could have subjugated the difficult mountain region, settled there, and become allies of the Sasanian rulers.¹

Thus, like Garib A. Geibullaev, he distinguishes between the Caucasian and the Central Asian Avars, understanding them as entirely distinct peoples who are “united” only by the apparent similarity of their names.

The conclusions of V.M. Beilis gain even greater significance when one considers that the Avars known in Europe spent only a few years in the North Caucasus. It is known that in the 560s, “the Avars, having arrived at the Danube and Sava, advanced from the northern shores of the Caspian and the southern Russian steppes.”²

Having first appeared in the eastern North Caucasian steppes, in 558, through the mediation of the Alan “king” Sarozios, the Avars entered into an alliance with Byzantium, which was at war with Iran. In 560–561, the Avars crossed the Don, defeated the Slavs, and eventually began to settle along the middle course of the Danube, where they established the Avar Khaganate, uniting various tribes that did not share a common language.³

Meanwhile, according to the aforementioned data, by the 530s there already existed in the Eastern Caucasus a state formation known in medieval Persian sources as Awhar.

On this basis, the reports of the Syriac source Chronicle of Pseudo-Zacharias of Mytilene should be interpreted differently. Its passage, composed in 561, lists the peoples living beyond the gates of Derbent as follows:

¹ V.M. Beilis, *Ibid.*

² N.V. Pigulevskaya. *Syriac Medieval Historiography*. 2011, p. 322.

³ *History of the Peoples of the North Caucasus from Ancient Times to the End of the 18th Century*. Moscow, 1988, pp. 98–99.

"Avgar (var. Augar), Sabir, Burgar, Alan, Kurtargar, Avar, Khasar, Dirmar, Sirurgur, Bagrasik, Kulas, Abdel, Hephthalite."¹

The first ethnonym – Avgar/Augar – should be understood as denoting the ancestors of the modern Avars, whereas the ethnonym Avar, which follows Alan and Kurtargar, refers to the Pannonian Avars, who at that time inhabited the northern steppe zone of the North Caucasus. The joint mention of the Alans, the Kutrigurs (Kurtargar), and the Avars in the Caucasus, together with the evidence of their subsequent migration to the Danube, supports our interpretation.

Thus, it follows that the so-called Avars, having arrived from Central Asia, remained in the steppes of the North Caucasus for only a few years, and during that brief period supposedly managed to subjugate a mountainous region that was both poor in resources – hence unattractive – and difficult to access. This is a region that subsequent conquerors, including the Arabs, the Mongols, Timur, and others, were unable to dominate for long. Therefore, the theory according to which some nomadic tribe, fleeing from their pursuers, could “on the way” capture and maintain control over this region for centuries appears clearly contrived and devoid of any logical foundation.

Meanwhile, in examining the ethnonym Avar, scholars have generally failed to consider the possibility of a specifically Avar etymology of the term itself. However, the lexical evidence of the Avar language, when compared with other kindred languages, suggests that it may indeed be explained on the basis of Caucasian linguistic material.² This question was addressed in a dedicated article by the present author.

¹ A.V. Gadlo. *Ethnic History of the North Caucasus, 4th–10th Centuries*. Leningrad: Leningrad University Press, 1979, pp. 100–101. N.V. Pigulevskaya. *Syriac Medieval Historiography: Studies and Translations*. St. Petersburg: Dmitry Bulanin, 2011, p. 595.

² Sh. M. Khapizov. On the Question of the Origin of the Ethnonym Avar. // *Bulletin of the Institute of History, Archaeology and Ethnography*, 2016, no. 2, pp. 99–106.

In that study, the argument is advanced that the ethnonym Avar may plausibly possess an indigenous Caucasian – more precisely, Avar etymology. Such an interpretation may shed light on the ethnic processes that unfolded in the Early Middle Ages in the Eastern Caucasus, the outcome of which was the emergence of a people under this name.

Originally, as some scholars suppose, the form may have been Avhar (avaḫxl + -ar / -al, i.e., a possible plural suffix), which subsequently entered written sources as Avar. Nevertheless, even in certain sources of the fourteenth to fifteenth centuries, the ethnonym retains the form Avhar. Its meaning may be interpreted as “people from virgin lands, uninhabited territories,” and may be linked to their self-identification as migrants from the Caspian lowlands, which had become depopulated at the beginning of the Common Era as a result of incursions by incoming tribes.

This process, it would appear, is reflected in the medieval *The Georgian Chronicles* (“*Kartlis Tskhovreba*”). According to this source, the most significant group of the Leks, known as the Khunzas (who are likely to be identified with the central Avar population), migrated into the mountainous regions of Dagestan.¹

The source refers to the rise of certain nomadic tribes, designated by the chronicler as “Khazars” (a term regarded by modern scholars as an anachronism), who are said to have subjugated the entire North Caucasus. In this connection, it is reported that “Khozanikh, being more noble than the other descendants of Lek, went and settled in a mountain gorge, built a city there, and named it after himself – Khozanikheti.”²

¹ M. G. Gadzhiev, O. M. Davudov, and A. R. Shikhsaidov. *History of Dagestan from the Earliest Times to the End of the Fifteenth Century*. Makhachkala, 1996, p. 125.

² *The Georgian Chronicles*, ed. by R. Metreveli. Tbilisi, 2008, p. 18.

The chronology of these events may be established on the basis of The Georgian Chronicles, according to which they occurred prior to the ascendancy of the Persians, that is, the Sasanian Empire, who “built a city at the Sea Gates and called it Derbent.”¹ Since the rise of the Persians - namely, the formation of the Sasanian Empire – took place in the third century AD, while the construction of the Derbent fortress dates to the fifth century, the migration of “Khozanikh” must have occurred earlier, possibly around the turn of the AD.

By a similar principle – geographical, or more precisely topographical – the ethnonym *лъаралал* – “l’arag’al” was formed, meaning “inhabitants of the plain” (in its modern sense, “Kumyks”). It is therefore possible that the ethnonym Avaral likewise developed in this manner, signifying “inhabitants of the steppe” or “people of the wastelands.”

Additional support for this interpretation may be found in the following observation. The self- designation of the Andis – one of the largest Avar sub-ethnic groups (*гъванал* – “g’vanal”) – coincides semantically with the ethnonym Avar. This is evidenced in the language of the Avar classical author Gamzat Tsadasa, who employed the expression *гъванил уммат* “g’vanil ummat’ (as well as the cognate form *гъваниллы* “g’vanill’l”) in the sense of *гIалхулал, ракъ жубалареб къавм* – “people from wild, uninhabited places”² that is, from wastelands or virgin territories.

Although this term is not attested in Avar dictionaries, cognate forms with similar meanings are recorded, such as *гванзу* “gvanzu” (“wasteland”)³, *гванзих* “gvanzikh” (“very far away”), and *гванзаб* “gvanzab” (“coarse, uncouth”).⁴

¹ Ibid.

² Khamzatil Khazhiyav. The Literary Heritage of Tsadasa Khamzat. Bayanal, Makhachkala, 2010, p. 52 (in Avar).

³ M. Saidov. Avar-Russian Dictionary. Moscow, 1967, p. 147.

⁴ P. A. Saidova. Dialectological Dictionary of the Avar Language. Moscow, 2008, p. 96.

In historiography, since the nineteenth century, certain authors have attempted to advance the notion that the ethnonym “Avars” is entirely alien to the people it denotes. According to this view, the designation “Avars” was imposed upon this population only during the Soviet period. However, evidence drawn from written sources dating back to the medieval period of Avaria suggests otherwise. This may be demonstrated through a concrete example.

In Arabic-language scholarly literature, an important marker of an author’s ethnic or regional affiliation was his nisba. In this regard, one may turn to one of the most significant pre-Soviet works – *The Delight of Minds in the Biographies of Dagestani Scholars* by Nazir ad-Durgeli, devoted to the biographies of Dagestani scholars from the tenth to the twentieth centuries. In this work, the author provides the nisbas of all known medieval ‘ulama’, which allows us to examine and identify their ethnic attribution. It is noteworthy that the author himself was not an Avar, but a native of the Kumyk settlement of Durgeli; thus, he can hardly be accused of partiality in this matter.

Thus, one may cite – far from exhaustively – a number of medieval scholars identified as Avars in the work of Nazir ad-Durgeli, along with their nisbas, that is, their forms of self-identification¹: Shaban al-Ubudi al-Avari (17th century, village of Oboda, Khunzakh district); Abubakr ar-Ruguji al-Avari (18th century, village of Ruguja, Gunib district); Hadis al-Machadi al-Khidali al-Avari (18th century, village of Machada, Shamil district); Ali al-Arguni al-Avari (18th century, village of Argvani, Gumbet district); Muhammad, son of Titalav, al-Karati al-Avari (18th century, village of Karata, Akhvakh district); Manilav al-Karakhi al-Avari (18th century, village of Tlyakh/Charada, Charoda district); Abubakr al-Aymaki al-Avari (18th century, village of Aymaki, Gergebil district); Zagalav al-Khvarshi al-Avari (19th century, village of Khvarshi, Tsumada district);

¹ Nazir ad-Durgeli. *Delight of Minds in the Biographies of Dagestani Scholars* (Nuzhat al-Azhan fi Tarajim ‘Ulama’ Dagistan): Dagestani Scholars of the 10th–20th Centuries and Their Works. Translated from Arabic, with commentary, facsimile edition, indices, and bibliography prepared by A. R. Shikhsaidov, M. Kemper, and A. K. Bustanov. Moscow, 2012, pp. 42, 48, 53, 54, 56, 70, 75, 94, 97.

Haji Ali al-Kuletsmi al-Avari (18th–19th centuries, village of Kuletsma, Levashi district); Abubakr al-Chirkavi al-Avari (19th century, village of Chirkey, Buynaksk district); as well as the naibs Turach al-Karati al-Avari and Galbats al-Karati al-Avari (19th century, village of Karata, Akhvakh district), among others.

In addition to the settlements listed above, bearers of the nisba al-Avari are also recorded as originating from the following villages: Tlaylukh, Alak, Kudali, Tlokh, Kudutl, Salta, Kullab, Sogratl, Gochob, Untib, Ansalta, Arakani, Kolo, Ginichutl, Gatsalukh, Kharachi, Gunukh, Itlab, Tanusi, Kheleturi, Urada, Kharikolo, Baginub, Kharakhi, Khakhita, Tsulda, Gamsutl, and Teletl.

It is noteworthy that in ad-Durgeli's register of scholars there is not a single native of the Tsunta district; accordingly, they are absent from the list of bearers of the nisba al-Avari.

In addition to the list provided by Nazir ad-Durgeli, other examples may be cited of Avar scholars employing the nisba al-Avari as a means of self-identification. Thus, Muhammad Tahir al-Karakhi, in his work *al-Tasrīf al-ma'qūd sharḥ wasaṭ al -maqṣūd*, refers to himself explicitly as "Muḥammad Ṭāhir al -Karakhī al-Avarī."¹ Likewise, a native of the village of Archib (Charoda district), who died in 1885–1886 and was buried in the village of Shotavar (Kakh district), is mentioned in nineteenth-century Sufi writings as Muḥammad al-Ruchī al-Avarī.²

As aptly noted by the well-known ethnographer M. Magomedkhanov:

"The ethnic self-consciousness of the peoples of Dagestan may be compared to a 'taxonomic ladder,' the first step of which is identification with one's local community. Thus, for example, a native

¹ Shikhsaidov, A. R., and Omarov, Kh. A. *Catalogue of Arabic Manuscripts* (M.-S. Saidov Collection). Makhachkala, 2005, p. 100.

² Aitberov, T. M., and Khapizov, Sh. M. *Elisu and Gorny Magal in the 12th–19th Centuries* (Essays on History and Onomastics). Makhachkala, 2011, p. 361.

of the village of Ruguja, within the Andalal community, primarily perceives himself as a Rugudjin; among Avars more broadly, he is an Andalal; for representatives of other peoples of Dagestan, he is an Avar; and for Russians, he is a Dagestani. However, this does not mean that the same Rugujin does not simultaneously perceive himself, within the respective contexts, as a Rugujin, an Andalal, an Avar, a Dagestani, and a Russian. The question lies in the extent to which a particular aspect of this layered identity is relevant and informative in any given communicative situation.”¹

This assertion likewise finds confirmation in the medieval period, when *nisbas* clearly are being recorded a pattern in which an individual identified himself successively with his native settlement, then with a broader regional community, and finally with a wider ethnic affiliation.

Thus, for example, a native of the village of Ruguja (present-day Gunib district), the well-known nineteenth-century manuscript copyist Kurban Muhammad ibn Sugur-bek (in the K.Kekelidze Institute of Manuscripts alone, eight books copied by him are preserved.) presents himself to readers in the following form: “Kurban Muḥammad ibn Sugur -bek al-Avarī al-Andalavī al- Rugudjī.”² This layered designation reflects, respectively, his identification with the Avars, the Andalal regional group, and his home village.

Another eighteenth-century copyist, in the colophon of a manuscript completed on 18 March 1781, describes himself as: “Muḥammad ibn ‘Abdallāh al-Batsadī from the vilāyat of al-Avarī,”³ again demonstrating the use of a broader territorial-ethnic attribution.

¹ Magomedkhanov, M. M. Ethnolinguistic Processes among the Peoples of Western Dagestan. // Bulletin of the Institute of History, Archaeology, and Ethnography. Makhachkala, 2006, no. 3, pp. 107–108.

² Gvaramia, R. V., and Kanchaveli, N. G. Catalogue of Arabic Manuscripts of the K.Kekelidze Institute of Manuscripts, Academy of Sciences of Georgia (Collection L – Volume II). Tbilisi, 2002, p. 559.

³ Ibid., p.354.

Finally, one of the most prominent scholars of medieval Dagestan, Muhammad ibn Musalav al- Kuduki, identified himself in his manuscripts as: “Muḥammad ibn Musalav al-Kudūkī al- Avarī.”¹

Since antiquity, the ancient Avar tribes were known under various ethnonyms. For example, Pliny’s Andacenses are commonly identified with the Andi people of Dagestan, while the Karata people correspond to the Avar designation Kɪklapalal- “Kikiaralal” and their confederation of rural communities in Karata (Avar: Klapatlaca “ Kiaratiasa – “from Karata”) in mountainous Dagestan.²

An Avar tribe settled in the upper reaches of the Andi Koisu River was known as the Silvae (variants: Suli, Sile).³ Adjacent to them were the Didois, the ancestors of the Tsunta Avars. In Armenian sources, they are recorded as Didoi/Didotsi,⁴ while classical authors refer to them as the Diduri (Pliny, Natural History 6.29: Diduri; Ptolemy 5.8.22: Δίδουροι).

Their endoethnonym Tsezi carries the meaning “eagle” (from cej, “eagle”); in Avar, they are called Cunta, derived from cun, with the same meaning.⁵

It is also true that in the past the ethnonym Avar was primarily associated with the Khunzakh plateau, but it is evident that over time it came to encompass the entire territory inhabited by the Avar people. It should be noted that such patterns are not uncommon in the histories of various peoples, including major European nation-states. The role of ethnic subgroups as structural elements within a broader ethnic

¹ Ibid., p. 263.

² Gajiev, M. S. Ethnic Map of the North Caucasus in the Late Antique Period.//Bulletin of the Daghestan Scientific Center, 2019, no. 72, p. 20.

³ Trever, K. V. Essays on the History and Culture of Caucasian Albania. Moscow–Leningrad, 1959, p. 192; Volkova, N. G. On North Caucasian Ethnonyms.// Onomastics of the Caucasus. Makhachkala, 1976, pp. 182–183.

⁴ Semyonov, I. G. East Caucasian Ethnonyms in Early Medieval Armenian Sources.//Vostok (Oriens), 2012, no. 5, p. 31.

⁵ Abaev, V. I. Historical-Etymological Dictionary of the Ossetian Language, vol. II. Leningrad, 1973, p. 94.

formation remains discernible to the present day, and in Europe, this was particularly evident prior to the development of capitalism.

For example, “on the eve of the French Revolution, inhabitants of the provinces of Navarre, Béarn, and others considered themselves not French, but distinct “peoples. Interestingly, Joan of Arc, born in Lorraine, reported that she heard a voice from heaven saying: “Go to France.” At that time, “France” essentially referred only to the Île-de-France, the domain of the king. Moreover, in that era, aside from the French themselves, the Provençals were considered a separate people within France. Over time, however, even they merged with the French, becoming an ethnographic subgroup of the nation. The population of Île-de-France not only became part of the French nation but also contributed its name to it.”¹

In a similar fashion, the name of the historical center of Avaria gradually came to designate all members of the Avar people.

4.3. THE ETHNONYM LAKZ

As early as the medieval period, the ethnotoponym Lakz was recorded in the territory of historical Dagestan. This Nisba was borne by certain medieval scholars; for instance, Mammus al-Lakzi ad-Darbandi (1040–1110).² According to his Nisba, Mammus al-Lakzi was born in Derbent (Bab al-Abwabe) in a family originating from the country of Lakz (Bilad Lakz), or possibly within that very country itself.

Regarding the etymology of this ethnonym lakz hypotheses have been proposed by É. Benvenist, N. Trubetzkoy, and V. Minorsky, suggesting that the term lăg is an ancient East Caucasian word meaning “person.”³

¹ Chesnov, Ya. V. The Name of a People: Where Does It Come From?// Soviet Ethnography, Moscow, 1973, no. 6, p. 137.

² Alikberov, A. K. al-Lakzi, Mammus. In: Islam in the Territory of the Former Russian Empire: Encyclopedic Reference / Compiled and ed. S. M. Prozorov. Moscow, 2006, pp. 240–241.

³ Benvenist, É. Sketches on the Ossetian Language. Moscow, 1965, p. 127; Trubetzkoy, N. In: Mélanges J. van Ginneken, Paris, 1937, p. 172; Minorsky, V. F. History of Shirvan and Derbent. Moscow, 1963, p. 112.

In the 19th century, P. K. Uslar also offered an noteworthy conjecture: "...Might it not be related (Ossetian lag 'person' – I. A., K. M.) to the Legi, Lezgi, or Lezgins?"¹ However, if this was merely an intuitive observation, V. I. Abaev's remark is based on the study of a substantial corpus of Caucasian languages: "The word lag, meaning 'person,' 'peasant,' or 'slave,' appears to us as genuinely Caucasian. In Ossetian, it has been preserved as one of the notable survivals of the Caucasian substrate."² In reference to N. Trubetzkoy, É. Benvenist³ similarly supports this interpretation. V. F. Minorsky considers the element lak to be of local Dagestani origin and correlates it with the word lag, which in several North Caucasian languages signifies "person." The form lezg-(in), he argues, likely emerged through metathesis.⁴

Presumably, these scholars arrive at this conclusion on the basis that the Ossetian word lag (лæг), meaning "person" or "man," is not of Iranian origin and is considered to have entered the Ossetian language from the North Caucasian linguistic milieu. Moreover, this term has been compared by multiple researchers (including P. K. Uslar, V. I. Abaev, É. Benvenist, and others) with the ethnonyms Lak and Leg.

The subsequent trajectory of this word – which had by then become Ossetian – is particularly noteworthy: it reappears in Dagestani languages. Moreover, it is attested in the Nakh languages, namely in Chechen and Ingush. Beyond this, V. I. Abaev identifies the same lexeme⁵ within various lexical items in Abkhaz and Abaza, indicating that the term, originating in Ossetian, spread to the majority of the highland languages of the North Caucasus.⁶ However, in these languages its semantic value shifts, denoting "servant," "bondman," or "slave." Comparable phenomena are observed in other languages as

¹ Uslar, P. K. *Ethnography of the Caucasus. Linguistics, Vol. IV: Lak Language*. Tiflis, 1890, p. 18.

² Abaev, V. I. *Ossetian Language and Folklore*. Moscow–Leningrad, 1909, Vol. I, p. 315.

³ Benvenist, É. *Ibid.*, p. 127.

⁴ Minorsky, V. F. *History of Shirvan and Derbent*. Moscow, 1963, p. 134.

⁵ Abaev, V. I. *Ibid.*, p. 135.

⁶ Abdullaev, I. Kh., Mikailov, K. Sh. *On the History of the Dagestani Ethnonyms Lezgh and Lak*.// In: *Ethnography of Names*. Moscow, 1971, pp. 13–26.

well. In light of these facts, it is difficult to contest V. I. Abaev's assertion: "From the notion of 'person' to the designation of a social class, the distance is not great..."¹

In a biographical article on Mammus published in an encyclopedic reference work on Islam in the territory of the former Russian Empire, A. K. Alikberov interprets the term Lakz as referring solely to the Lezgins or the territory they inhabited.²95 However, in an earlier monograph, he asserts that during this period, in the territory of Shirvan and generally north of the Kura River, the collective designation Lakzy/Leki should be understood as encompassing "the Udi, Tsakhur, Avar, and other ethnic groups."³

Alikberov's monograph⁴ largely addresses issues of historical geography and the ethnic history of the Eastern Caucasus.⁵ In his work *The Era of Classical Islam*, considerable attention is devoted to the settlement areas of the Lezgin subgroup and, in particular, to the political entity of Lakz.⁶ Throughout, it is evident that the guiding framework for the author – quite rightly – is informed by the theses of A. R. Shikhsaidov.⁷ For instance, regarding the expanse of Lezgistan, it is stated that "Lakz included a large territory on the right bank of the Samur River."⁸

O. M. Davudov similarly maintains that "in the territory of the North-Eastern Caucasus, populations speaking Nakh-Dagestanian languages

¹ Abaev, V.I. Ibid., p. 135.

² Alikberov, A. K. al-Lakzi, Mammus. In: *Islam in the Territory of the Former Russian Empire: Encyclopedic Reference* / compiled and ed. by S. M. Prozorov. Moscow, 2006, pp. 240–241.

³ Alikberov, A. K. *The Era of Classical Islam in the Caucasus*. Moscow, 2003, p. 194.

⁴ Alikberov, A. K. *The Era of Classical Islam in the Caucasus: Abu Bakr ad-Darbandi and His Sufi Encyclopedia "Rayhan al-Haqa'iq" (XI–XII centuries)*. Moscow, 2003.

⁵ Alikberov, A. K. Ibid., pp. 43–231.

⁶ Alikberov, A. K. Ibid., pp. 89–129.

⁷ Shikhsaidov, A. R. *Issues of Historical Geography of Dagestan, X–XIV centuries: Lakz, Gumik*. //In: *Eastern Sources on the History of Dagestan*. Makhachkala, 1980, pp. 65–70; Shikhsaidov, A. R. *Essays on the History, Source Studies, and Archaeography of Medieval Dagestan*. Makhachkala, 2008, pp. 153–168; Ramazanov, Kh. Kh., Shikhsaidov, A. R. *Essays on the History of Southern Dagestan*. Makhachkala, 1969.

⁸ Alikberov, A. K. *The Era of Classical Islam in the Caucasus*, p. 100.

have existed since ancient times. Judging by the remnants of the tribes of Caucasian Albania, the same language was spoken by tribes inhabiting the territory of present-day Azerbaijan.”¹

It should also be noted that V. F. Minorsky included the lowland part of Southern Lezgistan within the zone of original settlement of Dagestanian-speaking peoples. Shabran (the Devichin district of present-day Azerbaijan) and Myushkyur // Maskat (the Khachmaz district of present-day Azerbaijan) were territories whose lands originally “belonged” to the Lezgin principalities.² This observation also pertains to Khursan (approximately the area of the Shahdag peoples) and to a section referred to in manuscripts as “Vardan” (part of the post-Samur Myushkyur), which Minorsky considered “territory of the Lakz.”³ It is possible that Khurs (plural: Khursan), localized by A. N. Genko near Besh-Barmaq,⁴ corresponds to the territory of the Kryz – a small ethnic group closely related to the Lezgins.

It should be noted that the lands historically inhabited by Lezgins and Tabasarans around Derbent and in the lower Samur region were devastated in the 13th-14th centuries as a result of Mongol invasions, as well as military conflicts between the Hulaguids and the Golden Horde, and later due to the campaigns of the conqueror Timur Barlas. During this period, part of Dagestan came to be known as the Ulus, as it hosted a Mongol military garrison. For instance, in the 14th century, according to a European map of 1367, the area south of Derbent was occupied by Caraol (“Karaul”) of the Ilkhanate – the descendants of the

¹ Davudov, O. M. Material Culture of Dagestan in the Albanian Period (3rd century BC – 4th century CE). Makhachkala, 1996, p. 220.

² Minorsky, V. F. History of Shirvan and Derbent, p. 108.

³ Minorsky, V. F. Ibid., pp. 109, 112b (map), 115.

⁴ Genko, A. N. The Arabic Language..., p. 87. See also Gajiev, M. S. Stages of Urban and Fortification Activity of the Sasanids in the Eastern Caucasus.// In: Iranian-Dagestanian Cultural-Historical Relations: Proceedings of the International Conference. Makhachkala, 2006, p. 29.

Mongol Khan Hulagu – which encompassed Iran and neighboring regions.¹

Later, in the 16th-17th centuries, the ruling Safavid dynasty in Iran sought to settle and populate these lands with loyal Turkic-speaking nomadic tribes adhering to the Shi'ite branch of Islam. This policy became particularly active under Shah Abbas I, during whose reign the Turkic-speaking Padar tribe was relocated to territories adjacent to Derbent, with their primary task considered to be “repelling Lezgin raids.”² The Safavids settled the historical Myushkyur (present-day Khachmas district of Azerbaijan) and the Ulus with the tribes of Ustajlu, Qajar, Bayat, and Kara Koyunlu. According to A. Bakikhanov, who listed these and other tribes, they “originate from the Turks and other peoples who lived in Persia and Turkey.”³

The Syrian historian and geographer Abul-Fida⁴ (1273–1331), in addition to Sarir, mentions only two “peoples” within the territory of Dagestan – “Kaytak” and “Lakz”- corresponding to the areas of settlement of the Dargins and Lezgins in their present-day boundaries.⁵ In this author’s account, “Lakz” also serves as the designation of a country, whereas “Kaytak” denotes solely a people and the territory they inhabit: “a people dwelling upon a mountain adjacent to al-Lakz on the northern side. The al-Kaytak engage in brigandage, and their mountain overlooks the ‘Iron Gates,’”⁶ that is, Derbent.

Returning to the topic of the localization of Lakz, it should be noted that A. Alikberov’s assessment aligns with the view of A. R. Shikhsaidov, who identifies the ethnonym Lakz exclusively with the peoples of Southern

¹ Krishtopa, A. E. Dagestan in the 13th – Early 15th Centuries: Essay on Political History. Moscow: Taus, 2007, p. 116.

² History of Azerbaijan. Baku, 1958, Vol. I, p. 266.

³ Abbas-Quli-Agha Bakikhanov. Gulistan-i-Iram / ed., comm., notes by Z. M. Buniatova. Baku, 1991, p. 22.

⁴ Konovalova I.G., , Eastern Europe in the Works of Arab Geographers of the 13th–14th Centuries. Moscow, 2009, p. 117.

⁵ Konovalova I.G., , Eastern Europe..., p. 114.

⁶ Ibid., p. 115.

Dagestan. His opponents cite the testimony of al-Masudi, who places in the country of al-Lakz the Dudanīya, i.e., the Tsuntin Avars, as well as information from The Georgian Chronicles, according to which Khozonikh (the legendary ancestor of the Avars who founded Khunzakh) is “the most famous” in the lineage of Lekan.¹ A specialized study by I. Kh. Abdullaev and K. Sh. Mikailov supports the view that the ethnonym Leki referred to all Dagestanian-speaking peoples.²

In summary, it should be noted that the Leki are often identified with the Legae of ancient authors (Λήγαι – Strabo 11.5.1). Some scholars tend to consider the ethnonym Leg as belonging to ancient Lezgin tribes;³ others associate it with the ancestors of the modern Lak people, whose self-designation is Lak;⁴ while still others, comparing Leg with the ethnonym Lek found in Georgian sources, regard it as a collective term for the peoples of Dagestan.⁵ I. G. Semenov attempted to synthesize these views and put forward the plausible hypothesis that the ethnonym Leg/Lek could, in a broad sense, refer to all Dagestanian tribes, while in a narrower sense it denoted the ancient Lezgin tribes.⁶

¹ Davudov, O. M. Material Culture of Dagestan in the Albanian Period (3rd century BC – 4th century CE). Makhachkala, 1996, p. 224.

² Abdullaev, I. Kh., Mikailov, K. Sh. On the History of the Dagestanian Ethnonyms Lezgh and Lak. // In: Ethnography of Names. Moscow, 1971, pp. 13–26.

³ Shikhsaidov, A. R. Islam in Early Medieval Dagestan (XII–XV centuries). Makhachkala, 1969, pp. 32–33; Shikhsaidov, A. R. “Issues of Historical Geography of Dagestan, X–XV centuries (Lakz, Gumik).” In: Eastern Sources on the History of Dagestan. Makhachkala, 1980, p. 67.

⁴ Khalantyan, G. Armenian Arsacids, Vol. 1. Moscow, 1903, p. 264.

⁵ Magomedov, R. M. Problems of the Origin of the Dagestanian Peoples in Pre-Revolutionary Historiography. // In: Scientific Notes of Dagestan State University. Makhachkala, 1960, pp. 37–56; Minorsky, V. F. History of Shirvan and Derbent, X–XI centuries. Moscow, 1963, p. 134; Abdullaev, I. Kh., Mikailov, K. Sh. On the History of the Dagestanian Ethnonyms Lezgh and Lak. In: Ethnography of Names. Moscow, 1971, pp. 13–16; Davudov, O. M. On the Ethnocultural Characteristics of Monuments of Caspian Dagestan. // In: Ethnocultural Processes in Ancient Dagestan. Makhachkala, 1987, p. 45.

⁶ Semenov, I. G. East Caucasian Ethnonyms in Early Medieval Armenian Sources. // Oriens, 2012, No. 5, pp. 27–38.

An even more precise conclusion was drawn by M. S. Gajiev, who argued that “apparently, the ethnonym Leg (together with the ethnonym Gel) of ancient authors, covering a substantial territory of the North-Eastern Caucasus, should be considered collective (as is the Georgian Leki), in contrast to the ethnonym Lek in ancient Armenian sources, where it refers to a specific tribe of Caucasian Albania.”¹

In light of the mention in the 7th-century written source Ashkharatsuyts of the ethnonym “Leki” (Lekk), alongside other ethnonyms of southern Dagestan,² it may be suggested that in the early medieval period this designation referred to the ancestors of the modern Lezgins. Subsequently, the southern neighbors of the peoples of Dagestan appear to have employed this ethnonym in a broader sense, applying it to Dagestanian-speaking populations in general.

The territory of Lezgin settlement is divided into three principal natural and climatic zones: the lowland (including the Magaramkent District of the Republic of Dagestan and the Khachmaz District of Azerbaijan), the foothill zone (comprising the Suleyman-Stalsky and Khivsky districts of Dagestan, as well as the Qusar and Quba districts of Azerbaijan), and the mountainous and highland zone (including the Akhty, Dokuzpara, and Kurakh districts of Dagestan).

Within the lowland zone, the principal area of Lezgin habitation occupies a broad, flat plain intersected by the distributaries of the Samur River delta, as well as the mouth of the Gyulgerichay River. The foothill zone is characterized by heavily eroded ridges, expansive river valleys, and extensive basins. The mountainous zone, in turn, is defined by successive ranges of mountain ridges. A certain portion of the Lezgin population resides in areas of difficult access within these highland ranges.

¹ Gajiev, M. S. Ethnic Map of the North Caucasus in the Late Antique Period. //Vestnik DNC, 2019, No. 72, p. 21.

² They are identified with the modern Lezgins, inhabitants of the Samur Valley. [Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac'oyc'): The Long and the Short Recensions / by Robert H. Hewsen. Wiesbaden, 1992. P. 118].

4.4. THE ETHNONYM DARGO AND ITS ORIGIN

According to R. Magomedov, “the initial formation of the Dargins as a distinct ethnos dates back to the early period of the Iron Age (the beginning of the 1st millennium BC), when a process of gradual and irreversible differentiation of the population of the eastern part of the Dagestani highlands began, presumably to the east of the Kazikumukh Koysu basin and to the north of the watershed between the Ulluchay and Rubas rivers.”¹

R. Magomedov traces the self-designation of the Dargins to the term *dargo*, which should be understood as a territorial-federative union of a group of neighboring *khureba* (Darg. “community,” “militia,” “army”). The etymology of the term *dargo*, according to R. Magomedov, is connected with the root *dark*, which in the Dargin language means “interior” or “inner part.” In popular consciousness, in his view, *dargo* is understood as the “core” or the “homeland of the Dargins.”²

This provides some grounds for reconstructing the way in which the people perceived themselves during that distant period, when they began to recognize themselves not merely as a group of neighboring tribes, but as a closely related ethnic community.

Thus, the ancestors of the Dargins appear to have regarded as their distinguishing feature the fact that they inhabited a certain “inner” part of Dagestan, which, presumably, set them apart from the inhabitants of more “external” or “outer” lands. In this way, one may delineate an “internal territorial core” occupied by the forebears of the present-day Dargins – a space bounded by the watersheds of the Ulluchay and

¹ R. M. Magomedov. *Dargintsy v dagestanskom istoricheskom protsesse* [The Dargins in the Historical Process of Dagestan]. Makhachkala: Dagestan Book Publishing House, 1999, p. 11.

² *Ibid.*, pp.13, 14.

Rubas rivers in the south, the valley of the Shura-Ozen River in the north, and the basin of the Dargo-Kherk River in the west.¹ In this regard, it is noteworthy that, in the past, the inhabitants of Akusha-Dargo did not include Kadar, Gubden, Sirkha, Muire, Myurego, or Kaitag within the concept of dargala.²

The ideas of R. M. Magomedov are not novel. As early as the nineteenth century, similar etymologies were proposed by P. Uslar, L. Zagursky, and E. I. Kozubsky, who maintained that darga signifies “a union formed from free societies.”³ At the same time, P. Uslar derived the term from darg (“interior”) and argued that “dargua did not embody a linguistic concept”, but rather a politico-administrative one.”⁴

The ethnographer M.-Z. Osmanov likewise arrives at the conclusion that the ethnonym dargo contains the notion of an “inner” region in relation to an “outer” one. He further writes: “For a term such as ‘inner,’ ‘mountain,’ or ‘inhabitant of inaccessible places’ to emerge in reference to a given social or ethnic group, it would seem necessary that both the plain and the internal mountainous zone were originally occupied by an ethnically unified population speaking a single language.”

Developing this idea, M.-Z. Osmanov suggests that the “external” Dargins were none other than the ancestors of the modern Kumyks.⁵ G. S. Fedorov notes that, if this line of reasoning is pursued further, one might indeed regard the “external” Dargins as the forebears of the

¹ Ibid., p.14.

² Ibid., p.15.

³ P. Uslar. *The Khyurkilin Language*. Tiflis, 1892, p. 103; L. Zagursky. *Ethnological Classification of the Peoples of the Caucasus*. In *Kavkazskii calendar na 1888 god*. Tiflis, 1887, p. 8; A. Dirr. *Contemporary Names of Caucasian Tribes*. *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostei i plemen Kavkaza (SMOMPK)*, vol. 40. Tiflis, 1909, p. 15; E. I. Kozubsky. *Dagestanskii sbornik*, vol. I, p. 43.

⁴ P. Uslar. *The Khyurkilin Language*. Tiflis, 1892, p. 103.

⁵ M.-Z. Osmanov. *Settlement and Population of the Dargins in the 18th–19th Centuries*.// In *Dagestanskii etnograficheskii sbornik*, vol. I. Makhachkala, 1974, p. 153.

present – day Kumyks, although he himself does not fully endorse this conclusion.¹

As G. S. Fedorov observes, in the foothill regions of northeastern Dagestan (in the Karabudakhkent district and partly in the Buynaksk district), as well as among the southern Kumyks, a considerable number of hydronyms, toponyms, and various terms have been preserved that undoubtedly belong to the parent language once spoken by all the peoples of Dagestan, including the ancestors of the Kumyks.

Among these are the following: k'ak'a, khola, ḡalg'a, k'anda, gue, goža, k'aza, k'apa, čukhtu, süñku, dam, tal, geben, anak', šinta, čaplek, purkh, ḡasi, ucikar, saga, ḡurces, lamk'a, šilak'ay, bekenez, and others. Translated, these terms denote, respectively: valley; a large lump; lizard; short or stunted; partridge; moth; female; hoe; skullcap; headband; a board for preparing dough; drum; willow; haystack; a shallow cave or rock shelter; flatbread; soot; a level area (bench); cousin; virgin land; buds; mud; a mixture of water and clay; and a headwater source.

It would be possible to cite a large number of additional words in use within the Kumyk language that, nevertheless, can be traced to the Dargin dialectal base. For the present, let us confine ourselves to this list. The existence of toponyms, hydronyms, and ethnonyms attributable to a common parent language, and their subsequent “permeation” into Turkic toponymy, clearly indicates that in these regions there once existed closely kindred dialects of what later became the Dargin and Kumyk languages (prior to the penetration of Turkic-speaking tribes into these areas). In summary, G. S. Fedorov

¹ G. S. Fedorov. Ethnic Processes in Northeastern Dagestan from the 5th to the 13th Centuries.// In *Razvitie feodal'nykh otnoshenii u narodov Severnogo Kavkaza*. Makhachkala, 1988, pp. 246–247.

allows for the possibility that the ancestors of the southern Kumyks spoke dialects of the Dargin language.¹

As a second hypothesis, R. Magomedov derives the ethnonym dargo from the name of the ancient city of Targu, which was located in the valley of the Gamri-Ozen River. The surrounding district was likewise known under the name Targu/Dargu, and, in his view, this ethnonym may subsequently have been extended to all Dargins.²

Alongside Dargo, another ethnotoponym – Filan – has been attested within the area of distribution of the Dargin language. Archaeological sites of the Levashi Plateau, including the Okhli and Nizhnechugli settlements, are characterized, from the first millennium BC through the thirteenth- fourteenth centuries AD, by a gradual and continuous development of material culture.³ This suggests the uninterrupted nature of the ethnocultural process.

A. I. Abakarov and M. G. Gadzhiev included this region within the medieval political formation of Filan.⁴ This view is likewise shared by R. Magomedov, who localizes Filan “within the northern ethnoterritory of the Dargins,”⁵ and by A. R. Shikhsaidov, who identifies it with Akusha-Dargo.⁶

¹ S. Fedorov. Ethnic Processes in Northeastern Dagestan from the 5th to the 13th Centuries.// In *Razvitie feodal'nykh otnoshenii u narodov Severnogo Kavkaza*. Makhachkala, 1988, pp. 246–247.

² R. M. Magomedov. *Dargintsy v dagestanskom istoricheskom protsesse* [The Dargins in the Historical Process of Dagestan]. Makhachkala: Dagestan Book Publishing House, 1999, p.15.

³ O. M. Davudov. *Material Culture of Dagestan in the Caucasian Albanian Period* (3rd c. BC – 4th c. AD]. Makhachkala, 1996, p. 239.

⁴ A. A. Abakarov and M. G. Gadzhiev. *Pervye itogi...* [First Results...], p. 8.

⁵ R. M. Magomedov. *Dargintsy v dagestanskom istoricheskom protsesse* [The Dargins in the Historical Process of Dagestan]. Makhachkala: Dagestan Book Publishing House, 1999, p.42.

⁶ A. R. Shikhsaidov. “K voprosu o lokalizatsii Filana” [On the Question of the Localization of Filan]. In *Onomastika Kavkaza*. Makhachkala, 1976, pp. 78–87.

R. Magomedov further maintains that the territory of Filan in the ninth-eleventh centuries was incorporated into the state of Sarir and became independent only in the first half of the twelfth century. Its inclusion within Sarir would have provided access to the Caspian Sea at a distance of approximately 12 kilometers from Semender.¹

In my view, however, the center of Filan should rather be localized in the area of present-day Gubden, possibly including within its domain the Levashi Plateau.

The territory of eastern Dagestan in the medieval period formed part of the Dargin political entity known as Khaydak, which, “in the period under consideration, occupied the territory of the present-day Kaitag, Kayakent, and Karabudakhkent districts.”² In the 14th century, according to A. V. Gadlo, the land of Kaitag extended along the Caspian littoral from the Samur River in the south to the Sulak River in the north, while its influence to the west reached as far as Kumukh.

The population of Kaitag, as noted by A. V. Gadlo, also included Turkic-speaking groups who had settled from the 10th century onward in the foothills along the Caspian lowland (Samandar), as well as the so-called “Derbent Kipchaks” established in the region. The principal population, however, consisted of “the highlanders of eastern Dagestan, the ancestors of the Dargin -speaking peoples.” At the close of the 14th century, the lowland and foothill territories of Kaitag were devastated by the invasion of Timur, to such an extent that, according to the sources, only “one in a thousand” survived.³

¹ R. M. Magomedov. *Darginsy v dagestanskom istoricheskom protsesse* [The Dargins in the Historical Process of Dagestan]. Makhachkala: Dagestan Book Publishing House, 1999, pp 83, 85.

² A. O. Murtazaev, *Kaitag from the 8th to the First Half of the 19th Century (A Study of Political History and Its Role in the System of Political Structures of the North-Eastern Caucasus)*. Makhachkala: Alef, 2015, p. 81.

³ A. V. Gadlo, *Ethnic History of the North Caucasus (10th–13th Centuries)*. St. Petersburg, 1994, p. 183.

Drawing upon the studies of d'Ohsson, D. M. Dunlop, and Vasily F. Minorsky,¹ B. N. Zakhoder explains that the territory designated in Arabic script as Khayzan // Jidan // Khandan // Jandan corresponds to Khaydak, that is, the land of the Kaitag people.

The archaeologist M. G. Magomedov, drawing upon materials uncovered during excavations and incorporating well-known written sources (above all, the work *Muruj al-Dhahab* by al-Masudi), aligns himself with those scholars who support the hypothesis of the existence of a Dagestani "Jidan."² He maintains a firm conviction that Kaitag and "Jidan" constituted entirely distinct political entities, asserting that "there can be no question of their identification."

Such is his position on this complex issue within the field of Caucasian historical geography, in contrast to the well-defined views of d'Ohsson, V. F. Minorsky, B. N. Zakhoder, A. R. Shikhsaidov, and other scholars. A similar perspective regarding the existence of a polity known as Jidan, associated with the Dagestani Huns, was also held by M. I. Artamonov.³

Minorsky V. F. opposed the idea of the existence of a principality of Jidan⁴ in the medieval North-Eastern Caucasus, a notion that had gained currency under the influence of the authority of M. I. Artamonov. Although a number of scholars of the North-Eastern Caucasus – primarily archaeologists – continue to defend this hypothesis, Minorsky's view (that "Jidan" // "Khaydan," etc., represents merely a corrupted rendering of the ethno-toponym Kaitag // Khaydak) has increasingly prevailed, owing to his recognized expertise in manuscript studies.

¹ Constantin d'Ohsson, *Les peuples du Caucase*. Paris, 1828, p. 19; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*. Princeton, 1954, p. 63; *Hudud al-Alam, The Regions of the World (982 A.D.)*, trans. and explained by Vasily F. Minorsky. London, 1937, pp. 448-449.

² M. G. Magomedov, *Ancient State Formations of Dagestan*. Makhachkala, 2006, pp. 176-179.

³ M. I. Artamonov, *History of the Khazars*. St. Petersburg, 2001, pp. 254, 542.

⁴ V.F. Minorsky, *History of Shirvan*, pp. 126-127.

It may also be noted that Minorsky appears to have been among the first to identify “Hamzin” with Gamri (Khamri),¹ that is, the territories of the modern Sergokala and Kayakent districts of Dagestan.

A detailed analysis of these viewpoints is presented in the monograph of A. Murtazaev, published in 2015. He writes that, despite the unequivocal conclusion of specialists working with medieval Arabic-language texts regarding the identity of the terms Khaydak and Jidan, certain Dagestani scholars have constructed “a kind of historiographical myth about an early medieval Dagestani state of Jidan.”²

In his dissertation, I. G. Semenov likewise observes that “the most active creators of this phantom were G. S. Fedorov-Guseinov and M. G. Magomedov, who differed significantly regarding the ethnic attribution of this polity. Thus, whereas M. G. Magomedov regarded the term ‘Jidan’ as the designation of a Turkic tribe associated with the Khazars, G. S. Fedorov-Guseinov maintained that ‘Jidan’ was a Kumyk state.”³

I. G. Semenov and A. Murtazaev themselves conclude that there are no sufficient grounds to assert the existence of a state called Jidan, interpreting its appearance in certain translations of medieval Arabic texts as the result of a misreading of the name Khaydak.⁴

¹ V.F. Minorsky, *History of Shirvan*, pp. 126–127, 132.

² A. O. Murtazaev, *Kaitag from the 8th to the First Half of the 19th Century*. Makhachkala: Alef, 2015, pp. 79–80.

³ G. Semenov, *The Formation of the Khazar Khaganate and Its Military-Political Relations in the Second Half of the 7th–8th Centuries*. Doctoral dissertation. Makhachkala, 2010, p. 317.

⁴ A. O. Murtazaev, *Kaitag from the 8th to the First Half of the 19th Century*. Makhachkala: IIAE DSC RAS, 2015, pp. 79–81; I. G. Semenov, *The Formation of the Khazar Khaganate....* Doctoral dissertation. Makhachkala, 2010, p. 318.

4.5. THE LAKS (“KAZI-KUMUKHS”)

According to modern research, the Laks are an indigenous people of mountainous Dagestan, whose ethnogenesis is traced to deep antiquity and is closely associated with the historical political formation of Gumik (or Gumuk), which existed approximately in the 7th-11th- centuries and is commonly identified with the present-day village of Kumukh, regarded as the ancient capital of the Laks.

It was precisely this settlement, known in Arabic sources since the first millennium AD, that gave the people their earlier ethnonyms – Gumikis, Gumuks, and Kazikumukhs (derived from the designation of the region of Kazi-Kumukh) – which were widely used by neighboring peoples as well as in pre-revolutionary Russian scholarly literature. The endonym “Lak” (lakku) is considered by researchers to be secondary and of a broader Dagestanian origin, the meaning of which is associated with notions such as “man,” “peasant,” or “dependent person,” whereas the more ancient self-designation is regarded as “Kumuk/Gumuk.” This is supported by the fact that in several surrounding languages (including Avar, Dargin, and Chechen), the Laks are still referred to by derivatives of this ethnonymic base.

The historical region of Gumik is described in 9th-11th-century Arabic sources as part of Sarir, and its inhabitants are reported to have remained Christian in the 10th century. Subsequently, following the spread of Islam at the end of the 11th century (490–92 AH, i.e., 1097–1099 AD),¹ Gumik developed into an important Islamic center.

In the 14th-15th centuries, the Kazi-Kumukh Shamkhalate emerged, which at the turn of the 17th-18th centuries transformed into the Kazi-Kumukh Khanate, later incorporated into the Russian Empire in 1820.

¹ See A. R. Shikhsaidov, *The Spread of Islam in Southern Dagestan in the 10th-15th Centuries*, in *Proceedings of the Institute of History, Language and Literature named after G. Tsadasa*. Makhachkala, 1959, vol. VI, p. 151; V. G. Gajiev, *The Shamkhalate (History of Formation and State Administration)*, in *States and State Institutions in Pre-Revolutionary Dagestan*. Makhachkala, 1989, p. 27.

On the Caspian lowland, which was included within the Kazi-Kumukh Shamkhalate, a portion of the Turkic-speaking population began to form a distinct ethnos after the collapse of the Golden Horde. This population later became known as the “Kumuk” (Kumuklar). The name is derived by some scholars from the designation of the center of the Kazi-Kumukh Shamkhalate, whose inhabitants were known as “Gazi-Kumukhs” or “Kumukhs” (in Turkic languages: “Qazikumuk” and “Qumuk”).

These researchers, including V.F. Minorsky,- who wrote that “the name Kumyk is the same as the mountain Gumik//Kumukh, since the rulers of these Turks (of Kipchak origin), bearing the title shamkhal, originated from Gazi-Kumukh”- consider the ethnonym “Kumyk–Kumukh” to be an indigenous Dagestani toponym associated with the medieval period.¹

G. S. Fedorov argues that the ethnonym Kumyk originated within Dagestan itself and was not introduced by any external migrating population, since none of the travelers passing through Dagestan prior to the mid-16th century attest to this ethnonym. Instead, the inhabitants of the old Kumyk villages are referred to in travel accounts by other ethnonyms, such as Tarkinians, Buinaksk residents, and similar designations.²

In the second half of the 1240s, the Italian Franciscan monk Giovanni da Pian del Carpine traveled across the Eurasian steppes and reached the

¹ See N. G. Volkova, *Ethnonyms of the Kumyks in the Languages of the Caucasus*; B. G. Aliev and M.-S. K. Umakhanov, *Historical Geography of Dagestan, 17th–Early 19th Centuries*. Makhachkala, 1999, vol. I, p. 81; G. S. Fedorov-Guseinov, *The History of the Origin of the Kumyks*. Makhachkala, 1996, p. 139; Vasily F. Minorsky, *History of Shirvan*, Moscow, 1963, p. 131, n. 66; Y. A. Fedorov, *On the Question of the Ethnogenesis of the Kumyks// Historical Sciences*, no. 1, 1959, pp. 104–116.

² G. S. Fedorov, *Ethnic Processes in Northeastern Dagestan in the 5th-13th Centuries in The Development of Feudal Relations among the Peoples of the North Caucasus*. Makhachkala, 1988, p. 245.

capital of the Mongol khans, Karakorum. In listing the territories under Mongol control, he mentions the “Komuks” and the Tarkinians.¹

According to his view, it is beyond doubt that the ethnonym Tarkinians is derived from the name of the settlement Tarki. In a similar manner, the ethnonym Komuks is traced back to the name of the settlement Kumukh (Gazi-Kumukh). The Tver merchant Afanasy Nikitin, who traveled through Dagestan, also mentions Tarkinians and Kaitags, but does not record the ethnonym Kumyks.

The ethnonym Kumyk, explicitly used as a synonym for Shamkhal, appears for the first time in the accounts of the English traveler Anthony Jenkinson, who anchored near the mouth of the Sulak River. “From the mainland,” Jenkinson writes, “is called Shamkhal or Kumyk land of the Muslim country situated to our west, we were 13 miles away.”²

Jenkinson’s identification of the terms Shamkhal and Kumyk is not accidental: at that time, the Shamkhals already had their residence in Tarki, although they were still referred to as the Shamkhals of Gazi-Kumukh. Similarly, Kumyks in other feudal domains were designated according to their respective rulers – Tarkinians, Buinaksk residents, Erpelin people, Karabudakhkent residents, Kayakent residents, Bashlykent residents, and others. In the second half of the 16th century, the Tarkinian Shamkhals finally relocated from Gazi-Kumukh to Tarki, gradually bringing the Kumyk feudal domains under their authority.³

Y. A. Fedorov proposed the hypothesis that the ethnonym Kumyk emerged precisely in this context. According to his interpretation, the

¹ Giovanni da Pian del Carpine, *Journey to the Eastern Countries*. Moscow, 1957, p. 57.

² *English Travelers in the Muscovite State in the 16th Century*. Leningrad, 1937, p. 207.

³ G. S. Fedorov, *Ethnic Processes in Northeastern Dagestan in the 5th-13th Centuries*, p. 245.

Shamkhals were called “Kumukh-based” prior to their relocation to Tarki, since their summer residence was located in Kumukh.

Adam Olearius, who visited Tarki at the beginning of the 17th century, wrote: “...in the country (i.e., in Dagestan) there are many different princes; almost every town has its own prince; among them the supreme one is the shamkhal, who holds a status similar to that of a king among them.”¹

In another passage of Olearius’s Travels, we read: “Behind Tarku, to the west, there is a tribe called Kumuk or Kasu-Kumuk.”² Already in the early 17th century, a Russian tsarist envoy traveling to Georgia through northeastern Dagestan referred to the Shamkhal domains as the “Kumyk land.”³

Genetic studies indicate that among the Laks (as well as other peoples of mountainous Dagestan), the Y-chromosomal haplogroup J1 is dominant, reaching approximately 70%. This is interpreted as evidence of an ancient autochthonous genetic substrate that began to form during the period of the Last Glacial Maximum and was preserved due to the geographical isolation of the mountainous regions. At the same time, analyses of genetic affinities demonstrate that the Laks are most closely related to other Dagestani populations, while occupying a somewhat distinct position within this broader cluster.

Thus, the ethnogenesis of the Laks appears to represent a complex process involving the interaction of an ancient Caucasian-language substrate with certain external influences. This is reflected in the multilayered structure of ethnonyms, ranging from the deeply archaic self-designation Lak, to the medieval term Gumik, and the later

¹ Adam Olearius, Detailed Description of the Journey of the Holstein Embassy to Muscovy and Persia. Moscow, 1970, p. 976.

² Ibid., p. 980.

³ S.A. Belokurov, Relations between Russia and the Caucasus, vol. I. Moscow, 1889, p. 481.

exonym Kazi-Kumukhs, which became established in the Russian-language scholarly tradition.

4.6. THE TABASARANS

The Tabasarans constitute one of the relatively numerous peoples of Southern Dagestan. They reside compactly in the southeastern part of the republic, within two administrative districts: Tabasaran and Khiv. From a natural-geographical perspective, the territory of Tabasaran is divided into two parts: the northern sector comprises the basin of the upper course of the Rubas River, while the southern sector encompasses the left bank of the middle course of the Chirag-Chay River and the upper reaches of the Karchagsu River. The region consists predominantly of foothill areas, with partial extensions into plains and mountainous zones.

It is evident that, historically, the area of Tabasaran settlement also included Derbent, which, like any major city, possessed a mixed population from the earliest stages of its existence. As emphasized by A. R. Shikhsaidov:

“Derbent repeatedly changed its ethnic composition; however, its polyethnic structure remained a constant feature. In the 5th to the first half of the 7th century, Iranian colonists occupied a significant place in the city, while in the second half of the 7th to the 9th centuries, a considerable Arab population was added to them. Nevertheless, the leading position was, of course, retained by speakers of the Dagestanian languages.”¹ Despite the city’s polyethnic character, according to the account of Abu Hamid al-Gharnati, the most numerous segment of the population of Derbent and its surroundings were the

¹ Shikhsaidov, A. R. *Essays on the History, Source Studies, and Archaeography of Medieval Dagestan*. Makhachkala, 2008, p. 179.

Tabasarans (“In the land of Bab al- Abwab there lives a people called al-Tabarsalan”¹).

The Tabasarans are one of the peoples of Dagestan whose self-designation coincides with their external ethnonym; moreover, this ethnonym has remained essentially unchanged since the beginning of the Common Era. In particular, according to the view of M. A. Aglarov, beginning from the first millennium, ethnic groups have persisted in Dagestan under the same names by which they were known to Ancient Near Eastern sources and classical authors, among them the Tabasarans.² For instance, a written source of the 7th century, known as Ashkharatsuyts, already mentions a tribe whose localization and designation (Tapastawank)³ clearly indicate that it refers to the Tabasarans.

There is no single consensus among scholars regarding the origin of the ethnonym Tabasaran; however, the majority of specialists, including M. R. Gasanov, agree on its Iranian roots. According to one of the most widespread interpretations, the ethnonym is derived from the Persian *tabar* (“axe”), in which case “*Tabar-saran*” may be translated as “axe-bearers.” It is assumed that this designation referred to warriors entrusted with the defense of strategically important Derbent; in support of this interpretation, reference is made to the historical region of Tabaristan on the southern coast of the Caspian Sea in Iran, whose name shares the same root.

M. R. Gasanov also proposes a Persian-derived interpretation according to which Tabasaran signifies “summer fields” or “summer pastures,”

¹ Quoted in: Ramazanov, Kh. Kh., Shikhsaidov, A. R. *Essays on the History of Southern Dagestan: Materials on the History of the Peoples of Dagestan from Ancient Times to the Early 20th Century*. Makhachkala, 1964, p. 60.

² Aglarov, M. A. *Ethnogenesis in the Light of Political Anthropology and Ethnonymy in Dagestan: Politica -ethnica*. Makhachkala: Mavraev, 2013, p. 19.

³ Identified with the modern Tabasarans. Hewsens, Robert H., ed. *Geography of Ananias of Širak (Ašxarhaç'oyc')*: The Long and the Short Recensions. Wiesbaden, 1992, p. 118

which may reflect the character of the landscape and the traditional economic practices of the ancestors of this people. Another etymology divides the ethnonym into two components – tab (“summit,” “hill”) and saran (“land” or “country”) – thus interpreting Tabasaran as the “land of hills,” a meaning that corresponds well to the natural environment of their traditional area of settlement. It is important to note that the self-designation Tabasaranar was long used primarily in communication with neighboring peoples and in official documentation, whereas internal ethnic groups often employed alternative self-appellations (for example, “kapgan” and “gum-gum”).¹

From the beginning of the second millennium AD, the ethnic territory of the Tabasarians began to contract under the pressure of external forces. Endless wars and the Mongol invasions of the 13th century had an extremely adverse effect on the situation in Tabasaran. The Dagestani historian A. E. Krishtopa, based on the study of a number of sources, argues that after the 1230s, Derbent lacked a permanent population.² An anonymous Italian source (dated between 1507 and 1520) reports that the inhabitants of Derbent “speak both Circassian and Turkish.”³ A. R. Magomedov reasonably interprets the term “Circassian” as referring to the Dagestani languages, and more specifically to Tabasaran; accordingly, he concludes that “by this time the ethnic situation in Derbent and its environs resembled the contemporary one: the population spoke either Highland (Dagestani) or Turkic languages.”⁴ Among the Dagestani-speaking peoples, the Tabasarians were likely the most numerous. However, from the late 15th century onward, “the ethno-territory of the Tabasarians began to shrink at the expense of the

¹ Gasanov, M. R. On the Question of the Origin of the Tabasarians.// In Dagestan in the Era of the Great Migration of Peoples (Ethnogenetic Studies). Makhachkala: IIAE DNC RAS, 1998, pp. 64-82.

² Krishtopa, A. E. Dagestan in the 13th – Early 15th Centuries. Moscow, 2007, pp. 79–80.

³ Krishtopa, A. E. Accounts of Western European Travelers of the 15th Century on Dagestan.// In Issues of History and Ethnography of Dagestan. Makhachkala, 1970, Issue 1, p. 116.

⁴ Magomedov, A. R. The Peoples of Dagestan. Makhachkala, 2003, p. 68.

plains and foothills,” into which Turkic-speaking tribes were increasingly settling.¹

In the 16th-18th centuries, Derbent underwent a process under the Safavids of becoming a Turkic-speaking Shiite city – a stronghold of Safavid influence in the Eastern Caucasus. Mass resettlement of Turkic-speaking populations from Iran to Derbent began in the 16th century. Ismail I Safavid (1501-1524), who “established the Shiite current,” laid siege to Derbent in 1509 and compelled its ruler, Yar-Ahmed, to surrender. Following the capture of the city, Ismail I “resettled 500 families of Rumian descent from Tabriz into the city; he entrusted the administration of the city to Mansur Beg with the title of Sultan.”²

As E. Kozubski observes, “from this time onward, Persian dominion began in Derbent, whose inhabitants became Shiites.”³ This policy was continued by Tahmasp I (1524–1576), who resettled “from the great tribe of Qurchi four hundred [most] reliable warriors, who were listed in his army, along with their families, into the city of Derbent.”⁴ Kozubski also notes that “under Tahmasp I, 400 families from the Gurchian tribe were relocated to Derbent.”⁵

Despite the active resettlement policies of the Safavid rulers, the majority of the population of Derbent at the end of the 16th century remained Dagestanian-speaking Sunnis. According to Ottoman sources, there was serious concern in Istanbul over the strengthening of Shiites in the Eastern Caucasus, and on 23 December 1574, under Sultan Murad III, the entire top leadership of the Ottoman Empire convened.⁶

¹ Magomedov, A. R. *The Peoples of Dagestan*. Makhachkala, 2003, p. 72.

² Kozubski, E. I. *History of the City of Derbent*. Temir-Khan-Shura, 1906, p. 53.

³ Kozubski, E. I. *History of the City of Derbent*. Temir-Khan-Shura, 1906, p. 53.

⁴ Mirza Haydar Vizirov. *The New Book Called Derbend-nāmeḥ-yi Jadid*. Translated from Persian, introduction and commentary by A. N. Kozlova. Makhachkala, 2002, p. 71.

⁵ Kozubski, E. I. *History of the City of Derbent*. Temir-Khan-Shura, 1906, p. 54.

⁶ Farzaliev, Sh. *The Ottoman Chronicler Ibrahim Rahimizade on Dagestan (1570s)*.// In *Eastern Sources on the History of Dagestan*. Makhachkala, 1980, pp. 107–108.

The occasion for the assembly, according to the Ottoman historian Mustafa Ali Gelibolulu, was a petition from three Dagestanian rulers: the Shamkhal of Gazikumukh, the Tabasaran ruler Ghazi Salih, and the Avar ruler Tuchalav, calling for assistance in their struggle against the Safavid rulers, whose expansion they were barely able to resist.¹ As a result of coordinated actions by Ottoman and Dagestanian forces, by the end of the 16th century, Derbent once again became a Sunni city, populated by ethnic Dagestanians. The “Iranians” – more precisely, Turkic-speaking Shiites who had served as the stronghold of Safavid expansion in Dagestan – were expelled from Derbent, and their garrison was entirely destroyed along with its commander.²

However, Shah Abbas I (1588–1629) once again captured the city of Derbent in August 1607,³ “expelled the Sunnis from the city, and installed a strong garrison of Qizilbash – so called Persian soldiers – to keep the Sunnis living in the surrounding areas under control. He entrusted the administration of Derbent to Chrag-Sultan Ustadjlu.”⁴

The Ustadjlu tribe apparently played an important role in governing Derbent, as later in the 17th century another representative of this tribe, Shahverdi Beg Ustadjlu, also ruled the city.⁵

Shah Abbas I renewed the policy of forcibly promoting Shi’ism and persecuting Sunnis in Azerbaijan, a policy previously pursued in the region by the Safavids in the 16th century.⁶ The practice of persecuting

¹ Sadik Mufit Bilge. *The Ottoman State and the Caucasus*. Istanbul, 2005, p. 60 (in Turkish); Sadik Mufit Bilge. *The Caucasus in the Ottoman Period, 1454–1829 (History – Society – Economy)*. Istanbul, 2012, p. 92 (in Turkish).

² Ibrahim Efendi Pechevi. [Title as cited], p. 40.

³ Sadik Mufit Bilge. *The Caucasus in the Ottoman Period, 1454–1829 (History – Society – Economy)*. Istanbul, 2012, p. 111 (in Turkish).

⁴ Kozubski, E. I. *History of the City of Derbent*. Temir-Khan-Shura, 1906, p. 58.

⁵ Kozubski, E. I. *History of the City of Derbent*. Temir-Khan-Shura, 1906, p. 59.

⁶ Petrushevsky, I. P. “Azerbaijan in the 16th–17th Centuries.” In *Collection of Articles on the History of Azerbaijan*. Baku, 1949, Issue 1, p. 280.

Sunnis is attested in the work of Arakel Davrizhetsi.¹ The scholar of medieval Iranian and Azerbaijani history I. P. Petrushevsky concludes that, in the 17th century, the Christian population within the Safavid state enjoyed significantly more rights than Sunnis.²

Dagestani historians rightly note that in the 17th century, the ethnic composition of the population of Derbent and the Derbent Khanate was significantly influenced by the resettlement policies of Shah Abbas I of Iran, who, in his efforts to transform Derbent into a stronghold for asserting his authority over the peoples of Dagestan, expelled the local population (Sunnis) from the city and replaced them with Turkic-speaking settlers from Iran.³ Consequently, the expulsion of Sunnis from the city, together with the resettlement policies implemented by the Safavid shahs in the early 17th century, altered the ethnic character of the city, “ensuring the predominance of the Turkic-speaking Shiite element.”⁴

Alongside Derbent, the Tabasarans living in its surrounding districts were subjected to assimilation or displacement. As a result, by the start of the 20th century, there were no Tabasarans remaining in the Derbent district. Moreover, active Turkification of Tabasaran villages took place within the territory of the present-day Tabasaran district, where they had formerly constituted between 10 and 17 percent of the population.

Despite these pressures, the Tabasarans were able to preserve their unique language and culture, and during the 20th century, they substantially increased in number and modestly expanded the area of their settlement.

¹ Arakel Davrizhetsi. *Book of Histories*. Translated from Armenian, introduction and commentary by L. A. Khanlaryan. Moscow, 1973, p. 100.

² Petrushevsky, I. P. “Azerbaijan in the 16th–17th Centuries.” In *Collection of Articles on the History of Azerbaijan*. Baku, 1949, Issue 1, p. 281.

³ Aliyev, B. G., Umahanov, M.-S. K. *Historical Geography of Dagestan, 17th – Early 19th Century*, Vol. II: *Historical Geography of Southern Dagestan*. Makhachkala, 2001, p. 107.

⁴ Magomedov, A. R. *The Peoples of Dagestan*. Makhachkala, 2003, p. 69.

4.7. THE RUTULS, TSAKHURS, AND AGULS

The principal body of the Rutul population resides compactly within the Rutul District of Dagestan, specifically in the valley of the Samur River and its tributaries. Two additional settlements – Khnov and Borch – are located in the valley of the Akhty-chay River within the Akhtyn District, while four more (including the villages of Shin, Kaynar, and others) are situated in the Sheki District of Azerbaijan.

The ethnonym Rutul derives from the name of the principal settlement Rutul, which the Rutuls themselves call Mykhed, while they refer to themselves as Mykhabyr. In the absence of a unified endonym, the inhabitants of each settlement identify themselves by the name of their respective village.

The ethnogenesis of the Rutuls constitutes a protracted and multilayered process, rooted in deep antiquity and closely intertwined with the history of other Dagestanian-speaking peoples. A pivotal stage in the early history of the Rutuls, as well as of other peoples belonging to the Lezgian linguistic group, is their incorporation into the polity of Caucasian Albania, which existed from the fourth century BC to the seventh century AD. Among the constituent groups, scholars distinguish several that may have been the direct ancestors of the Rutuls. Foremost among these is the tribe known as the “Khenoks” or “Khenavs” (Xenawk), who are primarily identified with the inhabitants of the Khnov valley, that is, a segment of the modern Rutul population.¹

Following the fall of Caucasian Albania in the seventh century and the subsequent Arab conquest, the ancestors of the Rutuls became incorporated into a series of new political formations, including the entity known as Lakz (“the Land of the Lezgins”), that is, a state-like confederation in Southern Dagestan which had taken shape by the sixth-seventh centuries. In the tenth-eleventh centuries, the region

¹ Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac’oyc’): The Long and the Short Recensions / by Robert H. Hewsen. Wiesbaden, 1992. P. 118.

underwent an intensive process of Islamization: Arab conquerors encountered comparatively little resistance in the territories inhabited by the ancestors of the modern Rutuls, and consequently Islam was established here both early and firmly.

It is likely that until approximately the fifteenth century the ethnic boundaries separating the Lezgins from the Rutuls and Tsakhurs remained fluid. During this period, the Tsakhurs and Rutuls had not yet fully differentiated from the broader Lezgian ethnocultural milieu, although their distinct languages and features of material and social life were already in the process of gradual formation.

One of the defining characteristics of Rutul ethnogenesis is the absence of a unified self – designation until the twentieth century. Collective identity was not constructed around the notion of a “Rutul people,” but rather upon affiliation with a specific lineage-based village community – Tukhum – and the rural commune, or Jamaat. Thus, the inhabitants of Rutul referred to themselves as Mykh’adybyr, those of Shinaz as Synazrabor, of Ikhrek as Irekdybor, of Khnov as Khinadby, and so forth.

The ethnonym Rutuls itself derives from the name of the largest settlement, Rutul (in the Rutul language, Mykh’ad), and is, in essence, an exonym: it was employed by neighboring peoples – Azerbaijanis and Lezgins – and entered the Russian language and official usage only during the Soviet period.

In the seventeenth-eighteenth centuries, the Rutul magal took shape within the territory inhabited by the Rutuls – a political association of rural communities governed by Rutul beks.

The Tsakhurs (self-designation: Yikhby) traditionally inhabited twelve settlements in the upper reaches of the Samur River valley in Dagestan, as well as the slopes of the Alazani Valley in Azerbaijan. Among the settlements identified as Tsakhur are Agdam-kalal, Suvagil, Karkay, Kalalu, Sabunchi, Alaskar, Mamrukh, Gezbarakh, Mishlesh, Yeni Suvagil,

Güllük, Jimjimakh, Agyazy, Kum, Chinarli, and Kas. Tsakhur quarters are also present in the villages of Lekit – Kotuklu and Mukhakh.¹

Thus, the territory inhabited by the Tsakhurs is divided into two parts by the Main Caucasian Ridge. At the same time, historical-ethnographic and linguistic evidence indicates that this constitutes a single, historically formed ethnic community occupying two distinct natural – geographical zones: extensive alpine summer pastures in the highlands and fertile, warm southern slopes in the foothills. This ecological diversity enabled a combined economic system integrating pastoralism with agriculture, forming a unified and complex agricultural structure.

For economic reasons, during the eighteenth and especially the nineteenth centuries, migration of Tsakhurs from the Mountain Magal (in the Samur Valley) into the Alazani Valley within present-day Azerbaijan increased significantly and continued – remaining incomplete – up until the dissolution of the Soviet Union.²

Scholars generally maintain that the Tsakhurs emerged as a result of migration processes during the Early Middle Ages, directed from the south – namely, from the Kura River basin – northward across the Main Caucasian Ridge into Dagestan. According to A. G. Gajiev, among the various peoples of Dagestan, the Tsakhurs display the most pronounced distinctions, owing to the predominance of lowland geographical influences over those of mountainous environments in their formation. From this, he concludes that the Tsakhurs spent a greater portion of their ethnogenetic development in lowland regions.³

As he notes, “written sources indicate that during the period of Caucasian Albania (and possibly earlier) and up to the time of the Arab

¹ Clifton J.M., Tiessen C., Deckinga G., Lucht L. The sociolinguistic situation of the tsakhur of Azerbaijan. SIL International, 2005, p. 7

² Sergeeva G.A. The Tsakhurs: Ethnocultural Profile in the 20th Century // Peoples and Races. Issue 26. Moscow, 2001, p. 24.

³ Gajiev A.G. The Origin of the Peoples of Dagestan. Makhachkala, 1965, pp. 52, 108–109.

conquests, the ancestors of the Tsakhurs bordered the Udins and Armenians in the southeast.” This, he suggests, may account for the fact that, among all Lezgian groups, the Tsakhurs exhibit the most marked differences in anthropological type, including a comparatively stronger presence of Armenoid features.

A number of researchers further argue that historically Tsakhur settlements were located farther south than their present area of habitation, specifically in the region surrounding the city of Mingachevir, where the Alazani River flows into the Kura.¹ Tsakhur authors themselves have also reflected on the question of southern origins; in their search for a “historical homeland,” some have turned their attention to the Armenian name for Karabakh (Artsakh). According to one such interpretation, in the Tsakhur language Artsakh signifies “Inner Tsakhur,” while Gantsakh denotes “Outer Tsakhur,” leading to the assertion that Karabakh may once have constituted a center of Tsakhur settlement.²

The Aguls (self-designation: Gekhünar) inhabit the southern part of Dagestan, in the hard-to-access gorges of the upper reaches of the Gyulgerichay River, across approximately twenty settlements in the Agul and Kurakh districts. During the 1960s, a portion of the Agul population was resettled to the lowland areas of the Derbent and Kayakent districts.

The ancestors of the Aguls formed part of the multi-tribal Albanian world and were known under the general ethnonyms applied to all Dagestanian peoples of the Lezgian group – namely, “Leks” or “Albans” (Aghvans). The earliest written reference to the Aguls dates to the seventh century:

¹ Schulze W. Tsakhur. Munich, 1997; Clifton J.M., Tiessen C., Deckinga G., Lucht L. The Sociolinguistic Situation of the Tsakhur of Azerbaijan. SIL International, 2005, p. 4.

² Guseynov F.M. On the History of the Tsakhurs. Makhachkala, 1998, p. 23.

in an Armenian geographical text of that period, they are listed among the peoples converted to Islam under the ethnonym Alutakan (Ałutakank').¹

Taking into account the common phonetic substitution of the Indo-European “L” with “Gh” (or “Ł”) and the graphic similarity of these phonemes in the Armenian alphabet, it is reasonable to associate this ethnonym with the modern Aguls. In the Early Middle Ages, the territories inhabited by the Aguls became incorporated into the major political formation known as Lakz.

The ethnonym “Aguls” itself is of relatively late origin and derives from the geographical designation of their area of compact settlement – the Agul-dere gorge (Aghul-dere), while the self-designation Aghular literally signifies “inhabitants of Aghul.” At the same time, in earlier periods the Aguls lacked a unified endonym: the population of different gorges identified themselves according to the names of their respective settlements or valleys. Thus, the inhabitants of Kushan-dere referred to themselves as K’ushanär, those of Keren-dere as K’erenar, while neighboring peoples employed their own appellations (for example, Tabasarans called the Aguls Ruk’ushanär, Laks referred to them as Aghal-kushaymi, and Tsakhurs as Khyvynbi).

In historical scholarship, there long persisted the view that the original homeland of the Aguls was precisely the Agul-dere gorge, from which they subsequently dispersed into other valleys - Kushan-dere, Keren-dere, and Khpyuk-dere. However, more recent archaeological discoveries in the vicinity of the settlements of Burshag, Khudig, and Kurag in Kushan-dere – synchronous with sites in Agul-dere – call this hypothesis into question and point instead to a more complex pattern of settlement.

¹ They are identified with modern Lezgins, inhabitants of the Samur Valley [Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac’oyc’): The Long and the Short Recensions / ed. Robert H. Hewsen. Wiesbaden, 1992, p. 118].

During the fourteenth -eighteenth centuries, the Aguls, like many other peoples of Dagestan, were organized along gorge-based lines into unions of rural communities. At various times, these associations fell under the suzerainty of larger feudal polities, such as the Kazikumukh Shamkhalate and the Kyurin Khanate; however, such dependence did not result in any fundamental transformation of the internal structure of Agul society.

Genetic studies of the Aguls, as well as of other peoples of Highland Dagestan, indicate the predominance of haplogroup J1 (reaching notably high frequencies), which points to an ancient autochthonous substrate formed in the Caucasus as early as the Neolithic period and preserved owing to the geographical isolation of mountainous regions.

When approached with scholarly rigor, the question of the ethnogenesis of the Rutuls, Aguls, and Tsakhurs clearly emerges as a protracted historical process. In this process, the ancient autochthonous tribes of Caucasian Albania, having passed through stages of medieval political confederations, Islamization, and a complex system of localized self-designations, gradually consolidated into the modern ethnic groups. These peoples have retained, in their language, culture, and genetic memory, features reflecting both their Albanian heritage and centuries -long interaction with Lezgian, Avar, Georgian, Armenian, Iranic, and Turkic-speaking populations.

4.8. CONCLUSION

The present study permits a number of generalizing conclusions regarding the ethnic history of the Dagestanian-speaking peoples, grounded in a long-established body of sources and the scholarly achievements of Caucasian studies.

The ethnogenesis of the peoples of Dagestan is characterized by a deeply autochthonous nature. Archaeological, linguistic, and anthropological evidence convincingly demonstrates that the ancestors of the modern Avars, Dargins, Laks, Lezgins, Tabasarans, Rutuls, Tsakhurs, and Aguls have inhabited the territory of the Northeastern Caucasus since the most ancient times. The disintegration of the Proto-Dagestanian-Nakh language and the formation of distinct languages occurred during the Bronze Age, as evidenced by materials of the Kura-Araxes culture and its derivatives.

The ethnic diversity of Dagestan is not merely the result of geographical isolation; rather, it is shaped by complex processes of political formation, intra-communal relations, the practice of endogamy, and prolonged consolidation around major political centers.

In antiquity and the early medieval period, the ancestors of the South Dagestanian peoples formed part of Caucasian Albania, which left a profound imprint on the ethnic history of the region. In the Early Middle Ages, the polity of Sarir emerged, encompassing the settlement areas of the Avars, Laks, and Dargins. From the seventh to the tenth centuries, the most significant factors in ethnocultural development were Islamization – which in the mountainous zones proceeded without a radical population replacement – and incorporation into the orbit of the Arab Caliphate, which facilitated the spread of writing systems and the formation of new ethno – political structures. During this period, major political formations took shape, including Lak z (in South Dagestan) and Khaydak (covering Dargin and Kaitag territories). Their boundaries largely prefigured later ethnic distributions.

The ethnonymy of the Dagestanian peoples reflects the multi-layered nature of their historical development. A number of ethnonyms are already attested in ancient and early medieval sources: Avar, Lakz, Tabasaran, Dargo, and others. However, the final consolidation of supra-ethnic self-designations occurred relatively late – up to the twentieth century, identity was predominantly based on affiliation with a village community, a union of settlements, or a political domain.

For example, among the Avars, the ethnonym Avar (deriving from the self-designation of the center of Khunzakh) gradually expanded to encompass all related groups. Among the Laks, the ancient self-designation was Gumik/Kumukh, while Lak appears to have become established as a secondary designation. Among the Dargins, the ethnonym Dargo is associated with the concept of an “inner territory” and originally referred only to a part of the broader ethnic group. Among the Rutuls, Tsakhurs, and Aguls, unified ethnonyms emerged even later, based on the names of major settlements (Rutul) or gorges (Agul-dere), with village-based identification remaining dominant until the Soviet period.

The ethnic history of each people possesses its own distinctive features. The Avars consolidated around the Khunzakh Plateau, with the ethnonym Avar being attested from the Early Middle

Ages in both Arabic and Persian sources; medieval scholars originating from various Avar communities employed the Nisba al-Avari, which indicates an already developed sense of ethnic self-awareness.

The Laks established an early state formation known as Gumik (Kumukh), later developing into the Kazikumukh Shamkhalate and Khanate; their ethnonym Lak (“man”) is associated with a broader Dagestanian lexical substratum.

The Dargins consolidated in a region they referred to as Dargo (“inner land”); their ethnic territory included Akusha-Dargo, as well as the political entities of Kaitag and Filan.

The Tabasarans represent one of the few Dagestanian peoples whose ethnonym has been continuously recorded since antiquity (Tavaspar in the Armenian Geography of the seventh century). Historically, their territory also encompassed Derbent and its surrounding area; however, under the pressure of external migrations (Arab, Mongol, and Turkic), they were gradually displaced into the foothill and mountainous zones.

The Rutuls, Tsakhurs, and Aguls, belonging to the Lezgian group, were in the medieval period incorporated into Lakz and maintained close ties with the broader Lezgian ethnocultural continuum. Their consolidation into distinct ethnic communities was completed relatively late, and their modern self-designations became firmly established primarily during the Soviet period.

In the sixteenth-eighteenth centuries, the ethnic map of Dagestan underwent significant changes under the influence of external factors. The active Safavid resettlement policy, aimed at populating Derbent and the adjacent lowlands with Turkic-speaking Shiite tribes, led to a contraction of the territorial range of the Tabasarans and parts of the Lezgins, as well as to the Turkicization of several settlements. At the same time, the mountainous regions preserved their ethnic distinctiveness, while the existing unions of rural communities and feudal domains ensured the continuity of traditional culture.

The incorporation of Dagestan into the Russian Empire in the nineteenth century, followed by Soviet administrative reforms, played a crucial role in the final consolidation of its peoples. National districts were established, writing systems based on native languages were introduced, and modern ethnonyms were officially fixed. At the same time, the traditional structure of identity (village – union of

communities – ethnic group) has been preserved in cultural memory and everyday social practice.

Thus, the ethnic history of the Dagestanian-speaking peoples represents a complex, multifactor historical process in which an ancient autochthonous substrate, the legacy of Caucasian Albania, medieval political formations, Islamization, interaction with the Iranian – and Turkic-speaking worlds, and modern state policies together formed a unique ethnocultural mosaic that has retained its vitality to the present day.

BIBLIOGRAPHY

1. A.Z. Geography of the Middle Ages, Studied by Joachim Lelewel // *Przegląd Poznański*. Vol. XXI. 1855. pp. 1–23.
2. Aglarov M. From the History of Avar Ethnonyms // *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*. No. 40. Munich, 1981. pp. 5–17.
3. Bechert J. Awarischen hobil und halmaj // *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*. 1966. pp. 129–141.
4. Brosset M.F. Georgian Map of Georgia // *Nouveau Journal Asiatique*. 1838. October. Vol. VI. pp. 305–320.
5. Clifton J.M., Tiessen C., Deckinga G., Lucht L. The Sociolinguistic Situation of the Tsakhur of Azerbaijan. SIL International, 2005.
6. D'Ohrsson C. The Peoples of the Caucasus. Paris, 1828.
7. Dunlop D.M. The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954.
8. Geography of Ananias of Širak (Ašxarhaç'oyc'): The Long and the Short Recensions / by Robert H. Hewsen. Wiesbaden, 1992.
9. Hudud al-Alam. The Regions of the World (A Persian Geography 372 A.H.–982 A.D.) / translated and explained by V. Minorsky. London, 1937.
10. Mickiewicz A. Historical Writings. Lausanne Lectures. Warsaw, 1997.
11. Writings of Aleksander Jabłonowski. Vol. VII. Warsaw, 1913.
12. Sadik Mufit Bilge. The Caucasus in the Ottoman Era, 1454–1829 (History – Society – Economy). Istanbul, 2012.
13. Schulze W. Tsakhur. Munich, 1997.
14. Abaev V.I. Historical-Etymological Dictionary of the Ossetian Language. Vol. II. Leningrad, 1973.
15. Abaev V.I. Ossetian Language and Folklore. Moscow–Leningrad, 1949. Issue I.
16. Abakarov A.I., Davudov O.M. Archaeological Map of Dagestan. Moscow: Nauka, 1993.
17. Abbas-Kuli-aga Bakikhanov. Gulistan-i Iram / ed., comm., notes and index by Z.M. Bunyatov. Baku, 1991.
18. Abdullaev I.Kh. Word-Formation Models of Oikonyms in Dagestan // *Onomastics of the Caucasus*. Makhachkala, 1976. p. 31.
19. Abdullaev I.Kh., Mikailov K.Sh. On the History of the Dagestani Ethnonyms Lezg and Lak // *Ethnography of Names*. Moscow, 1971. pp. 13–27.
20. Aglarov M.A. The Rural Community in Highland Dagestan in the 17th – Early 19th Centuries: A Study of the Relationship between Economic Forms, Social Structures, and Ethnos. Moscow: Nauka, 1988.
21. Aglarov M.A. Modern Parallels to Ancient Ethnic Divisions in Dagestan // *Alarodia (Ethnogenetic Studies)*. Makhachkala, 1995. pp. 117–125.

22. Aglarov M.A. Ethnogenesis in the Light of Political Anthropology and Ethnonymy in Dagestan: Politica-Ethnica. Makhachkala: Mavraev, 2013.
23. Adamchevsky P. "Where Does This Caucasian, Lively Look Come from in the Polish Nobleman?": The Caucasus in Reflections on the Ethnogenesis of the Poles // Vestnik DNTs. 2017. No. 67. pp. 37–54.
24. Aydemir Chirkeevsky. On the Origin of the Avars // Kavkaz. 1865. Nos. 64–65.
25. Aitberov T.M. Ancient Khunzakh and the Khunzakh People. Makhachkala, 1990.
26. Aitberov T.M., Khapizov Sh.M. Elisu and the Mountain Magal in the 12th–19th Centuries (Essays on History and Onomastics). Makhachkala, 2011.
27. Hakobyan A.A. Albania–Aluank in Greco-Latin and Ancient Armenian Sources. Yerevan, 1987.
28. Aliev B.G. On the Origin of the Kaitag Rulers, Their Title, and the Name Haidak // Dagestan in the Era of the Great Migration Period (Ethnogenetic Studies). Makhachkala: IIAE DNTs RAN, 1998. pp. 83–88.
29. Aliev B.G., Umakhanov M.-S.K. Historical Geography of Dagestan in the 17th – Early 19th Century. Book I. Makhachkala, 1999.
30. Aliev B.G., Umakhanov M.-S.K. Historical Geography of Dagestan in the 17th – Early 19th Century. Book II. Historical Geography of Southern Dagestan. Makhachkala, 2001.
31. Alikberov A.K. al-Lakzi, Mammus // Islam in the Territory of the Former Russian Empire: Encyclopedic Reference Book / comp. and ed. by S.M. Prozorov. Moscow, 2006. pp. 240–241.
32. Alikberov A.K. Early Khazars (before 652/653), Turks, and the Khazar Khaganate // Khazars: Myth and History. Moscow–Jerusalem, 2010. pp. 45–57.
33. Alikberov A.K. The Era of Classical Islam in the Caucasus: Abu Bakr ad-Darbandi and His Sufi Encyclopedia "Rayhan al-Haqa'iq" (11th–12th Centuries). Moscow, 2003.
34. Aliroev I.Yu. Language, History, and Culture of the Vainakhs. Grozny: Chechen-Ingush Publishing and Printing Association "Kniga," 1990.
35. Amirkhanov Kh.A. Oikonyms and Ethnonyms in Dagestan // Ethnographic Review. 2019. No. 4. pp. 173–183.
36. English Travelers in the Muscovite State in the 16th Century. Leningrad, 1937.
37. Anchabadze Yu.D., Volkova N.G. Ethnic History of the North Caucasus from the 16th to the 19th Century. Moscow: IEIA, 1993.
38. Arakel Davrizhetsi. Book of Histories / translated from Armenian, introduction and commentary by L.A. Khanlaryan. Moscow, 1973.

39. Artamonov M.I. History of the Khazars. St. Petersburg, 2001.
40. Ataev D.M. Mountainous Dagestan in the Early Middle Ages. Makhachkala, 1963.
41. Bakhmatov N. Notes on the Article about the Huns of Dagestan // Kavkaz. 1859. No. 85.
42. Beilis V.M. From the History of Dagestan in the 6th–11th Centuries (Sarir) // Historical Notes. Issue 73. Moscow, 1963. pp. 249–266.
43. Belokurov S.A. Relations of Russia with the Caucasus. Issue I. Moscow, 1889.
44. Benveniste É. Studies in the Ossetian Language. Moscow, 1965.
45. Berezin N.I. The Caucasus: Nature and People. St. Petersburg, 1912.
46. Bernshtam A.N. Essay on the History of the Huns. Leningrad, 1951.
47. Bokarev E.A. Introduction to the Comparative-Historical Study of Dagestani Languages. Makhachkala, 1961.
48. Vakhushti Bagrationi. Atlas of Georgia, 18th Century. Tbilisi, 1997 (see also: Geography of Georgia (Prince Vakhushti) / introd., transl. and notes by M.G. Dzhanashvili // ZKORG. 1904. Book XXIV. Issue 5. Appendix. pp. I–XLIX, 1–241).
49. Volkova N.G. From Caucasian Ethnonymy // Materials on the Ethnography of Georgia. Issue XXII. Kheleuri (Collection). Tbilisi, 1985. p. 109.
50. Volkova N.G. From North Caucasian Ethnonymy // Onomastics of the Caucasus. Makhachkala, 1976. pp. 180–184.
51. Volkova N.G. Ethnic History: The Content of Concepts // Soviet Ethnography. 1985. No. 5. pp. 16–25.
52. Volkova N.G. Ethnic Composition of the Population of the North Caucasus in the 18th – Early 20th Century. Moscow, 1974.
53. Volkova N.G. Ethnonyms and Tribal Names of the North Caucasus. Moscow, 1973.
54. Gadzhiev A.G. The Origin of the Peoples of Dagestan (According to Anthropological Data). Makhachkala, 1965.
55. Gadzhiev V.G. I. Gerber's Work "Description of the Lands and Peoples Situated between Astrakhan and the Kura River" as a Historical Source on the History of the Peoples of the Caucasus. Moscow: Nauka, 1979.
56. Gadzhiev M.G. Dagestan and Mountainous Chechnya in the Middle Bronze Age // Antiquities of Dagestan. Makhachkala, 1974. pp. 11–28.
57. Gadzhiev M.G. On Demographic and Ethnogenetic Processes in Dagestan in the Primitive Era // Alarodia (Ethnogenetic Studies). Makhachkala, 1995. pp. 14–27.
58. Gadzhiev M.G., Davudov O.M., Shikhsaidov A.R. History of Dagestan from Ancient Times to the End of the 15th Century. Makhachkala, 1996.

59. Gadzhiev M.S. On the Location of Varachan // Russian Archaeology. 1995. No. 2. pp. 29–35.
60. Gadzhiev M.S. Stages of Urban Planning and Fortification Activity of the Sasanians in the Eastern Caucasus // Iranian-Dagestani Cultural and Historical Connections: Proceedings of the International Conference. Makhachkala, 2006. p. 29.
61. Gadzhiev M.S. Ethnic Map of the North Caucasus during Late Antiquity // Vestnik DNTs. 2019. No. 72. pp. 17–30.
62. Gadlo A.V. Ethnic History of the North Caucasus in the 4th–10th Centuries. Leningrad: Leningrad University Press, 1979.
63. Gadlo A.V. Ethnic History of the North Caucasus in the 10th–13th Centuries. St. Petersburg: St. Petersburg University Press, 1994.
64. Gasanov M.R. On the Origin of the Tabasarans // Dagestan in the Era of the Great Migration Period (Ethnogenetic Studies). Makhachkala: IIAE DNTs RAN, 1998. pp. 64–82.
65. Gvaramia R.V., Kanchaveli N.G. Catalogue of Arabic Manuscripts of the K.S. Kekelidze Institute of Manuscripts of the Academy of Sciences of Georgia (Collection L – Issue II). Tbilisi, 2002.
66. Geibullaev G.A. On the Ethnogenesis of the Azerbaijanis. Baku, 1991. Vol. I.
67. Genko A.N. Arabic Language and Caucasian Studies // Proceedings of the Second Session of the Association of Arabists. Moscow–Leningrad, 1941. pp. 81–110.
68. Geography of Georgia (Prince Vakhushti) / introd., transl. and notes by M.G. Dzhanashvili // ZKORG. 1904. Book XXIV. Issue 5. Appendix. pp. I–XLIX, 1–241.
69. Güldenstädt I.A. Journey through the Caucasus in 1770–1773. St. Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2002.
70. Gmyrya L.B. Caspian Dagestan during the Great Migration Period: Burial Grounds. Makhachkala, 1993.
71. Gmyrya L.B. The Land of the Huns at the Caspian Gates. Makhachkala, 1995.
72. Gnucheva V.F. The Geographical Department of the St. Petersburg Academy of Sciences in the 18th Century. Moscow–Leningrad, 1940.
73. Georgian Encyclopedia. Tbilisi, 1979. Vol. 4.
74. Guseinov F.M. On the History of the Tsakhurs. Makhachkala, 1998.
75. David Bagrationi. History of Georgia / ed. by A.A. Rogava. Tbilisi, 1971.
76. Davudov O.M. Material Culture of Dagestan during the Albanian Period (3rd Century BCE – 4th Century CE). Makhachkala, 1996.

77. Davudov O.M. On the Ethnocultural Characteristics of the Monuments of Caspian Dagestan // *Ethnocultural Processes in Ancient Dagestan*. Makhachkala, 1987. p. 45.
78. Davudov O.M. Ethnocultural Processes in Dagestan during the Early Iron Age // *Alarodia (Ethnogenetic Studies)*. Makhachkala, 1995. pp. 28–41.
79. Davudov O.M. Ethnocultural Processes in Early Medieval Caspian Dagestan // *Dagestan in the Era of the Great Migration Period (Ethnogenetic Studies)*. Makhachkala: IIAE DNTs RAN, 1998. pp. 124–135.
80. Dagestani Ethnographic Expeditions of E.M. Schilling, 1944–1946 / intro. article and comp. by Z.U. Makhmudova. Moscow: Tri Kvadrata, 2013.
81. Jafarov Yu.R. *The Huns and Azerbaijan*. Baku, 1985.
82. Dionysius of Alexandria (Periegetes). *Description of the Oikoumene*. Article 730 / introd., translation from Ancient Greek and commentary by E.V. Ilyushechkina // *Vestnik Drevnei Istorii*. 2006. No. 2. p. 240.
83. Dirr A. *Modern Names of Caucasian Tribes* // *Collection of Materials for the Description of Localities and Tribes of the Caucasus*. Tiflis, 1909. Issue 40.
84. Dubrovin N. *History of the War and Russian Rule in the Caucasus*. In 6 volumes. (without exact publication data; cited in footnote [^35]).
85. Dyakonov I.M. Alarodians (Hurrians, Urartians, Kutians, Chechens, and Dagestanis) // *Alarodia (Ethnogenetic Studies)*. Makhachkala, 1995. pp. 3–13.
86. Zagursky L. *Ethnological Classification of the Caucasian Peoples* // *Caucasian Calendar for 1888*. Tiflis, 1887.
87. Zubov P. *A Picture of the Caucasian Region Belonging to Russia and Adjacent Lands: In Historical, Statistical, Ethnographic, Financial, and Commercial Relations*. St. Petersburg, 1835.
88. Ibrahim Efendi Peçevi. (Referenced work – in footnote [^264] without full title; preserved as in the original).
89. Ioseliani P. *Travel Notes through Dagestan in 1861*. Tiflis, 1862.
90. *History of Azerbaijan*. Baku, 1958. Vol. I.
91. *History of Dagestan*. Moscow, 1967.
92. *History of the Peoples of the North Caucasus from Ancient Times to the End of the 18th Century*. Moscow, 1988.
93. Carpini P. *Journey to the Eastern Countries*. Moscow, 1957.
94. *Kartlis Tskhovreba (History of Georgia)* / ed. by R. Metreveli. Tbilisi, 2008.
95. *Kartlis Tskhovreba* / translated from Old Georgian, introduction and commentary by G.V. Tsulai. Moscow, 1982.
96. Klaproth J. *Description of Travels through the Caucasus and Georgia in 1807 and 1808* / translated from English by K.A. Malbakhov. Nalchik, 2008.

97. Kozubsky E.I. Dagestan Collection. I. (without year; cited in footnote [^219]).
98. Kozubsky E.I. History of the City of Derbent. Temir-Khan-Shura, 1906.
99. Komarov A.V. Population of the Dagestan Region (with an Ethnographic Map) // Notes of the Caucasian Department of the Russian Geographical Society. Tiflis, 1873. Book VIII.
100. Konovalova I.G. Eastern Europe in the Works of Arab Geographers of the 13th–14th Centuries. Moscow, 2009.
101. Kosven M.O. Materials on the History of Ethnographic Study of the Caucasus in Russian Science. Part I // Caucasian Ethnographic Collection. Moscow, 1955. Issue I. pp. 265–374.
102. Kosven M.O. Materials on the History of Ethnographic Study of the Caucasus in Russian Science. Part II // Caucasian Ethnographic Collection. Moscow, 1958. Issue II. pp. 139–274.
103. Kosven M.O. Materials on the History of Ethnographic Study of the Caucasus in Russian Science. Part III // Caucasian Ethnographic Collection. Moscow, 1962. Issue III. pp. 158–288.
104. Krishtopa A. Information of Western European Travelers of the 15th Century about Dagestan // Questions of the History and Ethnography of Dagestan. Makhachkala, 1970. Issue 1. p. 116.
105. Krishtopa A.E. Dagestan in the 13th – Early 15th Centuries: An Essay on Political History. Moscow: Taus, 2007.
106. Kumyk-Russian Dictionary / comp. by A.G. Magomedov, ed. by Z.Z. Bammатов. Moscow, 1969.
107. Lavrov L.I. Historical-Ethnographic Essays on the Caucasus. Leningrad: Nauka, 1978.
108. Lavrov L.I. Karachay and Balkaria before the 1830s // KES. 1969. Issue 4. pp. 55–119.
109. Lavrov L.I. On the Causes of Multilingualism in Dagestan // Soviet Ethnography. 1952. No. 2. p. 203.
110. Lavrov L.I. The Role of Natural-Geographical Factors in the History of the Peoples of the Caucasus // Caucasian Ethnographic Collection. IX. Questions of Historical Ethnography of the Caucasus. Moscow: Nauka, 1989. pp. 5–9.
111. Latyshev V.V. Accounts of Ancient Greek and Latin Writers about Scythia and the Caucasus. St. Petersburg, 1893. Vol. I. Issue I.
112. Lilov A. Essay on the Life of the Caucasian Highlanders // Collection of Materials for the Description of Localities and Tribes of the Caucasus. Tiflis, 1882. Issue XIV.

113. Lobanov-Rostovsky M.B. The Kumyks, Their Morals, Customs, and Laws // Kavkaz. Tiflis, 1846. Nos. 37–38.
114. Lomonosov M.V. Ancient Russian History. St. Petersburg, 1766.
115. Magomedov A.R. Peoples of Dagestan. Makhachkala, 2003.
116. Magomedov M. Ancient State Formations of Dagestan. Makhachkala, 2006.
117. Magomedov R.G. The Ginchin Culture: Mountains of Dagestan and Chechnya in the Middle Bronze Age. Makhachkala: Publishing House of the DNTs RAN, 1998.
118. Magomedov R.M. Dagestan: Historical Essays. Moscow: Dagestan Book Publishing House, 1971.
119. Magomedov R.M. The Dargins in the Historical Process of Dagestan. Makhachkala: Dagestan Book Publishing House, 1999.
120. Magomedov R.M. Problems of the Origin of the Peoples of Dagestan in Pre-Revolutionary Historiography // Scientific Notes of Dagestan State University. Makhachkala, 1960. pp. 37–56.
121. Magomedkhanov M.M. Ethnographic Dagestan Studies: Results and Prospects of the Science // Vestnik IIAE. 2014. No. 4. pp. 98–105.
122. Magomedkhanov M.M. Ethnolinguistic Processes among the Peoples of Western Dagestan // Vestnik of the Institute of IAE. Makhachkala, 2006. No. 3. pp. 107–108.
123. Mamedova A.A. The Avars in Asia, the Caucasus, and Europe // 6th Dzagurov Readings “From Antiquity to Renaissance”. Proceedings of the International Scientific-Methodological Conference. Makhachkala, 2007. pp. 69–71.
124. Mammaev M. On the Origin of the Name “Kubachi” and the Etymology of the Kubachi Self-Designation “Ughbug” (G’ughbug) // Dagestan in the Era of the Great Migration Period (Ethnogenetic Studies). Makhachkala: IIAE DNTs RAN, 1998. pp. 43–63.
125. Markov E.L. Essays on the Caucasus: Pictures of Caucasian Life, Nature, and History. St. Petersburg, 1887.
126. Marr N.Ya. Caucasian Tribal Names and Local Parallels. Petrograd, 1922.
127. Marr N.Ya. An Untouched Source for the History of the Caucasian World (from the Third Linguistic Expedition to Dagestan) // IAN. 1917. pp. 307–338.
128. Marr N.Ya. The Tribal Composition of the Population of the Caucasus. Petrograd, 1920.
129. Minorsky V.F. History of Shirvan and Derbend in the 10th–11th Centuries. Moscow, 1963.

130. Mirza Haydar Vizirov. A New Book Called "Derbend-name-yi Jadid" / translated from Persian, introduction and commentary by A.N. Kozlova. Makhachkala, 2002.
131. Movses Khorenatsi. History of Armenia / translated from Classical Armenian, introduction and notes by G. Sarkisyan. Yerevan, 1990.
132. Leonti Mroveli. The Life of the Kings of Kartli: Extracts of Information about the Abkhazians, Peoples of the North Caucasus, and Dagestan / translated from Old Georgian, introduction and commentary by G.V. Tsulai. Moscow, 1979.
133. Mudrak O.A. Early Khazars... (in footnotes [¹³¹], [¹³²], [¹³³] — apparently referring to his work; not included in the original bibliography, but cited; preserved as in the original).
134. Murtazaev A.O. Kaitag in the 8th – First Half of the 19th Century (A Study of Political History and Its Role in the System of Political Structures of the North-Eastern Caucasus). Makhachkala: Alef, 2015.
135. Muskhelishvili D.L. From the Historical Geography of Eastern Georgia (Shaki and Gogarena). Tbilisi, 1982.
136. Nazir ad-Durgeli. Delight of Minds in the Biographies of Dagestani Scholars (Nuzhat al-Azhan fi Tarajim Ulama Daghistān): Dagestani Scholars of the 10th–20th Centuries and Their Works / translated from Arabic, commentary, facsimile edition, indexes and bibliography prepared by A.R. Shikhsaidov, M. Kemper, A.K. Bustanov. Moscow, 2012.
137. Novoseltsev A.P., Pashuto V.T., Cherepnin L.V. Paths of the Development of Feudalism: (Transcaucasia, Central Asia, Rus', the Baltic Region). Moscow, 1972.
138. Explanation of the Word "Lezgin" and the Origin of This People, by Lieutenant Lazarev the Second // Kavkaz. 1849. No. 23; Zakavkazsky Vestnik. 1849. No. 28.
139. Olearius A. A Detailed Description of the Journey of the Holstein Embassy to Muscovy and Persia. Moscow, 1970.
140. Osmanov M.-Z. Settlement and Population Size of the Dargins in the 18th–19th Centuries // Dagestan Ethnographic Collection. Makhachkala, 1974. Issue I. pp. 144–203.
141. Osmanov M.-Z.O. Economic and Cultural Types (Areas) of Dagestan. Makhachkala, 1996.
142. Monument of the Eristavs / translation, research, and notes by S.S. Kakabadze. Tbilisi, 1979.
143. Panek L.B., Schilling E.M. Collection of Essays on the Ethnography of Dagestan / ed. by R.I. Seferbekov. Makhachkala: IIAE DNTs RAN, 1996.
144. Pantyukhov I.I. The Kumyks: An Anthropological Essay. Tiflis, 1895.

145. Petrushevsky I.P. Azerbaijan in the 16th–17th Centuries // Collection of Articles on the History of Azerbaijan. Baku, 1949. Issue 1. pp. 248–282.
146. Pigulevskaya N.V. Syriac Medieval Historiography: Studies and Translations. St. Petersburg: Dmitry Bulanin, 2011.
147. The Fifth Archaeological Congress in Tiflis. Moscow, 1879 (speech by chairman A.S. Uvarov).
148. Ramazanov Kh.Kh., Shikhsaidov A.R. Essays on the History of Southern Dagestan. Makhachkala, 1969.
149. Ramazanov Kh.Kh., Shikhsaidov A.R. Essays on the History of Southern Dagestan: Materials on the History of the Peoples of Dagestan from Ancient Times to the Beginning of the 20th Century. Makhachkala, 1964.
150. Romanovsky D.I. The Caucasus and the Caucasian War. St. Petersburg, 1860.
151. Saidov M.S. Avar-Russian Dictionary. Moscow, 1967.
152. Saidova P.A. Dialectological Dictionary of the Avar Language. Moscow, 2008.
153. Semenov I.G. East Caucasian Ethnonyms in Early Medieval Armenian Sources // Vostok (Oriens). 2012. No. 5. pp. 27–38.
154. Semenov I.G. Formation of the Khazar Khaganate and Its Military-Political Relations in the Second Half of the 7th–8th Centuries. Doctoral dissertation in History. Makhachkala, 2010.
155. Sergeeva G.A. Interethnic Relations of the Peoples of Dagestan in the Second Half of the 19th – 20th Century (Ethnolinguistic Aspects) // Caucasian Ethnographic Collection. IX. Questions of Historical Ethnography of the Caucasus. Moscow: Nauka, 1989. pp. 89–136.
156. Sergeeva G.A. Natural-Geographical Environment and Ethnocultural Contacts in Dagestan // Soviet Ethnography. 1981. No. 3. p. 90.
157. Sergeeva G.A. Tsakhurs: Ethnocultural Appearance in the 20th Century // Races and Peoples. Issue 26. Moscow, 2001. p. 24.
158. Pages from Russian Caucasian Studies / ed. by N.G. Volkova. Moscow: Nauka, 1982.
159. Tatishchev V.N. Russian History. Moscow–Leningrad, 1962. Vol. 1.
160. Tovma Artsruni. History of the House of Artsruni. Tiflis, 1917.
161. Tomilov N.A. Ethnic History as a Direction in Russian Scholarship of the 1970s–1990s // Vestnik Omskogo Universiteta. Series “Historical Sciences”. 2016. No. 3 (11). pp. 43–58.
162. Topchishvili R. Caucasian Studies Research. Tbilisi: Universal, 2011.
163. Trever K.V. Essays on the History and Culture of Caucasian Albania. Moscow–Leningrad, 1959.

164. Uslar P.K. The Most Ancient Legends about the Caucasus // Collection of Information about the Caucasian Highlanders. Tiflis, 1881. Issue X.
165. Uslar P.K. The Khyurkilin Language. Tiflis, 1892.
166. Uslar P.K. Ethnography of the Caucasus. Linguistics. IV. The Lak Language. Tiflis, 1890.
167. Fadeev R.A. Works. St. Petersburg, 1890. Vol. I. Part I.
168. Farzaliyev Sh. The Ottoman Chronicler Ibrahim Rahimizade on Dagestan (1570s) // Eastern Sources on the History of Dagestan. Makhachkala, 1980. pp. 107–108.
169. Fedorov G.S. On the Ethnogenesis of the Kumyks // Dagestan in the Era of the Great Migration Period (Ethnogenetic Studies). Makhachkala: IIAE DNTs RAN, 1998. pp. 159–163.
170. Fedorov G.S. Ethnic Processes in Northeastern Dagestan in the 5th–13th Centuries // Development of Feudal Relations among the Peoples of the North Caucasus. Makhachkala, 1988. pp. 242–247.
171. Fedorov Ya.A. On the Ethnogenesis of the Kumyks // Historical Sciences. Issue I. 1959. pp. 104–116.
172. Fedorov Ya.A., Fedorov G.S. Early Turks in the North Caucasus. Moscow: Moscow State University Press, 1978.
173. Fedorov-Guseinov G.S. History of the Origin of the Kumyks. Makhachkala, 1996.
174. Khaidakov S.M. Comparative Dictionary of Dagestani Languages. Moscow, 1971.
175. Khalantyan G. The Armenian Arsacids. Vol. 1. Moscow, 1903.
176. Khapizov Sh.M. On the Origin of the Ethnonym “Avar” // Vestnik IIAE. 2016. No. 2. pp. 99–106.
177. Khapizov Sh.M. Toward the Study of the Ethnocultural Situation in the Middle Course of the Aksay and Aktash Interfluve (Northern Dagestan) in the 1st–2nd Millennia CE // History, Archaeology and Ethnography of the Caucasus. Vol. 15. No. 3. 2019. pp. 390–411.
178. Khapizov Sh.M. Settlements of the Jar Community (Historical-Geographical and Ethnographic Description of a Microregion in Eastern Transcaucasia). Makhachkala, 2011.
179. Khamzatil Khazhiyav. The Literary Heritage of Tsadasa Khamzat. Makhachkala, 2010.
180. Chesnov Ya.V. The Name of a People: Where Does It Come From? // Soviet Ethnography. 1973. Issue 6. p. 137.
181. Chursin G.F. The Avars: An Ethnographic Essay / ed. by R.I. Seferbekov. Makhachkala: IIAE DNTs RAN, 1995.

182. Schilling E.M. The Small Peoples of Dagestan. Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology RAN, 1993.
183. Shikhsaidov A.R. Questions of the Historical Geography of Dagestan in the 10th–14th Centuries: Lakz, Gumik // Eastern Sources on the History of Dagestan. Makhachkala, 1980. pp. 65–70.
184. Shikhsaidov A.R. Islam in Early Medieval Dagestan (12th–15th Centuries). Makhachkala, 1969.
185. Shikhsaidov A.R. On the Localization of Filan // Onomastics of the Caucasus. Makhachkala, 1976. pp. 78–87.
186. Shikhsaidov A.R. Essays on the History, Source Studies, and Archaeography of Medieval Dagestan. Makhachkala, 2008.
187. Shikhsaidov A.R. The Spread of Islam in Southern Dagestan in the 10th–15th Centuries // Scientific Notes of the G. Tsadasa Institute of History, Language, and Literature. Makhachkala, 1959. Vol. VI. p. 151.
188. Shikhsaidov A.R., Omarov Kh.A. Catalogue of Arabic Manuscripts (Collection of M.-S. Saidov). Makhachkala, 2005.
189. Shikhaliev D.-M.M. A Kumyk's Story about the Kumyks // Kavkaz. Tiflis, 1848. Nos. 39–51.
190. Erdeli I. The Avars // Dagestan in the Era of the Great Migration Period (Ethnogenetic Studies). Makhachkala: IIAE DNTs RAN, 1998. pp. 89–101.
191. Yagub-bek Lazarev. On the Huns of Dagestan // Kavkaz. 1859. Nos. 34, 36, 38.
192. Yanovsky A. On Ancient Caucasian Albania // Journal of the Ministry of Public Education. 1846. Part LII. Section II. September. p. 197; Zakavkazsky Vestnik. Tiflis, 1850. Nos. 28–36.

ფოტოგრაფია

ჩერქეზი
Circassian

მოხუცი ყაბარდოული შვილიშვილებთან ერთად
Kabardian old man with grandchildren

დარგულები
Dargwas

აბაზები
Abazas

აფხაზები
Aphk hazians

ავარები
Avars

აღულები / Aghuls

თაბასარანელები / Tabasarans

რუთულელი მამაკაცი და ქალი / Rutulian man and woman

ინგუშები
Ingushes

ლაკები
Laks

ჩეჩნები / Chechens

უკანასკნელი უბიხი
თავადი ქერანდუკ ბერზეკი
The last Ubykh Lord Keranduk Berzek

წახურები
Tsakhurs

დამკაბადონებული

ნანა დუმბაძე

ყდის დიზაინერი

ირაკლი უშვერიძე

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0186, ა. პოლიტაოვსკაიას №4.

☎: 5(99) 17 22 30; 5(99) 33 52 02

E-mail: universal505@ymail.com;

gamomcemlobauniversal@gmail.com